

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI

2001–2004

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2001–2004

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum
Közleményei
2001–2004

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Budapest, 2004

Ez a kiadvány

a Nemzeti Kulturális Alapprogram támogatásával jelent meg

Főszerkesztő

Fehér György

Szerkesztő

Estók János

Lektorok

Bicsérdy Gyula

Dóka Klára

Füleky György

Hecker Walter

Sváb Jánosné

Varga Zsuzsanna

Fotók

Cseh Andrea, Papp Tibor

© Szerzők, 2004

© Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2004

Tartalom

KONFERENCIA-ELŐADÁSOK	7
<i>Dobszay Tamás</i>	
A jobbágyszabadítás, a jogkiterjesztés és a paraszti politikai jogok kapcsolata Kossuth publicisztikájában (1841–1844)	9
<i>Egyed Ákos</i>	
A parasztság polgárosodása Erdélyben a jobbágyszabadítás nyomán ..	22
<i>Kríza Ildikó</i>	
Kossuth-mítosz a hazai és a környező népek folklórában	29
<i>Zachar József</i>	
Császári hadimúltsal Rákóczi seregei élén	52
TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK	71
<i>Pálóczi Horváth András</i>	
Középkori települések környezettörténeti kutatása	73
<i>Szabó László Péter</i>	
Tápanyag-gazdálkodási elméletek fejlődése és gyakorlati hasznosítása a XIX. századi Magyarországon	93
<i>Csoma Zsigmond</i>	
A régi magyar, hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata (A középkortól a XX. század közepéig) ..	103
<i>Beck Tibor</i>	
A filoxeravész hatása a magyar szőlő- és borkészítésre	134
<i>Korkes Zsuzsa</i>	
Rozmaring a magyarországi paraszti ünnepnapokban	150
<i>Oroszi Sándor</i>	
Temessziget kontra kincstár	170

<i>Szöllősy Gábor</i>	
A poroszkálásról és a hagyományos török poroszkaversenyekről	192
<i>Knézy Judit</i>	
Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970)	201
<i>Farkas Gyöngyi</i>	
Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956) .	224
<i>Wohlne Nagy Ágota</i>	
A rendszerváltás hatása	
a magyarországi „gyógynövényügy” alakulására	243
<i>Szováty Adrienne</i>	
A hazai baromfiorvoslás és -egészségügy története	
a II. világháború után a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásáig	254
<i>Körösi Andrea</i>	
A Magyar Mezőgazdasági Múzeum szürkemarha csontgyűjteménye . . .	273
<i>Takáts Rózsa</i>	
A céhes kézműipar forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	
I. Pecsétnyomók	321
<i>Csók Márta</i>	
A Montessori-pedagógia elmélete és gyakorlata a múzeumpedagógiában	360
<i>Rácz Szabóné Soós Annamária</i>	
A közönségért. (Közönségkapcsolat	
a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	380

KONFERENCIA-ELŐADÁSOK*

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

* Válogatás a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban nemzeti évfordulóink alkalmából rendezett konferenciákon elhangzott előadások anyagából. Tanulmányok a 2002. október 17-i Kossuth-émlékkonferencia és a 2003. december 10-i Rákóczi-émlékkonferencia szerkesztett és bővített előadásaiból.

A jobbágyszabadítás, a jogkiterjesztés és a paraszti politikai jogok kapcsolata Kossuth publicisztikájában (1841–1844)

DOBSZAY TAMÁS

Kossuth Lajos nem volt szűkebb értelemben vett agrárpolitikus, mivel azonban társadalmi és politikai elképzelései egy olyan ország problémáira vonatkoztak, amelynek lakossága 80-90%-ban agrárnépesség volt, tevékenysége, politikája az agrárszféra történetének is kiemelt fejezete. A szabad föld elvén alapuló közgazdasági programja egyben agrárprogram is volt, a szabad ember eszméjét kifejtő társadalompolitikája parasztpolitika is, közjogi javaslatai pedig a népjogot, a népi politikai részvételt érintették.

Kossuthnak a parasztság túlnyomó többségét kitevő jobbágyság anyagi boldogulására (tulajdonhoz juttatására, földesúri szolgáltatásainak eltörlésére) vonatkozó elképzeléseit Szabó István, Orosz István és mások elemzései révén behatóan megismerhettük. Magam, persze ugyancsak nem előzmény nélkül, a parasztság személyes függés alóli felszabadításával, valamint főként politikai participációjával kapcsolatos megnyilatkozásait elemeztem előadásomban.

Mindenekelőtt hangsúlyoznám, hogy Kossuth, bár úttörő szerepet játszott nézeteivel, természetesen nem állott egyedül azokkal. De kifejezte, sőt mindenkinél hatásosabban fejezte ki mindazok véleményét, akik a jobbágyszabadítást, a politikai jogok kiterjesztését, a népnek az alkotmány sáncaiba történő beemelését, befogadását kezdeményezték. Ugyanakkor azonban érjesztő szerepet is vitt: a *Pesti Hírlap*nak minden korábbi eszköznél, magánhíradásnál, bizottsági munkáltnál, megyei levelezésnél nagyobb része volt a figyelem felkeltésében, a felvetett kérdések megvitatásában, a nézetek egységesebb programmá csiszolásában, támogatottságának kialakításában. Talán senki sem kereste Kossuthnál lázasabb igyekezettel a megoldás lehetséges módját: a szerkesztőség adta információs hálózat segítségével és hatalmas munkabírással tárta fel a problematikus viszonyok általános és – mint hivatkozásai mutatják – helyi, megyénként változó vonatkozásait, körülményeit, az egyes reformoknak ezekből kifejtethető lehetséges módzatait. Nem a cél bizonytalansága, hanem ez: az eszközök megválasztása, politikai feltételekhez, körülményekhez igazítása az oka javaslatai olykor igen mérsékelt voltának, a kifejtett nézetek ingadozásának, változékonyságának.

Kossuthnak vagy a reformellenzéknek a polgári és politikai jogok kiterjesztés-

tésére vonatkozó elképzeléseit Kosáry Domokos, majd Szabad György és Varga János, valamint – a népképviseletről általában szólva – Csizmadia Andor is vizsgálta.¹ Újabban Ruszoly József szentelt tanulmányt Kossuth népképviseleti elképzeléseinek, nagyobb súlyt a polgárság jogainak megadására helyezve.² Sokban az ő eredményeikre támaszkodva, de inkább a parasztság részvételére figyelve, elsőként felvázoljuk Kossuth szempontjait, amelyekből kiindulva a politikai jogkiterjesztés tárgyát taglalta. Előadásom végén külön kitérnék az örökváltság és a jogkiterjesztés kapcsolatának egyes mozzanataira.

A POLITIKAI JOGOK KITERJESZTÉSE A VÁROSLAKÓK MELLETT A PARASZTSÁGRA IS

Amikor a kiváltsággal nem rendelkezők, a rendi alkotmányon kívül állók befogadása mellett érvel, Kossuth nagy súllyal említi e szándék szabadságpárti indítékát, az alkotmányosság szélesebb, erősebb bázisra állítását, erőgyarapításának szempontját: „Az 1825-ki országgyűlésen midőn az alkotmány körül-sánczolásáról vala szó, egy genialis követ úr [Nagy Pál] ... azt mondá: tán arról is ideje volna már gondoskodni, hogy az alkotmány sánczain belül egy kissé többen lakjanak ... [azóta 15 év telt el] a mikintre áttérni itt az idő.”³

Általánosságban mozgó megnyilatkozások után, eleinte és legtöbbször talán a szabad királyi városok súlyának növelése kapcsán szólt a politikai jogok kiterjesztéséről. Nem akarta azonban e kedvezményt csak a városokra korlátozni, hanem hatásosan lépett fel a parasztság részvételéért; furcsa módon már azzal is, ahogyan a városoknak eddig jogot adó rendi elvet támadta. Kossuth kiemelte, hogy a városok nem a városlakók gazdasági szerepe miatt lettek részei a politikai rendszernek, hanem mint „országvédelmi faktor”, falaik és a katonai szerepű céhek révén. „Innen van, hogy sok, hajdan s egy részben még most is virágzó mezővárosok, ámbár törvényekben s diplomákban civitas névvel neveztetnek s különféle szabadalmakkal is dicsekedhetnek, az ország rendei közé mégis nem számítatnak, mert körülfalazva sohasem voltak.” Mivel azonban a bandériumok ideje lejárt, e szerepből kiindulva nem lehet a megyékkel azonos szavazati jogot minden további reform nélkül minden városkának követelni, hanem a jogok megadásakor figyelemmel kell lenni a katonai szerep híján országrendiséggel nem rendelkező civitasokra. Kossuth ezzel bur-

¹ KOSÁRY Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Budapest, 2002. 221–226., 257–266., Szabad György: Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében. Budapest, 1977. 75–78., Varga János: Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Budapest, 1982. 126–128., CSIZMADIA Andor: Az első Az első népképviseleti választójog megteremtése Magyarországon. In Állam és igazgatás 1963., és Uő: Képviseleti intézmények a magyar liberálisok politikai nézeteiben. In Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-émlékkönyv. Budapest, 1983.

² RUSZOLY József: Alkotmány és képviselet. Kossuth Lajos a közjogi reformról, 1841–1843. Magyar Tudomány, 1994. 9. sz.

³ Nagykőrös és Kecskemét követei a Pest megyei gyűlésen. PH. 1841. április 24. 33. sz.

koltan hasonló reformot igényelt a parasztságnak is, hiszen a sokat emlegetett joggal nem rendelkező, mégis jelentős települések többsége nagy mezőváros, gyakran parasztkommunitás volt.⁴

1842 folyamán azután – ismét a városok ürügyén – már nyíltan abban a reményben emel szót egyidejűleg a megyék népképviselési alapra helyezése mellett is, hogy „bizonyosan elkövetkezendik az az idő, midőn ... az alkotmány áldásainak honunk minden lakosa részese leend”, s ennek feltételeként „a megyei szerkezetnek is képviselési rendszerré kellend alakulnia”.⁵ Ennek megvalósítására tett első lépésként egyelőre megelégszik a megváltakozott községek megyei képviselésével: „ohajtnók az egész népet alkotmányunkba felkarolva látni, [de ha] ... a honoratiorok osztálya ... a szabados községek követivel egyetemben (Nagy Kőrös és Kecskemét több százados példája szerint) szavazatjoggal felruháztatik, nyugodtabb kebellet bízhatunk nemzetünk jövődjében.”⁶

A konkrét teendők körvonalazásakor Kossuth ismét a jelentéktelen városoknak adott rendi jogra hivatkozva hívja fel a figyelmet a szabad királyi városokon kívüli állókra: „vajjon, ha Rusztnak, Korponának stb. képviselési jog adatik, – miért nem Kőrösnek, Kecskemétnek, Sárospataknak, Nyíregyházának stb.; kevésbé vannak-e ezek ... politikai jogokra képesítve mint pl. Dorozsma, Jákóhalma, vagy Vámospércs [a szabad kerületek jóval jelentéktlenebb, de közvetett képviselési joggal bíró helységei]?”⁷

RENDI KÉPVISELET HELYETT JOGEGYENLŐSÉGEN ALAPULÓ NÉPKÉPVISELET

A parasztság politikai részvételének megadására már korábban is egykorúan is sokan gondoltak. A rendi felvilágosodás egykori hívei, sőt a korszakban Széchenyi vitapartnere, Desseffy József, valamint 1832-ben utasításokká emelt véleményeket készítő egyes megyék is elfogadták a parasztság országgyűlési képviselésének gondolatát. Kossuth és a reformellenzék célja azonban nem egyszerűen a rendiség reformja volt, hanem a rendiség lebontása. A parasztságot nem valamilyen új ötödik rendként, a nemességtől függetlenül, hanem a jogegyenlőség és a népképviselés elvéhez közelítve a nemességgel együtt kívánták a politikai jogokban részesíteni. Erre utaló korábbi kortársi megnyilatkozásokat⁸ visszhangozva írja Kossuth: a „szabados községeknek” alkot-

⁴ Szabad kir. városok. II. PH. 1841 okt. 23. (85. sz.) Kossuth Lajos iratai. XII. 183–184.

⁵ Szabadka körlevele. PH. 1842. július 12. 160. sz. Kossuth Lajos iratai. XII. 335. Még egy szó a sz. kir. városokról. PH. 165. sz. 1842. Kossuth Lajos iratai. XII. 353–354.

⁶ Igénytelen nézetek. 1842. 184. sz. 417–418.

⁷ III. [A teendők.] PH. 267. Kossuth Lajos iratai. XIII. 149., 151., 153. SZABAD, 1977. 76.

⁸ DOBSZAY Tamás: Wesselényi és a reformellenzék a népképviselésről és a politikai jogok kiterjesztéséről a reformkor elején. In TAKÁCS Péter (szerk.): Wesselényi emlékülés. Fehérgyarmat, 1996. (A Kölcsény Társaság Füzetek, 8.)

mányba történő „befoglalásuk legforróbb óhajtasunk, ... hanem óhajtjuk, hogy ez történjék assimilatio, nem pedig elszakadozás által. ... a szabados községeket be kell az alkotmány sánczaiba foglalni, de nem elszakadás által a vármegyétől, hanem képviselet által a vármegyékben”.

Ebből kiindulva Kossuth utal arra, hogy a nemesi megye sem kerülheti el az átalakulást: „ha majd ... az alkotmány sánczai között nem privilegiált osztályok, hanem egy egész nép s nemzet leend, a megyei szerkezet ... többé ősgyűlési típusát meg nem tarthatja, hanem képviseleti rendszerré kell alakulnia.”⁹ Ha a községek megyei képviseltetése elmarad, annak az lesz a következménye, hogy „Kőrös, Kecskemét, s ha majd magát megváltja, Miskolcz, s más mezővárosok, Pécs és Arad példáját fogják követni, s roppant áldozatokat teendnek, hogy szabad királyi várossá lehessenek”.¹⁰

A reform iránya tehát nem lehet a külön városi országrend erősítése a parasztság által, hanem a közös szabadságban történő összeolvadás, a – nem annyira nemzetiségi, mint inkább jogi, társadalmi értelemben vett – „assimilatio”. „Ha már most reformokról van szó, ... csak gödröt ásunk, melynek partjai előbb-utóbb nemzetünk fölibe omladoznának, ha az alkotmány áldásainak kiterjesztésében is az eldarabolás, mentességek, elkülönözések, s ezekből egykor okvetlenül elkövetkezendő feloszlás irányát követnők, s nem inkább azon igyekeznénk, hogy szakadozott osztályokat egyesítsünk, érdekeket egybeforasszunk.”

De nemcsak a polgárság, hanem a nemesség rendi különállását is bírálja, amikor az önkormányzatban való részvétel kapcsán kitér a nemesek és a helyi igazgatás kapcsolatára. Bár kénytelen nagy óvatossággal fogalmazni – szigorúan bírálva egyébként a nemesség gőgös, a helyi rendszabályokat és a városi hatóságot megvető magatartását –, épp azzal indokolja a rendezés szükségességét, hogy a fegyelmezetlen nemesség csak a jól elrendezett, nem önkényes hatóságnak lesz majd hajlandó magát alárendelni. Kimondja az elvet: a nemességet nem lehet kiváltságai alapján kivonni a községek hatásköre alól: „hol a közhatóság megvetésére minden ember szabadalommal bír, kinek czimerébe a vésnök gombos koronát metszett ... ott tiszteletet a néptömegetől várni kábaság ... itt csak a territoriális hatóság elvének [tehát rendi különbségekre tekintet nélkül, az adott terület egész népessége felett, kivétel nélkül érvényesülő hatóság] egész tisztaságában alkalmazása segíthet.”¹¹

Burkoltan, más téma ürügyén kifejezetten a parasztközségekre vonatkoztatva is sugallja a községi szervezet hatóságának kiterjesztését a nemességre, amikor szorgalmazza „a rendes telekkönyvek behozatalát” „úgy a nemességre

⁹ Még egy szó a sz. kir. városokról. PH. 1842. 165. sz. Kossuth Lajos iratai. XII. 347.

¹⁰ III. [A teendők]. PH. 1843. 267. sz. Kossuth Lajos iratai. XIII. 150.

¹¹ Uo. 325. Ruszoly, 1994. 1033.

mint a jobbágyságra nézve”, „és e tekintetben a telekbírói hivatalnak a községi hatóságba beillesztését”.¹²

Felvethető lenne persze, hogy a községek megyei képvisellete még nem népképviselést. Egyfelől a nemesség fejenkénti megjelenése mellett a 4-500 fő után választott egy-egy küldött még mindig kisebbséget jelentene, de ez egyben azt is jelentené, hogy a nemességhez képest a községi küldötteknek tört szavazata volna. A nemesség és a köznép között tehát fennmaradna a jogok különbsége, s a megye továbbra is a nemesség hatalmi monopóliumának intézménye maradna. Nem lehet azonban Kossuth szavait úgy értelmezni, mintha ő a községek megyei képviselétét népképviselést gyanánt vagy a helyett ajánlotta volna. Mint arra Ruszoly József is rámutatott, a képviselést Kossuth számára – noha kénytelen javaslatait a rendi szisztéma adta lehetőségekhez igazítani és a tiszta képviselési rendszerhez képest a fennálló politikai viszonyokhoz mérsékelni – mindvégig a tiszta népképviseléssel azonos, javaslatai annak elérését célozzák, közelítik, készítik elő.¹³ Adott politikai viszonyok közepette azonban – amikor a reformért a nemesi megye bázisán kell küzdeni – a tiszta népképviselési rendszer követelését provokatív, idő előtti, s ezért a reform egészére veszélyes lépésnek tekintette: „őhajtnók az egész népet alkotmányunkba felkarolva látni, de ismerünk időt s körülményeket, s azért csak azon meggyőződésünket fejezzük ki”, hogy a községek képvisellete első lépés lehet az efelé vezető úton.¹⁴ De ugyanígy fellép az ellen is, hogy a teljes népképviselést aktuális kivihetlensége miatt minden lehetséges reformról lemondjon az ellenzék: „vajon abból, hogy ennek behozatala jelenleg lehetetlen, mivel a népképviselteknek még órája nem ütött, ... vajjon következik-e ebből, hogy most népképviselést és így képviselési rendszer körében semmit se tegyen az országgyűlés?”¹⁵ „Sokszor megmutattuk, hogy a képviselési rendszer csak a népképviselést bázisán lehetséges, azon kívül pedig nevezetesen tisztán aristocratiai körre szorítva vagy jogcsontkító oligarchismus volna, vagy legképtelebb képtelenség. Mivel pedig a népképviselteknek teljes értelemben behozatala előzményeket kíván, melyek még nincsenek, ... természetesen következik, hogy e pillanatban a népképviselést egész épségben behozatala még alkalmasint nem egyéb, mint jámbor ohajtás.” „Miből aztán önként foly a negyedik követelmény”, hogy az előkészítő lépés a megyék képviselési átalakítása, azaz a szabad községek megyei képvisellete legyen.¹⁶

Leghatározottabban lapjának elvesztése után néhány héttel, Pest megye közgyűlésén mondta ki véleményét, amikor – világosan megkülönböztetve egymástól a kettőt – a községek megyei képviselétét a népképviselést előkészítő fázisaként mutatta be a politikai jogok kiterjesztésének útján: a politikai jogok-

¹² SZABAD, 1977. 64.

¹³ RUSZOLY, 1994. 1024–1027., 1029.

¹⁴ Igénytelen nözetek. 1842. 184. sz. 417–418.

¹⁵ III. [A teendők]. PH. 1843. 267. sz. Kossuth Lajos iratai. XIII. 148.

¹⁶ Irányelvek. PH. 1843. 266. sz. 147–148., RUSZOLY, 1994. 1027.

ban részesített városok segítségével a megyei „liberális minoritás ki fogja vinni második lépésül a községek megyékbeni képviselétét; ezen községi képviselők pedig a megyei individualitások liberális minoritásával harmadik lépésül ki fogják vinni a népképviselét”.¹⁷

A JOGKITERJESZTÉS DEMOKRATIKUS MÉRTÉKE

Az eddig elhangzott, hivatkozott nézeteivel Kossuth csak annyiban tűnik ki a liberális mozgalom egészéből, hogy azokat határozottabban és nagyobb visszhangot kiváltva tudta képviselni. Viszont még a reformellenzék soraiban is úttörő szerepet vállalt azzal, hogy elsők közt vetette fel a szélesebb néprétegek, sőt a legszélesebb kör politikai jogainak megadását. Mint az utolsó rendi országgyűlésen a szabad királyi városok ügyében mondott beszéde mutatja, legkésőbb 1847-re, valójában, mint megnyilatkozásai sejtetik, már a negyvenes évek derekán, a kortársak túlnyomó többségével szemben Kossuth elvben nem zárta ki az általános választójogot sem.

Amikor Kossuth az igen széles kört a politikában szereppel felruházó, országosan egységes polgárjog és a cenzusos városi választójog tényleges súlyának megteremtése mellett sikraszállt,¹⁸ hangsúlyozta azt is, hogy ez a választójog nemcsak az országos képviselőre vonatkozna, hanem ennek alapján állna fel a helyi önkormányzat is: „mi a szabad királyi városokban nemcsak az országgyűlési követeket kívánjuk az egész polgárság egyenes befolyásával választatni, hanem egy polgár-testületet is, mely a mostani úgynevezett választópolgárságnál sokkal számosabb tagokból állva s a polgárok összessége által választva a várost minden ügyekben törvényhatóságilag képviselje, mint ilyen, egészen legyen az, mi a közgyűlés a megyékben.” Másutt így fogalmaz: „az országgyűlési követeken kívül még a városi képviselőknek is az összes polgárság által kell választatniuk.” A mintát egyértelműen a nagy parasztkommunitások belső viszonyai adták. Ezekben az igazgatási szervezet sokban már a szabad királyi városokéra emlékeztetett, de 1836 óta – a községi választásokról 1833–35-ben lefolytatott eredményes országgyűlési viták nyomán elvben legalábbis – a beligazgatásban képviselő útján történő részvétel a házas zsellérek körének szintjéig mindenkinek biztosítva volt.¹⁹ Az általa oly sokszor hivatkozott mezővárosok (Kecskemét, Nagykőrös, Sárospatak, Nyíregyháza stb.) – szemben a királyi városokkal – gyakorlatilag az egész népességnek megadták

¹⁷ Kossuth beszéde az 1844. augusztus 27-i közgyűlésen. In Pajkossy Gábor (szerk.): „Nemzeti újjászületés.” Válogatás Kossuth Lajos írásaiból és beszédeiből. Budapest, 2002., SZABAD, 1977. 82. DOBSZAY, 49.

¹⁸ Census PH. 1843. 237. sz.

¹⁹ Városi polgárjog. PH. 1841. nov. 20. 93. sz. Kossuth Lajos iratai. XII. 210–211. Városi belszerkezet. PH. 1841. november 10. (90. sz.) uo. 209. Szabadka körlevele. PH. 1842. 160. sz. uo. 334–335. Városi belszerkezet. PH. 1842. 161. sz. uo. 344–345. Még egy szó a sz. kir. városokról. PH. 1842. 165. sz. uo. 248–249. Különösen: Választási rendszer városokban. PH. 1841. nov. 24. (94. sz.) Uo. 214.

a helyi politikai részvételt, ami – a reformellenzék tervei szerint e községek megyei képviselete révén – egyben az országos politikába való (igaz, közvetett) befolyást is biztosította számukra. Demokratikus nézeteivel Kossuth valóban a paraszti politikai jogok megadásának egyik fő hirdetője volt.

AZ ÖNKORMÁNYZAT ELVE

A politikai életben való népi részesedés szempontjából fontos, hogy Kossuth, mint közismert, a népképviselőt ügyétől függetlenül is támogatta a helyi autonómiára alapuló közigazgatási rendszer és a helyhatósági demokrácia gondolatát. Az önkormányzatiságot úgy tekintette, mint ami a nyilvánossággal egybekötve, a helyi társadalom kontrollja segítségével a közigazgatási visszaélések fékjének feladatát elláthatja. Továbbá – amint azt legszebben 1848-ban kifejtette – az önkormányzat adhat helyt az országos politikában folyamatosan szóhoz nem jutó egyes polgárok aktivitásának.²⁰

A *Pesti Hírlap*ban is többször kitért az autonómia elvének védelmére: „Önálló autonóm municipalitások nélkül nincsen szabadság. ... e szó 'Hon' sokkal tágabb kört jelent, mintsem hogy annak szabadságát egyes polgárok cselekvőleg éreznék, hacsak nincs egy szűkebb kör – a municipalitás – mely nekik alkalmat nyújtson szabadságukat... gyakorolva élvezni. Ahol autonóm helyhatóságok nincsenek, ott az egyéni szabadságot a közállomány egészen absorbeálja.”²¹ A centralizáció persze kényelmesebbnek tűnhet a kormány számára, de – mint a tisztválasztások kapcsán írja – összességében mégis az önkormányzat biztosít nagyobb bizalmat az állam működése iránt: a népválasztás ugyan sose lehet olyan nyugodt, mint a kinevezési rendszer, „viszont ezen kinevezés ritkán lesz a nép bizodalmanak oly emanatiója, mint amaz”. A véleménykülönbség és összeütközés természetes, hiánya a teljes politikai apátiát jelezné, amelyet Szolón nem véletlenül büntetett.²²

Kiemelkedően fontosnak tartotta Kossuth az önkormányzatok működését a politika gyakorlati iskolájaként: „Arra, hogy valaki a nemzet törvényhozó tanácsában becsülettel részt vegyen, politikai képzettség kell ... ennek egyedüli iskolája a tetteges részvétel a közdolgok iránti tanácskozásban”, azaz az önkormányzati munkában.²³

Kossuth ugyanakkor nem fogadta el, hogy az önkormányzat a helyi elit arisztokratikus képviselete legyen. Hevesen bírálta a szabad kerületek ilyen vonásait, a helyi előljárók visszaéléseit, melyek gúnnyá teszik a szabad nevezetet,²⁴ s a politikai jogok kiterjesztésének taglalásakor hangsúlyozta, hogy a

²⁰ Szabad, 1977. 51–52., 76., 74–76., és 82., Kossuth beszédei. 7–8., 122–123., 161–164., 167–168.

²¹ A megyék. PH. 1843. 298. sz. Kossuth Lajos iratai. XIII. 231.

²² Tisztválasztás. PH. 61. július 31.

²³ Még egy-két ok. 166. szám 1842. július 28. Kossuth Lajos iratai. XII. 358.

²⁴ Aprócska kényurak. PH. 1841. 28. szám. SZABAD, 1977. 51–52.

minél szélesebb, nyitottabb politikai rendszert nemcsak az országos ügyekre érti, hanem a helyhatósági közéletre is.

A megyei mellett a helyi, községi önkormányzatoknak a politikai jogok gyakorlásában a parasztság szempontjából az ad különös jelentőséget, hogy leginkább, sőt gyakran egyedül itt, az igazgatási gépezet legalsó szintjén találkozunk az egyén az állammal, az alkotmánnyal, annak hibáival és előnyeivel egyaránt: „az egyszerű munkás ember nem sokat gondol vele, habár nevüket sem tudja is azoknak, kik a közálladalmat kormányozzák; de lehetetlen közönyösnek maradnia azon község beligazgatásánál, amelyben él, amelyhez tartozik.”²⁵ A politikai joggyakorlást a helyi önkormányzatban való részvétel teszi valóságosan kézzelfoghatóvá a nép számára: „a constitutio már magában véve írott malszt, melybe életet az institutiok fuvalma lehel. S az institutiok közt különösen a néptömeggel közvetlen mindennapi érintkezésben lévő hatóságtól függ igen nagy részben, vajjon a nép elégült, nyugodt, boldog-e.”

A községnek kiemelt szerep jut a törvények végrehajtásában: „A hatóságot, amelyről szólunk, helyhatóságnak szeretnők nevezhetni, mert a községi rendszert úgy óhajtanók kifejlesztettnek, hogy a beligazgatásnak utolsó orgánuma mindenütt a jól szerkesztett helyhatóság legyen, oly helyhatóság, mely eredetében, cselekvésében a nemzet akaratát tény s valóságban képviselje. Legyenek a törvények a község javára irányozvák, s történjék végrehajtásuk jól rendezett helyhatóságok által ... másképp nem is érhetni [el], mit a bölcs Bentham javall, hogy oly törvényt hozzunk, mely magamagát végrehajtsa.”²⁶

A POLITIKAI JOGKITERJESZTÉS, MINT AZ ÖRÖKVÁLTSÁG FOLYOMÁNYA

A parasztság politikai jogainak kérdése Kossuthnál az örökváltsággal két szálon kapcsolódik össze. Az egyik, hogy mint a kortársak jó része, a jobbágyfelszabadításból automatikusan következő ténynek tekintette a politikai jogok kiterjesztését, ugyanakkor viszont a jobbágyfelszabadítást a politikai jogok megadása feltételének tartotta. Ahogyan Kossuth fogalmazza: a „szabados községeknek” alkotmányba történő „befoglalásuk legforróbb óhajtásunk, s azt az úrbéri örökváltság logikai következményének is hisszük”. Az önkéntes örökváltság diadalmas kiharcolása után, annak átengedésére hivatkozva Kossuth a konzervatív ellenzők érveit is ügyesen felhasználja az engedmény politikai következményeinek elérése érdekében. Felelőleg a konzervatívok egykor mondott szavait, amelyekkel az örökváltság közjogi konzekvenciáira figyelmetvetve próbálták a követeket annak megszavazásától elriasztani. „Nem olyasmi ez [mármint a politikai jogok megadása], amit rögtönzött ugrásnak le-

²⁵ Engedelmesség. PH. 1842. 152. sz. Kossuth Lajos iratai XII. 320.

²⁶ Engedelmesség. PH. 1842. 152. sz. Kossuth Lajos iratai XII. 321.

hetne nevezni haladásunk processusában; ez az örökváltságnak nem valami nem várt, s előre nem látott következménye: az örökváltság ellenzőinek magas helyzetű vezetői már az 1836-iki országgyűlésen nyíltan kimondották, hogy az örökváltságból a népképviseletnek természetesen kell következnie.”

Javaslat mellett két jellegzetes érvet is felhoz. A szabad községek megyei képviseletét, a meglévő gyakorlat alapján, létező jogintézményeknek tekintti, és csupán törvénybe foglalását és általánosítását tartja szükségesnek. „Pest megye közgyűlésének jegyzőkönyvében a jelenlevők nevei sorában ember emlékezetét haladó idők óta gyűlésről gyűlésre olvashatni e szavakat: és kebelbeli két királyi s két szabados mezővárosok követői. Aminthogy Kecskemét és Nagy-Kőrös szabados mezővárosok [valóban] több mint egy század óta mindig küldenek két-két követet ... Pest vármegye gyűléseire, melynek tanácskozásában a derék követ urak tetteleg részt vesznek és a közjót bölcs belátással előmozdítani segítenek.”

Kossuth másrészt arra a joghézagra irányítja a figyelmet, amely a volt jobbágság helyzetében a jogkiterjesztés elmaradása esetén támadna. Itt ismét egy a konzervatívok által gyakorta hangoztatott ellenérvet fordít vissza a jogkiterjesztés ellenzőire: eszerint a jobbágyok nincsenek érdekképviselő nélkül, hiszen pártjukat fogó földesuruk jelen lehet a megyei közgyűlésben. Kossuth szerint azonban az efféle patriarchális gondoskodás a korszakban már a jobbágyok esetében amúgy is anakronizmus. Kossuth részben szó szerint ismételi Tarnóczy Kázmérnak 1833-ban mondott szavait: „a patriarchalizmus ideje lejárt, és mi nem kérkedve honunk egyik eszméje diadalán, örömet hagyjuk nyugodni a holtakat, tisztelve ami jó van emlékezetökben, örömet feledve bűneik, s hibáikat.”

De nemcsak a viszony anakronizmusa miatt van szükség a képviselőlet valódi formáira, hanem azért is, mivel e „patriarchális” kapcsolat az örökváltság révén szakadozik: a megváltakozottaktól hasznát nem várva, a földesúr nem bizonyos, hogy pártfogói kötelezettségét lelkiismeretesen teljesíteni fogja. Hogy tehát a felszabadult helységek ne maradjanak közjogilag légüres térben, a parasztság érdekeinek politikai képviselőletéről új módon kell gondoskodni. El kell kerülni, hogy a reformokkal a községek vonatkozásában „se hús se hal eredményre jussunk, mint pl. Arad lett, s Miskolc lenni készül”, azaz hogy a felszabadult községek királyi privilégiummal bíró, de országos politikai tényezővé nem vált egységek legyenek.²⁷

Pest megye megmutatta az „alkotmányszerű haladás” lehetőségét, amikor „...kirendelt választmánya javaslatára Kőrös, Kecskemét, Duna-Pataj, Rácz-Keve, és Sz[ent]Endre részint szabados, részint örökszerződéses, részint királyi adomány melletti földbirtokos mezővárosoknak a tisztválasztásra községenként egy-egy szavazatot adni tegnapi közgyűlésben elhatározzák”. „Erre nézetünk szerint megérték a körülmények, megvannak a törvényhozás szükség-

²⁷ Viszonyok kapcsolata. PH. 1843. 228. sz. 47–53.

ges előzményei, s csak ez az út az, melyen megyei szerkezetünket képviseleti rendszerbe átalakíthatjuk. Ezt az igazság, ezt a méltányosság követeli, a józan politika tanácsolja. ... A törvényhozás megengedvén az örökváltságot, a felszabadulás eszméjét szentesítette, ezt tevéen pedig nem akarhatá, hogy szabad emberek jogtalan maradjanak. ... a földesúri hatóság alatt lévő községekre nézve legalább megvolt a patriarchalizmus eszméje, minélfogva szeretttük mondani, hogy a megyei gyűléseken földesurak által képviselvek. Illusio volt és nem egyéb, de megvolt, s azt csakugyan nem akarhatjuk, hogy a szabados községek, melyek már ezen illusióval sem kecsegtethetők, ahhoz hasonlítsanak, ki gyámját veszti, de nem azért, hogy nagykorúvá legyen, hanem hogy gyámszolgátlan kiskorú maradjon.”²⁸

Másfelől nézve persze épp azért is tolodott ki a politikai jogok megadása, mivel azt meg kellett előznie a jobbágyszabadságnak. A jobbágyszabadság ugyanis nemcsak telke, hanem az úri hatalom révén személyében is alá volt vetve földesurának, azaz a politikai szerepléshez megkívánt függetlenséggel nem bírt.²⁹

A JOGOK ÍGÉRETE, MINT AZ ÖRÖKVÁLTSÁG ÖSZTÖNZŐJE

Az eddig elmondottak során sokban támaszkodtunk a történeti irodalom fent hivatkozott előzményeire, különösen Szabad Györgynek és Ruszoly Józsefnek a mi megközelítésünkkel párhuzamos fejtegetéseire. Kossuthnak és a reformellenzéknek azonban van egy másik, a történetírás által kevesebb figyelemre méltatott gondolatmenete és érvelése, amely lényegében megfordítja az örökváltság és a jogkiterjesztés (azaz a szolgáltatások megszűnése és a földesúri függés felszámolása, a politikai jogok megadása) közötti összefüggést.

Kossuth úgy véli, nemcsak a megszerzett szabadságból következik a jogi-politikai emancipáció, de megfordítva is; a jogszerzés esélye, lehetősége ösztönözhetné a parasztságot arra, hogy áldozzon a felszabadulásra, a váltságösszeg kifizetésére. Reménye szerint annak esélye, hogy „az ember tagjává emelkedik a közállománynak, s a számba sem jött státuszvédelemből státuszpolgárrá” lehet, az ebből fakadó öntudat minden anyagi érdekekkel azonos erejű csábító lehetőség és ösztökélő tényező lesz a jobbágyszabadság részére az örökváltsági szerződések megkötésére.³⁰ Mint az országgyűlés első szakaszában, 1843 nyarán írja: „Hogyha az úrbéri örökváltságot, s a szabados községek megszaporodását kívánatosnak ismeré a törvényhozás, nem lehet akarnia, hogy a törvény ... írott malasztként papíroson maradjon. ... Teend-e egyenesen valamit a jelen törvényhozás az örökváltsági törvény írott malasztjának valószínűsítésére? az Isten tudja, ... de szerencsének kell mondanunk a státuszszerkezet részleteinek egy-

²⁸ Viszonyok kapcsolata PH. 228. sz. 48. 52–53.

²⁹ RUSZOLY, 1994. 1026.

³⁰ A teendők. PH. 267. Kossuth Lajos iratai XIII. 151–152.

benfűggését, mely megengedi, hogy ... a megyei kicsapongások elhárításának egyik módja egyszersmind az örökváltságot is előmozdítsa. ... Igenis kössetek politikai jogokat, kössetek a megyegyűléseken, s tiszt- és követválasztásokban képviselőket a községek örökváltságához, és hatalmas ingert adtok annak megvalósítására.”

Hasonló gondolatmenettel egyes megyéknél már a követutasításokban is találkozhatunk. Több megye kezdeményezi pl., hogy a szolgáltatások önkéntes örökváltságát megengedő törvényt módosítva, az abban meghagyott földesúri hatóságot a megváltakozottak felett szüntessék meg. Csongrád megye követutasításában kezdeményezte, hogy „a jobbágyoknak szabad örökös megváltási jogot megadó törvény a királyi haszonvételekre és polgári hatóságra is kiterjesztésével ... szélesíttessék”. A megszűnt szolgáltatások ellenére megmaradó földesúri függésből eredő visszás helyzetre célzott Szepes megye is: „ámbátor pedig e törvénynek jóltevő sikeréről kétség nincsen, de másrésről tiltván a többi urasági haszonvételek iránt a megváltást, és elidegeníthetetlenül meghagyván az uraságnál a megváltás után neki csak terhére lehető úri hatóságot, a célnak meg nem felel, és sem az uraságra sem pediglen a jobbágyokra az óhajtott hasznot nem árasztja. ... E bajoknak elhárításául tehát, de leginkább, hogy a kiváltások által egy közép és szabad rend alakíttassék és alkotmányunk jótéteményeiben részesíttessék, czélszerűnek véli ezen megye, hogy e pontra nézve e megye részéről a mult országgyűlésre adott utasítás megújíttassék, és indítványba hozassék, hogy a községeknek szabad alku mellett nemcsak az úrbéri tartozások, hanem egyszersmind az úri hatóság és minden haszonvételek iránt örök, felbonthatatlan szerződések engedtessenek meg.”³¹

A kossuthival párhuzamos érvelést Bihar megye 1843-as instrukciója tartalmaz, amely szintén együtt említi a jobbágyfelszabadítást és az uradalom hatóságának megszüntetését. Szükségnek látta leszögezni, hogy „az örökváltságek elmaradásának oka nem az, hogy ne lett volna szükség a vonatkozó törvényre, hanem az eszközök hiánya”. Éppen ezért elő kell azt segíteni, de nemcsak hitellel, hanem a jobbágyaságot ösztönző, az örökváltsággal összekapcsolódó kedvezményekkel is: a megye „azt kívánja hozzá adni, hogy törvény által mondassék ki, miszerént az 1840: 7. törvényben fenhagyott úri hatóság mellett azon községek, melyek magokat megváltandják, azonnal rendezett tanáccsal bírónak fognak tekintetni”.³²

A kormányzat épp ellenkező irányban használta az örökváltságek csekély számára történő hivatkozást. Az 1844. június 14-i országos ülésen Szerencsy István személynök a szabad községekről és megyei képviselőtükről szóló javaslatot s az abban tervezett „közjogi kedvezést” (jus publicumi favor) rögtönzésnek, s felesleges, idő előtti intézkedésnek tekintette. Párhuzamot vont e terv

³¹ Csongrád utasítása: MOL Regnikoláris levéltár. József nádor titkos levéltára. Diaetalia. Praeparatoria ad diaetam 1843. Instructiones. VIII., Szepesé: Uo. XXI. és XXVII.

³² Bihar követutasítása: Uo. VI.

és az örökváltság engedélyezése közt, amely szerint szintén nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, hiszen a vártnál jóval kevesebb szerződés született. Az úrbéri rendezések, a népnevelés, a kereskedelem és szorgalom fejlődése érleli majd csak meg a helyzetet az ilyen engedményre. Akkor majd, ha a földművelő nép arra alkalmassá lesz, „az ily status publicumi jogok önmaguk víják ki magukat”. Végül a konzervatív kormányzat szerint „még egy rossz oldala is van a dolognak ..., hogy vágyak támasztatnak fel általa, melyek teljesebbé nem érven, ez valamint egyes embernek, úgy és inkább morális testületnek rosszul esik”.³³

Válaszul Pest követe, Ráday Gedeon azonnal visszafelé fordította az örökváltsági törvény csekély hatására hivatkozó elnöki érvet: „hogyan nem tapasztaltuk ezen intézkedésnek jó következményeit, s hogy oly kevés község tehetette magát szabaddá, annak lehet tulajdonítani, mert az örök megváltással semmi közjogok nem kötődtek össze”, épp ezért a képviseleti jog megadását nem kedvezésnek, hanem kötelességnek nyilatkozta. Zsoldos Ignác (Veszprém) szerint is „erkölcsi jutalom”, azaz a jogok hozzárendelése az örökváltságához, az úri hatóság eltörlése és a képviselet lesz az örökváltságok megkötésének legfőbb bátorítója.³⁴

Ahogy Kovács Ferenc írja: „A viták most leginkább az örökváltság s az úri hatóság megszüntetésének eszméje körül kezdtek forogni; felállított az a nézet, hogy amely helységek urbéri tartozásait örökre megváltották, azok a megyében képviselve legyenek, mire ismét szükséges, hogy azon megváltásnál fogva az úri hatóság alul is felszabaduljanak.”

A személynök megkísérelte elválasztani egymástól és szembeállítani az önkormányzat és az örökváltság ügyét: „Fő ok, hogy nem történtek sok örök megváltások, abban fekszik mert nincs pénz ... márha ezen politikai jogok megadatnak, ... a helybeli administratio tetemes költségbe fog kerülni, melyet sokkal jobb lenne a megváltásra fordítani.” A községek tehát előbb legyenek túl a megváltáson, és azután jöhet a hatóság rendezése. Ellenkező esetben „többnyire úgy lenne a dolog, hogy a megváltási summának egy része letételén a költséges belkormányzás által megterhelendő nép elégtelen lenne a hátralévő tartozásának letételére, melyből vagy visszalépés lenne a megváltási alkutól, vagy más kedvetlen zavar és igazságtalanság következne”. Az elvet most már elfogadva tehát magát a rögtöni intézkedést kifogásolta: „engedjük csak ... megpénzesülni a köznépet”, többletvagyonát a megváltás fizetésére fogja fordítani, s „rendes úton szabaddá válva” eljön majd az ideje az önkormányzat és a politikai jogok megadásának is.³⁵

³³ 160. [országos] ülés naplója. 1844. június 14. In Felséges Első Ferdinánd ... által sz. k. Pozsony városába 1843dik esztendei Pünkösdi hava 14-dik napjára rendeltetett Magyarországi közgyűlésnek naplója a tekintetes Karoknál és Rendeknél. Pozsony, 1843–1844. IV. köt. 153. és KOVÁCS Ferenc: Az 1843/44. évi országgyűlési alsótábla kerületi üléseinek naplója. Budapest, 1894. 4. köt. 710.

³⁴ Kovács Ferenc i. m. 4. 711.

³⁵ 160. [országos] ülés naplója. 1844. június 14. Ogy. Jkv. 1843/44. IV. 154. Kovács Ferenc i. m. 4. 711.

A reformellenzék érveit válaszul Csongrád követe, Klauzál Gábor foglalta össze: a jobbágyfelszabadítás teljességéhez a szolgáltatások örökváltságán kívül szükséges a jogi emancipáció is, főként az úri hatóság megszüntetése; ez ösztönöz magára a megváltásra, míg ennek eddigi elmaradása egyben egyik fő oka az engedőleges örökváltság sikere elmaradásának. Mint mondja, az örökváltságról szóló törvényben „gyilkoló törvényrendelet foglaltatott ... melynél fogva nem lehettek szabadok az úri hatóságtól”. „Tapasztalásból szólok [utal a szentesi örökváltsági eljárásban betöltött pártfogói tevékenységének kudarcára]; ez volt egyik fő akadálya annak, hogy az örök megváltások hazánkban minden pénzszerűe mellett is nagyobb mértékben nem történtek. ... midőn illy magát kiváltani szándékozó község látja azt, mikint magát az úri hatalomtól – mely legtöbb esetekben legnagyobb önkénnyel gyakoroltatik az uradalmi ügyész által – ... magát megszabadítani lehetetlen, lehetetlen, hogy kedv támadjon benne az örökváltsági summa megadására, mit különben szívesen megadna.” Ezért szükségesnek találta elrendeltetni, hogy „itt ezen törvényjavaslat következtében az úri hatalom megszüntessék azon községekre, melyek magukat megváltották”.³⁶

A reformellenzék tehát nem mulasztotta el, hogy a kossuthi érvelést a megváltkozott parasztközségek felszabadításáról, a szabad községek rendezéséről és a községek megyei képviselőtéréről alkotott törvényjavaslat vitájában elővegye.

Emancipation of Serfs, the Relationship between the Extension of Rights and the Political Rights in Kossuth's Publicism (1841-1844)

TAMÁS DOBSZAY

Lajos Kossuth expressed the opinions of those who initiated the emancipation of serfs, the extension of political rights and the integration of the everyday people into the constitution, in a very effective way. At the same time he played a very important propagative role: the newspaper *Pesti Hírlap* raised its readers' interest, discussed questions, it contributed to the change of views into programmes and ensured the sponsorship of these programmes, as well. There may not have been anyone who was looking for the possible way of the solution more intensively than Kossuth: by means of the editorial office possessing an information network and huge working capacity he explored the general and local relations of the circumstances changing from county to county.

³⁶ Uo. Ogy. Jkv. 1843/44. IV. 154–155. és KOVÁCS Ferenc i. m. 4. 712.

A parasztság polgárosodása Erdélyben a jobbágyszabadítás nyomán

EGYED ÁKOS

Rövid tanulmányunk azt a kérdést vizsgálja, hogy az erdélyi úrbéri viszonyok megszüntetése után milyen jelenségek figyelhetők meg a paraszti polgárosodás útján Erdélyben.

Az úrbériség eltörléséről a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága és a Mezőgazdasági Múzeum 1998. évi május 5-én rendezett konferenciáján elhangzott előadásomban vázlatosan szoltam, s az előadás írott formája a *Jobbágyszabadítás 1848 c.* kötetben még abban az évben megjelent. Ez felment az alól, hogy az ott kifejtetteket részletesen megismételjem, elég, ha azokra röviden az alábbiakban emlékeztetek.

Az már önmagában is sajátosságként értékelhető, hogy Erdélyben általában az úrbériség megszüntetésének idején a parasztságnak – alig több mint a fele – 52,8%-a volt jobbágyszellér. Tovább differenciálta a képet a függőségben élő parasztság területi megoszlása. E szerint a vármegyékben a parasztságnak 80,43%-a jobbágyszellér volt, s csak 8,1%-a élt szabad paraszti helyzetben, a székely székekben viszont a feudális függőségben lévők 42,88%-ával szemben a földművelő nép 46,45%-a megőrizhette szabad státusát; még nagyobb volt a szabadok aránya a szász székekben, ahol az összes falusi családok 18,08%-át tartották nyilván jobbágyszellérként, 71,48%-a viszont szabad paraszt volt.¹ Ám nem csak a területi megoszlásban álltak fenn nagy különbségek az úrbéri viszonyokban, hanem azok jellegében is olyan eltérések figyelhetők meg, amelyek nem maradtak hatás nélkül a polgárosodásra sem.

A királyföldi jobbágyszellérek nagy többsége testületekhez, s nem magánföldesurakhoz tartozott. Ez a jobbágyszellérkategória nehezebben bontakozhatott ki az úrbéri viszonyokból, mint a vármegyei parasztság. A Székelyföldön az ún. székely örökségeken lakó jobbágyszellérek jogi viszonyai okoznak majd szinte megoldhatatlan feladatot az erdélyi országgyűlésnek.

De a magyarországi helyzethez mérten az volt a legfőbb sajátossága Erdély-

¹ Az 1847-es összeírás szerint. Vö. CSETRI Elek–Imreh István: Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt. Erdélyi Múzeum, LIX. 1997. 1–2. füzet 129. L. még Jobbágyszabadítás 1848. Mezőgazdasági Múzeum. Budapest, 1998. 44–53.

ben, hogy itt nem volt úrbérrendezés 1848 előtt, mert Wesselényi Miklósék minden ilyen irányú törekvését megakadályozta Bécs és az erdélyi konzervatív erők ellenállása.² Így a rendezés minden nehézségével az utolsó rendi országgyűlésnek kellett vagy kellett volna megküzdnie, amely Kolozsvárt 1848. május 29-én ült össze.

Az uniótörvény elfogadása után (az első törvénycikk) még két törvényt kellett hirtelen elfogadnia az országgyűlésnek (a választójogi és a nemzetőrségi törvények), hogy június 6-án sor kerülhessen az úrbéri törvénytervezet beterjesztésére. A javaslatot a megelőző napokon dolgozta ki egy olyan bizottság, amelyben Wesselényi Miklós, a jobbágyszabadság régi híve és szorgalmazója, vezető szerepet játszott.

A tervezet a magyarországi IX. törvénycikk alapján készült, legalábbis az alapkérdéseket illetően. Az erdélyi IV. törvénycikk, amelyet 6-án a kolozsvári országgyűlés megszavazott, kijelentette a robot és a dézsma megszűnését, s az első cikkel szóról szóra átvette a magyarországi törvényből, hogy „A törvényhozás a magán földesuraknak kármentesítését a nemzeti közbecsület védpajza alá helyezi.”³

Ezen túl azonban a kolozsvári törvény az erdélyi sajátosságokat figyelembe véve valóban erdélyivé alakult át. Az erdélyi IV. törvénycikk a leghatározottabban kijelentette: „A helységek polgárai (eddig jobbágyságok és zsellérek) azon telkek és földek használatában, melyek kezükben találtnak, bármilyen természetűek legyenek is azok, nem fognak bíróság közbejötté nélkül háborgatni, sem legeltetési, faizási, nádlási rendes és folytonos eddigi haszonvételeikben megszorítottatni.”⁴ A vármegyei jobbágyság eszerint szabadult fel 1848. június 18-án.

Az úrbéri törvény természetesen nem térhetett ki minden kérdésére a vonatkozó erdélyi viszonyoknak. De a székelyföldi legfőbb sajátosságot a törvény megfogalmazta, s néhány királyföldi kérdést is érintett. Ami az előbbit illeti: a „székely örökség”-nek nevezett tulajdonformát allodiátúrának nyilvánította: „A Székelyföldön a tiszta majorságok közé értetik a székelyörökség (siculica haereditas). Ennélfogva, minthogy az adófizető és fegyvert viselő székelyek jószágai köztudat szerint többnyire székely örökségek, az ezeken lakó kolonusokra azon mentesség, mely más úrbéresekre nézve a törvény nyomán rögtön életbe lép, csak azon esetben terjedhet ki”, ha a jobbágytartók nem tudják bizonyítani, hogy a jobbágyság használatában levő föld majorság vagy székely örökség.”⁵

² Vö. EGYED Ákos: A jobbágyszabadság sajátosságai Erdélyben. In Szabó István Emlékkönyv. Szerk. RÁCZ István. Debrecen, 1998. 327–336.

³ Corpus Juris Hungarici Magyar Törvénytar. Erdélyi törvények 1540-1848. Bp., 1990. 673–675.

⁴ A törvény eredeti szövege: Magyar Országos Levéltár (MOL). F. 722-725. Országgyűlési Irománycsönyv, 78. kötet. 23. sz. 83–86.

⁵ Uo. L. még Corpus Juris i. m. 674.

A törvények eme kitétele miatt a Székelyföldön csak azok az úrbéreszek szabadultak fel a IV. törvénycikk szerint, akik adományos nemesi birtokon éltek. Vagyis az összes úrbéreszek mintegy 10%-a; a többi az önmegváltás útján szabadult, rendszerint némi föld visszahagyásával a nemesnek – 1848 után.⁶

A kolozsvári országgyűlés külön paragrafust alkotott a testületek jobbágynak felszabadításáról, mintegy elnapolva a kérdés megoldását, mert a testületeknek járó kárpótlás ügyét „a legközelebbi közös törvényhozás” elé utalta. Az ügy intézése késett, emiatt a szász törvényhatóságok, különösen Brassó város halogatta mintegy 5000 hétfalusi magyar jobbágy család felszabadítását.⁷

Végül a partiumi jobbágyfelszabadítás sajátosságaként megemlíthjük, hogy ott Wesselényi Miklós kormánybiztos a reincorporáció kihirdetésekor, pár héttel az erdélyi országgyűlés úrbéri törvénye előtt, kihirdette az úrbériség eltörlését a magyarországi törvények szerint.⁸ Azonban a szabadságharc leverése után, az önkényuralom idején itt is az erdélyi törvényeket kezdték alkalmazni mind a kárpótlás, mind a vitás kérdéseket illetően.

Összegzésül: az úrbéri viszonyok megszüntetésével megszűnt a feudális rend. A volt úrbéreszek (csak úrbéreszek!) közjogilag szabad személyekké váltak. A korábban is szabad paraszti státusban élők helyzetén a jobbágytörvény mit sem változtatott. Az általános szabadságtörvények azonban kihatottak az egész népesség sorsának további alakulására.

A jobbágyfelszabadítás a polgárosodás előfeltételét képezte, hiszen a szabad emberi lét nélkül elképzelhetetlen polgári társadalom. Végül is a rendi egyenlőtlenségek eltörlése, feudális függések megszüntetése által megszületett Erdélyben a személyileg szabad, szabadon mozgó, tulajdont birtokló állampolgár, s ez már az új polgári rend alapvető vívmánya volt.

További lépésként értékelhető a polgárosodás kezdetén, hogy a parasztságnak mintegy 70%-a földtulajdonossá vált, bár a földtulajdon egyének közötti megoszlása rendkívül változatos képet mutatott.

A jobbágyfelszabadítás utáni évtizedekben a parasztság soraiban két, ellentétes folyamat ment végbe: egységesülés és differenciálódás. Az egységesülést az tette lehetővé, hogy a korábbi jobbágyok, illetve szabad parasztok között a közjogi (némileg rendi jellegű) válaszfalak leomlottak. A paraszti társadalomba most már minden réteg beletartozott, amely őstermeléssel foglalkozott és paraszti életmódot folytatott. Tehát a volt jobbágyok mellett a korábbi szabad parasztok, szegény rendű nemesi családok. Egységesülési folyamat ment végbe azáltal is, hogy a régebbi különleges státusban levő területek: román határőrvezetek, székely határőrvidékek jogi sajátosságai megszűntek, lakóik ugyan csak a polgári törvények alá tartoztak azután. Természetesen – és ezt hangsú-

⁶ EGYED Ákos: Vázlatok a jobbágyfelszabadítás és a zsellérkérdés történetéről a Székelyföldön. In Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1981. 125–127.

⁷ Ellenőr, 1848. július 9. 38. sz.

⁸ Vö. Jobbágyfelszabadítás 1848. i. m. 44–53.

lyozni szeretnénk – a jogi különbségek eltörlése korántsem jelentette a korábbi eltérések, különállások tudati maradványainak gyors eltűnését. Ez különösen vonatkozik a székely viszonyokra. Még az 1902-es Székely Kongresszuson is beszámoló hangzott el arról, hogy a székelyek nyilvántartották a korábbi kisnemesi, lófői, szabad gyalogrendű katonai, jobbágyi származás emlékét. Főként a templomi ülésrend őrizte látványosan a régi rendi megoszlást. Az alapvető változás azonban mégis az egységesülés felé vezette az egész földművelő-állattenyésztő parasztságot, amely Erdélyben még a XIX–XX. század fordulóján is a társadalomnak mintegy 71-72%-át tette ki (a történeti Erdélyben).

Áttérve a másik folyamatra, a differenciálódásra, a parasztság földbirtokviszonyaira kell elsősorban figyelmeznünk. Abból kell kiindulnunk, hogy a volt jobbágyok különböző földterülettel szabadultak fel. Egy felszabaduló család kezére átlag mintegy 9 kataszteri hold föld jutott. A szóródás természetesen igen nagy volt. Az egyik Kolozs megyei falu 241 volt úrbéres családja közül 95 (39,41%) 2,5–10 hold földet vett birtokába egyenként, 117 család (48,55%) 13–20 hold földet, 7 család (2,9%), 25–30 holdat és 12 család (4,98%) 30–40 holdat kapott örökségként.⁹

Tehát a jobbágyfelszabaduláskor a parasztság soraiiban már megvolt a birtok szerinti rétegződés: a törpe- és középbirtokos, valamint a módosabb gazdák rétege. A középréteg ekkor még erős volt, a következő évtizedekre azonban a föld felaprózódása következtében ez a réteg veszített súlyából, aminek az ütemesen szaporodó paraszti népesség adja meg a magyarázatát. Azt azonban a birtokmegoszlás arányai s számadatai világosan mutatják, hogy Erdélyben tipikus kisbirtokrendszer alakult ki. Egy 1864-ben készült adóösszeírás szerint a szűkebb Erdélyben az összes föld 65-70%-a után a parasztság adózott.

Ez a birtokmegoszlás, amely ugyan kiegészült a közös használatban levő legelő- és erdőhasználat jogával (a tagosítás és arányosítás bekövetkeztéig), mégis a polgárosodás korlátaira hívja fel a figyelmünket. Egy 1869-ből származó statisztika szerint a 30–100 holdat bíró paraszti gazdaságok száma Erdélyben összesen 25 848 volt, az összes gazdaságok 2,31%-a.¹⁰ Nagyjából ez a réteg engedhette meg, hogy gazdaságát modernizálja, ha kismértékben is.

Tudjuk azonban, hogy a gazdaságtípusokat a birtokolt föld nagysága mellett annak minősége, a gazdasági felszerelés fejlettségi foka, a gazdálkodás rendszere, a piacoktól való távolsága, a közlekedés hálózata s más tényezők hatása alakította, illetve módosította. Kedvezőbb helyzetben a sík vidékek gazdálkodói voltak a történeti Erdélyben, elsősorban a barcasági szász gazdák, a Székelyföld nagyobb részén viszont a domb- és hegyvidék nem segítette a szántóföldi növénytermesztést. A nagy kiterjedésű erdélyi Mezőség talaja ugyan minden növénykultúra számára kedvező volt, de itt hiányzott a jó úthálózat, tehát a piacra való eljutás is majdhogyan lehetetlen volt az év nagy ré-

⁹ LÉSZAI FERENC: A Kolozs megyei kisbirtok állapota. Erdélyi Gazda, 1886. február 15.

¹⁰ A korszerűsödő és hagyományörző Erdély. Szerk. Kozma Mária. Csíkszereda, 1997. 24.

szén. Egyébként a jobbágyszabadítás utáni első két évtizedben a mezőgazdaság piaca rendkívül szűk volt: a városfejlődés csak a kiegyezést követően gyorsult fel, s akkor jutott Erdély vasúti hálózathoz.

A polgárosodásban – érthető – Erdélyben nem a volt jobbágyrendnél, hanem a korábban is szabadrendűeknél figyelhető meg előrehaladás. Ezek a rétegek a kultúra terén előnyt szerezhettek: az írni-olvasni tudás a szászok és a székely szabadok közt elterjedt volt, a jobbágyrendűek közt viszont ritkaságszámba ment. Jártasabb volt ez a szabad réteg a helyi közigazgatás terén is.

A paraszti gazdaságok több mint kilenczede Erdély átlagában önellátó gazdaság volt, s csak egy vékony rétege rendezkedhetett be állandóbb jellegű piaci termelésre. Ebben a nagyobb városok körzetében élő specializálódó gazdaságok haladtak az élen, bár a XIX. század közepén még ugyancsak külterjesen gazdálkodtak.

A hóstátiak nem voltak soha jobbágyok, számukra nem a jobbágyság eltörlése, hanem a városi piac fejlődése és közelsége biztosította, hogy fokozatosan intenzívebb gazdálkodásra térjenek át (zöldségtermesztés), s ez polgárosodó életmódot is eredményezett. Ám a hóstátiak egészen az utóbbi évtizedekig (a Ceausescu-korszak erőszakosan, a birtokok „kollektivizálása” által tette tönkre a családi gazdaságokat) megőrizték zártabb társadalmi közösségeiket.

Intenzív növénykultúra a marosszéki székelység körében, főként a tréfásan Murokországnak nevezett (Lukafalva, Lőrincfalva, Ilencfalva) kistájban alakult ki, de az életmódban a városiasodásnak az 1848 utáni első évtizedeiben nyomát sem igen találjuk. Az itteni parasztgazdaságok már 1848 előtt elindultak az intenzív zöldségtermesztés útján, s termelvényeiket széthordva viszonylag nagy piaci körzetben értékesítették.

A volt jobbágyparasztság főként a hagyományos állattenyésztés területén keresett érvényesülési lehetőséget. A románság inkább a kisállattartásban, elsősorban a juhászatban tűnt ki. A piacot a mezővárosok szokásos állatvásárai jelentették számukra.

A volt jobbágyság újszerű magatartására vonatkozó adatoknak ugyancsak szűkében vagyunk. Néhány korabeli feljegyzés annál inkább figyelmet érdemel. A Belső-Szolnok és Doboka (később Szolnok-Doboka) megye megfigyeléséről írta Szemmáry József: „A régi nemesi és volt úr béres közösségek között nincs sok különbség, sőt a felszabadult jobbágyok inkább jólétnek örvendenek, mint az apró nemesektől lakott községek.”¹¹ A volt jobbágyrendűek igyekeztéről adtak hírt a székely viszonyok ismerői is. Kozma Ferenc közíró és történész szerint a korábbi „jobbágyrend a közélet egyik legderekabb elemévé lett (...) felszabadulás[a] után urává lévén birtokának, ez emelte és fokozta benne a vagyon becslését, s határozottabb ösztönrel kezdett javai gyarapítására, mint azok, akik jóval előtte elértek bizonyos tetőpontot”.¹² A volt magyar jobbágy-

¹¹ SZEMMÁRY József: A parasztbirtok állapota Szolnok-Doboka megyében. Ds, 1885. 18.

¹² KOZMA Ferenc: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési viszonyai. Bp. 1879. 89.

ságról a Kalotaszegen közvetett adatokból a feltörekvésre lehet következtetni. 1856. április 26-án írta a Vasárnapi Újság a lányok ünnepi öltözetéről: fejüket párta díszíti, amely gyöngyökkel van kirakva és selyem szalagokkal ékesítve. A tehetősebb családok gyermekük keresztelője alkalmából közelebbi rokonait „költésesen megvendégelik”, s „a menyegzőt a legszegényebb is három napig tartó ünnepély és lakoma között tartja”.¹³ Világos, hogy a kalotaszegi parasztgazda már a ceremóniális alapokat is elő tudta állítani. Igaz, a túlcifrázott életmód a gyermekszám korlátozásához is hozzájárult.

És ezzel át is tértünk a polgárosodás látványosabb területére: az életmódbeli változásokra. A népi kultúra a XIX. század második felében is élő valóság volt általában mind a magyar, román vagy szász falusi közösségekben. Erről gazdag és színvonalas etnográfiai szakirodalommal rendelkezünk.¹⁴ De mindenütt folyt a régi és új művelődési szokások küzdelme. „Teremtsünk énektársaságokat, olvasóegyleteket” – olvashatjuk az egyik aranyosszéki népművelő vélekedését. A népszínművek előadása, helyiek által, ugyancsak terjedőben volt.

A polgári életmód térhódítása egyelőre külsőségekben nyilvánult meg: a népviselet rohamos elhagyása, illetve a városi divat térhódítása szembeűnő volt.

A polgárosodás legfőbb terjesztője – és nem a divat és látvány útján – az iskolai oktatás volt. Az 1868-as iskolai törvényt követő 16 év alatt például Maros-Torda megyében 120 új iskolaépületet avattak fel. 1890-ben Erdély 2368 falusi településéből 2115-ben működött népiskola helyben, 211 falu más helységgel közösen tartott fenn iskolát. Természetesen folyamatosan terjedt az írás-olvasás: 1890-ben a 6 évesnél idősebb lakosság 32,9%-a, 1900-ban 41,1%-a volt írástudó. Ez az 1848-as állapotokhoz képest hatalmas eredmény.

A családi életmód is változóban volt. A polgárosodás jeleként értékelhetjük, hogy a falusi asszonyok egy része már nem maga szőtte-fonta a család ruházatát, hanem vásárolták azt. A lakóházakat az 1880-as években szembeűnően nagyobbra építették, s mindenhol elterjedt a petróleumlámpa használata. A *Kalotaszeg* c. lap írta 1890-ben, hogy ma „gyertya helyett minden házban petróleumlámpa világít”.¹⁵ A tűzhelyet a városi kályha pótolta. A Székelyföldön a tulipántos ládák helyét ruhásszekrény foglalta el.

Igaz viszont, hogy a parasztság ragaszkodott hagyományaihoz is, és így a régi és új szokásvilág hosszú ideig együtt élt, de a versenyben a városias polgári életforma fokozatosan háttérbe szorította a hagyományos világ szokásait.

A régi és új konfrontálódása, összeütközése a XIX. század utolsó és a XX. század első évtizedében már kiváltotta a régi paraszti világ válságát: a kívándorlás-elvándorlás volt ennek a legszembeűnőbb jele.

¹³ Vasárnapi Újság, 1856. április 26.

¹⁴ KÓSA László: A parasztpolgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920), Debrecen 1991.

¹⁵ Kalotaszeg, 1890. augusztus 10.

The Achievement of Bourgeois Status among Peasants in Transylvania after the Emancipation of Feudal Servants

ÁKOS EGYED

The study investigates the question what phenomena can be observed in the process of the achievement of bourgeois statues among peasants in Transylvania after the cancellation of villein socage. In the appearance of the bourgeois status an improvement can be mostly noticed among free people and not among servants. These layers could steal a march on the serfs: the ability of reading and writing was wide-spread among the Saxons and the Székely free people (Székely people were Hungarian people of Eastern Transylvania) while it was a rarity among feudal tenants. This free layer was more experienced in the field of local administration too. More than ninetenths of peasant farms in Transylvania was a substinance peasant farm and only few of them could produce for the market on a regular basis. The farms situated near bigger cities and specialized in certain products led in thsi area.

Kossuth-mítosz a hazai és a környező népek folklórjában

KRÍZA ILDIKÓ

„48-ról a magyar tömegek nem gondolkodnak többé,
hanem éreznek. A szabadságharc eseményeit
értelmük helyett szívükkel és érzelmeikkel fogják fel...
'48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőmedencéjének,
mely Magyarországon Bocskai és Bethlentől Rákóczin át
Kossuthig minden nemzeti hős fogalmát megillette.”
Szekfű Gyula

A múlt századi népköltészet történetében új fejezetet nyitott az 1848–49-es szabadságharchoz kapcsolódó dal- és mondahagyomány. A tömegeket érintő harci események és az egész országra kiterjedő mozgalom sokféleképpen váltott ki folklór szempontú visszhangot.¹

Az akkor született dalok, versek, elbeszélő költemények, mondák, anekdoták, visszaemlékezések egy része népszerűvé lett és hosszú életet élt, míg a másik része – szám szerinti többség – rövidesen elfelejtődött, csak eldugott kiadványok, kéziratok bizonyítják az egykori létezésüket.² A kiválasztódás bonyolult folyamata a Kossuth-hagyomány megerősödéséhez vezetett. Ennek során Kossuth alakja szimbolikussá növekedett, és a helyi hősök, események iránti figyelem az idő múlásával elhalványodott, illetve a személynevekhez, földrajzi helyekhez kötődő eseményleírások tipizálódtak. A folklórfolyamatokat az idő múlásával történelemszemlélet is segítette, mert a részletek helyett az általánosításra törekedett.

A szabadságharc leverése utáni üldözés minden résztvevő és szimpatizáns ellen fordult, így szimbolikussá vált maga a történelem megítélése és az ahhoz való viszonyulás. Tudjuk, sokan voltak, akiket távollétükben halálra ítélték, mégis elsősorban Kossuthról beszéltek, az ő alakja került a középpontba. Az üldözött, vándorbotra kényszerült, nehéz körülmények között tengődő egykori vezérről, hajdani hősről nemcsak a magyar, hanem a környezetünkben élő más népek is énekeltek.

¹ Az idevonatkozó szakirodalomról áttekintés található KRÍZA Ildikó (szerk.) *Emlékezet és történelem*. Bp. Magyar Néprajzi Társaság, 1998. c. tanulmánykötetben.

² A szabadságharc idején megjelent népies vagy népszerű alkotások alapvetően eltérnek a később folklórnak tartott művektől dalok és mondák tekintetében egyaránt. Ezek összevetése csak egy-egy példa kapcsán történt meg. (Pl. dalok esetében TARI Lujza: *Magyarország nagy vitézség*. Bp. 1998.)

A szabadságharc vérbe fojtása után tiltották a harci eseményekről szóló írá-
sok terjesztését, és tilos volt katonadalokat énekelni, emlékekről beszélni, ka-
tonaviselt vándorokat befogadni. Botozás járt azoknak, akik otthon Kossuth-
Rákóczi- vagy Klapka-harsantókat (indulókat) énekeltek, vagy ha azt nyilván-
nos helyen cigányzenésszel hegedültették.³ A megtorlás és a tiltás miatt a kö-
zös éneklés, az együtt gondolkodás a titkos ellenállással volt egyenértékű. Vir-
tusként élték meg, ha az ismert dallamot érdektelen szöveggel együtt adták
elő, félrevezetve, kijátszva a pandúrt, akinek feladata volt a „Kossuth-kutyák”
megbüntetése.⁴ A Kossuth-nóta dallamára írt, önkényuralmi korból származó
verseknek csak kis hányadát ismerjük. A szakemberek eddig 32 szöveget talál-
tak meg. De az sem véletlen, hogy a népszerű dallam Kossuth neve nélküli
népdalként egész országban elterjedt:

„Ne menj rózsám a tarlóra
Gyenge vagy még a sarlóra
Ha megvágod kiskezedet
Ki süt nékem lágy kenyeret.”⁵

A tiltás és a büntetés emberközeli eseményei felnagyították a faluzást. „Falu-
zás”-nak nevezték Szatmárban azokat a titokban megszervezett találkozókat,
amelyekre a harcban részt vett vagy velük rokonszenvezők egyikének- mási-
kának otthonában került sor. Az önkényuralom éveiben a szabadságharc kato-
nái közül a jurátusok, medikusok, teológusok, iparosok elvesztették polgári
foglalkozásukat, tanulási lehetőségüket, és ők inkább jártak egymáshoz a napi
gondok megvitatására, a régi élmények („régicdicsőség”) felelevenítésére, mint
a társadalom alsóbb rétegeihez tartozók. Erről írta az egyik hajdani szabadság-
harcos katona, Krasznai: „Oly formán látszott, mintha a kiállott szenvedések és
veszélyek után a viszontlátás örömeit élveznénk, hogy mi lesz a hazával, az el-
tiprott nemzettel, alig látszottunk vele törődni, abban a reményben ringattuk
magunkat, hogy tavasszal visszajön Kossuth idegen segítséggel és újra kezd-
jük a szabadságharcot, és ezen reményünknek nem mulasztottuk el kifejezést
adni el el dalolván: hogy Jön Kossuth jön, a Törökkel, az Angollal, hatvan ezer
Francziával, jön Kossuth jön.”⁶ A memoárok sok figyelemre méltó folklórada-
tot örökítettek ránk, amelyekről más források nem szólnak. A leírások, memo-
árok segítségével tudjuk megrajzolni, milyen lehetett az egykori folklór, köz-
vetlen az események után, szemben a szabadságharcról szóló későbbi népköl-
tészettel. A fenti idézetben szereplő „Jön Kossuth, jön...” dal népszerűségét

³ MONA Ilona: *Magyar zeneműkiadók és tevékenységük 1774–1867*. Bp. 1989, 119.

⁴ FORRAI Ibolya (szerk.) *Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsi lakosnak*. Bp. 1998. 141.

⁵ TARI L. i. m. 41.

⁶ FORRAI I. 1998. i. m. 142.

nincs okunk kétségbe vonni, de folklórváltozatát nem ismerjük.⁷ A *Magyar Újság* 1868-ban közzétette a népszerűnek tartott műdalt: „Jön Kossuth, jön Kossuth, / Jön Kossuth, jön, / Jön Kossuth, jön Kossuth, / Jön Kossuth, jön” kezdettel, amelyben Kossuth francia, angol, török sereg élén hű tábornokaival visszatér a haza felszabadítására.⁸

Az önkényuralom után, az új generációk születésével a Kossuth-kultusz recepciója nem halványodott, hanem változó intenzitással kapott új erőre. A mítosz megjelenése a kiegyezés után határozottabbá vált, mivel a 48-as célok új köntösben jelentkeztek. Az önkényuralom szorításának csökkenésével a róla szóló irodalom is segítette a folklór terjedését.⁹ Számos helyi kezdeményezés mellett honvédkörök, -egyletek alakultak, ahol a folklórnak megkülönböztetett szerepe lett. A Kossuth-képekkel, 48-as témájú nyomatokkal díszített lakások a polgárosodó falusi, városi otthonokban politikai állásfoglalást hirdettek. A millennium körüli években és Kossuth temetését követően népszerűsítő könyvek, tankönyvek hirdették dicső tetteit, alakjának nagyszerűségét, regények, drámák születtek e témakörben, amelyek hatását mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a történelemírást is befolyásolta.¹⁰ A hosszú emigrációs évek, a nagy visszhangot kiváltott amerikai út, a kiegyezés utáni képviselő-választás, a „Ceglédi Százak” utazásai és más hazai történelmi események időről időre lehetőséget adtak a névéhez kapcsolódó hagyomány megerősödéséhez. Kossuth Lajos, a történelmi személyiség folklórhőssé vált, akinek nagyságát csodás születése, tetteinek különlegessége és visszatérő, népét megsegítő képessége és egyéb toposz jellemez.¹¹

A KOSSUTH-MÍTOSZ FŐBB TÉNYEZŐI A MAGYAR FOLKLÓRBAN

A Kossuth-mítosz alakulásának részletei, az alkotások terjedése és évszázados divata máig sem ismert kellőképpen, bár a szakemberek jelentős eredményeket hoztak felszínre.¹² Valószínű, hogy a mítoszt a nagy hatású szuggesztív egyéni-

⁷ Krasznai a kedvelt dalokat nótás füzetekbe írta, amelyek sajnos nem maradtak fenn. Az utalásokból tudjuk, hogy számos olyan nóta volt, amelyet a későbbi gyűjtemények nem tartalmaznak. Szól arról is, hogy a faluzás alkalmából dalárda, közös szórakozási lehetőség volt, „zongorázás mellett valódi nemes élvezettel táncoltunk” (FORRAI I. i. m 1998. 144.)

⁸ DÉGH Linda: *A szabadságharc népköltészete*. Bp. 1952. 124.

⁹ Az önkényuralom idején jelent meg KERTBENY Károly: *Ausgewählte ungarische Volkslieder* (Darmstadt, 1851.) című füzetében néhány Kossuth-nóta. A Kossuth-folklór első jelentős forrása ZSILINSZKY Mihály: *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében* című kötete (Pest, 1868.)

¹⁰ Számos mondat a történelmi eseményekbe illesztette HORVÁTH Mihály: *A Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben*. Pest, 1871.

¹¹ Szövegközlés, értelmezés tekintetében alapvető forrás DÉGH Linda szövegközlése (Dégh L. 1952. i. m.), Ortutay Gyula: *Kossuth Lajos a magyar nép hagyományai*ban (Ethnographia, 1954. 263–307.) POGÁNY Péter: *Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái*. (Budapest, 1983.) UJVÁRY Zoltán: *Kossuth Lajos a népdalokban*. In *Miscellanea*. I. Debrecen, 1995. 81–92.

¹² Dömötör Ákos tudatosan rávilágított a folklór toposzok továbbélésére a szabadságharchoz kötődő narratívumokban. (DÖMÖTÖR Ákos: *Hősök és vértanúk a szabadságharc népköltészetében*. Budapest, 1998.

sége alapozta meg és a szabadságharcban betöltött reális szerepe indította el, de az is bizonyítható, hogy a nevéhez kapcsolódó folklórelemek régebbiek, mint a születési dátuma, míg mások a szabadságharc utáni évek hozadékai. A kultusz elindulását különösen két költő: Putnoki József és Sárosi Gyula segítette.¹³ Ők a szabadságharc krónikásai voltak, ponyvákon terjesztették verseiket, és írásaikat később a szakemberek tényként fogadták el. A kortársak közül Jókai Mór és Vajda János visszaemlékezéseit szintén hiteles tényként vette a szakirodalom. Célravezető, ha a kultusz létrejöttét és formálódását korszakoljuk, így azok a történeti és társadalmi folyamatokkal összefüggésben adnak választ a részletekre utaló kérdésekre. Így például a Kossuth-kultusz csírái feltárhatók a szabadságharc kezdetétől, de az önkényuralom kényszerében felerősödött az irányában megnyilvánuló tisztelet a társadalom széles körében. Új korszak kezdetét jelenti a kiegyezés, az évfordulókra emlékezés legalizálása.¹⁴ Ettől kezdve a katonaságnál sem tiltották a Kossuth-nóták éneklését, és a K. u. K. katonái, a császári és királyi hadseregben szolgálók hazatérve otthon mulatódalként éltették a szabadságharcra emlékeztető dalokat és éltették a mondahagyományt. Kossuth temetése és a millenniumi visszaemlékezések új alapot teremtettek a Kossuth-kultuszhoz. A két háború közti népi mozgalmak, a Gyöngyösbokrétához tartozó népdalkörök, munkásdalárdák, állami ünnepek, iskolai rendezvények tovább erősítették a Kossuth-nóták terjesztését, és ezzel együtt a kultuszt, amelynek bonyolult, sokszínű vetülete maradt meg a szájhagyományban.¹⁵

Kossuth mitizált hőssé válása 1848 nyarán kezdődött az alföldi toborzó útján. A ceglédi beszédét követően személye a szabadságharc jelképévé vált. Híre oda is eljutott, ahol sohasem fordult meg, és úgy jelent meg, mint ahogyan a rendkívüli folklórhősök tették, hirtelen ott teremve, ahol baj volt, néha felismerhetetlenül, álruhában, mint ahogyan az elődjének vélt Mátyás király tette, és különös segítséget nyújtott, akár Szent László.¹⁶ Róla meséltek legtöbbször, a vele kapcsolatos énekek a legváltozatosabbak. Már 1848 nyarán ezt írta Putnoki József:

„Mint a tisztító tűz,
Lelke legmélyébe
Hatott le Kossuthnak
Égető beszéde.”

¹³ Putnoki versei ponyván maradtak. SÁROSI Gyula: *Arany Trombita* (Debrecen, 1849.) c. munkája később önállóan megjelent (Bp. 1951.)

¹⁴ Az első számottevő szöveggyűjtemény a kiegyezést követő évben az évfordulót figyelembe véve jelent meg: Zsilinszky Mihály összeállításában romantikus címmel: *Kossuth a magyar nép szívében és emlékezetében.* (Költeményfüzér) i. m.

¹⁵ 1947-ben országos méretű, szervezett gyűjtés folyt a szabadságharc folklórájának felmérésére. A gyűjtés jelentős része kéziratban maradt és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őrzi, amelyben a legjelentősebb kiadvány Dégh Linda szerkesztésében jelent meg (DÉGH L. 1952. i. m.)

¹⁶ Az emlékezés esetének tartjuk, hogy Kossuth kápolnai imáját tényként tisztelték, a róla készült nyomatot ereklyeként őrizték, pedig a kortársak tudták, hogy Kossuth sohasem járt Kápolnán, és az ima szerzője felfedte kilétét.

Vajda János a szabadságharc eseményeinek szenvedélyes leírásakor ismerhette ezt a ponyvaszöveget, mert prózává alakítva maga is elmondja.¹⁷ A lelkesítő szónoklat hatásáról történészek, irodalmárok szóltak, de kevesebbszer halunk arról, hogy szerepléseivel, beszédeivel ténylegesen átformálta a gondolkodást. Például ő tette lehetővé hogy, a közvélemény által elítélt, cseppet sem kedvelt, negatív jelzőkkel ellátott útonálló, gyilkos Rózsa Sándor szerepet kapasson a szabadságharcban. Az egyik monda erre így emlékezik: „48-ba Rózsa Sándor csoportja is beát katonának. Kossuth meg a titkára mentek Ceglédre. Azon az úton ment Rózsa Sándor is. Ennek vót egy embere, e betyár, aki lefeküött a fődre és megtutta mondanyi, kocsi gyün-e vagy hintó. Most is lefeküött. – Nagy úr gyün. – mondta. Kossuth Lajos, titkára meg e baráttya mentek. Halt kiáltott. Megálltak. Azt monta: – pízit vagy íletet. Kossuth jó szónok vót, és azt monta nekik: – Pénzem nincs, ami van a nektek kevis. Mást mondok. Ne gyilkójjátok a magyart, hanem ájjatok be katonának. Mindenki kap 12 hód földet. Üssitek a nimetet... Hát meg is fogatták a szavát...”

Ugyanennek a témának másik változata is fennmaradt: „Amikor egyszer Kossuth Kecskemétre ment, útközben megtámadták Rózsa Sándor betyárjai. Kossuth felállt a kocsijában, és beszédet intézett hozzájuk. Olyan nagy volt a beszéd hatása, hogy bekísérték Kossuth kocsiját Kecskemétre. Így vonult Kossuth ostoros kíséret mellett. 160-140 betyárról beszélnek, kik beálltak Kossuth táborába. Acélostor volt a fegyverük. A hovádek jót mulattak rajtuk, de az osztrákok nem szerették, féltek tőlük. Kegyetlenül bele tudott marni az acélostor az arcukba.”¹⁸ Móricz Zsigmond már az idealizált betyárt tett regénye hőisévé.¹⁹

A legnépszerűbb hőöket a néphagyomány mitikus eredettel, képességgel ruházta fel. Ezek közül az egyik a születési helyre vonatkozik. Annak ellenére, hogy Kossuth a ma embere számára is a közelmúltban élt és biográfiája nyitott könyvként áll előttünk, a visszaemlékezések egy része a születési helyének bizonytalanságáról vall. Miként a régi görög mondák szerették saját városuk szülőttének tartani a hőst, úgy Kossuth Lajosért is versengett Monok és Tállya. Homérosz szülőföldjéről azt jegyezték fel: „Hét város vitatá, mely fia volna Homer”, Kossuthét kettő vitatta. A monda szerint Kossuth anyja egyszer bement a tállyai piacra, ott rosszul lett. Azonnal bevitték a nemes Bajtai-házba, ahol megszülte fiát. Tállyán sokan mondják ma is, hogy ott született Kossuth, nem Monokon.²⁰ A keresztelese is bonyodalmakkal járt. Elmesélték, hogy Kossuthot nem vitték Tállyára keresztelni, hanem a tállyai pap jött ki hozzá. Más monda szerint keresztelesekor csak a templomban vették észre, hogy a pólya üres: „keresztelesekor tél volt és szánon hozták át a gyereket (Monokról

¹⁷ VAJDA János: *Egy honvéd naplójából*. Pest, 1869.

¹⁸ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 91-92.

¹⁹ Rózsa Sándor amnesztiájáról szól a „Szegedi szózat” vö. Móricz Zsigmond: *Rózsa Sándor összevonja szemöldökét*. Bp. 1949. 296.

²⁰ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 19.

Tállyára). Mikor a templomba értek és kibontották a pólyát megdöbbenve látták, hogy a pólya üres. Azonnal visszaindultak és az út mellett a hóban találták meg a gyermeket, aki mosolygott és igen rugdalózott.”²¹

Kossuth királyságáról is szól a néphagyomány. A folklórban az ország első embere a király. Még Kádár Jánosról is azt mondták Nógrádvarsányban 1972-ben, „olyan, mintha ő lenne a király”, így nem csoda, ha Kossuth királysága a mondák visszatérő eleme. Egyrészt időpont-meghatározásként találjuk például az egyik pásztor történetben a következőképpen: „Olyan jól esik nekem katonát látni, vitéz fiam. Én is katona voltam, de akkor még Kossuth volt a király.”²² A centenáriumi gyűjtésben található: „Emlegették, hogy Kossuth Lajos is valami nagy király volt.”²³ A koronázásáról is maradt fenn monda: „Szegény szolgafiú volt. Egy Jánosi nevűvel szántottak. Éppen királyválasztás volt. A fiú 100 üsztöge fát bevágott a földbe akkor leszél király, amikor ez az üsztöge kihajt. Hát kihajtott. Ő lett a Kossuth király.”²⁴ A koronán lévő kereszt pedig akkor görbült el, amikor menekülés közben elejtette, vagy rosszul ásta be a földbe.²⁵ Feljegyezték azt is, hogy harc közben Kossuthot nem fogta a golyó,²⁶ és ha menekülésre kényszerült, lova lábára fordítva verette a patkót, úgy futott az üldözők megtévesztésére.”²⁷

A népköltészet és a régi irodalom ismerői előtt a fenti motívumok elsősorban a XVIII–XIX. századi Mátyás-hagyomány vagy Szent László-mondakör részei, annak ellenére, hogy az összehasonlító motívumkutatás feltárta a kiszöklött száraz ág bibliai párhuzamának széles körű nemzetközi elterjedését.²⁸ Kossuth és Mátyás király közti hasonlóságnak tartjuk, hogy mindketten álruhában kérnek szállást, megsegítik a szegényeket: Kossuth bankóval, Mátyás portréval díszített arannyal. A XIX. század második felében, amikor a mondák népszerűvé lettek, még a szájhagyomány természetéhez tartozott a hősök emberközeli megjelenítése.²⁹ Ebből következően a szabadságharc hősei a régi folklórból vett elemek segítségével új szerepben jelentek meg és színesítették az elbeszéléskultúrát.

Az egyre erőteljesebb szintetizáló tendencia miatt az ő nevét szerepeltették a múlt konkrét eseményei kapcsán, a feltételezett történésekre hivatkozva vagy attól elszakadva. A 48-as hősök többségéről elfeledkezett a néphagy-

²¹ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 19.

²² DÉGH L. 1952. i. m. 170.

²³ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 22.

²⁴ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 22. A száraz ág kiszöklésének bibliai eredetéről a Mátyás-mondák kapcsán szól Ivan GRAFENAUER: *Slovenske pripovedke o Kralju Mtažu* Ljubljana. 1951. 142.

²⁵ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 32. A korona menekítése is monda-téma. A korona ellopásáról, titkos szállításáról, Elterjedéséről, földbe ásásáról szóló mondák a kincsmondákkal mutatnak kapcsolatot.

²⁶ DÉGH L. 1952. i. m. 145.

²⁷ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 30.

²⁸ HELLER Bernát: Mátyás király vasasztala. In *Magyar Népmesekatalógus*. Bp. 1988. 756/A típus.

²⁹ A XIX. századi szájhagyomány előzményeiről szól KRÍZA Ildikó: *A Mátyás-hagyomány a 18. században*. Népi Kultúra – Népi Társadalom, XVIII. Bp. 1995. 119–147.

mány. Jelentős személyek, témák 150 évvel ezelőtti értékét a folklór alapján nehéz megítélni. Megannyi részletkérdés és a hagyomány kapcsolata további kutatásra vár. Hasonlóképp nehéz megválaszolni, miért lett az egyik vers vagy monda népszerű, és a másik miért hullott ki az emlékezetből.³⁰

A szabadságharc idején született versekben megénekeltek hősök száma igen nagy, ennek ismeretében a Kossuth-mítosz realitása időeltolódást mutat, és a mára kialakult felszínes közhelyek mögött meghúzódó összetett valóság konfrontálódása adhat választ a folklór és a valóság ellentmondására. Az ország nagy területét érintő harcok, egyéb események és a még nagyobb területről verbuválódott katonaság élményanyaga két-három generáció távlatában átalakult. Azok, akik terjesztették és formálták a népköltészetet, hitelesebbnek tűnhettek, ha egy híres ember nevével mesélték el az összes mondanivalót, mint ha a részletekben elvesznek vagy a tényleges történeteket idézik. A mítoszteremtés Kossuth életében tudott, ismert tény volt. Erre jó példa a kápolnai csatában a hősök felett mondott ima terjesztése. Tudta Kossuth is, hogy térdeplő alakjával a címlapon, ponyvákra tették közzé az ő szájába adva az imát, amit soha el nem mondott. A kialakult mítoszt módja lett volna cáfolni, de öregkorában is elhatárolódott ettől. Valószínűen a Kossuth-mítosz alakulásához az ő viselkedése is hozzájárult.

A szabadságharcról és ezzel együtt a Kossuthról szóló folklór terjedésében a kiadványokon kívül a katonaság játszott jelentős szerepet. A kényszerű, évekig tartó szolgálat, az otthontól való távolság, a hosszú idejű együttélés eredménye volt a közös éneklés, mesélés, anekdotázás. Az ismételt előadás fenn tartotta, megerősítette a hagyományt, továbbá a variálódáshoz is alkalmat teremtett. Hazatérve falujukban ők adták elő a „legHITELESEBB” Kossuth-történeteket. A szájhagyomány fennmaradásához ez a lehetőség is hozzájárult, és tovább erősítette a magyar szabadságharc folklóráját a 48 utáni emberöltők idején. Ennek kapcsán felvetődik a kérdés, hogy a múlt századi európai forradalmak és szabadságharcok közül miért nálunk a legjelentősebb az eseményekhez köthető folklór. Sokan feltették a kérdést, hogy mi az oka, hogy magyar nyelven oly sok monda, ének keletkezett a helyi eseményekről, ismert hősekről.³¹ Annyi bizonyos, hogy nem egyenlő mértékben őrizte meg az európai népköltészet a különböző országokban lezajlott szabadságharc történeteit és hőseinek nevét.³² Magyarországon a 48-as forradalom és szabadságharc abban a

³⁰ POGÁNY Péter: *A magyar ponyva tüköre*. Bp. 1978. POGÁNY Péter: *Riadj magyar!* Bp. 1983. Az ő szövegválogatása mutatja, hogy az egykor népszerű, ismételten kiadott, vásárokon elénekeltek, bemutatott, olvasóköri körökben felolvasott, vándor énekesek, históriások révén terjesztett alkotások többsége nem került be a szájhagyományba, és a folklór tudatos gyűjtése idején a szakemberek érdeklődését sem keltette fel.

³¹ A német történeti folklórisztikáról szólva Hernann Strobach rövid áttekintést ad az 1848/49-es események német folklóráról, és a magyarhoz hasonló alkotásokról nem tud. Vö. H. STROBACH: *Geschichte der deutschen Volksdichtung*. Berlin, 1981. 97–106.

³² A téma ikonográfiai megközelítéséről ad áttekintést Angela IWITZKI: *Europäische Freiheitskämpfe. Das merkwürdige Jahr 1848. Eine neue Bildezeitung von Gustav Kühn in Neuruppin*. Berlin, 1994.

korban bontakozott ki, amikor a polgári átalakulás még nem szorította ki a folklórt a közműveltségéből. Híres költők dalokat írtak és azokat dallammal együtt terjesztették. Az érdeklődés középpontjába került szabadságharc eszméje megmaradt évtizedek múltán is. Az osztrák rémuralom, megtorlás idején a jelentősége felértékelődött, hiszen milliós néptömeget érintett az üldözés. Az önkéntes és besorozott katonák között nagy számban voltak polgári családból származó fiatalok, akik a büntetés terhe mellett a társadalom alsóbb rétegében is terjesztették a szabadságharc folklórját, erősítették országos ismertségét. A bécsi, prágai, berlini forradalom nem befolyásolta lényegesen a német vagy a cseh folklórt. Ott a szabadságharc idején írt, énekelt katonazene és dalköltészet aktualitását veszítette és kikopott a repertoárból. Egykori meglétüket kiadványok, kéziratok, könyvtárak őrzik. Európa keleti térségében a népköltészet átalakulása még nem ment végbe a XIX. század első felében, sőt a hagyomány új erőt nyert a tömeges éneklés révén. Hasonlóan összetett a helyzet az olasz *resorgimento* népszerű katonadalainak folklorizálódásánál, amelyek bizonyos tekintetben párhuzamba állíthatók a magyarral.³³

A magyar szabadságharc tiltott folklórja 1849 után a passzív ellenállás része lett. Politikai állásfoglalást jelentett, ha valaki Kossuth-dalokat énekelt, Kossuth-szakállt növesztett, Kossuth-kalapot hordott, vagy pipáján Kossuth képe volt kifaragva. Az első jelentős gyűjtemény,³⁴ Zsilinszky Mihály romantikától sem mentes, *Kossuth a magyar nép szívében és költészetében* című összeállítása 1868-ban kis példányszámban jelent meg, és hatása a paraszti közösségekben nem lehetett számottevő. Hasonlóan elenyésző szerepű Kertbeny német nyelven kiadott korábbi közlései. A Zsilinszky közölt dalok mutatják a folklorizálódási folyamatot, ami a dualizmus korában mind jobban erősödött. Kossuth visszavárása, Kossuth díszpolgárrá választása, Kossuth képviselőként jelölése és az ún. Ceglédi Százak tevékenysége erősítette a mítoszt. A nagy tömegeket megszólító, király által tiltott pompás temetési ceremónia után a millenium idején újabb népszerűsítő könyvek jelentek meg, dicsőítve a szabadságharcot, annak koszorús hőseit. Ezek később tankönyvi anyagként, ponyvák közvetítésével mind szélesebb körben váltak ismertté. Ezzel egy időben, a XIX. század végén a masírozódalok között a szabadságharc idejéből származó vagy arra utaló tematikájú énekek voltak, tehát nem csak szabadidőben énekelhették. Szabad volt énekelni a Kossuth-nótákat és egyéb katonadalt, indulót, amelyek eredete a szabadságharchoz kötődött, így a katonaelet a továbbélés és a variálódás fészke lett.³⁵

A Kossuth-nóta („Kossuth Lajos azt üzent / elfogyott a regimentje...”) jelentősége a szabadságharc leverése után nőtt meg. A szabadságharc idején a

³³ BRONZINI, Giovanni B.: *Nigra und die episch-lyrischen Lieder des Piemont mit historischer Thematik*. Lares, 1985. 631–646.

³⁴ ZSILINSZKY Mihály: *Kossuth a magyar népszívében és költészetében*. Pest, 1868.

³⁵ BARSZ Ernő: *Egy sályi pásztor zenetudása*. Bp. 1990.

legnépszerűbb nóta, zene a Rákóczi-induló volt. Többféle szöveggel énekelték. Előadását a katonazenekarok variálták. A világosi fegyverletétel után a sorrend megváltozott, a Kossuth-nóta éneklése lett szimbólumértékű, és háttérbe szorította a Rákóczi-indulót, Klapka-harsantót. Legendák születtek a Kossuth-nótáról, a nóta keletkezéséről, és vidékenként különböző módon adták elő. Azért lehetett legenda tárgya, mert valóban ma sem tudjuk, mikor keletkezett, ki írta, hogyan hangzott igazából. Mai napig négy különböző dallamtípussal, rengeteg változattal éneklik, a szövegek még ennél is változatosabbak, akad még Kossuth-csúfoló is.³⁶ Az is igaz, hogy ekkor került Kossuth neve helyébe a jóságos császárként propagált Ferenc József neve, sőt a Kossuth-nótát császárt dicsőítő énekké alakították:

„Beállottam katonának
Ferenc Jóska táborába
Tíz esztendő nem a világ
őt szolgálja ország-világ
Éljen a haza.”³⁷

A dicső koronázási szertartás után, a kiegyezést követő évtizedekben alábbhagyott a császárellelenség, és a századfordulóra sokan elfelejtkeztek a Habsburg-ellenes csatákról, a véres megtorlásról, és a császár neve az idealizált, szeretett uralkodót idézte a dalokban, mondákban, ami jól megfért a szabadságharcra emlékezéssel.

A Kossuth-dalok terjesztésében szerepe volt az I. világháború utáni éneklési divatnak. A két háború közti időszakot tekintve a katonaság kötelező közös éneklésén túl méltányolni kell a munkásdalárdák szerepét, az iskolák és falusi énekkarok repertoárját. Ezen az úton, az ő közreműködésükkel tovább idealizálódott a szabadságharc költészete vagy annak tartott hagyomány. A száz év múltán megtalált gazdag dallamkincs a népdaléneklés iránti elkötelezett értelmiségi törekvések eredményét is magán viseli.

A dualizmus korában tipikus monda- és dalköltészet kötődött a szabadságharchoz, függetlenül vagy legalább eltávolodva az eredeti forrásoktól. Jól megfigyelhető ez a centenáriumi év előtt folytatott gyűjtésekben. 1948 után, a fordulat évét követően a vidékre járó agitátorok nyitott autón utazva országszerte kötelezően harsogták a szabadságot, győzelmet hirdető 48-as dalokat, magyarságtudatot terjesztő énekeket, köztünk olyant, amely már a keletkezés pillanatában sem volt 48-as.³⁸

³⁶ TARI L. 1998. i. m. 23–46. ORTUTAY Gyula: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. Ethnographia, 1952. 263–307. UJVÁRY Zoltán: Kossuth Lajos a népdalokban. In Miscellanea (szerk. UJVÁRY Zoltán) I. Debrecen, 1995. 93–108.

³⁷ TARI L. 1998. i. m. 28

³⁸ A Gábor Áron rézágyúja... kezdetű dalt a falujárók 1950-ben a honvédelmi miniszter dicsőségére Farkas Mihály nevével énekelték.

A hagyomány alakulásának fontos ténye, hogy az adott téma (szöveg, minta, ideál-típus) időről időre népszerű legyen. A 48-as folklór ennek az elvárásnak jól megfelelt. Voltak időszakok, amikor a pozitív hősokeket Kossuth, Petőfi mintájára képzelték. Az erőltetett Kossuth-kultusz a Rákosi-korszakban formális maradt mindenütt, ahol nem volt kellő háttere. De ismeretlen relikviák is előkerültek az egykori történeti események színhelyén ápolts kultusz nyomán. Bizonyosság lehet erre a 150 év múltán indított áttekintés, a Magyar Rádió által kezdeményezett a Kossuth utcaiak bemutatkozása. Hagyomány mesterségesen nem teremthető, de fennmaradása a tudatos ápolással összefügg. A kötelezően választott Kossuth, Petőfi, Rákóczi utca elnevezés önmagában nem lehetett alapja a folklórnak, de megmaradt sok lokális folklór, ahol Kossuth vagy társai valóban megfordultak, pl. Damjanichné tisztelete Isaszeg környékén, Kossuth meneküléséről szóló folklór az Alföldön vagy a névtelen szereplőről szóló hagyomány Pákozdon tankönyvi és irodalmi előzmények nélkül maradt fenn.

A szabadságharcról szóló szájhagyomány az ország különböző részében nem egyforma súlyú. Az okok itt is összetettek, de 150 év távlatából különösen azt a tényt szeretném hangsúlyozni, ami a hagyományápolással függ össze. Azon a vidéken, ahol a kiegyezés után létrejöttek a honvédegyletek, ahol emléktáblát, szobrot, obeliszket állítottak az események színhelyén és a hősi halottak előtt évenként tisztelegtek, ott a hivatalos ünneplések közvetve a Kossuth-kultuszt táplálták és eltérő emléktanyag fennmaradását segítették. A helyi eseményeket Kossuth legendás alakja még nagyobbá tette. Hasonlóképpen megmaradtak az emlékek ott, ahol volt egy olyan személy, aki a relikviákat gyűjtötte, és az évfordulók alkalmával a helyi hagyományt beleépítette az országos programokba.³⁹

A kulturális értékek számbavételekor Kossuth Lajos születésének bicentenáriumán a személyéhez kapcsolódó kultuszról nem lehet szólni a szájhagyomány mellőzésével. Talán nem tudatosítottuk, de tény, hogy a mindennapi műveltségünk része a Kossuth-tisztelet. Mindennap halljuk például a Kossuth rádió jellegzetes szignáljaként a Kossuth-nóta dallamának zárórészét, és évfordulótól függetlenül jelentős kiadványok mutatják be a hajdan népszerű kultúrát. Az érzelmi elkötelezettség következménye, hogy a történészek által feltárt tények ellen a közvélemény lázadozik, és illúziórombolásnak, tekintélytiprásnak véli, ha a kultusztól idegen tényekről van szó. Jelentős eredmények, forrásfeltárások ellenére mindmáig megválaszolatlan az a kérdés, hogy mi tartozik a Kossuth-kultuszhoz, mi a „folklór” a szó tágabb és szűkebb értelmében; mindez hogyan alakult ki, mi maradt meg az emlékezetben Kossuthról, és mi az, amit csak a dokumentumok őriznek.

³⁹ Cegléd, Isaszeg, Pákoz, Ozora stb. települések környékén gyűjtött néprajzi anyag színesebb, mint ahol az emléke ápolására nem volt lehetőség (Branyiszko, Világos). A Ceglédi Százak küldöttségének jelentősége túlnőtt a város határain. Vö. KRÍZA i. m 1998. 61, 88, 137.

A KOSSUTH-KULTUSZ NÉPKÖLTÉSZETI RÉTEGEI

Folklorisztikai szempontból Kossuth népköltészeti megjelenése nem az 1848. március 15-től 1849. augusztus 13-ig terjedő időszak alkotásaira vonatkozik. Bármilyen történelemformáló volt a híres ceglédi beszéd vagy az áprilisi törvények, a forradalom és szabadságharc napjaiból származó írásos adatok szerint az akkori énekeknek, mondáknak csak egy egészen kis része került a szájhagyományba. A népköltészet örökké változó folyamatáról ez esetben sem könnyű képet alkotni, csak az egyenként vizsgált adatokból lehet az általános irányt feltárni.

A Kossuth-kultusz népköltészeti formái, a mondák és a dalok egymástól eltérő módon alakultak. A prózahagyomány, a monda, a hőskultusz a népmesék formakincséből táplálkoztak, és azokat az elemeket erősítették, amelyek a valóság ismeretében is elfogadhatók voltak. Az énekes műfajok nevének említésével erősítették a hozzá fűződő érzelmeket, elkötelezettséget. Megint más-ként hatott az ábrázoló kultúrában megjelent Kossuth imázs. Az idő múltával a folklór kibogozhatatlanul egybefonódott a híres költők népszerű verseivel. Közismert példa erre Arany János verse, a *Nemzetőrdal*, amely sok-sok változatban élt és él mind a mai napig népdalként, de a dallama, ami Arany kézírásában fennmaradt, nem került a hagyományba,⁴⁰ hanem bizonyíthatóan a szabadságharc után divatossá vált melódiák egyike kapcsolódott a szöveghez a század utolsó harmadában.⁴¹ A szöveget is variálták, sőt újabb versszakokat toldottak hozzá. Másutt a valósnak tűnő történetek csak az események után kerültek a folklórba. Az olasz forradalom emlékét idéző „Garibaldi csárdás kis kalapja / Kossuth Lajos neve vagy rajta...” kezdetű vers a szabadságharc után keletkezett, a 48-as események elmúltával, de a visszatérés reményében, és az eddigi forrásfeltárások alapján úgy látjuk, hogy csak a század harmadik harmadában más katonadallal együtt vált divatossá.⁴²

A prózafolklor kevesebb eredeti, a szabadságharc idejére datálható adattal rendelkezik, mint az a daloknál bizonyítható. A később keletkezett visszaemlékezések, memoárok tanúsága szerint a mondák akkor is éltek. Sok közülük Kossuth nevéhez kapcsolódott. A legendás Damjanich szerepét vette át a XX. században a következő monda:

„Kossuth Lajos lakosztályát őrizték a katonák. Egy alkalommal Kossuth Lajos ment haza és meglátja, hogy az őr, aki ott van, nagyon megvan fázva. És kérdezi, hogy »mióta áll az őrsegen?«

Azt mondja erre a katona: »Több, mint négy órája.« És kérdezi Kossuth, hogy miért nem váltották le? Azt mondja a katona, hogy nem tudom. Megfeledkeztek rólam. Azt mondja erre Kossuth: – Na majd leváltalak én.

⁴⁰ KODÁLY Zoltán–GYULAI Ágost: *Arany János népdalgyűjteménye*. Bp. 1952.

⁴¹ TARI L. i. m. 1998. 130. Arany János versének dallamát Fónagy József honvédnagy szerezte Szalontán, de ugyanerre a szövegre komponálta Jakab István *A budai őrség harcdata* című nótát.

⁴² TARI L. 1998. i. m. 145.

Azt mondja erre a katona, mivel ismerte Kossuthot: Azt nem lehet Kormányzó úr, mert ezért engem megbüntetnek.

Csak menj egész nyugodtan, majd én őrt állok itt helyetted.

Amikor aztán eszébe jutott a tiszteknek, hogy fel kellene váltani az őrt, hát látják, hogy Kossuth Lajos áll őrséget. Megrettennek, hogy most mi lesz velük.

Kossuth Lajos jelentkezik, hogy »Én, Kossuth Lajos Magyarország kormányzója, őrhelyemet átadom.«

Erre a tisztek kéri a bocsánatot, hogy megfélekeztek a kötelességükről. Azt mondja Kossuth Lajos: Megérdemelnétek, hogy fejbe lövessélek benneteket, azonban ezt nem teszem, hanem mindegyiketeket, amikor a leghidegebb lesz, három éjjel fog itt állni egész éjjel...

Ezt a büntetést szabta ki rájuk. A katonát meg öt Kossuth-bankóval jutalmazta meg amiért az őrhelyén maradt.”⁴³

A jó vezérként Damjanichot tisztelték a szabadságharc idején. Róla jegyezték fel ezt a mondát is valóságos esetként, de 150 évvel később Kossuth neve került a mondába. Ő lett az, aki visszatérő hősként jelent meg a harctéren éppen úgy, mint folklórelődei: Csaba királyfi, Szent László, Mátyás király vagy Rákóczi Ferenc. A történeti mondákra jellemző a nevek cseréje, így került Kossuth is ebbe a mondakörbe.

A fentiek alapján érthető, hogy a közműveltségben a szabadságharchoz kötődés a tényektől mindinkább elszakadó fikció lett, miként találóan mondta Szekfű Gyula 1935-ben: „48-ról a magyar tömegek nem gondolkodnak többé, hanem éreznek. A szabadságharc eseményeit értelmük helyett szívükkel és érzelmeikkel fogják fel... '48 megmaradt a magyar függetlenség gyűjtőmedencéjének, mely Magyarországon Bocskai és Bethlentől Rákóczin át Kossuthig minden nemzeti hős fogalmát megillette.”⁴⁴

A folklórkutatók már a XX. század elején felhívták a figyelmet a szabadságharc emlékeinek 48-tól független összetevőire, részint a korábbi meglévő gyökerekre, részint az időpont fontossága miatt a keletkezett művek antedatálására. Ismerjük, hogy a népi emlékezet nem szab határt a dátumoknál, és az összetartozó események hőseinek nevét felcserélhetik korban közelebb álló személy nevével.⁴⁵

A történeti folklórt az események rendje szerint szokás bemutatni, mintegy illusztrálva a csaták, lényeges történések „népi” visszhangját.⁴⁶ Ez tudósi szemlélet, mert a népköltészet jellege ettől lényegesen eltér. Ezért mi most eltekintünk a történeti eseményektől és az időbeli rendtől, és a szabadságharc legfontosabb „népi” hőséről szólunk, arról a mítoszteremtési folyamatról, amely a

⁴³ BOSNYÁK Sándor: *1100 történeti monda*. Bp. NKI. 2001. 248.

⁴⁴ SZEKFI Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Bp. 1935. 214.

⁴⁵ ERNYEI József: *A Kyffhäuser mondafaj magyar vonatkozása*. Ethnographia, 1908. 18. SZENDREY Zsigmond: *Történelmi népmondák*. Ethnographia, 1922. 137.

⁴⁶ DÉGH L. 1952. ZSILINSZKY M. 1868. ORTUTAY Gyula-KATONA Imre: *Magyar népdalok*. II. Bp. 1966.

hősformálás népi módját mutatja be.⁴⁷ A folklór általános igénye a polarizálás, a hősök jó, illetve rossz tulajdonságainak felnagyítása. A népi romantikára jellemző hősábrázolás alakulásában szerepet játszottak a szabadságharcot megelőző idők írásos sajtóközlései, aprónyomtatványok, valamint a korábbi eredetű, szájhagyományban megőrzött sztereotípiák.⁴⁸ Vannak hóstípusok, amelyek a reformáció, felvilágosodás kori, reformkori műveltségnek is részei, tehát a szabadságharcot megelőzően is éltek az irodalomban, közműveltségben, például a nagy erejű hősök (Ilosvai, Dugonics és Arany Toldija); a visszatérő hős Szent László, Csaba királyfi, Mátyás király stb. A hőssé válásnak több változata kísérelhető nyomon konkrétan, és a helyi hősök meg az országos hírnevűek köre világosan szétválasztható. A hősalkotás esetében nem hagyható figyelmen kívül a felvilágosodás kori, reformkori irodalom. A Damjanich nevét idéző mondákban a legyőzhetetlen hősről, a nagy erejű hősről, a veszélyhelyzetben nyugodtnak maradó hősről hallunk életszerű történeteket. E tekintetben párhuzamokat kínál az irodalom. Így látta Dugonics András az elfelejtett Toldit, és így mutatta be Arany János is az ő Toldiját. A népköltészetben Erős János (AT 451 mesetípus) jelleme hasonlít Damjanichhoz.⁴⁹ Mindez sohasem egy egyszerű újramondás, a nevek kicserélése, hanem egy új hős megjelenítése. A jó előadó újjáalkotta a görög mítoszokban, középkori eposzokban, hősepekekben, történelmi énekekben fellelhető erős, bátor hősről ismert hagyományt, és az adott helyhez és alkalomhoz illesztette, egyszerűsítette vagy nagyította a történeteket. Nehéz bizonyítani, hogy a reformkorban divatos lett történelmi irodalom mennyire befolyásolta a szabadságharc folklórját, de a házáért, a szabadságért küzdő katonákat együtt említették a honfoglalókkal, harcos szentekkel. A Kossuth iránti tisztelet ebből a hősalkotási készségből ered. Akkor, amikor a szabadságharc eseményei zajlottak, a mítoszképzés még sajátja volt az élő szájhagyománynak. A korabeli énekek és mondák szerzői a történelmi műveltségüket használták új szerzeményeik hatásosságára. Az irodalomban hősepikai igénnyel megrajzolt történelmi hősöknek csak egy-egy jellemzője került át a szabadságharc folklórába. Miként Szent László sírjából felkelve megmentette a vesztesre álló csapatokat, úgy Kossuth Lajosról is elmondták, hogy váratlanul, hirtelen ott termett, ahol baj volt, és buzdító szavaival győzelemre segítette népét. Az isaszegi csata sikerei, a gödöllői táborozás Kossuthot ebben a szerepben mutatja be.

A reformkorban idealizált történelmi személyekhez hasonlították a kortársi harcosokat a 1848–49-ben kiadott ponyvák, hogy nagyságukat, rendkívüli szerepüket érzékeltessék. Rákóczihoz, Mátyás királyhoz, Attilához viszonyították

⁴⁷ MELETYINSZKIJ, Jelazar M.: Az epikus költészet. In *Folcloristica. I.* (szerk. VOIGT Vilmos) Bp. 1971. 14–15.

⁴⁸ A hóstípusok alakulását a történelmi mondákban visszatérő sztereotípiák jellemzik. FERENCZI Imre: Történelem, szájhagyomány, mondahagyomány (Egy magyar népmondakör történelmi és társadalmi összefüggése) Ethnographia 1966. 60–67.

⁴⁹ KRÍZA Ildikó: Hősök és mítoszok a szabadságharc után. In CSÉVE Anna (szerk.) *A forradalom után.* Petőfi Irodalmi Múzeum. Bp. 2001. 135–146.

a 48-as hősokeket, majdnem úgy, ahogyan a XVIII. századi énekszerzők tették a saját korukban. A nemzeti tudat ébrentartásához példát nyújtott a Rákóczi-hagyomány, amelyet éppen úgy üldöztek a szatmári békét követő 137 évben, mint az abszolutizmus idején, mert az is a szabadságharc emlékét erősítette. Sőt a Rákóczi-induló előadása nemcsak a reformkorban volt tilos, hanem Világos után újból,⁵⁰ így a március 15-én felhangzó dallamok a Habsburg-ellenes régi szabadságharcot idéző, széles tömegek által ismert érzelmeket ébresztettek, jelképes aktualizálássá magasztosultak. A visszaemlékezések és korabeli adatok egyaránt alátámasztják, hogy a szabadságharc idején csírájában meglevő, Kossuth nevéhez kötődő folklór a XIX. század utolsó évtizedeiben teljesedett ki.

A SZABADSÁGHARC ÉS A KÖZÖS ÉNEKLÉS, KÖZÖS ÉLMÉNYELBESZÉLÉS

A magyar népköltészet a XIX. század közepén újjászületett, ez az új stílusú folklór, amely az énekes és prózai műfajokban egyaránt megjelent. Az új folklórnak egyik bölcsője lett a szabadságharc, mert a hosszan együtt töltött időben egyetlen kikapcsolódási lehetőséget a mesélés, éneklés nyújtott. Az új stílus kiteljesedése a szabadságharc utáni időkben zajlott le. Elemei korábbiak, de a népdalok, balladák, mesék, mondák, hírversek előadásának gyakorlata nélkül aligha lehetett volna olyan gazdag a szabadságharc folklórja. Divat lett énekelni. Divat lett közösen énekelni. Új korszak kezdődött. A szabadságharc népköltészetét általában leegyszerűsítjük az eseményekhez köthető szövegekre, de jelentősége ennél lényegesen nagyobb lehetett. Általánosításként jelenik meg a szakirodalomban az is, hogy a 48-as dalok pozitív kicsengésűek, lelkesítőek, vidámak, szemben a katonadalokkal, amelyek az elválást, a búcsúzást, a halálfélelmet éneklik meg.⁵¹ 1848 előtt, a polgárosodással együtt teret hódított a bécsi zene, ennek helyébe lépett 48 után az új stílus, és vele egyenértékűen a „magyar” zene, a magyar nóta. Bár a motívumok jelentős része – mind a dalokban, mind a prózai műfajokban – régebbi gyökerű, de a hősök neve az adott korban került a szövegbe, ezáltal újjáteremtődött. Sőt, azok a versek, amelyek Erdélyi⁵² gyűjteményében név nélkül, személytelenül csak általában szóltak az elválásról, búcsúzásról, a 48 utáni változatokban konkrétan a katonaelettel kerültek kapcsolatba. A szabadságharc idején az ország különböző részéről verbuválódott több százezer katona közös életét tette emberibbé a közös éneklés és a közös élményelbeszélés. Ennek egyik feltétele, hogy hasonló módon

⁵⁰ TARI L. 1998. i. m. 138.

⁵¹ Katona Imre vélekedése olvasható Ortutay–Katona i. m. 1975. 267 és 301.

⁵² ERDÉLYI János: *Népdalok és mondák. I–III.* (Pest, 1846–1848.) reprezentálják a szabadságharc előtti népköltészetet. Ennek segítségével lehet összehasonlítani mi az, ami népszerű volt már a reformkorban.

együtt lehessen a dalokat énekelni. Míg a régi stílusú daloknál az egyéni előadás, sajátos dallamdíszítő készség volt jellemző, addig az új stílusú dallamokat közösen lehetett énekelni. Az a szerkezet, amely ekkor kezdett tömegesen ismertté válni, könnyen elsajátítható, variálható volt. A különböző tájegységről származók, más dialektus szerint éneklők ebben a közös olvasztóhelyben megtanultak együtt dalolni. A visszaemlékezések bizonyítják, milyen fontos volt a közös éneklés, amelynek szövege nem szükségszerűen kapcsolódott a napi eseményekhez, inkább a hazagondolást, az otthonhoz fűződő érzést szólaltatta meg. A szabadságharc idején volt a daloknak egy olyan csoportja, amely nem az aktuális történesekhez kapcsolódott, de erről alig van adatunk. A közismert „Söpri a pápai utcát...” katonadal 48-as eredetét, népszerűvé válását mutatja be Bereczky János, illusztrálva az új stílus, a közös éneklés és a népszerűsödés összefüggését.⁵³

A népdaloktól függetlenül, de vele azonos időben a próza is átalakult. Rövid élményelbeszélések, mondák, híradások léptek a mesék helyébe. A monda és az élményközlés alkalmas volt a történetek gyors továbbadására, de mégsem katonai hírek módján. Formáját illetően lényeges, hogy bevezetőben a hitelesség látszatát keltve közlik, kitől ered a hír, mikor és hol történt az esemény.⁵⁴ A műfaj eme sajátossága megmaradt később is. A centenáriumi feljegyzések, az 1947-es országos méretű gyűjtések bizonyították, hogy az élményelbeszélések személyesen megélt történesekként adták elő egy évszázaddal később is.

A dal- és prózahagyománnyal egyenértékű a mára elfelejtett ponyvakiadványok sora. A szabadságharc folklórához alapvető forráscsoportnak tartjuk, mert ez hivatott tájékoztatni az otthon maradtakat az egykori harcokról, eseményekről. Majd minden fontos esemény szerepel ponyvákön versben, prózában, rövid hírként, így például Jellasics futásáról, Zichy haláláról, Damjanich győzelmeiről. A ponyvák később is befolyásolták a közgondolkodást. Ponyván jelent meg először Kossuth imája a kápolnai csata színhelyén. Ennek alapján fadúcos metszetet készítettek, majd olajnyomatok egyik kedves témája lett. Senki sem vonta kétségbe, hogy Kossuth valóban ott volt, valóban imát mondott az elesettek felett, hogy rajta keresztül magasztosult fel a súlyos áldozatokkal járó kápolnai csata. A szabadságharc leverése után, főleg a kiegyezést követően papírra vetett visszaemlékezések, memoárok zöme ismeretlen maradt, nagyon keveset tettek eddig közzé. A közgyűjteményekben, levéltárakban lévő írásokat csak a szakemberek olvashatták. Jelentőségük mégsem kicsinyelhető, mert időben eltávolodva tekintettek vissza a történetekre és felnagyították a kiemelkedő hősoket. Mindenekelőtt Kossuth szerepét idealizálták, és ezáltal segítik megérteni a mitizált hős társadalmi rangját. Közülük legismer-

⁵³ BERECHKY János: A pápai barna kislány nótája. In KRÍZA 172–190.

⁵⁴ DÖMÖTÖR Tekla: Monda. In VOIGT Vilmos (szerk.) *A magyar folklór*. Bp. 1998. 295. VOIGT Vilmos: *A mondák műfaji osztályozásának kérdései*. Ethnographia, 1965. 200. LANDGRAF Ildikó: Ellenségkép a 48-as szóbeli hagyományokban. In KRÍZA szerk. 1998. i. m. 122.

tebb Vajda Jánosé, aki maga is szerepet vállalt a szabadságharcban, és szenvedéllyel idézte fel az egykori történeteket. Kossuthról így írt: „különös kedvezménye (a sorsnak), hogy a nemzet génusza olymértben összpontosítá egyetlen emberben, mint még soha máskor... innen van, különben egyenest csodának kellene tartanunk, hogy soha még egy ember oly mértben hatni nemzetére képes nem volt, mint ő... (Kossuth Lajos) bírt ama csodás varázssal, hogy szellemét egész népébe tudta belelehelni, és ihletettsége, lelkesedése vilányát átrezegtetni az egész országon. Egy szó ajkairól, s az előbb faragatlan, lelketlen holt tömeg egy perc alatt hazafivá, katonává, hőssé, vértanúvá lőn avatva⁵⁵... Az emberi nagyság tünetényei közt, melyeket a történelem fölmutat lehettek, voltak mások, melyek nagyobb félelem, vagy nagyobb csodálat tárgyai voltak. De szeretve saját népétől úgy mint ő, nem volt soha senki.”⁵⁶

KOSSUTH-MÍTOSZ A SZOMSZÉD NÉPEK FOLKLÓRJÁBAN

Az 1848–49-es szabadságharc folklórájáról elsősorban a magyar népköltészetből vannak adataink. Vajon mi ennek az oka? Talán a velünk együtt élő és a környező népeknél, nemzetiségi falvakban visszhangtalanul maradtak az 1848–49-es események, és nem ismerték annak részleteit, hőseit, tragédiáit? Talán másfél száz év múltán nem került az érdeklődés körébe a más nyelvű folklór a történelmi eseményekről? Esetleg az az oka, hogy a történelmi folklórt befolyásoló írásos kultúrától tudatosan fordult el a figyelem? A kérdések és feltevélezések sorolhatók a szakirodalom alapján, és tényként megállapítható, hogy igen kevés tanulmány készült a magyarokkal együtt élő népek közös történelmét érintő folklórról. Ez alkalommal csak egyetlen kérdéskört szeretnék kiemelni, és a szabadságharcról szóló ruszin folklór Kossuthját szeretném bemutatni.

Elmondható, hogy az 1848–49-es magyar szabadságharc eseményei nem maradtak visszhangtalanul a velünk együtt élő népek költészetében. A román Avram Iancu csatáját népdalok hirdetik, és a magyarok feletti győzelmet, huszárok megkergetését dicsőséggel idézik.⁵⁷

Tudjuk, hogy vannak Kossuthot gyalázó horvát nyelvű énekek, meg olyanok is, amelyek együttérzéssel szólnak az eseményekről:

„Cilim tkala Kosutova majka
Cilim tkala za godinu dana:
Po cilimu grane pometala,
Cetir grane – na cetiri strane

⁵⁵ VAJDA J. 1868. i. m. 11.

⁵⁶ VAJDA J. 1868. i. m. 122.

⁵⁷ KÁNTOR Lajos: *Magyarok a román népköltészetben*. Cluj, 1933. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 53.)

Prva grana Kosutova glava
 Drugova grana – Petrovic Mihaila
 Treca grana nasega Luzana,
 A cetvrta cara Ferdinara.⁵⁸

(Szőnyeget sző Kossuth anyja / Szőnyeget sző egész éven át / Négy ágat a négy oldalára / Egyik ága Kossuth feje / Másik ága Petrovics Mihályé / Harmadik ág a mi Luzsanánk / de a negyedik Ferdinánd császáré.)⁵⁹

Szentendrén a centenáriumi gyűjtés tanúsága szerint fennmaradt ennek az éneknek egy töredékes változata:

„Cilim tkala Kossuthova nana

 De ne diras Kossuth
 Mog sinca jedinca”

Tyilimet szőtt Kossuth anyja
 Aztán valakinek ajándékozta
 hogy ne bántsák Kossuthot
 egyetlen fiamat.⁶⁰

A dualizmus kori Magyarországon élő sokszínű nemzetiségi hagyományban a ruszin folklórnak sajátos helye van, de keveset tudunk erről. A népköltési gyűjtemények magyar nyelven alig nyújtanak adatot, és tudományos feldolgozás mindmáig nem készült. Szinte egyetlen esszé, az unalomig citált Ortutay írása *Rákóczi két népe* címmel, később Kósa László *Ki népei vagytok* című művében szól a Kárpát-medence északkeleti részének hányatott sorsú etnikumának érdekes hagyományáról, utalva annak ellentmondásosságára.⁶¹

A magyar szabadságharcról a múlt század végén mindössze néhány tucat történeti vonatkozású éneket tettek közzé Ivan Franko, Mihaly Vrabel, Vaszil Hnatjuk, Jakob Golomackij és mások szorgalmának eredményeként, amelyről Sztripszky Hiador adott áttekintést száz évvel ezelőtt.⁶² Az adatok egy része a korabeli Magyarország nemzetiségi falvaiban került feljegyzésre, míg más része Galíciában. Nyelvileg mindkét csoport ruszin dialektusban őrizte meg az énekeket.

A különböző jellegű történeti énekekről nehéz általánosságban szólni. Vanak köztük újságban megjelent és szájhagyományból feljegyzett szövegek, vannak értelmiségiektől, illetve falusi lakosoktól gyűjtött változatok. Szóhasználatuk, dallamuk alapján a népköltészethez tartoznak. A témaköröket figyelve megállapítható, hogy leggyakrabban a magyarok vereségéről, Kossuth meneküléséről, a cár dicsőítéséről szólnak.

⁵⁸ TORDINAC, Nikola: *Hrvatska narodni obicaji pjesme*. Bp. 1986. 86.

⁵⁹ A horvát szöveg fordításáért EPERJESSY Ernőnek mondok köszönetet.

⁶⁰ DÖMÖTÖR Á. 1998. i. m. 25.

⁶¹ ORTUTAY Gyula: *Rákóczi két népe*. Bp. 1936. és KÓSA László: *Ki népei vagytok*. Bp. 1998.

⁶² FRANKO, Ivan: *Kosut i Kosutka vojna*. In *Zytie slovo*. 1894. 346. 461. GOLOVACKIJ, Jakob: *Narodnyja pjesni Galickoj i Ugorskoj Rusi*. II. 460–461. III. Nr. 28., 132. Moszkva, 1878. HNATJUK, V.: *Kolomiki*. Lvov, 1905. Nr. 1842. 1844. SZTRIPSKY Hiador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben*. Ethnographia, 1897. 157–162., 235–248., 299–307.

A gyűjtők között élen járt Ivan Franko, aki a magyar történelemhez megkülönböztetett figyelemmel fordult, és ismereteiről a műveiben különböző módon vallott. Megverselte a magyar honfoglalás mondáját, szólt Hunyadi János vármai csatájáról, lefordította ukrán nyelvre Jókai Mór *Az új földesúr* című regényét. Eddigi tudásunk szerint ő közölte a legtöbb Kossuth-dalt. Az összegyűjtött műveinek folklorisztikai vonatkozású kötetéből azonban nem derül ki, hogy gyűjtött-e népdalokat, illetve mit tett közzé ifjúkorában. Sajnos azokat a forrásokat, amelyeket az ő nevének említésével publikált Sztripszky Hiador 1907-ben, eredeti közlésből nem ismerjük. Mégis a ruszin–magyar bilingvis kiadványból a szabadságharcra vonatkozóan több következtetés vonható le. Ezekről szeretnék szólni a Kossuth-kultusz szempontjából a folklór jobb megismerése érdekében. Az a 32 írás, amelyről eddig tudomásunk van, mind a szabadságharc bukása után keletkezett az események politikai következményeinek ismeretében.

A szabadságharc leverését követően, végig a XIX. században a Habsburgokkal való szembenállás jelképe lett Kossuth, tettei egybefonódtak a császár- és a cárellenességgel. Ebből következik, hogy a Habsburgok iránti lojalitás vagy az orosz cár iránti elkötelezettség egyúttal Kossuth-ellenességet jelentett. A fegyverletételt követően a magyarok üldözése, menekülése, Kossuth emigrálása, a győztes cár dicsőítése ugyanannak az eseménynek a másik oldala. A ruszin történeti dalok éppen erről tanúskodnak. A ruszin nyelvű énekekben egyszerűen jelenik meg a Habsburg- és a magyarellenesség, szembeállítva a cár iránti elkötelezettséget. Ivan Franko szerint népszerűnek tartott Kossuth-dal-
ból idézek néhány sort:

„Micsoda szép város volt az mily erős a vára!
Szétronítani ki se bírta csak a muszkák cára.

Hogy is hívták csak a várost? Tán Komárom volt a:
A sok bástya minden felől szinte átkarolta.

Hogy megkezdték Komáromnál az ágyú-szóváltást,
Öreg, ifjú csak hullatta kínos könnyét folyvást.

Bömböl, sivít, zúg az ágyú Komárom falánál
A sok kemény erős bástya szerte hull, szerte máll.

.....

Öreg magyar kijött hozzánk térdre borult ottan:
Haj kegyelem, jó emberek bort adok legottan!

Nem jöttünk mi, Kossuth Lajos, borod ivására,
Hanem jöttünk életedért, készülj a halálra!

Megvertük mi Kossuthékat, bár Bemet is látnók:
Akkor volna csak jó dolgunk, kedves kamerádok!

Megvertük mi Kossuthékat, bár a törököt is!
Futott Kossuth hanyatt-homlok, mint megriadt haris.”⁶³

Úgy tudjuk, hogy Ivan Franko 12 változatot gyűjtött össze írásos és nyomtatott forrásból, amelyet Drahomanov további 10 szöveggel egészített ki, amelyet azonban mi nem láttunk. A változatok meglelte egyértelművé teszi, hogy folklór módjára terjedt, de mégis a versek bármennyire követik a népies stílust, valójában jellegzetesen félnépi alkotások. A megállapításainkat tartalmi és formai oldalról egyaránt alá tudjuk támasztani. Az énekek valós történeti személyekre, eseményekre, helynevekre utalnak, de az adatok egymásutánja tudatos kompozíció következménye. Az alkotások létrejöttét figyelve tudnunk kell, hogy az ukrán történeti énekhagyomány több évszázadon át élt, és benne történelmet kiegészítő adatok gyakran megjelennek. Az énekekre általában jellemző az események történeti rendje, a valósághoz ragaszkodó ismeretközlés, viszont a ruszin Kossuth-dalok esetében erről nem beszélhetünk. Az énekek nem egy tényleges történeti eseményt adnak elő, hanem egy ismert névhez, helynévhez kötik a politikai üzenetet.

A ruszin szövegben vannak népköltészeti fordulatok, olyanok, amelyeket például a betyárballadákban ismerünk:

„Nem jöttünk mi, öreg Kossuth, borod ivására!
Hanem jöttünk életedért, készülj a halálra!”

vagy: „Nem jöttünk mi, vén francia, borod ivására,
Hanem jöttünk életedért, készülj végórásra!”⁶⁴

A Komárom elleni csatáról szóló dal csak ruszin forrásokban maradt fenn. Történelmi tény szerint a várat nem támadták meg az oroszok.⁶⁵ A városkörnyéki településeken ugyan több támadás volt, amelyeket a világosi fegyverletétel után is sikerrel vertek vissza a komáromi várőrség huszárjai. A vár átadása október másodikán kezdődött, és akkor Kossuth már rég elhagyta Magyarországot. A ruszin énekek ezzel szemben azt állítják, Kossuth volt Komárom védője, az ősz öregember, és ő kért kegyelmet a cártól. Kossuth neve minden bizonnyal azért maradt fenn, mert jelképe volt az egész szabadságharcnak. A versben lévő harci leírások, a népies fordulatok a korabeli elbeszélési stílust örökítették ránk, függetlenül a valóságtól. Nem tisztázott, honnan kerültek a

⁶³ SZTRIPSZKY H. i. m. 1907. 160.

⁶⁴ Verhova, Sapohova községekből való párhuzamok. Vö. SZTRIPSZKY H. i. m. 1907. 302.

⁶⁵ HERMANN Róbert. *A szabadságharc története*. Bp. 1998.

Kossuth-dalokba azok a harci leírások, amelyeknek élményszerűsége nem vitatható:

„Bömböl sívít, zúg az ágyú Komárom falánál,
A sok kemény erős bástya szerte hull, szerte máll.
Öreg templom s nagy kapu bedőlt nemsokára.
Fehér zászlót tűztek rögtön, ím, a várfokára.”

A történeti énekekre jellemző valóságghű leírás a Kossuth-dalokból hiányzik, sőt a harci jelenetekről szóló részek bizonyíthatóan nem onnan származhattak, és ezért feltételezzük, hogy a szabadságharc eseményeitől függetlenül íródtak. Sztripszky Hiador szerint az orosz bevonulással egyidejűen, 1849-ben már megjelentek ruszin nyelven (latin betűkkel) a cárt dicsőítő énekek. A szövegek oroszbarát érzelméről tanúskodnak, amelyek a XIX. század második felében releváns politikai mozgalom népies szárnyát képviselték. A történeti folklorisztikai és az aktuális politika összefüggéséről sok adat áll rendelkezésünkre a krónikák mondáitól kezdve a XIX. századi eseményekig. A tudomány sem mentes az ilyen beállítottságtól. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a jeles leMBERGI folklorista, Golovackij, oroszbarát elkötelezettsége miatt 1867-ben elvesztette egyetemi katedráját, és Litvániába kellett áttelepülnie. Az ő munkásságának köszönhetjük, és talán nem véletlenül, hogy a legtöbb Kossuth-dal éppen az ő háromkötetes gyűjteményében maradt ránk, és feltételezhetően a szabadságharc eseményeitől eltávolodva keletkeztek. Sztripszky Hiador szerint az orosz bevonulással egyidejűen 1849-ben már megjelentek nyomtatásban ruszin nyelven írt, cárt dicsőítő énekek, amit csekély változtatással adtak ki a se reg előrevonulása mentén többfelé. Ezek igazolják, hogy a cári propaganda a hadi mozdulatok mellett átgondoltan terjesztette a szlavofil, népfelszabadító mítoszt.⁶⁶

Nem kérdéses, hogy az idézett versek együtt éltek a népköltészet más alkotásaival. A változatok kialakulása, a népies stílus, szóhasználat, dallam erre vall minden politikai célzatosság mellett. Jól bizonyítja ezt a Sztripszky Hiador beregi gyűjtéséből való Kossuth-dal, amelynek a magyar zenekincsrel való összefüggésére Seprődi János már felhívta a figyelmet. A dallam lejegyzését is neki köszönhetjük. A ruszin nyelvű Kossuth-dal és a magyar népzene kapcsolata sem kérdőjelezhető meg a politikai diszharmónia dacára. Egy közismert dallamcsaládhoz tartozik, változatai az egész magyar nyelvterületen megtalálhatók, bár a szöveg sosem kötődött Kossuthhoz vagy bármilyen más történeti személyhez.

„Megjöttek az ulánusok, s míg amazok várnak,
Meghódíták Lengyelföldet maguk császárának.

⁶⁶ KRÍZA Ildikó: Szabadságharc a ruszin népköltészetben. In Kriza szerk. i. m. 1998. 257–269.

S hogy elkezdtek jobbra-balra golyók süvíteni
Följajdultak Komáromban Kossuth gyermekei.”

A verseknek egy-egy sora bizonyítja az írásbeliség, az olvasáskultúra hatását és a koldusénekekkel való kapcsolatot. Példa erre a Kossuth Törökországból történt meneküléséről szóló rész:

„Mi újságot nem olvasunk, nem tudjuk hát máma:
Kiadta-e őt a török, vagy ott ül még nála.”⁶⁷

Másutt a koldusénekekre jellemző sorok olvashatók a vesztes harc utáni Kossuth-ábrázolás részeként:

„Kéregetni járkál ím Kossuth asszony
Ura meg tarisnyát varr, mit rá akasszon,
Jó Kossuthné asszony igen megéhezett:
Esdeklő karjával kér egy kis kenyeret.”

A történelmi események szabad előadása a vándor énekesek, kobzosok és bandurások hivatása volt. Aktualitásukat, népszerűségüket a félnépi alkotások alapján ismerjük, és amint a szövegek bizonyítják, a francia háborút összefüggésbe hozza az osztrák–olasz ellentéttel, és ezzel magyarázza a császár szorult helyzetét, „muszka” cárhoz intézett segélykérését. Ezek mind olyan történelmismeretet, világlátást képviselnek, amelyre nincs példa a tradicionális népköltészetben. A történelmi énekek szabad asszociációját a szakirodalom rendszeresen tudatosítja. Ismert tény, hogy a kor és a történelmi események kronológiája felcserélődhet, a szereplők neve megváltozhat, de a 48-as eseményekről szóló ruszin énekeknél nem erről van szó, mert itt a politikai üzenet áll előtérben. Folklórelemek felhasználásával készültek a Kossuth-dalok. Példaként idézek egy betyárköltészetre jellemző formulát Kossuthra alkalmazva:

„Készen vagyon immár az új akasztófa
Kossuth Lajos feje fog lecsüngni róla.”⁶⁸

Eredete visszavezethető 1849-re, mert kivételesen éppen erről a szövegről Franko azt írta, hogy szórólapokon 1849-ben latin betűvel, lengyeles helyesírással terjesztették a ruszinok között, és német fordítás is készült.

Vannak közös formulák, amelyek ruszin, magyar hagyományban egyaránt megtalálhatók, pl. Kossuth-levéliírás. Mindkét esetben a toborzásról van szó, de a pozitív és a negatív megítélés elválasztja egymástól a két nép folklóráját.

⁶⁷ SZTRIPSKY H. 1907 i. m. 236.

⁶⁸ SZTRIPSKY H. 1907. i. m. 241.

Magyar toborzóének:

„Kossuth Lajos íródeák,
Nem kell neki gyertyavilág.
A ragyogó csillag mellett
Írta ő ezt a levelet,
Éljen a haza!”

Ruszin népdal:

„Ül, üldögél Kossuth magas létrán üldögél
Levelet irogat az országba szerteszét
Bánatra vagy búra, vagy szomorúságra?
Kár, Istenem, nagy kár Kossuth verbunkjáért
Kossuthunk, Kossuthunk mért verbuválsz minket?
Kevés a te pénzéd, mivel látsz el minket?”

A történeti énekek témaválasztása és problémalátása közti különbség konkrét példák összevetésekor válik egyértelművé. Alig fél évszázaddal a történelmi események után az idő közelsége, a személyes élmények megléte a valóságot nem politikai szempontból változtatja meg, inkább a jelenségek felnagytartására kerül sor és ezért irracionális elemeket kapcsol hozzá.

A történeti folklór törvényszerűségeinek ismeretében elmondhatjuk, hogy a közelmúltban történt események rendszerint megőrzik a valóságtartalmat, legfeljebb kissé túlozva. A rabénekek, betyárdalok, háborús históriák, újságénekek, hírversek, gyilkosságtörténetek egyaránt ragaszkodnak a tényekhez. Éppen ezért figyelemre méltó a ruszin történeti énekek következetes politikai tartalma és a téves történeti adatok hirdetése. Komárom védőjének tartják Kossuthot, aki vesztes helyzetben fehér zászlóval az ellenfelét meg akarja vesztegetni egy pohár borral:

„Ím fölbukkan Kossuth Lajos a vár kapujában,
Hosszú fehér békezászlót lenget a markában.
Térdre borult Kossuth Lajos könyörögve nyomba,
Szépen kérlek, jó vitézek egy pohárka borra.”

A szabadságharcról szóló ruszin dalok egy része bizonyíthatóan a szájhagyományban maradt fenn, mégis félnépi alkotásnak tarthatók, ahol Kossuth neve csak szimbolikus lehetett. Galíciában, Kárpátalján az első világháború előtt még éltek a vándor énekesek, akik vásárokon, különböző búcsúkon, sokadalokban adták elő a repertoárjukat. Ők többet tudtak a távoli világ eseményeiről, mint a helybeliek, és előadásukat érdeklődés kísérhette éppen úgy, mint a históriás énekeseket a kelet-európai térségben. Az a világos politikai látásmód, amellyel a nemzetek közötti ellentét kifejeződik, szintén azt támasztja alá, hogy csak olyanok írhatták, akik e tekintetben járatosak voltak. Erre vall az *Ethnographiában* közölt adat, amelyből kiderül, hogy a szövegek egyikét a

„muszka konzul” írta le, másikat az újságíró. A hibátlan dialektusban közzétett szövegek pedig a térség lakosságának tudatos tájékoztatását jelzik, az írásbeliség iránti igényt, témaválasztásával nemzeti identitás alakítását, Magyarországgal való szembenállás kifejezését.

A történeti énekekből kiderül, hogy a függetlenségért küzdő magyarok harcat elítélték, és a nagy orosz birodalom érdekeit képviselő cár jelenlétét, hatalmát dicsőítették. A világos szembeállítás propaganda jellegű, amely a magyar szabadságharc leverésére behívott sokszoros túlerőt biztosító cári különítmény győzelmét nem osztrák érdek miatt hirdette.

A Kossuth-kultusz a környező népek folklórában is megjelenik, meghatározó tényezővé válva a szabadságharc utáni önkényuralom közéleti hangulatában. A forradalom eszméivel rokonszenvezők előtt a Kossuth-mítosz az ellenállás egyik kifejezése lett éppen úgy, mint a hivatalos vélemény negligálása, illetve a szomszédos népek folklórájának figyelmen kívül hagyása. Ezek a tényezők meghatározták a későbbi generációk szemléletét, amely a Kossuth-kultusz továbbélésének táptalaja lett, segítve annak kibontakozását az évtizedek során megváltozott történelmi és társadalmi helyzetben.

Kossuth-Myth in the Folk-Lore of Hungary and the Neighbouring People

ILDIKÓ KRÍZA

Lajos Kossuth's cult appears in the folk-lore of both Hungary and of the neighbouring people. The popular poetry forms of the Kossuth cult, i.e. the legends and songs were created in a different way. The prose tradition, the legend and the hero-worship were fed on by the folk-tales and they supported the elements which could have been accepted with full knowledge of the reality. The emotions and commitments being attached to them were fortified by mentioning the names of singing genres. At the same time the Kossuth-image appearing in the depiction culture had a different effect.

Császári hadimúlttal Rákóczi seregei élén¹

ZACHAR JÓZSEF

Ady Endre, a zseniális költőnagyság *A kuruc halála* című költeményében mély beleérzéssel a Habsburg-ellenes magyar szabadságküzdelmek korszellemét így jellemezte: „Ha labanc lesz a kuruc, / Hogy tud mosolyogni magában, / Így szól: kuruc a karom, / Hát hadd legyen labanc a lábam.” Ám ugyanígy, ugyanilyen természetesen ennek fordítottja is igaz volt, a labanc lábú magyart odasodorhatta sorsa, hogy karját a kuruc ügyért lendítse magasba. A kutatótörténet-szek számára jól ismert e korabeli jelenség volt a csak az utókor által mereven egymással szembeállított két tábor közti átjárás. Különösen nagy számban nyilvánult meg ez a nyolc esztendőn át vívott Rákóczi-szabadságharc idején.

Ez ugyanis olyan körülmények között folyt, hogy Európa szinte egész területét ismét háborúk zaja verte fel. Már 1700 óta vívták a baltikumi térség hegemóniájáért harcukat a nagy északi háborúban a magyar határtól északabbra az ottani hatalmak. Ugyanakkor, ettől teljesen függetlenül, az Oszmán Birodalom ellen 1683 óta folytatott nagy felszabadító háborúnak az 1699-es karlócai békekötéssel történt lezárultát követően szinte másnap, egyelőre még hadüzenetek nélkül, 1701-ben megindult a nagy nyugat-európai koalíciós összecsapás a Habsburg és a Bourbon uralkodóház közt a megüresedett spanyol trón öröklése ürügyén a nyugat-európai főhatalomért.

E háborúban való alkalmazásra az egyre nagyobb létszámú császári állandó hadseregben a bécsi udvar egyre nagyobb számban számított a magyar királyságbeli felségterületeken szabadon toborzottakra is. Míg korábban, főleg a török ellen, de a megelőző franciaellenes nyugati harcokban is jól bevált magyar könnyűcsapatok harcosainak nem volt alternatívája, ezúttal a szabadságharcban való részvállalás is adottá vált. Mivel II. Rákóczi Ferenc seregei az első években egyre csak növekedtek, és a bécsi források szerint is elérték, sőt meghaladták a hatvanezres nagyságrendet, joggal merült fel a kérdés, hogy közülük hányan, milyen arányban rendelkeztek császári hadimúlttal. Másként megfogalmazva a kérdést, felvethető, mennyiben jelentett a magyarországi

¹ Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

Habsburg-ellenes szabadságharc kirobbanása változást az adott háborút tekintve. A távoli Észak-Itália, Rajna mente, Dél-Németalföld és Spanyolország mellett immár az újabb, a hazai hadszíntér megnyíltával milyen mértékben hagyták el az 1648-as vesztfáliai béke óta folyamatosan és egyre nagyobb számban szolgáló, szabadon toborzott magyar királyi alattvalók a császári állandó hadsereget, hogy a nemzeti ügyért síkraszállt magyar fejedelmi seregekhez csatlakozzanak. Az előírások legmagasabb létszám szerinti mintegy tizenötezer császári hadiszolgálatú magyar egészének a nyomába megfelelő források hiányában nem eredhetünk. Arra azonban módunk nyílik a bécsi hadiléváltárban fennmaradt iratok elemzésével, hogy az élükön álló személyiségekkel kapcsolatos vizsgálatot elvégezzük.

A kirobbant és nyolc esztendőn át vívott szabadságháború idején főleg a magyar ezredtulajdonosok egységeiben álltak fegyverben. Ezek a következők voltak: Kollonich Ádám gróf,² Ebergényi László báró,³ mihályi Deák (Nesztorovics) Pál⁴ régebbiről fennállt, továbbá Esterházy Gábor gróf,⁵ Forgách Simon gróf,⁶ Gombos Imre gróf,⁷ nemes Csonkabég Lipót,⁸ nemes Loósy János Péter,⁹ Nádasdy Ferenc gróf¹⁰ és Esterházy József Simon gróf¹¹ új huszárezrede, Molnár János¹² régi, Andrássy Pál báró,¹³ babocsai Bagossy Pál¹⁴ és Batthyány Ádám gróf¹⁵ újonnan felállított hajdúezrede, továbbá Pálffy Miklós gróf,¹⁶ Esterházy Ferenc gróf,¹⁷ bedai Tholdy Bertalan német gyalogezrede,¹⁸ Pálffy Miklós gróf¹⁹ és Serényi Ferenc József gróf német dragonyosezrede,²⁰ Pálffy János

² KA, HKR, Bstg. Nr. 2515, 2520, 2557, 3062, 3087, 3351, 3697, 4391, 5009, HKFA, UHF, RN 433, fol. 8

³ KA, HKR, Bstg. Nr. 2520, 2656, 2661, 2769, 3085, 3256, 3352, 3792, 3845, 4392, 4919, 5010, 7344

⁴ KA, AFA, Türkenkrieg, 1689-X-2, 1689-XI-14, 1689-XI-15, Italien, 1702-VIII-156, 1706-III-8, HKR, Bstg. Nr. 2886, 3097, 3526, 3545, 3569, 4450, 5651, 6739, HKR, Prot. Reg. 1696, fol. 475, 1697, fol. 97

⁵ KA, HKR, Bstg. Nr. 3085, 3172, 3174/2, 3241, AFA, Rebellen in Ungarn, 1704-III-5

⁶ KA, HKR, Bstg. Nr. 2948, 3085, 3174/2, 3175, 3241, 3851, 3916, 3981, 4059, 5420

⁷ KA, HKR, Reg. 1703-Okt.-615, AFA, Italien, 1705-X-65, Röm. Reich, 1706-XIII-24, HKR, Bstg. Nr. 2326, 3140, 3172, 3174/2, 3176, 3241, 3278, 3762, 4042

⁸ KA, HKR, Bstg. Nr. 3172, 3174/2, 3241, AFA, Italien, 1705-X-65, Röm. Reich, 1705-II-18, 1706-XIII-17

⁹ KA, HKR, Bstg. Nr. 3006, 3085, 3086, 3173, 3174/2, 3241, AFA, Röm. Reich, 1703-XI-23, 1705-XIII-18, Italien, 1705-X-65, Röm. Reich, 1706-XIII-18

¹⁰ KA, HKR, Bstg. Nr. 3085, 3340, 3352, 3699, 3703, 3833, 3834, 4279, AFA, Rebellen in Ungarn, 1708-I-2, HKR, Reg. 1708-März-76, HKR, Prot. Reg. 1714, fol. 359

¹¹ KA, HKR, Bstg. Nr. 3699, 3703, 4918, 4919, AFA, Rebellen in Ungarn, 1708-I-3, HKR Reg. 1708-März-76, HKR, Prot. Reg. 1714, fol. 359, 469

¹² KA, HKR, Bstg. Nr. 2511, 3213, 3222, HKR, Prot. Reg. 1703, fol. 758, AFA, Italien, 1705-VII-18, HKR, ASch. Buch Nr. 56

¹³ KA, HKR, Bstg. Nr. 2150, 3213, 3559, AFA, Italien, 1705-IX-26, HKR, ASch. Buch Nr. 56, HKFA, UHF, Rt 427, fol. 31 skk.

¹⁴ KA, HKR, Bstg. Nr. 3213, 3569, 3695, 4451, AFA, Italien, 1704-VII-6e, 1707-XIII-2

¹⁵ KA, HKR, Bstg. Nr. 2156, 2669, 3024/2, 3235, 3241, HKR Prot. Reg. 1698, fol. 179, 1703, fol. 758, AFA, Italien, 1705-X-1, HKR, ASch. Buch Nr. 56

¹⁶ KA, HKR, Bstg. Nr. 1889, 2145, 2233, 2306, 2356, 2593, 2731, 2857, 2872, 3176, 3328, 5842, HKR, ASch. Buch Nr. 56

¹⁷ KA, HKR, Bstg. Nr. 3328, 3892, 6301, 7294, 8535, AFA, Rebellen in Ungarn, 1706-II-1

¹⁸ KA, HKR, Bstg. Nr. 2774, 3256, 3728, 4032, 4429, AFA, Italien, 1711-XIII-1

¹⁹ KA, HKR, Bstg. Nr. 3176, 3199, HKR, ASch. Nr. 12c, ASch. Buch Nr. 56

²⁰ KA, HKR, Bstg. Nr. 2629, 3057, 3351, Gefallene, Nr. 12

gróf német vértesezrede²¹. E tizennégy összetétele szerint is magyar egység élén álló és a további hat ezredtulajdonos, valamint a váltásként a közülük kilenc helyére a szabadságharc idején állított magyar utód kivétel nélkül legalább ezredesi, de gyakran tábornoki rangban állt. Őket is beleszámítva, a nyolcesztendő magyar háború idején legalább 28 tábornok és 86 ezredes szolgált magyarként a császári hadvezetésben. A kisebb rangúak egybegyűjtése még várat magára. Ennél lényegesen fontosabb, hogy a bölcs bécsi döntéssel a császári szolgálatban állt katonai vezetők, miként a katonáskodó magyarok zöme, a távoli idegenben kerültek bevetésre, csupán mutatóként kerültek szembe honfitársaikkal magyar földön.²² Nem így a magyar felségterület erősítéseiben szolgáló udvarhű magyar katonák, köztük a sorsával együtt ismert mintegy harminc várkapitány.

Mindenesetre a magyarok császári hadiszolgálatának már ezek az adatai is felvetik a jogos, ezúttal megfordított kérdést, rendelkeztek-e és ha igen, milyen császári hadimúltnal a II. Rákóczi Ferenc fejedelem szolgálatába állt magyar seregek vezető katonai egyéniségei. A szabadságharc idején számbavételünk alapján és így jelenlegi ismeretünk szerint összesen létezett 67 lovas-, 38 gyalog- és 8 udvari ezredből álló, legnagyobb létszáma szerint hatvanöt-hetven ezer főnyi (korábban és későbbben szükségszerűen kisebb létszámú és kevesebb alakulatból álló) hadsereg nyolcesztendő hadi működtetése még inkább indokoltá teszi ennek a kérdésnek a napirendre tűzését és vizsgálatát. Áttekintésünket célszerű felülről kezdeni.²³

A szabadságharc élén legfőbb katonai vezetőként a később főgenerális (supremus totius militiae generalis) rangot is elnyert személy állt, már 1703-tól kezdve, 1705-ben formálisan is kinevezve, és tartósan Bercsényi Miklós gróf

²¹ KA, HKR, Bstg. Nr. 2520, 2675, 2719, 3092, 3350, 3883, HKR, ASch. Buch Nr. 56

²² KA, AFA, Rebellen in Ungarn, 1702-X-5, 1703-XII-4b, 16, ad 22, 28, 1704-VI-3, 1705-VI-8, 9, 1706-V-23, 1706-XI-ad 7, 1708-XI-ad 5, 1710-II-ad 7, 1710-X-9, 12, 1711-XI-5b, HKR, Reg. 1706-Dez.-404, 1707-Juni-343, 1707-Aug.-415, 1708-März-76

²³ A szabadságharc tábornoki karát először, származás szerint csoportosítva, THALY Kálmán állította össze: *Gróf Esterházy Antal kármester generális tábori könyve, 1706–1709*. Budapest, 1901, Bevezetés, III. skk. o. A háromszáz éves készülődés jegyében Heckenast Gusztáv látott újra neki, hogy az alfabetikus sorrendet követve, elvégezze e feladatot: *A Rákóczi-szabadságharc tábornokai*. (Életrajzi adattár), In GLATZ Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993, 163–174. o. Ez alapján újabb közleményében megkülönböztette a tényleges császári szolgálatból átjötteket és a korábbi császári szolgálatban álltakat a katonai múlt nélküliektől, és ebben az átállás sorrendjét követte. Uő.: *A Rákóczi-szabadságharc tábornokai*. Hadtörténelmi Közlemények, 1994/4. 51–55. o. Az ő tudományos hagyatékának gondozójaként is, önálló, szélesebb körű forrásfeltárása alapján ezt pontosította MÉSZÁROS Kálmán: *Újabb adatok II. Rákóczi Ferenc tábornokainak életrajzához*. Turul, 1995/3–4. 93–96. o. A brigadérosi és ezereskapitányi kar bármilyen vizsgálata máig hiányzik. Magunk csupán bécsi kutatási eredményeink felhasználásával, szigorúan a korábbi császári hadiszolgálatra vonatkozó adataink közreadásával, az egykori rangok sorrendjében, de a fejedelem által adományozott, illetve elfogadott rangok szerinti tagolásban kívánunk hozzájárulni a jövőre mind teljesebb összeállításhoz. Hivatkozásaink is csupán ezeket tartalmazzák. Ugyanis Heckenast Gusztávnak a hazai szakirodalomban és részben levéltári állagban egy egész élet kutatása során elvégzett óriási anyaggyűjtését kiadásra készíti elő Mészáros Kálmán, aki ugyan készséggel rendelkezésre bocsátotta ezt, és ezt őszinte köszönettel nyugtázzuk, de nem kívánunk az ő munkáját megelőzően ennek egyes céduláira hivatkozni, mivel az összképet bemutató feldolgozást tőle várjuk.

(1665–1725), az ő lengyelországi tárgyalásaira tekintettel 1710-ben Károlyi Sándor báró (1669–1743), és végül 1711-ben fejedelmi döntéssel, az ő helyébe kinevezve, Esterházy Antal gróf (1676–1722). Közülük ketten komolyabb korábbi katonai pályát futottak be.

Bercsényi, aki már 1683-tól kezdve részt vett az oszmánellenes felszabadító háborúban, 1686-ban olyan hősi helytállást tanúsított Buda ostroma idején, hogy ennek elismeréseként nemcsak a hasonnevű atyjával egyidejű grófi méltóságra emelést érdemelte ki királyától, hanem egyúttal elnyerte a császári ezredesi kinevezést is, és e rangjában Szeged főkapitánya, majd 1688-ban dunáninneni helyettes főkapitány lett, de továbbra is részt vett a folyó háborúban. 1691-től kezdve családi okok miatt távol maradt a harcselekményektől. A bécsi udvar 1696-ban felső-magyarországi főhadbiztossá tette meg. A császári-királyi hadvezetés formális kinevezés nélkül is, kerületi vicegenerálisi rangjára tekintettel, már 1688 óta a generálisi kar tagjának tekintette. Bár 1697-ben egy újonnan felállítandó császári huszárezred tulajdonosává is kinevezték,²⁴ szembefordult a bécsi udvarral, lemondott hivataláról és a hadszervezési lehetőségről egyaránt. II. Rákóczi Ferenc első számú híve és ösztönzője lett, vita nélkül a szabadságharc fővezéréként tevékenykedett.

Károlyi korábban nem szolgált katonaként, miután két fivére elesett, családi akarattól egészen ifjan atyjától átvette a szatmári főispáni méltóságot, és így szembesült a minden korábbinál jelentősebb szabadságháborúval. Csatlakozásakor a fejedelem azonnal generálissá nevezte ki, 1704-ben altábornagyi rangba emelte, 1705-ben pedig tábornaggyá léptette elő.²⁵

Ezzel szemben Esterházy, apját gyermekként követvén, már 1684-ben pápai kapitányként, majd 1697-től ténylegesen császári huszárkapitányként szolgált a török elleni háborúban, és a harcok során Temesvárnál főstrázsamesterként (őrnagyként) elfogták. Rövid hadifogsága után a bekövetkezett békével visszatért a császári hadiszolgálatba, 1700-ban a Kollonich-huszárezredben alezredessé léptették elő, 1702-ben vezénylőezredessé nevezték ki. A következő évben átvehette a megüresedett Loósy-huszárezred tulajdonosi jogkörét,²⁶ de ezt rövidesen odahagyva, már 1704. május 15-ével II. Rákóczi Ferenchez csatlakozott, aki előbb azonnal generálisává, a következő esztendőben lovassági tábornokává, két év múlva pedig egyenesen tábornaggyá nevezte ki.

Az általában ismert legmagasabb európai katonai rangot, a tábornagyi (marsalli) méltóságot a szabadságharc hadseregében három vagy négy személy érte el. Közülük Vay Ádám (1657–1719) udvari marsall ez irányú rangja vitatott. Magunk méltóságának katonai rangként való felfogására hajlunk, mivel egyúttal a fejedelem nemcsak az udvari alakulatok legfőbb előjárójává, hanem a já-

²⁴ KA, HKR, Bstg. Nr. 2636, 2761, 2945, 2947, AFA, Türkenkrieg, 1697-VII-34, HKR, ASch. Buch Nr. 56

²⁵ Későbbi császári katona pályafutására: KA, HKR, Bstg. Nr. 4094, 6173, 6248, 7275

²⁶ KA, HKR, Bstg. 2248, 3085

szok és kunok főkapitányává is megtette.²⁷ Katonai múlttal mindenesetre rendelkezett, mert 1675-ben császári hadiszolgálatot vállalt és hadnagy lett. E rangjában Thököly Imre fogságába esett, 1682-ben, később kényszerűsége miatt kiváltképpen beállt a szemben álló hadba, két év múlva ezredesi rangban a tatár segélyhad parancsnoka lett. 1686-ban, rövid kurucság után azután visszatért a király hűségére, ám mégis hadifogságra vetették a császáriak. Ez a méltánytalanság lökte a kegyelemben részesítés és birtokai visszakapása ellenére már korán II. Rákóczi Ferenc szervezkedéséhez.

A nem vitatott tábornagyi rangúak (akkori megnevezési formái szerint: mezei marsall, campi marschallus, Feldmarschall) közül idősebb szalai Barkóczy Ferenc, 1687-től gróf (1640 k.–1709), 1660-tól váradi lovaskapitányként katonáskodott, majd részt vett I. Rákóczi Ferenc 1670-es felkelési kísérletében, azután a bécsi udvar hűségére tért, és tovább szolgált, ezúttal Kállóban lett kapitány. 1678-ban már császári ezredessé és ezredtulajdonossá nevezték ki, és két ízben a császári hadsereg egy-egy újonnan szervezett huszárezrede élére állították. Felső-magyarországi vicegenerálisként kezdeti bizonytalankodás után Thököly Imre elől 1683-ban Lengyelországba menekült, majd 1687-ben visszatért a tulajdonképpen a tábornoki karhoz tartozást jelentő beosztásába.²⁸ II. Rákóczi Ferenchez 1704 májusában csatlakozott, 1705-ben azonnal generálisi, majd lovassági tábornoki, 1707-ben pedig tábornagyi rangot kapott.

Forgách Simon gróf (1669–1730), II. Rákóczi Ferenc további tábornagya, már ifjan, 1687-ben a császári hadsereg hadnagya volt, katonai pályáján gyorsan előrelépve már 1688-ban alezredes, 1693-ban vezénylőezredes, majd a továbbiakban előbb 1697-ben az irreguláris hadak, 1702-ben pedig az állandó hadsereg tábornoka lett. Már előbb, 1695-től a Kanizsával szembeni, 1700 óta a győri vicegenerálisi beosztásban szolgált. Kezdetben részt vett a szabadságharc elleni fegyveres fellépésben,²⁹ majd 1704-ben áttért. A fejedelem azonnal tábornaggyá nevezte ki.

Pekry Lőrinc gróf (1656 k.–1709) kezdetben ugyancsak thökölyanus tiszt volt, és csak 1689-től állt császári szolgálatban. Az ezredesi rangot 1693-ban érdemelte ki, miután már előbb bárói, majd grófi méltóságra emelte uralkodója. 1703. decemberben udvarhelyszéki főkapitányként esett Balázsfalvánál II. Rákóczi Ferenc hadainak fogságába, és egyhavi töprengés után vállalta a csatla-

²⁷ E meggyőződésünkben erősít bennünket a fejedelmi kinevezés indokló része: „az udvari kapitány vagy marschallus tisztséget udvarunkban legelsőnek és főbbnek rendeltük: tudtára legyen, hogy annak mind politikai, mind militaris és törvényes állapotja össze kapcsoltatván, a mint személyünk után legnagyobb authoritása lévén..., továbbá külön még: „minden testőrző hadak az udvari kapitány directioja alá rendeltettek ...” Közli: Esze Tamás: Vay Ádám 1657–1718. In *A Vay Ádám emlékünnepség tudományos ülészaka*. Vaja, 1969, 22. o. Mivel pedig a szabadságharcban is működtetett kerületi főkapitányságok élére állítottakat a fejedelem tábornaggyá nevezte ki, nem vonjuk kétségbe e párhuzamos sajátos kinevezés mögött az ugyancsak kimondatlan tábornagyi rangot, amelyet a „marschallus” fordulat jelző nélküli használatával még megerősítettnek is látunk.

²⁸ KA, HKR, Prot. Reg. 1680, fol. 11, 12, AFA, Türkenkrieg, 1683-XIII-4

²⁹ BKA, Dep. A, Serie VI/5/c, Fasc 30. Nr. 3643 ex 1687, Nr. 3644 ex 1688, KA, HKR, Bstg. Nr. 2484, 2948, 3088, 3172, 3174/2, 3175, HKR, Prot. Reg. 1692, fol. 151, 1700, fol.187

kozást, akkor a fejedelem azonnal megtette generálisává. 1705-ben lett altábornagy, 1707-ben előbb lovassági tábornok, majd még az évben tábornagy.

A császári állandó hadseregben az eggyel alacsonyabb tábornoki rangú méltóság kettévált. A két akkor létező fegyvernemnek megfelelően a lovasságnál a lovassági tábornok, míg a gyalogságnál a tábornaszernagyi következett. 1704-ben és 1707-ben epizód jelleggel a Rákóczi-szabadságharc hadserege élén is megjelent a lovassági tábornoki (*equitatus generalis* vagy *generalis cavalleriae*) rang, míg a tábornaszernagyi vagy annak megfelelő gyalogsági tábornoki nem. Később ez a lovassági tábornoki rang is eltűnt. Így Esterházy Antal 1705. szeptember 23-án lett *generalis cavalleriae* és 1706. június 28-án már tábornagy. Hozzá hasonlóan szintén 1705 folyamán nevezte ki a fejedelem lovassági tábornokká id. Barkóczy Ferencet, akit viszont csak 1707. június 25-ével tett meg tábornaggyá. Velük szemben Pekry Lőrinc csak 1707. január 20-án szerepel *equitatus generalis*ként, ám már 1707. május 20-án ő is tábornagy lett.³⁰

A francia uralkodónak a fejedelemhez küldött megbízottján, Pierre Puchot marquis des Alleurs altábornagyon kívül, akit e rangjában megerősített,³¹ e magas méltóságot (akkori megnevezéseivel: *mezei marsall locumtenense*, *campi marschallus locumtenens*, *Feldmarschall-Leutnant*) csak két magyar nyerte el II. Rákóczi Ferenctől. Csáky Mihály gróf (1676–1757) császári szolgálatú katonáskodásáról máig nincs ismeretünk, de 1703 karácsonyán, Szepesvár kapitulációjakor csatlakozott a szabadságharcokhoz. A fejedelem 1704-ben azonnal brigadérossá, a következő évben generálissá, végül 1709-ben altábornaggyá nevezte ki.

Esterházy Dániel gróf (1665 k.–1714) azonban már 1685-től császári hadiszolgálatban állt, 1687-ben lett alezredes, 1691-ben nevezték ki ezredessé, és nyerte el királyától a báróit felváltó grófi méltóságot.³² 1704 februárjában, csatlakozásakor, II. Rákóczi Ferenc azonnal generálisként vette át, a következő évben pedig altábornaggyá léptette elő.

A különböző megnevezésű tábornoki méltóságba (*generális főstrázsamester*, *generalis vigiliarum praeefectus*, *General-Feldwachtmeister*, egyszerűsítve: *generális*) a rövid ideig csak 1710-ben szolgáló lengyel Jan Grudzinski³³ túl II. Rákóczi Ferenc összesen 20 vagy 21 magyar harcostársát nevezte ki. A bizonytalanságot Török András (1668–1723) udvari *vicemarsall* és *substitutus jász-kun kapitány* e csoportba való besorolása okozza, vagyis az a kérdés, valószínűs tábornoknak tekinthető-e e méltóságai alapján? Ez a kérdés még nem el-

³⁰ Erre a közbülső tábornoki rangra, illetve az ebbe történt kinevezésekre, amely mindeddig elkerülte a kutatás figyelmét, beleértve Thalyt és Heckenast is, saját forrásfeltárása alapján Mészáros Kálmán hívta fel a figyelmet rendkívül tanulságos tanulmányában: *Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2001/2–3. 303–360. o. E vonatkozásban l. főleg 346. o.

³¹ Vele idegenként tudatosan nem foglalkozunk, bár megfontolásra érdemes Mészáros Kálmán okfejtése Heckenast Gusztáv kihagyásával kapcsolatosan, hogy mégis a fejedelmi hadvezetéshez tartozott. *Turul*, 93. o.

³² KA, HKR, Bstg. Nr. 2326

³³ Vele számolt Thaly a tábornokok között, míg Heckenast idegenként érkezettként elhagyta. Magunk ebben a dolgozatban csak a magyarokra irányítjuk figyelmünket.

döntött, de ha elfogadjuk a mindkét beosztásban közvetlen előjárója, Vay Ádám tábornagi rangját, akkor e helyettes méltósággal logikusan a tábornoki párosult.³⁴ Magunk így számolunk. Ezúttal azonban központi kérdés ennek eldöntése helyett a korábbi császári szolgálatban állók kiszűrése.

A szabadságharc tábornokai közül, a fölöttük álló hadvezérekhez hasonlóan, többen korábban egyenesen császári ezredek voltak. Közülük Andrássy Pál báró (1655 k.–1713) ifjúkorától, 1683 óta katonáskodott császári szolgálatban, 1688-ban lett főstrázsamester (azaz őrnagy) a Csáky-huszárezredben, 1692-ben alezredesként esztergomi kapitány, 1695-ben ezredes, 1699-ben ezredtulajdonos és 1702-ben egy újonnan felállított hajdúezred tulajdonosa.³⁵ Kezdetben kitartott a királyhűségen a császári hadakban, és csak 1705-ben csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, aki átvette rangjában. A következő évben Kőszeg parancsnokaként lett generális. 1710-ben beteget jelentett, és a szatmári békeségkötést követően visszatért a császári hadiszolgálatba.

Ugyancsak egy saját hajdúezred tulajdonosa volt 1702-től a császári állandó hadseregben baboccai Bagossy Pál (†1709), aki bizonyosan már 1688-tól, kezdetben szentjóni vicekapitányként szolgált. 1701-ben nevezték ki a császári hadsereg ezredesévé. Itáliai hadba vetése során 1703-ban francia hadifogságba esett, onnan megszabadulva hazatért, és 1707-ben II. Rákóczi Ferenc mellé állt, aki azonnal brigadérosként alkalmazta hadainál. 1708-ban lett generális, de már a következő évben elhunyt.

Ugyancsak császári ezredesként szolgált korábban 1693-tól az a nemes Berthóty István (†1709), aki egykor thökölyanus kapitányként esett fogságba, és vállalta az átállást. 1704 szeptemberében szolnoki főkapitányként³⁶ hódolt II. Rákóczi Ferencnek, és a következő évben lett brigadéros. 1708 végén érsekújvári districtualis (kerületi) vicegenerálisként emelte a fejedelem a tábornoki karba, de alig egy év múlva ő is elhunyt.

Nemes Berthóty Ferenc (†1710) 1691-től császári ezredesként teljesített katonai szolgálatot, és már ő 1703-ban azonnal a szabadságharc szolgálatát vállalta, így 1706-ra érte el kassai districtualis vicegenerálisi kinevezéssel a tábornoki rangot.

Hasonlóképpen e magas katonai rangban állt a császári hadseregben a híres Bottyán János (1640 k.–1709), aki 1657-ben ifjú jobbágyfiúként katonának állt. Rangról rangra előrelépve 1676-ban lett kornétás, 1687-ben, nemességre emelésével egy időben, kapitány, 1692-ben ezredes, és kapott ezt követően 1693-ban önálló irreguláris, majd a továbbiakban 1695-ben reguláris ezredalapításra engedélyt, amelynek felállítása érdekében toborzott is. Egysége a török háborús hadműveletek lezárultáig élt csak, 1698-ban feloszlásra kényszerült. Már

³⁴ E nézetünket erősíti meg az a körülmény is, hogy a kerületi vicegenerálisi beosztásba helyezetteknel, a fejedelmi seregeknél ugyanúgy, mint a császári-királyi egybemosódó hadvezetésnél, elmaradt a külön tábornoki méltóságra emelés, ugyanakkor nemegyszer már előbbi generálisi ranggal kerültek egyesek e beosztásba.

³⁵ HKFA, UHF, RN 427, fol. 31. skk.

³⁶ KA, HKR, Bstg. Nr. 2326

1703-ban a zólyomi várórség parancsnokaként³⁷ kinyilvánította átállási szándékát, azonban a császári hadvezetés elfogta, és csak a következő évben tudott át-
szökni II. Rákóczi Ferenc oldalára, akkor a dunántúli hadak parancsnokaként
tette meg őt a fejedelem generálisává.

Ugyancsak császári ezredes volt 1690-ben adományozott kinevezéssel lo-
sonczy Gyürky Pál (1651–1710), aki egykori thökölyanus tisztként időben, már
1683-ban lépett a hazáját az oszmán megszállóktól megszabadítók oldalára. II.
Rákóczi Ferenchez viszont csak 1704-ben, Szendrő kapitulációjakor csatlako-
zott, aki átvette rangjában, a következő évben pedig már egyenesen generá-
lissá nevezte ki.

Szintén nem lehetett egyszerű a döntés zabolai Mikes Mihály (1657–1721)
részére, aki császári ezredesként lett 1691-ben háromszéki főkapitány, és
nyerte el 1693-ban a bárói, 1698-pedig egyenesen a grófi méltóságot. Ezért nem
kell csodálkoznunk, hogy csak miután 1704-ben fogságba esett, ebben az álla-
potában döntött úgy, hogy csatlakozik II. Rákóczi Ferenchez. Erre a fejedelem
ezredesként vette át, és már a következő évben generálisává tette meg,³⁸ ám
már 1707-ben kiszorult az országból.

Hasonló helyzetben volt torockószentgyörgyi Thoroczky István
(1649–1712), aki ugyancsak császári ezredesi rangban volt aranyosszéki főka-
pitány, és aki a Bonchida melletti harcban esett 1703-ban II. Rákóczi Ferenc se-
regeinek fogságába, majd végül is átállt, a fejedelem pedig már a következő év-
ben generálisként állította erdélyi hadai élére.

Még mindig nincs vége a volt császári ezredesekből lett szabadságharcos tá-
bornokok sorának. Csicseri Orosz Pál (†1710) Thököly Imre mellől átállva,
1686-tól volt császári tiszt, 1697-ben pedig már ezredesként tanúsította képessé-
geit és tapasztalatait a török ellenében a híres zentai döntő csatában. 1703-ban
azonnal csatlakozott azonban II. Rákóczi Ferenc szabadságharcához, kezdetben
ugyancsak ezredesi, ám a következő évtől már generálisi rangban harcolt.

Végül Sennyey István báró (†1724) megint csak thökölyanusból lett császári
ezredesként csatlakozott már 1703-ban a szabadságharc hadaihoz, és a fejede-
lem még az évben a tiszántúli hadak élére generálisává nevezte ki.

Rákóczi tábornokává korábbi császári alezredesből lett továbbá az az inán-
csi Ebeczky István (1650 k.–1719), aki végvári katonai múlttal lett a császári
Bottyán-ezred tisztje. 1703-ban alezredesi rangjában állt át a szabadságharc
oldalára, a fejedelem azonnal ezredesként vette át, 1705-ben lett brigadéros,
1709-ben pedig generális.

Ugyancsak császári alezredesként lépett át II. Rákóczi Ferenc szolgálatába a
jobbágyfiúként született Nagyszegi Gábor (†1711), aki előbb Erdélyben kato-
nászkodott, 1678-ban lett hajdúböszörményi kapitány, majd később a császári
hadsereg tisztje. A fejedelem 1704 végén őt is azonnal ezredesként vette át,

³⁷ KA, HKR, Bstg. Nr. 2610, 2656, 2761, 2843, 2949, 2995, HKR, ASch. Buch Nr. 56

³⁸ Thaly tévesen az altábornagyok közé sorolta.

majd brigadérossá léptette elő. 1707-ben császári fogságba esett, de 1709-ben visszatért. Akkor II. Rákóczi Ferenc generálissá kinevezve Érsekújvár parancsnokává tette. Az erődítményt a következő évben feladta, és ismét a király hűségére tért át.

Még mindig a szabadságharc tábornoki karánál maradva, korábbi császári hadiszolgálatával rendelkezett két további Andrassy-fivér. Andrassy György báró (1650 k.–1725) egykori thökölyanusból lett az oszmánellenes felszabadító harc során 1685-ben a császári állandó hadsereg tisztje, 1688-tól a bajor választófejedelem szolgálatába adott Lidl-féle huszárezred kapitányaként szolgált, még ismeretlen időpontig. Már 1703-ban csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, a következő évben colonellus (vagyis ezredes), 1705-ben a hajdúk parancsnokaként generális lett. 1710-ben Krasznahorka átadásával visszatért a királyhűségre.

Andrassy István báró (*1650 k.) ugyancsak thökölyanusból lett egykor császári tiszt. 1703-ban a szabadságharcot kezdeményező fogságába esett, és akkor csatlakozott, a következő évben colonellus, 1706-ban az alsó-magyarországi hadak főkapitányaként generális lett. 1710-ben Lőcsét feladva visszatért a királyhűségre.

Talán a legjellemzőbb a tragikus sorsa miatt ismertté vált nemes Bezerédj Imre (1679–1708) pályafutása. Kora ifjan indult császári katonai pályáján az Esterházy Gábor-huszárezred kapitányaként érte a szabadságharc kirobbanása. A francia hadszíntérről hazatért, és 1704 nyarán csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez. Már az évben a Vas vármegyei mezei hadak őbestere (azaz ezredese), 1706 nyarán brigadéros, 1708. szeptember 5-én pedig generális lett. Mivel azonban ismertté váltak a szemben álló császáriakkal való tárgyalásai, sőt visszatérési szándékára vonatkozó előzetes megállapodása is, tábornokságra emelése napján (erről bizonyára még nem tudván) Esterházy Antal gróf tábornagy elfogatta, és három hónap múlva Sárospatakon kivégezték.³⁹

Hasonlóképpen ifjúkori török háborús császári hadiszolgálati múlttal, mint egykori szentjóni vicekapitány csatlakozott már 1703-ban a szabadságharchoz bölcsei Buday István (1654 k.–1710), amelyben kezdettől udvari, majd hajdúvárosi kapitányként ezredesi, a következő évtől generálisi rangban szolgált.

Thökölyanusból lett császári tiszt volt pongyeloki Galambos Ferenc (1654 k.–1713?), aki 1704-ben vállalta a Rákóczi vezette harcot, a következő évben lett ezredes, és 1706-ban tiszántúli districtualis vicegenerálisként emelte őt a tábornoki karba a fejedelem.⁴⁰

Palocsay György báró (1666–1730) magyar királyi kamarai tanácsosi múlttal vállalt 1702-ben kapitányként szolgálatot a császári Gombos-huszárezredben.

³⁹ Bár őt mind Thaly, mind Heckenast mellőzi a tábornoki névsorában, magunk annak alapján, hogy Mészáros Kálmán közzétette a fejedelem tábornokká emelésre vonatkozó iratának forráshelyét, a párhuzamos és további fejlemények ellenére őt is ténylegesen kinevezettnek tekintjük. Vö. Turul, 94. o.

⁴⁰ Thaly őt kifejejtette névjegyzékéből, Heckenast azonban felvette.

Már a következő évben sebesülten a Rajna mellől hazatérve, II. Rákóczi Ferenc hadai fogságába esett, csatlakozott, és a fejedelem azonnal ezredesként alkalmazta. 1707-ben lett brigadéros, 1710-ben dunántúli főparancsnokként generális.

(Valójában nem tartozik e körbe, de a szabadságharc hadseregében való besorolása szerint egyedül a tábornokokkal együtti számbavételére tekintettel említünk még egy személyt. Csáky István gróf [1669–1725] Thököly Imre mellől állt át ifjan a császáriakhoz, 1688-ban ő is kapitány volt a már említett Lidl-huszárezredben. 1703-ban még Ugocsa vármegye főispánjaként szembefordult a népi felkelőkkel, és csak 1705-ben állt át II. Rákóczi Ferenc oldalára. Akkortól az országos hadbiztosság főadminisztrátoraként tevékenykedett, bár tényleges generálisi rangot nem kapott. Ennek ellenére a kortársak a tábornoki karhoz tartozónak tartották, így említését indokoltnak tartjuk.⁴¹)

A szabadságharc első tábornoki rangot elért hadivezetői közül az eddig vizsgáltaktól eltérően egyedül Petrőczy István (1650 k.–1712) nem vállalta a Thököly- és a Rákóczi-szabadságharc közti időben a császári hadseregbeli szolgálatot. Ő azonban már Thököly Imre mellett generálisoként szolgált, az 1686-os nagy keresztény hadisikerek hatására pedig keletre emigrált. Csak 1704-ben tért haza, egyenesen II. Rákóczi Ferenc mellé, aki ugyancsak azonnal generálisává tette meg.

Áttérve eggyel alacsonyabb szintre, a francia hadsereg példájára bevezetett brigadérosi rangot viselők csoportjára, először ismét egyfajta számbéli bizonytalanságnak kell hangot adnunk. Ezt az ezredesi és generálisi közti átmeneti rangot általában olyan törzstisztek nyerték el, akik kétezrednyi erő, a brigáda élére kerültek. Mindenesetre, ha rájuk gondolunk is, eltekinthetünk a brigadérosi rangban átvett vagy abba kinevezett hat francia (Georges Chassant, Francois Damoiseau, Louis Fierville le Hérissy, Louis Lemaire, Antoine de la Motte, Jean Francois de Riviere) személyétől. Az így maradó, a forrásokban egyértelműen brigadérosként szereplő 35 fő közül ugyanis ismét a császári hadimúltsal rendelkezőket keressük. Ezúttal már kevesebb adattal rendelkezünk, de ezek, az egyelőre 15 főre előkerültek is sokatmondóak, ezért a legjellemzőbbeket felvillantjuk.

Teleki Mihály gróf (1671–1720) császári ezredesi rangban Kővár-vidéki kapitányként csatlakozott 1704-ben II. Rákóczi Ferenchez, aki átvette rangjában, a következő évben pedig megtette brigadérosává. Egészen a szatmári egyezség aláírásáig kitartott, akkor visszatért korábbi császári rangjába és beosztásába, bár lengyel földön keltezett kinevezéssel a fejedelem májusban megtette tábornokává, de ez már túl későn érkezett. Ezért is szerepel ebben a brigadérosi összeállításban.⁴²

⁴¹ Ezzel csatlakozunk a Mészáros Kálmán által először papírra vetett megfontoláshoz. Vö. A szabadságharc tisztikara. In CZIGÁNY István (szerk.): *Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról*. Budapest, 2002, 157–178. o. Ld. e vonatkozásban főleg 173. o.

⁴² Thaly és Heckenast sem vette fel a tábornokok közé.

Felső-ozoróczi és kohanóczi Ottlyk György (1656–1723) ifjan Thököly Imre ezereskapitánya volt, majd már 1685-től ezredesként a császári állandó hadseregben szolgált. E rangban megrekedve, Trencsén vára feladásával, csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez 1704 februárjában. Ismét lovas ezereskapitányi, majd 1707-ben brigadérosi kinevezést kapott.

Szintén császári ezredes volt, mégpedig már 1683 óta Perényi Miklós báró (†1712), aki Huszt vára feladásával csatlakozott 1703-ban a szabadságharchoz, és lett előbb gyalogos ezereskapitány, majd a következő évben brigadéros.

Pongrácz Gáspár báró thökölyanus tisztként lépett át 1686-ban a császári hadseregbe. 1703 végén a császári Andrassy-hajdúezred alezredeseként, segítségéből elvezényelve és Bercsényi Miklós hadai ellen bevetve, egyszerűen átment hozzá. A szabadságharchoz csatlakozva lovas ezereskapitány és egy év múlva brigadéros lett. 1708-ban azonban visszatért a császári hadiszolgálatba.

Ugyancsak törzstisztként, a császári Bottyán-ezred főstrázsestestereként (azaz őrnagyaként) csatlakozott a szabadságharchoz rangját megtartva nárai Náray László, a Pálffy-huszárezred korábbi kapitánya. Hamarosan ezredes, majd brigadéros lett, és csak 1711. április 29-én kapitulált Kassa parancsnokaként.

Nemes Kisfaludy György 1702-ben kapitányként szolgált a császári Csonka-bég-huszárezredben, a Rajna mellőli harcterről a szabadságharc hírére hazaszökött. 1704 decemberében csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, aki azonnal ezredesévé, alig egy év múlva brigadérosává nevezte ki.

Sennyey Ferenc báró, aki már 1688-ban kapitányként szolgált, a császári Gombos-huszárezred kapitányaként állt át 1703 októberében a szabadságharc oldalára. Előbb bátyja, Sennyey István báró tábornok lovasezredében lett alezredes, majd előlépett ezredessé, sőt brigadérossá.

Ugyancsak a császári állandó hadsereg tisztje volt a török háborúban ifj. Csáky László gróf (1671 k.–1708),⁴³ aki ugyanezekben a napokban Kolozsvár térségéből vagy átszökött, vagy hadifogságba esett. Mindenesetre ezredesi rangban azonnal II. Rákóczi Ferenchez csatlakozott, 1708 elején brigadéros lett, ám kinevezését követően rövidesen meghalt.

Róth János György (†1707) császári kapitányként csatlakozott a szabadságharchoz 1704 őszén. Ezereskapitányként, majd 1706-tól brigadérosként haláláig hű maradt.

Már 1703-ban a nemzeti ügy szolgálatába állt az 1687-ben armális nemességet kapott Szekeres István (1660–1735), Győrben szolgáló császári lovas vicehadnagy. 1704-ben lett ezereskapitány, és csak 1710-ben brigadéros.

Szalay Pál (†1710) szintén császári tiszti múlttal lett magyar ezereskapitány már 1703-ban, majd brigadéros 1707-ben.

Még néhány ismertté vált sors, némileg bővebben következzen ezután. Ta-

⁴³ KA, HKR, Bstg. Nr. 2183, az idősebb és ifjabb Csáky László gróf életrajzi adatainak szükséges kettéválasztására Mészáros Kálmán hívta fel kutatótársai figyelmét: *Két Csáky László halála (1698, 1708)*. Fons, 1995/3. 375–378. o.

lán legfordulatosabb ifjabb nagyszarvi Babocsay Ferenc (†1710) rövid katonai pályafutása volt. A török elleni felszabadító háború végén, 1696-ban veszprémi vicekapitány volt főkapitány atya mellett. 1702-ben az újonnan alakított császári Csonkabég-huszárezred alezredese lett. A franciaellenes háborúból hazaszökve, 1704 tavaszán csatlakozott a szabadságharchoz, és lett azonnal ezredes. Mégis szinte azonnal visszatért a császári hadiszolgálatba, ahol régi rangjában visszafogadták. Ám ismét nagyon rövid időn belül II. Rákóczi Ferenc seregeinek a hadifogságába esett. Bár a bécsi hadvezetés ki akarta cserélni, ő mégis ismét a magyar hadiszolgálatot választotta, mire a fejedelem nemcsak visszafogadta tőle kapott rangjában, hanem 1706-ban brigadérosává is kinevezte. Részt vállalt a szabadságharc további küzdelmeiben, végül a romhányi csatában esett el.

Ellentétes sorsa volt béri Balogh Ádámnak (1669?–1711), aki királyhű végvári katonaként harcolt a császáriakkal az oszmánellenes felszabadító háborúban, majd vármegyei tisztségviselőként kezdettől II. Rákóczi Ferenc híveként küzdött. Ám lovas ezereskapitányként 1704 áprilisában mégis a császári hadakhoz állt át, közel egy évig honfitársai ellen vállalta a harcot. Akkor visszatért a magyar oldalra, és 1708-ban brigadéros lett. Miután 1710-ben császári hadifogságba esett, minden újabb átállási szándéka ellenére hadbíróság elé állították és kivégezték.

Megint sajátosan egyedi életpályát mutat a polgárfiú Czelder Orbáné (1674–1717). Ő élelmezési altisztként szolgált a császári hadseregben a török háborúban, de elcsapták, sőt kényszermunkára ítélték. Így érthetően azonnal II. Rákóczi Ferenc mellé állt, és brigadérosként esett 1710-ben császári hadifogságba. A szatmári békeszégkötés eredményeként azonban szabadult, hazament, de részt vett a további Habsburg-ellenes szervezkedési előkészületekben, elfogták és kivégezték.

Az előzőekhez hasonlóan jól ismert nevű ocskói Ocskay László (1683 k.–1710) egészen ifjan, már 1698 óta szolgált közhuszárként a császári Pálffy-huszárezredben. Tizedesként toborzás végzése során onnan szökött át II. Rákóczi Ferenc mellé,⁴⁴ és hamarosan ezereskapitány, majd brigadéros lett. 1708-ban mégis visszaszökött a császári hadakhoz, ahol immár ezredesként egy magyar irreguláris ezred élén alkalmazták.⁴⁵ Eközben az árulónak tekintettet Jávorka Ádám hadnagy elfogta, és kivégezték.

A brigadérosként szolgálók közül galántai Balogh István, Csajághy János, Domokos Ferenc, Ebeczky Imre, Esze Tamás, Fodor László, Forgách György, Hellebronth János, Jósika Dániel, Kisfaludy László, Ordódy György, Radics András, Sréter János, Szemere László, Szent-Iványi János, Szent-Pétery Imre, Szűcs István, Suhay Pál, Vas Sándor és Vay László vagy bizonyosan nem rendelkezett császári, legfeljebb egyesek királyi végvári hadimúltsal, vagy még

⁴⁴ HKFA, UHF, RN 428, fol. 366

⁴⁵ KA, HKR, Bstg. Nr. 3881

nem került elő velük kapcsolatosan erre vonatkozóan forrás. Csupán annyi ismert, hogy az 1702-es császári toborzás vonzotta Esze Tamást, és vagy két tucat bujdosóval felcsapott katonának a spanyol örökségért vívott háborúra, de a nélkülözések következtében rövidesen, még a hadszíntérre szállítás előtt meg is szökött velük.

Megint egy szinttel lejjebb hatolva, immár a Rákóczi-szabadságharc hadseregének egyes egységei élén ezereskapitányi, ezeresi, óbesteri vagy colonellusi (vagyis mai szóval: ezredesi) rangban állók rövid, a császári hadimúltra vonatkozó vizsgálata következik. Közülük a kutatás mai állása szerint 17 idegenből érkezett, de a többséget jelentő összesen ismert 167 fő közül valóban jó néhányan saját korábbi bajtársaikkal szembefordulva vállalták a szabadság fegyveres kivívásának ügyét. Ismét csak néhány jellemző életút felvillantására vállalkozhatunk.

Már 1686 óta thökölyanus múltat követően császári ezredesi rangot viselőként csatlakozott II. Rákóczi Ferenc mozgolódásához 1701-ben nemes Ibrányi László (1659–1705), aki ezereskapitányként 1703-tól ismét fegyvert is fogott. Ám 1705. április 1-jén Jánosházánál sebesülten hadifogságba esett, és hamarost meg is halt.

Az egykori thökölyanus tiszt Deák Ferenc (*1652 k.) 1686-ban ugyancsak egyenesen a császári állandó hadsereg ezredese lett, majd 1697-tel a hadiszolgálatból elbocsátva, 1703 nyarán ezereskapitányként a tiszaháti felkelés egyik vezetőjévé vált.

Ugyancsak eredetileg császári ezredes volt Bremer Károly ezereskapitány, akit 1705-ben a fejedelmi hadvezetés az ellenséggel való összejátszás vádjával halálra ítéltetett és kivégeztetett.

Babocsai Bagossy László (+1723) bátyja császári hajdúezredében 1702-ben kapitány, 1709-ben már alezredes volt. Itáliából a francia hadifogságát követően a császári szolgálat folytatása helyett, hamarosan szülőföldjén felbukkant bátyjához, maga is a távolból hazatérve, újra csak akkor csatlakozott, és lett II. Rákóczi Ferenc gyalogos ezereskapitánya.

Garamszegi Géczy Zsigmond (+1715?), az egykori thökölyanus, szintén császári alezredesként már 1703 szeptemberében átment Losoncra II. Rákóczi Ferenc táborába, hogy ezereskapitányként forduljon szembe volt császári bajtársaival.

Újvárosi Szőcs János (1644 k.–1709?) volt végvári és thökölyanus harcos ugyancsak korábbi császári huszár alezredesként csatlakozott már 1703 nyarán a szabadságharchoz, és lett azonnal ezereskapitány.

Az egykori ugyancsak thökölyanus lóczi Lóczy András 1688-ban már császári hadnagy volt, 1697-ben azután részt vállalt a hegyaljai felkelésben, majd tovább szolgált az állandó hadseregben. 1703-ban azután immár főstrázsamessterként (őrnagyként) az első lehetséges alkalommal csatlakozott II. Rákóczi Ferenc hadaihoz. A következő évben lett azután ezereskapitány.

Ezzel szemben Balogh Ferenc (+1709) császári főstrázsamessterként 1704-ben

magyar hadifogságba esett, és csatlakozva, 1707-ben érte el az ezredesi rangot.⁴⁶

Császári kompániáskapitányként állt át a korai 1703-as időben a szabadságharc oldalára győri Nagy János (1657–1713) és lett ezereskapitány.

Ugyancsak császári kompániáskapitányként csatlakozott honfitársai seregeihez Makovica várából Kessel János báró, hogy azután Lőcse parancsnokaként érdemelje ki a colonellusi előléptetést.

Bozóky Pál (+1703) 1686 óta állt állandó hadseregbeli huszár hadnagyként, majd végvári vicekapitányként császári hadi szolgálatban, és Kállóból kiszökve azonnal csatlakozott a szabadságharchoz. Ám ezereskapitányként már 1703. szeptember 1-jén Bélfenyérnél elesett.

Az 1690-ben armális nemességet kapott Komlóssy Sándor (1650–1716 k.) egykori thökölyanusból lett a török háborúban császári hadnagy. 1703-ban a császári Gombos-huszárezred kapitányaként csatlakozott a szabadságharchoz, és lett alig egy év múlva ezereskapitány.

Ugyancsak császári kapitányként szolgált Thököly Imre mellőli hazatérését követően debreceni Kos Mihály, aki a szentjóni várórségből csatlakozott 1703-ban a diószegi felkeléshez, és lett ugyancsak hamarosan ezereskapitány.

Zsámboki Nagy István ugyancsak már 1703-ban császári kapitányként Esztergomból szökött el, és lett II. Rákóczi Ferenc harcostársa. Kezdetben rangjában maradt, 1705 tavaszán lett ezredes.

Velük szemben már 1688-ban császári kapitányként szolgált ifj. Barkóczy Ferenc gróf, akinek későbbi pályafutása még nem feltárt, de csak 1704-ben, amikor birtokait biztosítva látta, sietett a II. Rákóczi Ferenchez való csatlakozással. A fejedelem azonnal lovasezredésévé nevezte ki, 1706-ban mégis megvált a szolgálattól. 1709-ben azonban újra vállalta, és majd csak 1711 elején, de még a békekötés előtt, ismét átállt a császáriakhoz.

Nemes Akay István (+1713 u.) 1703 végén a császári Andrássy-hajdúezred kapitányaként az itáliai harcokból tért haza, hogy csatlakozzon a szabadságharchoz.⁴⁷ Károlyi Sándor sietve ezereskapitánynak nevezte ki, de ezt II. Rákóczi Ferenc nem erősítette meg, csak hozott rangját fogadta el.

Almásy Márton császári vicekapitányként ugyanebben az időben csatlakozott, és csak 1707-ben lett ezereskapitány.

Szintén császári kapitányként csatlakozott Réthey Ferenc, és lett azonnal ezereskapitány már 1703 novemberében. Fivérei, Réthey György és János ugyancsak 1703-ban az Ebergényi-huszárezred kapitányaként, illetve hadnagyaként szintén átálltak, de csak 1705-ben, illetve 1706-ban lettek ezereskapitányok.

Velük együtt váltott táborn Sellyei Gergely kapitány, aki viszont már 1704 elején elnyerte az ezredesi rangot.

⁴⁶ HKFA, UHF, RN 432, fol. 92, 101

⁴⁷ HKFA, UHF, RN 425, fol. 869, RN 428, fol. 744

Hasonlóképpen császári kompániáskapitányként szökött át szarvaskendi Sibrik Mihály (1673 k.–1735), aki szintén azonnal ezereskapitányi rangot kapott.

Vojnovich József báró a császári Loósy-huszárezred kompániáskapitányaként 1704-ben állt át, akkor alezredes, majd a következő évben ezredes lett.

Kókay Márton császári kapitányként 1704 májusában magyar fogságba esett, és ezt követően csatlakozott. Kezdetben alezredesként szolgált, és csak 1707-ben léptették elő ezredesnek.

Salamonfai Ráttky György (1680 k.–1743) a császári Esterházy Gáspár-huszárezredben szolgált kompániáskapitányként, amikor 1704 februárjában átvált II. Rákóczi Ferenc oldalára, és lett azonnal ezereskapitány.

Zana György 1704-ben ugyancsak császári kapitányként csatlakozott honfitársai harcához, és szintén azonnal ezereskapitánnyá tették.

A kezdeti diószegi népi szervezkedés vezetőjeként jól ismert nemes Bóné András (1655 k.–1707) is thökölyanus hadakbeli szolgálatát követően 1686-tól a felszabadító háború végéig császári hadnagyként szolgált.

1703 őszén Gács várának kapitulációjával csatlakozott honfitársaihoz a korai thökölyanus szolgálatot követően 1688-ban császári hadnagyként katonai szolgálatot vállalt losonczy Gyürky Ádám (1656–1704), a már említett tábornok öccse, aki azonban Eger előtt hamar elesett.

Ugyancsak császári hadnagyként csatlakozott Kálló feladásakor Eckstein János (†1709) II. Rákóczi Ferenchez, de csak 1709-ben lett colonellus.

A vele együtt a császári hadvezetés által kivégeztetett győri Fekete István (†1709) ugyancsak győri császári tisztként szökött át a magyar hadakhoz, és lett már 1704-ben lovas ezereskapitány.

Somló várában szolgált császári hadnagyként a Thököly Imre emigrációs központjából hazatért Kaszás Pál, aki azután átvált II. Rákóczi Ferenc oldalára, és ezereskapitányként 1705-ben elesett.

Limprecht János helyettes murányi várparancsnok a kapitulációt követően szintén csatlakozó császári hadnagyból lett II. Rákóczi Ferenc ezereskapitánya.

Wolfart Ádám (†1710) csupán 1706-ban a győri védőrség hadnagyaként csatlakozott a szabadságharchoz, de már a következő évben ezredes lett, ám 1709-ben császári hadifogságba esett, és árulóként kivégezték.

Ocskói Ocskay Sándor, a híres vagy hírhedt Ocskay László unokafivére császári tisztként 1706-ban esett magyar hadifogságba, akkor állt át, és kezdett főstrázsamesterként (őrnagyként) szolgálni, alezredessé 1708-ban, ezredessé 1710-ben lépett elő.

A fejedelem ezereskapitányaként szolgáló Bezegh Imre korábban a császári Ebergényi-huszárezred hadnagyaként szökött át a magyar oldalra.

Nemes Nyíry András (1670 k.–1705) kornétásként (lovas zászlósként) Itáliából a császári Deák-huszárezredből szökött haza, és csatlakozott 1704 elején a szabadságharchoz. Kezdetben kapitányként alkalmazták, de már ezereskapi-

tányként esett el Kunhegyes és Békésszentandrás között a rácok elleni harcok során.

Máig ismeretlen rangban szolgált a császári állandó hadseregben a korábbi időkben nemes Török István (1666–1722), aki 1704-ben lett II. Rákóczi Ferenc ezredese.

Nemes Pap Mihály (*1643 k.), a tiszaháti felkelők II. Rákóczi Ferenchez küldött egyik követe, majd a fejedelem ezereskapitánya ugyancsak császári szolgálatban állt a török háború idején. 1686-ban bizonyosan strázsamester volt a császári Barkóczy-huszárezredben.

Hasonlóképpen a törökellenes felszabadító háború tapasztalt altisztje volt Gödény Pál ezereskapitány.

Egyenesen a császári Ebergényi-huszárezredből a már említett Ocskay Lászlóval szökött át a hamar ezereskapitányi kinevezést nyert, ismert személyiség: a hadiszolgálatiért már 1687-ben armális nemességet nyert Borbély Balázs (†1718) császári strázsamester.

A Gombos-huszárezredből strázsamesterként 1704 nyarán átszökött Vajda András ezzel szemben csak 1708-ban érte el az ezredesi rangot.

A Bélteki névvel 1699-ben nemességet nyert Muresán Tódor a somlyói császári őrség katonájaként csatlakozott II. Rákóczi Ferenchez, és lett ezereskapitány. Ám alig egy év múlva hadbíróági ítélettel elcsapták.

Még a szökött jobbágyként végvári katonává és végül Thököly Imre hívévé vált, őt a száműzetésbe is elkísérő Kis Albert (1664 k.–1704) is három ízben császári hadiszolgálatban állt, 1688-ban közhuszár volt a Lidl-huszárezredben, 1695-ben közhajdú a szatmári várőrségben, végül 1702-ben közlegény a Bagossy-hajdúezredben. Nyugtalan vére miatt, bár már 1703 tavaszán a tiszaháti felkelés egyik szervezője volt, és a fejedelemtől hamarosan ezereskapitányi kinevezésben is részesült, másfél év múlva már halálos ítélete és kivégzése következett.

A karcagújszállási Pikó Demeter is közhuszár volt a császári Ebergényi-huszárezredben, amikor már 1703-ban átszökött, és hadnagyként a szabadságharc hadseregében kezdett szolgálni. Fokozatosan előlépve, 1710 végén lett ezereskapitány.

A szabadságharc idején törzs-, fő- vagy altisztként, illetve egyszerű szabadságharcosként nyolc esztendőn át küzdő több tízezres katonatömeg korábbi katonamúltjának feltárása még várat magára, talán egyenesen lehetetlen feladat.

Csak rövid kitérőként még néhány sajátos sorsot tudunk felvillantani, amikor császári szolgálatban állók csoportjához térünk vissza. Korvinyi János ezredesként 1704-ben magyar hadifogságba esett, kényszer hatása alatt vállalta az átállást, de 1709-es visszaszökéséig csak főstrázsamesterként (azaz őrnagyként) szolgálhatott. Gyarmati Balassa Ádám császári ezredes és Kékkő kapitánya már 1703-ban látszatszolgálatot vállalt, de ezt csupán hazatérésére és bezárkózása lehetőségének megteremtésére fordította.

Számos további példa közül csak még két pályamódosításra utalunk: Szlavniczai Sándor Menyhért alezredesként szolgált az esztergomi császári várórságban 1704-ben,⁴⁸ csak 1708 végén állt át a fejedelmi hadakhoz, de nem ellentétes hadiszolgálatot, hanem közhivatalt vállalt. A császári Deák-huszárezredet Itáliában alezredesként vezénylő és a francia hadifogságba esett helyett éppen új ezredtulajdonossá kinevezett nemes Viszlay András,⁴⁹ erről mit sem tudván, 1707-ben hazatért, és további katonáskodás helyett Bercsényi Miklós temetvényi birtokán vállalt intézői feladatkört.

Ezzel névsorolvasásunk végére értünk. Összegzésként kétségkívül azt a meghatározó új felismerést kell kiemelnünk, hogy a Rákóczi-szabadságharc felső katonai vezetését jelentő tábornoki karban és a hadműveletek közvetlen irányítását tekintve meghatározó brigadérosi-ezredesi testületben egyaránt minden eddigi elképzelést messze meghaladó arányban részesültek olyanok, akik korábban a császári állandó hadseregben szereztek már bizonyos tapasztalatot a fegyveres harc megvívásának terén. A kutatás mai állása szerint a Rákóczi-szabadságharc élén magyarként a tábornoki karba bekerült összesen 30 vezető katonaegyéniségből 26, a 35 brigadérosi rangot elért közül 15, végül a 167 ezredesi rangú közül pedig 45 bizonyosan állt a korábbi időkben császári hadiszolgálatban, míg egy-egy altábornagy és generális, illetve hat brigadéros és tizenhét ezereskapitány idegenként érkezett a hadvezetésbe. Felvillantottuk két-két volt császári ezredes és alezredes példáján azt is, hogy feltétlenül indokolt további feltárás a korábban császári hadiszolgálatban álltakra vonatkozóan.

Jelenlegi forrásfeltárási eredményünk szerint a vezető szerepet vállaló magyarok döntő többségükben az oszmánellenes másfél évtizedes felszabadító háború valamely szakaszában, a többiek pedig az éppen folyó spanyol örökösödési háború kezdeti éveiben szolgáltak a császári zászlók alatt. Erre vonatkozóan azonban csupán az arányok rögzítésére nyílik módunk. Magunk nem tudunk élesen megkülönböztetni két csoportot az alapján, hogy aktuálisan hadiszolgálatban álltak-e, vagy már végleg kiváltak volna a császári hadseregből. Ugyanis a karlócai béke bekövetkeztével nagyarányú szolgálaton kívüli csoporttal kell számolnunk a császári hadimúltú magyarok között is, akiknek a spanyol örökségért vívott háborúban vagy a magyarországi harcokban való alkalmazására vonatkozó források még messze nem feltártak. Más szavakkal: a legtöbb esetben nem eldönthető, hogy egyenesen a polgári életből vagy éppen a túlsó hadviselő féltől érkezett-e a szabadságharc vállalására.

Az ez irányú feltárás adatainak hiányában is legalább ennyire hangsúlyozandó a talán meghatározóbb megközelítésből rögzíthető új tudományos eredmény. E szerint a császár által a magyar alattvalók közül tábornoki méltóságra

⁴⁸ HKFA, UHF, RN 434, fol. 486

⁴⁹ HKFA, UHF, RN 425, fol. 55, KA, HKR, Bstg. Nr. 3526

emelteek közül 3 fő,⁵⁰ az ezredesi kinevezésben részesültek közül 19, míg az alezredek közül 7, az őrnagyok közül 3 vállalta a magyar ügy mellé állást. Ezzel szemben a kapitányok közül viszont 26, a hadnagyok és kornétások közül 18, a strázsamesterek és tizedesek közül 8, végül a közlegények közül 2 fő került be a szabadságharc egység- vagy magasabb parancsnoki karába. Ez a jelenleg ismertté vált mindösszesen 86 volt császári állandó hadseregbeli vállalta azt, hogy szakít addigi megélhetési pályájával, és önként a magyar szabadság kivívásának szolgálatába állítja mesterségbeli tudását. E tekintetben külön figyelemre méltó, hogy a fejedelem részéről a tábornoki méltóságba beemeltek közül csak négy fő nem rendelkezett császári hadimúltsal.

A közös uralkodónak tekintett császár-királyt a magyar várakban szolgáló magyar katonák közül még sokkal többen tették ezt. Befejezésül talán érdemes legalább a várakat a szabadságharc haderejének átadó magyar kapitányokra is röviden kitekintenünk. Így például nagybarcsai Barcsay György Dévát, losonczy Bánffy László báró Görgényt, királydaróczi Daróczy István Tatát, dolhai Dolhay György Husztot, Hátszegi Manó Váradot, berkeszi Katona Mihály Kővárt, Korponay János Csábrágot, thóti Lengyel János Szigligetet, Noel Ágoston Kállót, Szabó Mátyás Esztergomot, sárdi Száraz Mihály báró Gyulafehérvárt adta fel, vagy járult hozzá vára feladásához.

Kivételesen idegenből érkezett magyarországi várkapitányoknak a feladással egyidejű átállása is bekövetkezett. Ugyancsak példaként említjük meg a két, témánkat záró esetet. A német Heinrich Wilhelm van den Reven báró (+1705) császári ezredesként 1704-ben Murány kapitulációjakor tette ezt, és harcolt e rangban átvéve, haláláig volt bajtársai ellenében. Ugyanezt tette a németalföldi Erasmus de Ruijther (+1707) kapitány, aki Székelyudvarhelyen ugyancsak 1704-ben csatlakozott, és lett még az évben egyenesen ezereskapitány a szabadságharc hadseregében.

Ugyanígy kivételesen előfordult a császári állandó hadsereg egyes nem magyar tisztjeinek magyar szolgálatvállalása is, például a fogságba esett Morellin Claudius főhadnagy 1704-ben nemcsak így döntött, hanem már egy bő év múlva az ezredesi rangba való kinevezését érdemelte ki.

Dolgozatunkkal elsődlegesen nem a Rákóczi-szabadságharc felső katonai vezetésének összetételét kívántuk elemezni. Egyetlen szempontból tettük vizsgálat tárgyává, csupán arra voltunk kíváncsiak, milyen arányban vállaltak ebben részt a korábbi császári hadimúltsal rendelkezők. A tábornoki kar 90%-os, a brigadérossá kinevezettek közel 43%-os és az ezredesi testület megközelítőleg 27%-os aránya, amely adatokat a kutatás jelenlegi állása mutat, véleményünk szerint feltétlenül olyan új felismerés, amely mellett nem mehet el im-

⁵⁰ Az előbb az irreguláris hadnép, majd az állandó hadsereg generális-főstrázsamesterévé (vezérőrnagyává) megtegyt Forgách Simon, a hozzá hasonlóan kerületi vicegenerálisi beosztásba kinevezett id. Barkóczy Ferenc és Bercsényi Miklós alkotja e csoportot. Vagyis még az ő esetükben sem jelentősebb reguláris haderő vezényletésében tapasztalatot szerzett hadvezérekről van szó!

már a szakirodalom. Ez alapján megkockáztatjuk, bizonyára helyénvalóan és méltóan jártunk el, ha ezúttal végre legalább röviden felidéztük azoknak a sor-sát, akik a másik oldalról érkezve váltak császári hadiszolgálat után a fejedelmi seregek katonai vezetőivé. Ők, ha nem is elsődlegesen valamiféle bizonyítható elkötelezettséggel, de mindenesetre kétségtelenül korábbi tábori és harctéri tapasztalataikkal segítették nemzeti szabadságharcunkat. A reájuk vonatkozó további kutatást ugyanúgy, mint a szemben álló császári állandó hadsereg magyarjaira vonatkozót, feltétlenül megkerülhetetlennek tartjuk. Jelen szerény dolgozatunkkal ehhez szeretnénk volna megadni az első ösztönzést.

RÖVIDÍTÉSEK

BKA	Bayerisches Kriegsarchiv, München
HKFA	Österreichisches Staatsarchiv, Hofkammer- und Finanzarchiv, Wien
UHF RN	Ungarische Hoffinanz,
RN	Rote Nummer
KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Wien
AFA	Archiv der Alten Feldakten
HKR	Archiv des Hofkammerarchivs
	Exp. Akten, Expedit
	Reg. Akten, Registratur
	Prot. Protokolle
	Bstlg. Sonderreihe Bestellungen
	ASch. Sonderreihe Armeeschemata

At the Head of Rákóczi's Army with Imperial War-past

JÓZSEF ZACHAR

This essay did not have the primary aim to analyse the composition of the upper military command. It was made the subject of examination only from one point of view, i.e. in what a proportion those having an earlier imperial war-past took part in it. The ratio was the following: 90% of the generals, 43% of the brigadiers and as much as 27% of the colonels had an imperial war-past. These data can be proved according to the present state of research. In our opinion it is a new realization which cannot be ignored by the technical literature any more.

TUDOMÁNYOS KÖZLEMÉNYEK

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Középkori települések környezettörténeti kutatása

Beszámoló az OTKA támogatásával végzett
paleoökológiai és történeti ökológiai kutatásokról¹

PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS

A KUTATÁSI PROGRAM MEGTERVEZÉSE

A történettudományt már régóta foglalkoztatja a történelmi folyamatok ökológiai okainak feltárása. Elsősorban a klímátörténeti kutatásokra épülnek azok a teóriák, amelyek az egyes történelmi korszakváltásokat, népmozgásokat éghajlati változásokkal hozzák kapcsolatba.² A XX. század második felében a régészettudomány egyik új ága, a környezeti régészet fejlesztette ki, illetőleg kezdte alkalmazni azokat a módszereket, amelyekkel az ember múltbeli természetes és mesterséges környezetének tárgyi forrásai feltárhatók, így az egyes régiók környezettörténeti rekonstrukciójához közvetlen adatok egész sora nyerhető. Az ember és környezet viszonyának, kölcsönhatásának vizsgálatához környezetrégészeti kutatások révén így elvben egyre bővülő, jelentős forrásanyag állhat rendelkezésre.³

Magyarországon a középkor kutatásában az 1990-es években kezdődtek el az ökológiai szemléletet tükröző, a környezeti régészet módszereit következe-

¹ Jelen tanulmány a T 025554. számú pályázat (1998–2002) összefoglaló jelentése alapján készült, a szöveg részben egyezik „A táj változásai a Kárpát-medencében – az épített környezet változásai” IV. tájtörténeti tudományos konferencián (Gödöllő, Szent István Egyetem, 2002. július 2–4.) elhangzott előadással.

² A XIX. században és a XX. század első felében elterjedt környezetelméletek (környezeti determinizmus, poszibilizmus, ökológiai fixizmus) egymással szemben álló történeti magyarázataik ellenére általában nem számoltak jelentős éghajlati és ökológiai változásokkal a történeti korokban. A negyedkor utolsó szakaszának pollenanalízisre, dendrokronológiára, varv-kronológiára stb. épülő klímátörténeti kutatásai viszont rávilágítottak, hogy a holocénben is voltak jelentős éghajlati ingadozások. (RÁCZ L. 1993. 67–68.; R. VÁRKONYI Á. 1998. 57–58.) A nagyobb földrajzi térségekre és övezetekre vonatkozó, általánosító megállapítások mellett igen fontosnak tartjuk a környezeti régészet által kimunkált és használt módszert, amikor egy-egy topográfiai hely vagy mikrorégió vizsgálatát a helyszínen nyert vizsgálati anyagból végzik. (RENFREW, C.–BAHN, P. 1999. 217, 240.) Ezzel térben és időben pontosan meghatározott, tehát helyhez kötött és kronológiailag jól behatárolt alapadatok nyerhetők a történeti kutatás számára is. Példaként említjük a Kárpát-medence egyik üledékgyűjtő medencéjének, a keleméri Kis Mohos-tónak a paleoökológiai vizsgálatát, amely az elmúlt 15 000 évre rekonstruálja ember és környezet kapcsolatát: SÜMEGI P. 1998a.

³ A környezeti régészet módszereiről és a középkor kutatásában való alkalmazási lehetőségeiről: PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1993.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2000a. A környezetrégészettel foglalkozó széles körű szakirodalomból magyar nyelven is hozzáférhető: RENFREW, C.–BAHN, P. 1999. 211–252.

tesen alkalmazó kutatások. Visegrádon, a Királyi Palota középkori kertjében 1993-tól folytattunk olyan interdiszciplináris régészeti és történeti ökológiai vizsgálatokat, amelyek elsődleges célja az egykori környezet rekonstrukciója. A visegrádi kutatások során 1993 és 1997 között próbáltuk ki azokat a vizsgálati módszereket és eljárásokat, amelyeket 1998-tól más lelőhelyeken is alkalmazni tudtunk (1993–1996 között az OTKA T 006808. sz. pályázat támogatásával).⁴

Magyarország középkori településhálózata és a természeti környezet kapcsolatának vizsgálatára újszerű kutatási programot dolgoztunk ki, a modern történettudomány és régészet ökológiai szemléletű törekvéseinek megfelelően. Komplex településtörténeti, régészeti, környezetrégészeti, paleoökológiai és történeti ökológiai adatgyűjtést és vizsgálatokat terveztünk több kiválasztott régészeti lelőhelyen, középkori településen. E kutatási program koncepciója lassan érlelődött, előzményének tekinthető az a pályázati anyag, amely 1991-ben került beadásra az MTA OKTK irodájához, s amelynek célja egy kisebb történeti táj, a Nagykunság középkori és kora újkori komplex településtörténeti és történeti ökológiai felmérése lett volna, az MTA kecskeméti Regionális Kutatóintézete szakmai támogatásával, természettudományos módszerek alkalmazásával. E munkaterv megalapozott voltát tanúsítják a Nagykunság területén két évtizeden keresztül folytatott történeti és régészeti topográfiai adatgyűjtéseim és terepi kutatásaim, valamint az e tárgykörből megjelent publikációim. Támogatás híján munkatervem nem valósulhatott meg, további egyéni nagykunsági kutatásaimat pedig hosszú időre meg kellett szakítanom az 1993-ban Visegrádon megkezdődött feltárások miatt.

Az 1997-ben kidolgozott új kutatási koncepció szerint az ország különböző pontjain 12 régészeti lelőhelyet választottunk ki vizsgálatra, a települések fennállásának időtartama a XI. és XVII. század közötti időszakot fedi le. Az OTKA-hoz pályázati támogatásra benyújtott kutatási program címe: Középkori települések mikrokörnyezetének rekonstrukciója. (A középkori településhálózat paleoökológiai és történeti ökológiai vizsgálata). A pályázat elfogadást nyert és az OTKA 1998 és 2002 között kutatásainkat támogatta (T 025554. sz. pályázat).

Kutatási programunkban korábbi régészeti és településtörténeti kutatásokból már ismert középkori településeket – régészeti lelőhelyeket – választottunk ki részletes környezettörténeti adatgyűjtésre és rekonstrukcióra. Újabb alapkutatások elvégzésével új, reprezentatív forrásanyagot kívántunk létrehozni, melyek segítségével megismerhető az egyes települések mikrokörnyezete, a középkori településhálózat és a természeti környezet kapcsolata. Terveink szerint egyes történeti jelenségek – mint pl. a megtelepedés, a falupusztásodás, a tele-

⁴ Köszönet illeti Szőke Mátyást, a visegrádi Mátyás Király Múzeum igazgatóját e kutatások kezdeményezéséért és támogatásáért. Az 1993–1996 között Visegrádon végzett kutatások beszámolója: PÁLÓCZI HORVÁTH A.–SZŐKE M. 1998.

pülési és gazdasági szerkezet – környezeti okaira is fény derülhet vizsgálataink révén, illetőleg a tájra gyakorolt antropogén hatás is elemezhető lesz.

A vizsgálatra kiválasztott településeken komplex településtörténeti és régészeti adatgyűjtést terveztünk, lehetőség szerint a teljes írott, térképészeti, topográfiai, képi, településrégészeti forrásanyag összegyűjtésével. Környezetrégészeti anyag feltárására elsősorban természetes vagy mesterséges üledékgyűjtők alkalmasak, geoarcheológiai talajfúrások segítségével. Ilyen üledékgyűjtőket kívántunk felkutatni a kiválasztott középkori településeken, a rétegek kronológiai meghatározásával. Új ásatást nem terveztünk. A már rendelkezésre álló ásatási adatok és természettudományos anyagok környezeti szempontú vizsgálatára természetesen sor kerülhet, így többek között archeobotanikai és archeozoológiai feldolgozásokra is.

A hasonló célú környezettörténeti, környezetrégészeti kutatásokban nagy nehézséget jelent a hazai régészet szervezete, szemléletmódja. Ennek a kutatási ágának Magyarországon sokáig nem volt intézményes háttere, egyes kutatók személyes érdeklődése, speciális kutatási iránya és kitartása biztosította, hogy mégis megindultak a környezetrégészeti kutatások és jelentős eredmények is születtek. Kétségtelen, hogy a teljes körű környezetrégészeti vizsgálatok sok szakterületet érintenek, ennek következtében egyszerre több szakembert igényelnek és viszonylag költségesek, ezért még a nagy országos intézmények sem engedhették meg maguknak az ilyen irányú fejlesztést. Ezért a munkák megszervezése többnyire alkalmilag, személyes kapcsolatok révén történt. A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban az Archeobotanikai, az Archeozoológiai és a Régészeti Gyűjtemény együttműködésével 1991-ben létrehoztuk a Környezetrégészeti Munkacsoportot. A munkák során ez megfelelő bázisnak bizonyult, de természetesen a kutatásokba még szükséges volt bevonni számos külső szakembert.

Kutatási koncepciónk kialakításában segítségünkre volt a történeti ökológia tudományág magyarországi meghonosítója, R. Várkonyi Ágnes professzor asszony. A régészeti kertkutatás módszertani kérdéseiben elsősorban angliai kutatók, Alan Aberg (National Archaeological Record), David C. Devenish (Museum Flat), Paul Everson (English Heritage) és Dominique de Moulins (English Heritage) láttak el hasznos tanácsokkal. A jelentős környezetrégészeti és településtörténeti kutatásokat folytató külföldi intézmények vezetői közül Peter Addymant (Archaeological Trust, York) és Heio Zimmermann (Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung, Wilhelmshaven) kell említenuk referenciaként. Csehországban, az elpusztult középkori falvak régészeti kutatása során szintén van példa a környezet- és tájrekonstrukciós módszer alkalmazására (referencia: Jan Klápště, Cseh Tudományos Akadémia Régészeti Intézete).

Az elnyert támogatás tényleges mértéke miatt a kutatás munkatervében csökkenteni kellett a vizsgálatra kiválasztott lelőhelyek számát (8), végül is 7 középkori település környezettörténeti kutatása történt meg:

1. Esztergom – Zsidód (Komárom-Esztergom megye), XI–XIV. századi falu.
2. Hódmezővásárhely – Csomorkány (Csongrád megye), XI–XVI. századi mezőváros.
3. Perkáta – Kőhalmi-dűlő (Fejér megye), XII–XIII. és XIII–XIV. századi falu.
4. Perkáta – Nyúli-dűlő (Fejér megye), XV–XVI. századi falu.
5. Szentkirály – Templom-dűlő (Bács-Kiskun megye), XI–XIII. és XIV–XVII. századi falu.
6. Szentkirály – Felsőszentkirály, Olasz-dűlő (Bács-Kiskun megye), XVII. századi falu.
7. Visegrád – Királyi Palota északi kertje (Pest megye), XIII–XIV. századi vár-
alja település és XIV–XVI. századi királyi gyümölcsöskert.

A pályázati témában részt vevő, az egyes lelőhelyek kutatásáért felelős kutatók: Béres Mária régész (Szeged, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal), Hatvázi Gábor régész (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma), Molnár Erzsébet régész (Magyar Mezőgazdasági Múzeum), valamint Torma Andrea archeobotanikus (Magyar Mezőgazdasági Múzeum). Témavezető: Pálóczi Horváth András (Magyar Mezőgazdasági Múzeum).

A vizsgálati célból kiválasztott települések száma természetesen elenyésző a középkor folyamán az ország területén fennálló összes település mennyiségéhez képest (a XV. század végén számuk legalább 18–19 ezerre becsülhető),⁵ úgy gondoljuk azonban, hogy egy-egy topográfiai egység alapos vizsgálatán keresztül is megragadhatók a tipikus fejlődési jelenségek. A lelőhelyek földrajzi megoszlása az ország középső, észak–déli sávját jelöli ki:

Dunakanyar, a Duna jobb partja: 2 lelőhely

Dunántúl, Mezőföld: 2 lelőhely

Duna–Tisza köze északi része: 2 lelőhely

Dél-Alföld, Tiszántúl: 1 lelőhely

Ha a vizsgált településeket kronológiai szempontból hasonlítjuk össze, meg lehetőségen kiegyenlítettnek találjuk a mintát. Évszázadok szerinti bontásban az alábbi időbeli megoszlással számolhatunk:

XI. századi rétegek: 3 lelőhelyen

XII. századi rétegek: 4 lelőhelyen

XIII. századi rétegek: 5 lelőhelyen

XIV. századi rétegek: 5 lelőhelyen

XV. századi rétegek: 4 lelőhelyen

XVI. századi rétegek: 4 lelőhelyen

XVII. századi rétegek: 2 lelőhelyen

Mindegyik lelőhelyről településtörténeti és történeti ökológiai adatlapot állított össze a témáért felelős kutató, amely a régészeti és történeti adatokon kívül tartalmazza az illető lelőhelyen végzett felmérések, vizsgálatok, interdiszciplináris kutatások rövid leírásait.

⁵ SZABÓ I. 1966. 70.

A KÖRNYEZETTÖRTÉNETI KUTATÁSI PROGRAM MEGVALÓSÍTÁSA

Az alábbiakban lelőhelyenként ismertetem az elvégzett munkát és az elért fontosabb eredményeket, részletesebben szólva a saját kutatási témákról. (Az 1–4. sorszám alatt ismertetett lelőhelyekről a témájukért felelős pályázati munkatársak önálló közleményben fognak beszámolni.)

1. Esztergom – Zsidód, Zsidód Árpád-kori falu

Témafelelős: Molnár Erzsébet (Magyar Mezőgazdasági Múzeum). Zsidód X–XIV. századi falu templomát és temetőjét Molnár Erzsébet 1986 és 2000 között tárta fel. Az Árpád-kori település régészeti feltárása és a közvetlen természeti környezet (Duna-part, patakmeder) kutatása 1996 óta folyik. Környezet- régészeti vizsgálatokat 1999 óta végeztek a lelőhelyen részben az OTKA, részben más források (Nemzeti Kulturális Alap, Nemzeti Örökség Program 1999, Magyar Mezőgazdasági Múzeumért Alapítvány) támogatásával.⁶

1999–2000-ben történt meg a geológiai helyszíni szemle és a paleoökológiai vizsgálatot szolgáló talajmintavétel. Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem) geomorfológiai és üledékföldtani elemzést végzett.⁷

Beszereztük a II. József-kori I. katonai felmérés térképlapjainak másolatát, az 1:10 000-es térképlapokat, valamint az 1:100 000-es agroökológiai térképet. Elkészültek a régészeti lelőhely légi felvételei, valamint az ásatási terület geodéziai felmérése. Ez elősegítette az Árpád-kori településszerkezet megismerését.

Bodor Elvira (Magyar Állami Földtani Intézet) elvégezte a palinológiai mintavétel elemzését.⁸

2002-ben Molnár Erzsébet önálló konferenciát szervezett Esztergomban „Falu az ártérben” címmel Zsidód Árpád-kori falu régészeti és természettudományos vizsgálatairól, amelyek között szerepelnek az OTKA által támogatott munkák is. A konferencia anyaga várhatóan önálló kötetben jelenik meg.

Molnár Erzsébet településtörténeti kutatásai kiterjednek az Árpád-kori főváros, Esztergom tágabb környékére, régészeti topográfiai módszerekkel vizsgálta az Esztergom környéki falvak rendszerét a Duna mindkét partján, a történeti Esztergom vármegyében.⁹

⁶ MOLNÁR E. 2001.; MOLNÁR E. 2002a.; MOLNÁR E. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁷ SÜMEGI P. 2001a. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁸ BODOR E. 2002a. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁹ MOLNÁR E. 1998.

2. Hódmezővásárhely – Csomorkány, Csomorkány középkori mezőváros

Témafelelős: Béres Mária (Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Szeged). Az Árpád-kori előzményekkel bíró, elpusztult késő középkori mezőváros templomát és temetőjét Béres Mária tárta fel 1991–1997-ben.¹⁰ Béres Mária a középkori település szerkezetét és az egykori mederépítési munkálatok nyomait térképek és légifotók segítségével elemezte, továbbá összefoglaló településtörténeti tanulmányt készített a vidék Árpád-kori településhálózatáról, de településásatás még nem történt.¹¹ A téma kutatásába később kapcsolódott be Kelemen Éva geográfus, aki elvégezte a templom építőanyagának közettani vizsgálatait, majd diplomadolgozatában a középkori település tájtörténeti és tájökölógiai elemzésével foglalkozott.¹² A továbbiakban szükséges lenne a kutatásokat környezetregészeti, paleoökológiai helyszíni mintavétellel kiegészíteni és a településszerkezeti rekonstrukciót elkészíteni.

3–4. Perkáta – Kőhalmi-dűlő, Nagyperkáta középkori falu és Perkáta – Nyúli-dűlő, Kisperkáta középkori falu

Témafelelős: Hatházi Gábor (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma). A mai Perkátán (Fejér megye), a Kőhalmi-dűlőben, egy Árpád-kori falu helyén létesült XIII–XIV. századi kun falu, Perkáta temetőjében és a település területén Hatházi Gábor vezetett ásatást 1986–1991 között. Ugyanő régészeti terepbejárásokra alapozva megírta Perkáta és a Fejér megyei Hantos-szék középkori településtörténetét.¹³ Perkáta község teljes régészeti topográfiájának ismeretében azonosította az említett lelőhely közelében, a Hosszú- és Kereklaposi-dűlőben lévő XV–XVI. századi települést Nagyperkáta ekkori településhelyével, valamint a Nyúli-dűlőben található – szintén Árpád-kori előzményekkel bíró – XV–XVI. századi települést Kisperkátával. Hatházi Gábor településtörténeti kutatásai környezeti szempontból is más megvilágításba helyezik a Mezőföld középkori viszonyait, mint amit az eddigi történeti kutatás vallott. Ugyancsak fontos eredménye a vidék kun betelepítésének korábbi keltezése, valamint az Árpád-kori és a késő középkori településhálózat összevetése.

A Perkátán jelen pályázat keretében 1999 óta folyó környezettörténeti kutatások mindegyik ismert késő középkori faluhelyet megcélzották. Hatházi Gábor régészeti topográfiai tapasztalataira támaszkodva régészeti geológiai bejárást végeztünk a talajfúrások helyének kijelölése végett. 2002-ben Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem) irányításával négy helyen végezték el a környezettörténeti fúrásokat. A talajminták üledékföldtani, pollenanalitikai vizsgá-

¹⁰ BÉRES M. 2000.

¹¹ BÉRES M. 1998.

¹² KELEMEN É. 1999a.; KELEMEN É. 1999b.; KELEMEN É.–FAZEKAS I. 2000.

¹³ HATHÁZI G. 1987.; HATHÁZI G. 1996.

lata a Szegedi Tudományegyetemen megtörtént. Sümegi Pál paleomorfológiai és régészeti geológiai összefoglalót írt, melyben rekonstruálta a megtelepedés kori növényföldrajzi viszonyokat, a táj hasznosításának középkori módozatait és lehetőségeit.¹⁴ 2002-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban a kutatási program befejezéseként tartott munkaülésre Hatházi Gábor elkészítette a perkátai középkori településtörténeti és környezettörténeti kutatások összefoglalóját.¹⁵

5–6. Szentkirály – Templom-dűlő, Szentkirály középkori falu és Szentkirály – Felsőszentkirály, török kori falu

Témafelelős: Pálóczi Horváth András (Magyar Mezőgazdasági Múzeum). Szentkirályon (Bács-Kiskun m., 1952-ig Kecskeméthez tartozó pusztá, 1952 és 1987 között Lászlófalva község) 1969 és 1990 között Pálóczi Horváth András folytatott ásátásokat a Templom-dűlőben, a református templom környékén elterülő Szentkirály késő középkori elpusztult falu területén, templománál és temetőjében.¹⁶ Az ásátások az idők folyamán mikrorégiós kutatássá fejlődtek, egyrészt mivel a mintegy 22 hektár kiterjedésű lelőhelyen a rézkortól a XVII. századig több régészeti korszak objektumai is feltárássra kerültek, másrészt a falu középkori határain belül rendszeres régészeti térképezés folyt, több korszakra kiterjedő hitelesítő ásátásokkal. Így fedeztük fel Felsőszentkirályon az Olasz-dűlő határrészen a falu XVII. századi településhelyét, amelynek geodéziai felmérése és településmorfológiai elemzése megtörtént.¹⁷

Szentkirályon a település feltárása interdiszciplináris módszerekkel folyt – 1983-tól nagymértékben Takács István archeozoológus részvételének köszönhetően –, így jelentős archeozoológiai és archeobotanikai anyag került elő, amelynek feldolgozása az ásátás befejezése óta tart. Az 1985-ben feltárt kút faleleteit Szalai Gizella dolgozta fel a Duna–Tisza közí fás növényzet történetéről írott diplomamunkájában.¹⁸ 1996-ban, az ásátás eredményeiből a Mezőgazdasági Múzeumban rendezett kiállításra sikerült befejezni bizonyos építészettörténeti és településszerkezeti elemzéseket, valamint az archeobotanikai anyag ökoszisztéma szerinti elemzése is elkészült (Gyulai Ferenc és Torma Andrea munkája).¹⁹ Történeti ökológiai szempontból is fontosnak ítéljük a 408 síros Árpád-kori és késő középkori temető egyelőre feldolgozatlan embertani leleteit (Természettudományi Múzeum Embertani Tára), amelyekből a népeség biológiai státusára, demográfiai és egészségügyi viszonyaira lehet követ-

¹⁴ SÜMEGI P. 2002a. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

¹⁵ HATHÁZI 2002. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

¹⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976b.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1986.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996a.

¹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002b.

¹⁸ SZALAI G. 1995. (A szakdolgozat kézírata a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtárában található.)

¹⁹ TORMA A. 1996.

keztetni. Patológiai vizsgálatokat 1988-ban végzett Ferencz Márta és Józsa László.²⁰

Az ásatás időtartama alatt, az említett kezdeményezések ellenére sem volt lehetőség széles körű környezeti vizsgálatokat végezni, ezért szükség volt bizonyos kiegészítő kutatásokra a tervezett környezettörténeti rekonstrukcióhoz. 1999-ben régészeti geológiai bejárást végeztünk a környezettörténeti fúrások helyének kijelölése végett. Beszereztük a II. József-kori I. katonai felmérés térképlapjainak színes másolatait, az 1:10 000-es térképlapokat, valamint az 1:100 000-es agroökológiai térképet. Elkészült a lelőhelyek településtörténeti és történeti ökológiai adatlapja.

2000-ben Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem) vezetésével talajfúrásos mintavétel történt a kijelölt helyeken az alapkőzet geológiai, a talaj szerkezet-tani vizsgálatára, a pollen és a csigafauna elemzésére, valamint a lelőhely beépített részén a kultúrretek vizsgálatára. Sümegi Pál a régészeti geológiai vizsgálatok eredményeit tanulmányban foglalta össze.²¹ A szentkirályi mintavétel palinológiai vizsgálatát Bodor Elvira (Magyar Állami Földtani Intézet) készítette el.²² 2001-ben Fazekas István (Debreceni Egyetem) és Kelemen Éva (Tiszazugi Földrajzi Múzeum, Tiszaföldvár) elkészítette Szentkirály középkori falu élőhelyi és topográfiai felmérését.²³

Kutatási programunkban sor került az igen gazdag archeozoológiai leletanyag egy részének feldolgozására objektumonként, illetve települési egységenként. Kőrösi Andrea (Magyar Mezőgazdasági Múzeum) egy zárt leletegyüttest dolgozott fel, a 32. épület (állattartó építmény) állatcsontanyagát.²⁴ Nyerges Éva Ágnes (ELTE, Régészettudományi Intézet) az egyik beltelek, vagyis tulajdonképpen egy középkori szentkirályi háztartás állatcsontleleteit dolgozta fel diplomamunkájában.²⁵

A növényzet rekonstrukciójához fontos forrásanyag, az ásatáson gyűjtött faszén maradványok meghatározását Rudner Zita Edina (MTA Földrajzi Intézet) elkezdte. Az eddigi anthrakológiai vizsgálatok a kocsányos vagy kocsánytalan tölgy gyakoriságára utalnak.

Pálóczi Horváth András a kutatási program során több környezettörténeti vonatkozású tanulmányt tett közzé: a régészeti feltárás során végzett környezetrégészeti munkákról és adatgyűjtésekről; a középkori határhasználatról (a középkori határjárások és a XVIII. századi térképek alapján); a telekrendszer rekonstrukciójáról; a településen feltárt középkori kutakról, amelyek a környezeti vizsgálat szempontjából a legjelentősebb leletanyagot szolgáltatták; az épített környezet változásairól; a település török kori továbbéléséről, illetve puszt-

²⁰ FERENCZ M.-PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1988.

²¹ SÜMEGI P. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

²² BODOR E. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

²³ FAZEKAS I. 2001. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

²⁴ KÖRÖSI A. 2000a. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

²⁵ NYERGES É. Á. 2001.

tásodásáról. Elkészült a felsőszentkirályi XVII. századi faluhely morfológiai elemzése.²⁶

2002-ben a gödöllői IV. Tudományos Tájéztetői Konferencián elhangzott a kutatási program beszámolója, ennek keretein belül az épített környezet változásait a szentkirályi kutatásokon keresztül mutattuk be.

A mesterséges (antropogén) környezet egyik fontos összetevője az épített környezet, amelyen esetünkben elsősorban az emberi településeket és azok építészeti elemeit (lakóházak, gazdasági épületek, földművek) kell érteni. Szentkirályon a középkori falu belterülete és közvetlen környéke a kora rézkortól lakott. A legkorábbi ismert településhely kb. 6000-6500 éves, a tiszapolgári kultúra településrészlete (cölöpvázak házak) a középkori falu mellett északkeletre, vízjárta terület szélén.²⁷

A késő rézkort a gödörsíros kultúra halomsírja (Fekete-halom) képviseli a község határának északnyugati részén, ez már az I. katonai felmérés térképlapjain is szerepel.²⁸

A középső bronzkorból származnak a vatyai kultúra nyílt színi telepei Szentkirály határában. Az Olasz-dűlő és Győrfi-dűlő útjának keresztezésénél 1982-ben egy település részletét (terménytároló gödröket) tártunk fel. Ugyanerről a lelőhelyről kerültek be szórványleletek 2001-ben a Mezőgazdasági Múzeumba.

A késő bronzkori megtelepedést bizonyítják a halomsíros kultúra sírjai a középkori falu déli szélén, a volt Homokbányánál (Dózsa György u.). Valószínűleg ugyanezen kultúrához sorolhatók a református templomtól nyugatra talált szórványos felszíni leletek, valamint egy feltárt gödör a templomdombon, a temető rétegei és a mai templom alapozása alatt.

A késő vaskorból (La Tène) szórványleleteket ismerünk a község határából.

A római császárkor végére vagy a kora népvándorlás korra keltezhető egy késő szarmata sír Szentkirályon, a községi temetőnél.²⁹ Szarmata telepjelenségek (árkok, gödrök) a középkori falu egész területén előkerültek; szórványosan előfordulnak hun kori felszíni leletek is.

A középkori falu feltárása során szórványosan késő avar kori tárgyak (kerámiatöredékek) is előkerültek.

A honfoglalás kort és a kora Árpád-kort képviseli az a X-XI. századi köznépi temető, amelynek szélét a volt homokbányánál (Dózsa György u.) sikerült feltárni 1969-1976 között. Előzőleg is kerültek be innen leletek a múzeumba, de a temető nagy részét az 1950-1960-as években homokbányászás során nagy részt elpusztították.³⁰

²⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1993.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1998a.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1998c. (lásd a „Szentkirály középkori falu kútjai” c. fejezetet); PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2000a.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2000c.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002a.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002b.

²⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996. 9.

²⁸ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002a. 55, 60-61. Josephinische Aufnahme (1763-1787) Coll. XVII, Sect. XXV.

²⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976a.

³⁰ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976b. 301-302.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996a. 12.

Egy Árpád-kori település feltárt részletei (földbe mélyített házak, gödrök, árokrendszer) kerültek napvilágra a késő középkori falu északi és nyugati részein, félkörben, a templomtól kb. 300-400 m-re. A település objektumai a homokbányánál szuperpozícióban vannak a X–XI. századi köznépi temető sírjaival.³¹ Az Árpád-kori település temetője viszont a templomdombon terül el, feltehetően a XI. század végétől induló templom körüli temetőként.³² A mai református templom helyén álló középkori templom korai, Árpád-kori periódusára az épületbelső feltárása híján nincs közvetlen régészeti adatunk. Az Árpád-kori falu pusztulása a tatárjárás idejére tehető, és mind az írott források, mind a régészeti adatok szerint ez a topográfiai hely mintegy száz évig lakatlan volt.³³

Az 1354-ben egy kun nemes családnak adományozott Szentkirály és Mind-szent királyi birtok tényleges újratelepülése a XIV. század végére keltezhető. Az ásatási adatok szerint a legkorábbi épületek XV. század elejiek, részben XIV. század végi leletanyaggal. A feltárt épületek a falu folyamatos fennállását igazolják a XVI. század végéig, egyes telkeken ezek a legkésőbbi rétegek. Másutt XVII. század elejére keltezhető objektumokkal és rétegekkel is számolnunk kell. A XVII. század első harmadában ezt a településhelyet végleg elhagyták lakosai.³⁴

A középkori faluból északnyugatra kivezető út irányában, a templomtól 5,5 km-re, Felsőszentkirályon egy XVII. századi elpusztult falu helyét fedeztük fel az 1980-as évek elején. A házak két sorban húzódnak. A település hosszúsága 450 m, szélessége kb. 100 m. A házhelyek jól megkülönböztethetők, 14 ház helyét rögzítettük rétegvonalas helyszínrajzon.³⁵ Templomnak nem találtuk nyomát. A felszíni leletanyag alapján a település a XVII. század első harmadától a század végéig állt fenn. Figyelembe véve, hogy a lelőhely korban követi a késő középkori Szentkirályt, az a véleményünk, hogy ez a település az eredeti helyről való átköltözés révén keletkezett, s a szentkirályiak kb. az 1630-as évektől laktak itt a település végleges elhagyásáig. Régi falujuk templomát és temetőjét ez idő alatt is tovább használták.

Az alábbiakban a könnyebb áttekinthetőség érdekében felsoroljuk a középkori Szentkirály környezeti rekonstrukciójával kapcsolatos eddigi kutatásokat, hiszen említettük, hogy a jelen pályázati program előtt és attól függetlenül is történtek vizsgálatok.

A szentkirályi környezettörténeti kutatások tulajdonképpen az archeozoológiai leletanyag gyűjtésével kezdődtek. Ezt a munkát Matolcsi János kezdte el

³¹ BICZÓ P. 1984. 180–194.

³² PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976b. 293–301. A református templomtól délkeletre 1978-ban kezdődő ásatások során derült ki, hogy a templom körüli temető előzménye egy soros Árpád-kori temető, a XI. század végétől induló temetkezésekkel. PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996a. 23–24, 51–52, 60.

³³ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976b. 275–276.

³⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996a. 13–20.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002b. 191–192.

³⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2002b. 193–194, 2. ábra.

1971-ben, majd Takács István folytatta egészen az ásatások befejeztéig. Ő honosította meg 1983-tól az ásatáson a szitasoron való iszapoltásos módszert, ennek köszönhetően kerültek elő archeobotanikai leletek is.³⁶ A zoológiai és botanikai leletek objektumokhoz és rétegekhez köthetők. Az archeozoológiai leletanyag feldolgozását Takács István kezdte el, tragikus korai halála után Bartosiewicz László és Somhegyi Tamás folytatta.³⁷ Az OTKA által támogatott program időszakában Körösi Andrea és Nyerges Éva Ágnes dolgozott fel archeozoológiai leletegyütteseket. – Szintén Takács István felügyelete alatt folyt több éven keresztül a Mezőgazdasági Múzeum Csonttárának laboratóriumában a helyszínen átszapolt anyag további finom válogatása. Ez a ritka és érdekes makroszkópikus biológiai leleteket (többek között rovarmaradványokat, tojáshéjat, halcsontot) tartalmazó anyag még meghatározásra vár.

Az archeobotanikai kutatások kezdeményezőjének a fentiek szerint tehát Takács István tekinthető. Az anyaggyűjtésben részt vett Kassai M. Katalin, ő végezte az első meghatározásokat a 94. gödörben feltárt kút leletanyagában. Az 1985–1990 között a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményébe került archeobotanikai leleteket Gyulai Ferenc és Torma Andrea határozta meg. A kb. 20 000 db mag- és terméslelet rendkívül fajgazdag, több mint 160 növényfajt sikerült elkülöníteni.³⁸ A növényfajok ökológiai csoportosításával rekonstruálni lehetett az élőhelyeket és természetes növénytársulásokat. Az OTKA-program keretében Sümegi Pál vizsgálatai egészítették ki az ökológiai elemzést.³⁹

A fás vegetáció kutatására szintén a Takács István és Pálóczi Horváth András által az 1980-as években végzett anyaggyűjtés adott lehetőséget. A 94. gödör XVI. századi kútjából, talajnedves környezetből előkerült fatárgyak és természetes famaradványok meghatározását Szalai Gizella végezte el, az eredményeket felhasználta a Duna–Tisza közí fás vegetáció történetéhez.⁴⁰ A szentkirályi ásatások során gödrökből, cölöplyukakból gyűjtött kisebb famaradványok, valamint a többnyire egészen apró faszén maradványok vizsgálatát Rudner Zita Edina elkezdte, a rendezés alatt lévő ásatási leletanyagban azonban még vannak meghatározásra váró minták.⁴¹ Sajátságos feladatot jelent a késő középkori és kora újkori templom körüli temető koporsómaradványainak restaurálása és meghatározása. Az 1973-tól kezdve feltárt sírokból származó, kiszáradt, apró darabokra töredezett koporsódeszkákon néha festés nyomait lehetett észlelni az ásatás során, ezeket megkíséreltük összefüggő részletekben múzeumba szállítani. Sajnos a Magyar Nemzeti Múzeumból néhány évvel ezelőtt – csaknem három évtized raktározás után – restaurálatlanul került át ez az anyag a Mezőgazdasági Múzeumba, ahol még nem sikerült megteremteni a

³⁶ TAKÁCS I. 1987.; TAKÁCS I. 1988.

³⁷ TAKÁCS I. 1990.; SOMHEGYI T. 1996.

³⁸ TORMA A. 1996.

³⁹ SÜMEGI P. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁴⁰ SZALAI G. 1995.

⁴¹ RUDNER Z. E. 2001. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

restaurálás feltételeit. Mindegyik koporsó anyagából vizsgálati mintát tettünk félre.

Minthogy az ásatások folyamán ilyen mintavétel nem történt, a geológiai és talajszerkezettani kutatások kapcsán egy helyen vettünk mintát palinológiai vizsgálatokra (Bodor Elvira kutatásai, OTKA-program).⁴²

A középkori település beépített részén, illetőleg a település mellett két mélyen fekvő, vízjárta területen végeztünk geoarcheológiai vizsgálatokat az alapkőzetre, a holocén talajképződésre, a csigafauna kutatására, valamint az élőhelyi rekonstrukcióra (Sümegi Pál kutatásai, OTKA-program).⁴³

Az új topográfiai felmérés az egykori domborzat, vízrajz, növényzet, településszerkezet és vízhasználat rekonstrukciójához szolgáltat adatokat (Fazekas István és Kelemen Éva felmérése, OTKA-program).⁴⁴

A késő középkori település 29. épületében és 171. gödrében 1990-ben előkeült szenült élelmiszer-maradványok vizsgálata és meghatározása 1996-ban a Bűnügyi Kutató Intézetben megtörtént.⁴⁵

A középkori objektumokban feltárt textil- és bőrtárgyak anyagvizsgálata, készítéseknél elemzése a restaurálás alkalmával elkészült (Sipos Enikő, Magyar Nemzeti Múzeum). Az összetett anyagú (textil, fémszál, gyöngy, fa, papír) párták szerkezetével, készítményével T. Bruder Katalin (Magyar Nemzeti Múzeum) foglalkozott.⁴⁶

Vaseszközökből vett minták metallurgiai vizsgálatait végeztettük el 1995–1996-ban a Szerves Vegyipari Kutató Intézetben.

7. Visegrád – Királyi Palota északi kertje, XIII–XIV. századi váralja település és XIV–XVI. századi királyi gyümölcsöskert

Témafelelős: Pálóczi Horváth András (Magyar Mezőgazdasági Múzeum). A visegrádi középkori királyi palota északi kertjének régészeti feltárása 1993–1999 között folyt a palotaegyüttes műemléki rekonstrukciós programja keretében, kezdettől fogva interdiszciplináris, környezetregészeti módszerekkel. Hazánkban ez volt az első, teljes egészében régészeti módszerekkel folytatott történeti kertkutatás. Az 1996-ig tartó első kutatási fázis eredményeiről több ízben beszámoltunk bel- és külföldi konferenciákon és előzetes közleményekben.⁴⁷ Az ásatás 1997-től számos új eredményt hozott mind környezettörténeti, mind építés- és településtörténeti szempontból. Ekkor tártuk fel ugyanis a kert és a palota létesítése előtti XIII. század végi, XIV. század eleji váralja

⁴² BODOR E. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁴³ SÜMEGI P. 2002b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁴⁴ FAZEKAS I. 2001. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁴⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996a. 66.

⁴⁶ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1976b. 299–303.

⁴⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1996b.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1997.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1998b.; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 2000b.; PÁLÓCZI HORVÁTH, A.–TORMA, A. 1999.

település egyik épületét, az annak helyén létesített és valószínűleg a kert legkorábbi rétegét képviselő Nagy Lajos-kori kutat, a kert felső részén, az 1479-i évszámmal keltezett pince fölött egy terazzo-padlós kerti lak alapfalait, a Mátyás-kori földterasz támfalának alapozását, a kertet nyugat, illetve kelet felől határoló, kőből épített kerítőfal alapozását. A kert északnyugati részén feltárt objektumok kitűnő rétegsort szolgáltatnak a kert kialakításának korára és mikéntjére vonatkozóan. Mind a Nagy Lajos-kori kút, mind az 1993–1994-ben feltárt Zsigmond-kori kút mesterséges üledékgyűjtőnek tekinthető és gazdag biológiai leletanyaggal szolgált. Ezt a lehetőséget igyekeztünk kihasználni és ebből az anyagból minél több vizsgálatot elvégeztetni. A természettudományos vizsgálatokat részben az ásatási keretből, részben (1998-tól) az OTKA támogatásából finanszíroztuk.

Az alábbiakban felsoroljuk az 1998–2002 között elvégzett környezettörténeti kutatásokat és fontosabb eredményeiket.

A visegrádi Palotakert földtani és geomorfológiai környezetét Sümegi Pál (Szegedi Tudományegyetem) vizsgálta a kert bolygatatlan rétegeiben végzett fúrások segítségével. A talaj szemcseösszetételét vizsgálta, mikromorfológiai és malakológiai elemzést végzett, rekonstruálta az őskörnyezeti viszonyokat, összefoglalta a Visegrádi-hegységre vonatkozó eddigi geológiai kutatásokat. A Nagy Lajos-kori kútban feltárt üledékes rétegek geoarcheológiai vizsgálatát szintén elvégezte, meghatározta az itt és az ásatás során más objektumokban gyűjtött csigafaunát.⁴⁸ A Nagy Lajos-kori kútból rétegenként elkülönített minták palinológiai meghatározását Félegyházi Enikő (Debreceni Egyetem) végezte el.⁴⁹ Ugyanebből a kútból Torma Andrea a pollen-mintáknak megfelelő rétegek szerint gyűjtött archeobotanikai anyagot, melynek laboratóriumi feldolgozása még tart.

A Zsigmond-kori kút 1994 óta hűtőben tárolt földmintáiból Bodor Elvira (Magyar Állami Földtani Intézet) végzett sikeres palinológiai elemzést, Sólymos Péter (Debreceni Egyetem) a csigafaunát és a szemcseösszetételt elemezte (OTKA-program).⁵⁰

Az összegyűjtött faszén minták anthropológiai meghatározását Rudner Zita Edina 1998 és 2000 között végezte el. Az összes szenült és természetes famaradványt feldolgozta (kivéve az 1994-ben előkerült első faleleteket, melyek meghatározása Babos Károly nevéhez fűződik), ezzel jelentős új forrásanyagot sikerült bekapcsolni a történeti ökológiai vizsgálatba. Középkori lelőhelyen első alkalommal történt ilyen mennyiségű szenült famaradvány szisztematikus vizsgálata, ennek köszönhetően a fás növényzet rekonstrukciója különösen fontos része eredményeinknek. Kidolgozásra kerültek a többnyire apró, tö-

⁴⁸ SÜMEGI P. 1998b.; SÜMEGI P. 2001b. A Mátyás Király Múzeum Adattára. PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1998c. (lásd a „Kutak a visegrádi királyi palota kertjében” c. fejezetet).

⁴⁹ FÉLEGYHÁZI E. 1998. A Mátyás Király Múzeum Adattára.

⁵⁰ BODOR 2002c.; SÓLYMOS 2001. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

redékes fa- és faszénmaradványok mintavételi módszerei és kronológiai meghatározása (OTKA-program).⁵¹

Az archeozoológiai anyag feldolgozását Somhegyi Tamástól átvette Kőrösi Andrea, a Mezőgazdasági Múzeum archeozoológiai gyűjteményének vezetője, aki az 1997–1998-ban előkerült állatsontleletek (kb. 3000 db) feldolgozását elvégezte (OTKA-program).⁵²

Tekintettel arra, hogy visegrádi kutatásaink végső célja a kert műemléki rekonstrukciója, a környezettörténeti vizsgálati eredményeket rendelkezésére bocsátottuk a kora reneszánsz kertekkel foglalkozó Herczeg Ágnesnek azzal a céllal, hogy kerttörténeti szempontból értékelje.⁵³ A XV. századi kert növényzetének rekonstrukciójához a Zsigmond-kori kút archeobotanikai, dendrológiai és palynológiai leletei, valamint az anthrakológiai vizsgálatok eredményei jelentik a legfontosabb forrásanyagot.

2002-ben a kutatási témában elért eredményekről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban munkaülést tartottunk, melyre a pályázatban részt vevő kutatók és a külső munkatársak egyaránt meghívást kaptak. A munkaülés során a visegrádi kutatások megvitatása kapta a legnagyobb hangsúlyt, mint a témának az eddigi legtöbb kutatót összefogó, módszertanilag legfontosabb, „vezető” programja.

A téma külföldi konferenciákon való megjelenítését a nemzetközi szakmai kontroll miatt tartottuk fontosnak. Így a visegrádi kertkutatás eredményeiről 1996-ban Forliban az U.I.S.P.P. XIII. kongresszusának paleoökológiai szekciójában, 1997-ben Brugge-ben a „Medieval Europe 1997” kongresszuson számoltunk be, továbbá a Százhalombattán 1996-ban rendezett nemzetközi régészeti konferencián.⁵⁴

AZ EREDMÉNYEK FELHASZNÁLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEI

A pályázati téma céljának megfogalmazásakor hangsúlyoztuk, hogy kívánatos lenne az ország különféle vidékein szisztematikusan kiválasztott helyek környezettörténeti vizsgálata. Az így elkészített településtörténeti és történeti ökológiai adatbázisra épülhetne Magyarország történeti ökológiai atlasza.

A jelen pályázat keretében megvizsgált lelőhelyek az ország középső sávjában fekszenek. Szükséges lenne földrajzilag kiszélesíteni a vizsgálatokat az ország többi területeire. Ahhoz, hogy minél gazdagabb, sokrétűbb forrásanyagot tudjunk felhasználni, fontosnak tartjuk a különféle kutatási és gyűjtési mód-

⁵¹ RUDNER Z. E. 1998–2000. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára; PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1999.; RUDNER Z. E. 1999.

⁵² KŐRÖSI A. 2000b. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára.

⁵³ HERCZEG Á. 1999.

⁵⁴ PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1996b.; PÁLÓCZI HORVÁTH, A. 1997.; PÁLÓCZI HORVÁTH, A.–TORMA, A. 1999.

szerek együttes alkalmazását. Ezek kiegészíthetik, erősíthetik egymást (például a visegrádi kutatások arra is példát jelentenek, hogy a természettudományos vizsgálatok is képesek szolgáltatni történeti adatokat, ha az írott források ebben a tekintetben hallgatnak). A környezettörténeti kutatásban alkalmazott tudományágak egyenrangúnak tekintendők.

Úgy gondoljuk, kutatási programunkkal jelentős alapkutatót valósítottunk meg. Az eredmények kiértékelése még nem fejeződött be teljesen. A következő munkafázisban a különféle helyeken nyert eredményeket össze kell vetni egymással. Reméljük, hogy a középkori közösségek környezeti alkalmazkodására, a kultúrák adaptációs módszereire is fény derül ezen összevetésekből.⁵⁵ Már most kezd kirajzolódni egyfajta „alföldi modell”, amit a vizsgált lelőhelyek középkori népessége miatt talán a keleti eredetű kunokkal (vagy velük is) lehet kapcsolatba hozni, valamint esetleg egy „dunai modell” is. A történeti és régészeti forrásokkal jól adatolt XIII–XV. századi kun népesség sorsa, megtelepedési folyamata, gazdálkodásuk átalakulása hasznosítható a honfoglalás kori viszonyok rekonstrukciójában is.

Meggyőződésünk, hogy a mai környezeti és gazdasági problémák megoldásában is segítséget nyújthatnak a hasonló jellegű, a társadalom és a környezet kapcsolatával foglalkozó történeti kutatások. A múlt egyik legfontosabb tanulsága a táj hasznosításának az az optimális módja, amely jellemző volt a tradicionális társadalmi viszonyok között élő közösségekre, így a középkori magyar falu népességére is.

⁵⁵ RENFREW, C.–BAHN, P. 1999. 252.

IRODALOM

BÉRES Mária

1998. Regionale Beziehungen der Dorfsiedlungen Südostungarns im 10. bis 13. Jh. In *Ruralia* II. Památky Archeologické – Supplementum 11. FRIDRICH, Jan–KLÁPŠTĚ, Jan–SMETÁNKA, Zdeněk (eds.). Prague 1998. 172–180.

BÉRES Mária

2000. A Hódmezővásárhely-csomorkányi egyház. In *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szeged. 193–217.

BICZÓ Piroska

1984. Leletmentések Árpád-kori településeken. *Cumania* 8. 159–208.

BODOR Elvira

2002a. Zsidód temető palinológiai vizsgálatáról. Budapest. Kézirat.

BODOR Elvira

2002b. Szentkirály palinológiai vizsgálatáról. Budapest. Kézirat.

BODOR Elvira

2002c. A visegrádi IV/1. gödör (kút) palinológiai vizsgálatáról. Budapest. Kézirat.

FAZEKAS István

2001. Szentkirály középkori falu területén végzett élőhelyi és topográfiai felmérés. Debrecen. Kézirat.

FÉLEGYHÁZI Enikő

1998. Kutatási jelentés a visegrádi régészeti anyag palynológiai vizsgálatáról. Debrecen. Kézirat.

FERENCZ, MÁRTA–PÁLÓCZI HORVÁTH, ANDRÁS

1988. Peculiar cases in the medieval cemetery, Szentkirály. In *Sixth Congress of the European Anthropological Association*, 5–8 September 1988, Budapest. Kézirat.

HATHÁZI Gábor

1987. Adatok a Hantos-széki kunok településtörténetéhez. In *A Jászkunság kutatása 1985.* Szerk. FAZEKAS István–SZABÓ László–SZTRINKÓ István. Kecskemét–Szolnok. 29–65.

HATHÁZI Gábor

1996. Perkáta története a honfoglalástól a törökör végéig. In: *Perkáta története.* Szerk.: ERDŐS F.–HATHÁZI G. Perkáta. 73–108.

HATHÁZI Gábor

2002. Perkáta (Fejér m.) középkori településtörténete. Referátum az OTKA-beszámoló előzetes szakmai találkozójára a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. Budapest. Kézirat.

HERCZEG Ágnes

1999. A visegrádi palota kertjei. Kertművészet-történeti tanulmány a Zsigmond-kori és Mátyás-kori palotakertek értelmezéséhez. Budapest. Kézirat.

KELEMEN Éva

1999a. Hely-, tájtörténeti és tájökölógiai kutatások egy elpusztult középkori mezőváros területén. (Földrajzi, topográfiai, település-, gazdaság- és népességtörténeti vizsgálatok Fazekas István segítségével.) Kossuth Lajos Tudományegyetem, Természettudományi Kar. Debrecen. Kézirat.

KELEMEN Éva

1999b. Csomorkány és tágabb környezetének tájtörténeti bemutatása az Árpád-kortól a 20. századig. In *A táj változásai a Kárpát-medencében.* Szerk. Fülek Gy. Gödöllő. 413–418.

KELEMEN Éva–FAZEKAS István

2000. Tájtörténeti és tájökölógiai kutatások egy elpusztult középkori mezőváros területén. In *A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására.* Tudományos konferencia, Gödöllő, 2000. június 28–29. Szerk. FÜLEKY György. Gödöllő. 233–237.

KŐRÖSI Andrea

2000a. Szentkirály XCIX. szelvény, 32. objektum állatcsontanyaga. Dunaföldvár. Kézirat.

KŐRÖSI Andrea

2000b. Előzetes jelentés Visegrád–Királyi palota északi kertje állatcsontanyagáról 1997–1998 között. Dunaföldvár. Kézirat.

MOLNÁR, Erzsébet

1998 Local settlements of the royal residence of Esztergom and the landowning system of the Árpadian Age (11th–13th centuries). In *Ruralia II. Památky Archeologické – Supplementum* 11. FRIDRICH, Jan–KLÁPŠTĚ, Jan–SMETÁNKA, Zdeněk (eds.). Prague, 1998. 205–212.

MOLNÁR Erzsébet

2001. Esztergom–Zsidód Árpád-kori település lakóházai. In *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szerk. CSERI Miklós–TÁRNOKI Judit. Szentendre–Szolnok. 109–126.

MOLNÁR Erzsébet

2002a. Régészeti kutatások Esztergom–Zsidód Árpád-kori falu területén. In *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Tudományos konferencia. Tatabánya, 2001. július 30–31. Szerk. KISNÉ CSEH Julianna. Tatabánya. 121–132.

MOLNÁR Erzsébet

2002b. Esztergom–Zsidód Árpád-kori falu kutatásának összegezése. 1986–1998. Budapest. Kézirat.

NYERGES Éva Ágnes

2001. Nagytestű szarvasmarhák megjelenése egy késő középkori településen. Adatok a magyar szürke marha történetéhez. Az MTA VEAB „Fiatal Kutatók Napja” alkalmából, 2001. november 7-én, Veszprémben tartott előadás. Budapest. Kézirat.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1976a. Késő szarmata sír Lászlófalván. *Cumania* 4. 73–78.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1976b. A Lászlófalván 1969–1974-ben végzett régészeti ásatások eredményei. *Cumania* 4. 275–309.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1986. Régészeti és településtörténeti adatok a kunok letelepedéséhez. Egy középkori kun falu, Szentkirály feltárásának eredményei. In *Falvak, mezővárosok az Alföldön. Villages, country towns In the Great Hungarian Plain*. Szerk. NOVÁK László–SELMECZI László. *Acta Musei de János Arany Nominati* 4. Nagykőrös. 215–236.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1993. A környezeti régészet szerepe Magyarországon a középkor kutatásában. In *Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes–KOSA László. Budapest. 44–66.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1996a. Élet egy középkori faluban. Szentkirály régészeti kutatásának eredményei. – Katalógus. in *Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Life in a medieval village. 25 years archaeological research In the 900 years old Szentkirály*. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Szerk. PÁLÓCZI HORVÁTH A. Budapest. 7–28, 45–68.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1996b. Archéologie du jardin du palais royal médiéval de Visegrád (Hongrie) et sa reconstruction paléoécologique. In *The Sections of the XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences. Forlì (Italia), 8–14 September 1996. Series Abstracts* 1. PERETTO, C.–GIUNCHI, C. (eds.) *International Union of Prehistoric and Protohistoric Sciences*. Forlì. 84–85.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1997. Recherches archéologiques sur l'environnement écologique du jardin médiéval du palais royal à Visegrád (Hongrie). In *Environment and Subsistence In Medieval Europe. Papers of the 'Medieval Europe Brugge 1997' Conference*. Vol. 9. DE BOE, G.–VERHAEGHE, F. (eds.). I. A. P. Rapporten 9. Zellik. 181–186.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1998a. Középkori régészetünk újabb eredményei és a környezeti régészet. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1995–1997. Szerk. OROSZI Sándor. Budapest. 21–42. – lásd az „Egy késő középkori falu feltárásának környezettörténeti eredményei” c. fejezetet.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1998b. Multidisciplinary archaeological research of the medieval royal palace-garden at Visegrád. In *Archaeometrical Research in Hungary II*. KÖLTŐ, L.–BARTOSIEWICZ, L. (eds.) Budapest–Kaposvár–Veszprém. 177–181.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1998c. Középkori kutak mint agrártörténeti és környezettörténeti források. Budapest. Kézirat.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

1999. Visegrád–Királyi palota kertje. Faleletek, fa- és faszénmaradványok vizsgálata. (Mintavételi helyek 1994–1998, mintavételi módszerek, 181 minta összesítő jegyzéke, keltezés.) Budapest. Kézirat.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2000a. Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest. 273–286.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2000b. A visegrádi palota kertje mint környezettörténeti forrás. A táj változásai a Kárpát-medencében a történelmi események hatására. Tudományos konferencia. Gödöllő, 2000. június 28–29. Szerk. FÜLEKY György. Gödöllő. 96–100.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2000c. Lakóház és telek rekonstrukciója Szentkirályon, egy alföldi késő középkori faluban. In *A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Őpusztaszeren*. Szerk. BENDE Livia–LŐRINCZY Gábor. Őpusztaszer. 121–147.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2002a. A késő középkori Szentkirály határhasználat és gazdálkodása. In *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Szerk. NOVÁK László Ferenc. Az Arany János Múzeum Közleményei, IX. Nagykőrös. 53–68.

PÁLÓCZI HORVÁTH András

2002b. Szentkirály továbbélése a török korban. In *A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai*. Szerk. GERELYES Ibolya–KOVÁCS Gyöngyi. Opuscula Hungarica III. Budapest. 189–194.

PÁLÓCZI HORVÁTH András–SZÓKE Mátyás

1998. A visegrádi királyi palota középkori kertjeinek kutatási programja. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1995–1997. Szerk. OROSZI Sándor. Budapest. 43–59.

PÁLÓCZI HORVÁTH, András–TORMA, Andrea

1999. Environmental Archaeology and Medieval Research. Environmental Archaeological Research at Visegrád in the Garden of the Royal Palace. In *Archaeology of the Bronze and Iron Age. International Archaeological Conference, Százhalombatta, 1996*. Budapest. 343–350.

RÁCZ Lajos

1993. Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. In Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes-KÖSA László. Budapest. 67-86.

RENFREW, Colin-BAHN, Paul

1999. Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat. Budapest.

RUDNER Zita Edina

1998-2000. Visegrád–Királyi Palota kertje. Régészeti ásatás 1997–1999. Faszén minták anthrakológiai meghatározása és famaradványok vizsgálata. Budapest. Kéziratok (5 szakértői jelentés).

RUDNER, Zita Edina

1999. Arboriculture at the Medieval Royal Palace Garden at Visegrád. European Association of Archaeologists 5th Annual Meeting. Bornemouth. 151.

RUDNER Zita Edina

2001. Faszénminták Szentkirályról. Jelentés anthrakológiai vizsgálatokról. Budapest. Kézirat.

SÓLYMOS Péter

2001. A visegrádi királyi palota kertjéből származó minták malakológiai feldolgozása. IV. szelvény, IV/1. gödör. Debrecen. Kézirat.

SOMHEGYI Tamás

1996. Állattartás a középkori Szentkirályon. In Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Life in a medieval village. 25 years archaeological research In the 900 years old Szentkirály. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Szerk.: PÁLÓCZI HORVÁTH A. Budapest. 29–35.

SOMHEGYI Tamás

1998. A húsfeldolgozás és -fogyasztás jelei a középkori Szentkirályon. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997. Szerk. OROSZI Sándor. Budapest. 9–20.

SÜMEGI Pál

1998a. Ember és környezet kapcsolata a Kárpát-medencében az elmúlt 15 000 év során. In A régésztechnikus kézikönyve I. Szerk. ILON Gábor. PANNICVLVS Ser. B. No. 3. Szombathely. 367–395.

SÜMEGI Pál

1998b. A visegrádi Palotakert földtani és geomorfológiai környezete. Jelentés a visegrádi Palotakert területén végzett geoarcheológiai, történeti ökológiai munkáról. Kézirat.

SÜMEGI Pál

2001a. Esztergom–Zsidód középkori település geomorfológiai, üledékföldtani elemzése. Jelentés a középkori Esztergom–Zsidód település területén végzett történeti ökológiai munkáról. Szeged. Kézirat.

SÜMEGI Pál

2001b. A visegrádi Palotakertből 1996–1999 között előkerült Mollusca maradványok. Szeged. Kézirat.

SÜMEGI Pál

2002a. A középkori Perkáta régészeti geológiai vizsgálata. Szeged. Kézirat.

SÜMEGI Pál

2002b. A középkori Szentkirály régészeti geológiai vizsgálata. Szeged. Kézirat.

SZABÓ István

1966. A faurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest.

SZALAI Gizella

1995. A fás vegetáció változása a Duna-Tisza köze déli részén a holocén kezdetétől napjainkig. Budapest. Kézirat.

TAKÁCS István

1987. Szentkirály középkori falu kútjának biológiai leletei. In Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1986. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumi Szervezet 1986. nov. 24–25-én rendezett tudományos ülésszakán elhangzott előadások. Szerk. SZTRINKÓ István. Kecskemét. 89–90.

TAKÁCS István

1988. Collecting biological finds by water-sieving from the well of a mediaeval village. In Archaeometrical research in Hungary. JÁRÓ, Márta-KÖLTŐ, László. (ed.) Budapest. 275–281.

TAKÁCS István

1990. Szentkirály középkori falu zoológiai leletei. (4-4/a. ház-gödörrel). A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1988–1989. Budapest. 95–110.

TORMA Andrea

1996. Szentkirály archeobotanikai leletei. In Élet egy középkori faluban. 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Life in a mediaeval village. 25 years archaeological research in the 900 years old Szentkirály. Kiállítás a Mezőgazdasági Múzeumban. Szerk. PÁLÓCZI HORVÁTH A. Budapest. 37–43.

R. VÁRKONYI Ágnes

1998. Történeti ökológia. In A történelem segédtudományai. Szerk. BERTÉNYI Iván. A Történettudomány Kézikönyve. I. Budapest. 51–76.

Environment-historical research of medieval settlements

Account on the palaeo-ecological

and historical-ecological research supported by OTKA

(National Scientific Research Fund)

ANDRÁS PÁLÓCZI HORVÁTH

On the selected medieval settlements new researches were carried out for environmental reconstruction, a historical-ecological database was set up on the basis of historical, cartographical and archaeological datas and geological, climatological, pedological, archaeobotanical, archaeozoological, palynological, malacological and other results. With the project our aim was to get a better knowledge about the ecological conditions of the Carpathian Basin between 11th and 17th century on the one hand, and the connection between settlements and the environment on the other.

We get very important information about different medieval communities and their adaption to the environment with/by comparing the results from different sites.

Tápanyag-gazdálkodási elméletek fejlődése és gyakorlati hasznosítása a XIX. századi Magyarországon

SZABÓ LÁSZLÓ PÉTER

A XIX. század elején – a világ tudományos köreiben mindenhol – a Thaer nevével fémjelzett humuszelmélet uralkodott a mezőgazdaságban. Az elmélet szerint a szerves anyag a tarlóval vagy az istállótrágyával jut a talajba, és az ott elkorhadva adja a humuszt. A növénynek a vízen kívül egyedüli tápláléka a humusz, ezért a humusztartalom adja a talaj termőképességét. A korabeli kísérletek igazolni látszottak e feltevéseket. A humusz tartalmazta azokat az elemeket, melyeket az élő növényekben is megtaláltak.¹ A humusz kifejezés magyar megfelelője a televény szó volt, de szerepére utalva tápföldnek is nevezték.² Thaer a növény ásványi anyagainak nem tulajdonított nagy jelentőséget, szerinte olyan szerepet játszanak, mint az emberi táplálkozásnál a só, csak étvágygerjesztő és izgató hatásúak. A talaj ásványi anyagainak szerepét is csak közvetett hatásúnak vélte. Az elmélet szerint az ásványi anyagok csak elősegítették a szerves anyagok korhadását és humusszá alakulását.

Liebig ásványianyag-elmélete, melyet az 1840-ben megjelent *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie* című munkájában fejtett ki, alapvetően tagadta a korábbi elméletet. Szerinte a növényi táplálkozás alapját az ásványi anyagok képezik, a szerves anyagok pedig csak a bomlásuk útján felszabaduló ásványi anyagok révén táplálják a növényt. A forradalmian új – de nem minden előzmény nélküli³ – eszme jelentős ellenállásba ütközött. Tanai megosztották a német és nemzetközi tudományos közvéleményt.

Magyarországon is gyorsan teret nyert egy új eszme, nem kis mértékben Liebignek köszönhetően: a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazásának szükségessége a mezőgazdaságban. A földművelés fejlesztésének elengedhetetlen feltétele lett a tudományok, elsősorban a kémia tudományának ismerete. A Magyar Gazdasági Egyesület folyóiratának egyik szakírója így fogalmazott: „Földészeti vegytan (chemia agronomica), mely a' gazdával

¹ A növények élélmé. 1838. 238. p.

² BODOLA K. 1840. 289. p.

³ Karl Sprengel német vegyész már Liebig munkájának megjelenése előtt tagadta a humusz közvetlen növény-tápláló hatását. A növények legfontosabb tápanyagának az ásványi sókat tartotta. Lásd bővebben DORNER B. 1924. 34. p.

megismerteti művelendő földje alkatrészeit, természetét, külső ráhatások általi változását, hiányait, s' ezeknek orvoslása módját, és a' benne természetendő növényeknek tápúl szolgáló legalkalmasb anyagot és ennek létrészeit."⁴

Liebig ásványianyag-elmélete és gyakorlati jelentőségének felismerése új távlatokat nyitott a tápanyag-gazdálkodásban: „s méltán helyezünk nagy reményeket a vegytan újabb törekvéseibe, melynek tán csak valahára sikerül a módot és eszközöket kijelölni, miszerint a különféle növényeknek a trágya mostani vegyes keveréke helyett (melyet a termőföld maga kénytelen felelemezni, hogy közüle a sok hasztalan, s ezen fölül tán ártalmas elemeket kiválassza, elkülönítse, és belőlek éppen az elvetett különféle növényeknek alkalmasakat vezesse ugyanazonosított alakban a plántákhoz), egyenesen ama vegytanilag tiszta vagy legalább egyszerűbb elemeket nyújthassunk, miké minden faj a maga legjobb tenyésztésére multhatatlanul kívánja...”⁵

A szaksajtóban megjelent néhány szórványos utalás után Mannó Lajos közvetítésével jelent meg hazánkban Liebig elmélete. A korszakban nem egyedül álló módon egy német szakkönyv fordítását bővítette ki magyar nyelven. Míg az eredeti könyv a „kőországbeli” trágyaszerekről mint izgatószerokról ír, addig a toldalékban szereplő „földalmozásról” szóló rész Liebig ásványianyag-elméletét ismerteti vázlatosan. Talán nem véletlen, hogy éppen a kémiában jártas gyógyszerész, Mannó Lajos volt Liebig tanainak egyik első közvetítője.⁶ Az ásványianyag-elmélet bővebb ismertetésére a *Magyar Gazda* című folyóirat vállalkozott egy cikksorozatában. A szerző egyértelműen fogalmaz: a szerves anyagok nem szolgálnak táplálékul a növényeknek, csak felbomlásuk után, ezért „csak ásványi trágya létezik s növényi vagy állati trágyáról szó sem lehet”.⁷

Az 1848–49-es szabadságharc néhány éves kényszerszünetet jelentett a hazai szakmai életben. Ez idő alatt nyugat-európai szakemberek – Liebig elméletének hatására – nagy számban indítottak trágyázási kísérleteket. Ezek eredményei néhány ponton ellentmondtak a Liebig által képviselt tannak. A magyar szaksajtó – kis késéssel – részletesen beszámolt a külföldön végzett kísérletekről és azok eredményeiről. J. B. Lawes rothamstedi kísérletei tisztázták, hogy a növényi hamuelemlések nem adnak reális képet a növények tápanyag-szükségletéről és a növények nitrogén-utánpótlásáról is gondoskodni kell.⁸ Hasonló következtetésre jutott Stöckhardt, a német kísérleti állomások megteremtője.⁹ Liebig néhány nyilvánvaló tévedése az elméletet lényegében elfogadók között is vitákat szított, sőt ez adott alapot néhány szakembernek az

⁴ ILLYEFALVI Z. F. 1841. 741. p.

⁵ VEBER I. 1842. 1056. p.

⁶ SCHLIPF 1845. 400. p.

⁷ JÓB J. 1847. 93. p.

⁸ Földművelési vegy-kísérletek Angliában. 1852. 350. p.

⁹ DORNER B. 1924. 38. p.

ásványianyag-elmélet egészének megkérdőjelezésére, sőt a humuszelmélethez való visszatéréshez.¹⁰

A hazai szakmai közvélemény alapvetően elfogadta Liebig nézeteit. A növényi táplálkozás ásványianyag-elméletének alapjai megjelentek a hazai agrár-oktatásban. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint H. W. Pabst (a Hohenheimi Gazdasági Iskola, majd az Magyar-Óvári Akadémia tanára) műve, mely akkoriban tankönyvként is szolgált. Pabst így írt a növényi táplálkozásról: „kétségtelen, hogy a földnek bizonyos nem-léteges alkatrészei a növények által fölvetetnek, és, hogy egészséges tenyészet nem lehetséges, ha a növények a földben bizonyos nekik szükséges ásványanyagokat nem talál-
nak.” Bővebb ismeretek elsajátításához Sprengel, Schulze és Liebig munkáit ajánlotta.¹¹

A XIX. század közepén megjelent *Mezei Gazdaság Könyve* a kor mezőgazdasági ismereteinek összegzését képviselte. Az eredeti angol művet a fordítói hármас – Korizmicс László, Benkő Dániel és Morócz István – jelentős mértékben megváltoztatta, a magyar viszonyokra átdolgozta és kiegészítette, úgy-hogy joggal tekinthető önálló munkának. A könyv részletesen foglalkozik Liebig és kortársainak munkásságával, összefoglalva az addigi ismereteket. A szerves trágyázás fontosságának hangsúlyozása mellett nagy teret szenteltek munkájukban a műtrágyázás jelentőségének is.¹²

Természetesen, mint minden szakmai vitában megjelentek szélsőséges nézetek is. Hiteles szakíró akkoriban nem írt arról, hogy a műtrágyák felválthatnák az istállótrágyát, ellenben a műtrágyázás merev elutasítói igen gyakran hallatták hangjukat. Szarkasztikus stílusban írtak a kémiáról, mint a kor „bálvány tudományáról”, mely elnyeléssel fenyegeti a földművelést: „Maholnap ki kellene nevetnünk a földművelőt, hogy igásmarháját trágya-hordással fárasztja; égesse el otthon, és hamvát, vagy mi még jobb lesz, a gyár-ban vásárlott patent-trágyát, majd a hátán is kiviheti bérese egy zsákban, s csudát tesz a homeopathicus földkövérítő labdacс.”¹³

A Liebig-féle ásványianyag-elmélet legjelentősebb hazai népszerűsítője Sporzon Pál volt. A keszthelyi Gazdasági Felsőbb Tanintézet igazgatója, majd a magyaróvári Gazdasági Akadémia tanára széles körű oktatói és szakirodal-mi tevékenységében jelentős helyet foglalt el Liebig tanainak közérthető for-mában történő bemutatása.¹⁴ Az elmélet szakmai és gazdasági hatásainak értékelését is Sporzon Pál fogalmazta meg. Kifejtette, hogy a szerves trágya nem nélkülözhető, és a vetésváltás nélküli termesztés csupán okszerű trá-

¹⁰ Liebig trágyakeverékei a gyakorlatban sem váltották be a hozzá fűzött reményeket. Későbbi munkáiban helyesbítette korábbi téves nézeteit a nitrogén-utánpótlásról. Lásd bővebben CSERHÁTI S.–KOSUTÁNY T. 1887. 422. p.

¹¹ PABST H. W. 1852. 117. p.

¹² KORIZMICS L.–BENKŐ D.–MORÓCZ I. 1855. 99. p.

¹³ BRASSAI 1856. 436. p.

¹⁴ SPORZON P. 1863. 679. p.

gyázással nem oldható meg.¹⁵ Később írt könyvében nagy súlyt fektetett a talaj szerves alkotórészeire, melyek az ásványianyag-elmélet miatt akkoriban háttérbe szorultak. A televény nemcsak a felvehető növényi tápanyagok forrása – írta Sporzon –, hanem elősegíti az ásványi anyagok feloldását, és alapvetően befolyásolja a talaj fizikai állapotát, vízgazdálkodását, hőmérsékletét, ez által teremtve kedvező feltételeket a növényi életnek.¹⁶

A mezőgazdaság gyakorlati oldalát tekintve, természetesen eleinte fel sem merült a szerves vagy ásványi tápanyag-utánpótlás ellentétének kérdése. Az új elméletekkel és kísérleti eredményekkel a talajtermékenység fenntartásának általános fontosságát hangsúlyozták. A hazai szakírók többsége a magyarországi talajok tápanyag-utánpótlásának megoldását a szerves trágyázás fejlesztésében látta.¹⁷ A nálunk fejlettebb agrikultúrájú nemzetekhez viszonyítva Magyarországon lényegesen elmaradottabb volt az istállótrágya-felhasználás mértéke és színvonala. Liebig elméletének nem mondott ellent a szerves trágyázás. Így írt erről Nagy Sándor: „a humus, egykor szinte növény lévén – minden szervetlen anyaggal bír, melyeket a növények szükségelnek, és pedig a legalkalmasabb alakban, – elmondhatjuk egyszersmind – mennél több korhany, annál több szervetlen részek vannak a földben. Ez tehát azon kitűnő fontossága a humusnak, – s ilyen formán biztosíthatjuk a növények szükségletét a szervetlen tápszerekre nézve.”¹⁸

A fentiekből következik, hogy Magyarországon Liebig teóriája gyakorlati alkalmazásának lassú terjedése nem az elmélet elutasítását jelentette. A műtrágyázás széles körű elterjedését a gazdasági háttér és a gazdálkodás általánosan alacsony színvonala akadályozta meg. A magyar mezőgazdaság fejlődése a XIX. század második felében alapvetően extenzív jellegű volt. A korszakban zajló ármentesítések (1879–1895 között 493 ezer kat. hold) új területek termelésbe vonásával jártak. A vetésforgóra való fokozatos áttérés is az ugarterületek csökkenését, és így a művelt területek növekedését jelentette.

A műtrágyázás, illetve tágabb értelemben a tápanyag-gazdálkodás elválaszthatatlan volt a termelés más tényezőitől. A nyomásos gazdálkodás felváltásának alapfeltétele a talajművelés mennyiségi és minőségi javítása volt. A korszakban reálisan ez csak az igaerő növekedésével volt elérhető. Nagyobb létszámú és jobb kondíciójú igás állat tartása viszont csak a szántóföldi takarmánynövények termesztésének terjedésével, vagyis a vetésforgóra való áttéréssel vált lehetségessé. Az állatállomány fejlődése lassan magával hozta a közép- és nagybirtokokon a trágyatelepek létesítését és a korszerű trágya-

¹⁵ SPORZON P. 1861. 248. p.

¹⁶ SPORZON P. 1865. 121. p.

¹⁷ A korszak trágyázással foglalkozó írásai gyakran tartalmazták a „trágyázás tízparancsolatát”, melyek a mesterséges trágyák alkalmazását csak a saját trágyaforrás kimerülése után ajánlották, de a későbbi munkák is nagy súlyt fektettek az istállótrágya használatra. A trágyázás tíz parancsolatja. 1883. 241. p., DORNER B. 1924. 8. p.

¹⁸ NAGY S. 1854. 580. p.

kezelést, ami a tápanyag-utánpótlás javulása révén visszahatott a növénytermesztésre. Az egymásból következő és egymást feltételező tényezők (talajművelés javítása, igaerő növelése, takarmánynövények termesztése, istállótrágya mennyiségének és felhasználásának növekedése) csak fokozatos és együttes alkalmazása vezethetett el a vetésforgóra való áttéréshez.¹⁹ A modernebb gazdálkodási forma terjedésének köszönhetően megnőtt az istállótrágyázás jelentősége. A felhasználásában rejlő kiaknázatlan lehetőségek eleinte a műtrágyázás ellen szóltak, „hogymíg a közönséges trágyát halmokban engedjük használatlanul elromlani, mesterséges trágyákról álmodozni nevetséges dolog”.²⁰ A látszólagos ellentmondás ellenére ez a fejlődés alapozta meg a műtrágyák alkalmazásának elterjedését. A rendkívül kevés számú, viszonylag fejlettebb gazdálkodást folytató birtokon, ahol a termesztés többi feltétele is megvolt, ott természetesen kifizetődő volt kiegészítésként műtrágyát is használni.

A műtrágyázás terjedését számos más tényező, megalapozatlan tévhit is hátráltatta. A kevésbé olvasott és művelt gazdaközönség körében általános nézet volt, hogy „a műtrágya olyan hatású a földre, mint a munkásembernek a pálinka. Rövid időre nagyobb munkavégzésre izgatja, hogy azután annál bágyadtabb és kimerültebb legyen”.²¹ A fenti előítéletek háttérében sokszor a szakmai hiányosságok, a nem megfelelő, esetleg rossz minőségű műtrágya használata vagy a rossz technológia vezetett a műtrágyázás eredménytelenségéhez.²² A hazai termőföld jelentékeny része a szikes talajok közé tartozik. Ezek a talajok ugyan igénylik a tápanyag-utánpótlást, de műtrágyázásuk különös figyelmet igényel. A nem okszerű alkalmazás tovább ronthatja a talajt, de a jól megválasztott trágya hatása is gyorsan elenyészett, „a szik megeszi a trágyát”, tartotta a mondás.²³ Az egyik leggyakrabban hangoztatott vélemény szerint a hazai éghajlat nem teszi lehetővé a műtrágyák gazdaságos

¹⁹ A vetésforgóra való áttérést különböző indokkal, de a Thaer-féle humuszelmélet és a Liebig-féle ásványianyag-elmélet is támogatta. A humuszelmélet követői a kultúrnövényeket két csoportra osztották: talajzsarolóokra és talajgazdagítókra, aszerint, hogy a tarlóval több szerves anyagot hagynak-e vissza, mint amennyit elvontak, vagy fordítva. Ez indokolta a vetésforgót: az egyik évben a növény által elvont szerves anyagot a következő évben egy másik növény szervesanyag-többlete pótolta. Liebig tagadta a talajgazdagító növények létét, szerinte minden növény szegényebbé teszi a talajt. A különböző növények különböző mennyiségben és arányban használják fel a talaj tápanyagkészletét, ezért a talaj kimerülését a vetésforgóval lehet lassítani. Az ásványi anyagokkal való trágyázás lehetősége – már néhány évvel megjelenése után – vezetett a vetésforgó szükségességének elvetéséhez, és megteremtette a monokultúras termesztés elméleti lehetőségét. SPORZON P. 1861. 231. p.

²⁰ LÖNYAI G. 1855. 26. p.

²¹ DORNER B. 1924. 57. p.

²² A korszakban használatos elnevezések sokszor megtévesztők voltak. A műtrágya kifejezés mellett használták az ásványi trágya, vegytrágya, pótrágya és a kereskedelmi trágya kifejezéseket is. Az elnevezés sem mindig fedte pontosan a trágya minőségét és eredetét. A műtrágyák között gyakran szerepelt a kereskedelmi forgalomba került szárított állati trágya, vagy a valamilyen mechanikai vagy kémiai kezelésen átesett szerves vagy ásványi anyagok. Szűkebb értelemben műtrágyának csak a gyári kezelésen átesett, feldolgozott ásványi anyagokat lehet nevezni. Lásd bővebben DORNER B. 1924. 55. p.

²³ SZABÓ J. 1861. 121. p.

használatát: „nálunk a klimatikus viszonyok inkább nehezítik, semmint elősegítik a műtrágyák hatását: mi miatt e drága előlegezést nálunk nagy kockázat kíséri.”²⁴ A műtrágyát nagyobb mennyiségben alkalmazó nyugat-európai országokhoz képest hazánk éghajlata csapadéokban szegényebb, ami alapvetően befolyásolja a műtrágyák oldékonyságát, vagyis a hatékonyságát. A XIX. század utolsó harmadában gyakran előforduló aszályos évek még jobban felszínre hozták ezt a problémát. Ez az általános vélemény hosszú évtizedekig meghatározó jelentőséggel bírt a hazai műtrágyázás lassú terjedésére.²⁵

A műtrágyázás elmaradottságának okát sokan a kényszerűségből import útján beszerzett drága műtrágyákban látták, ezért egyre többen sürgették a műtrágyák hazai gyártásának megindítását.²⁶ Korábban is voltak már ilyen tervek, de ezek többnyire az elképzelés szintjén maradtak.²⁷ Az egyik első, működő gyárat Festetics Béla gróf alapította 1862-ben, Budán Első vegy-trágyagyár néven.²⁸ A műtrágyát is előállító, spódiumgyártással foglalkozó gyárak mellett egymás után alapították a kifejezetten műtrágyát előállító üzemeket. 1898-ban már 12 műtrágyagyár működött Magyarországon. Legjelentősebb ezek közül az 1890-ben 3 millió forint tőkével és állami támogatással életre hívott Hungária műtrágya-, kénsav- és vegy-ipar-részvénytársaság.²⁹

A műtrágyázás hazai helyzete az 1880-as évek második felében kezdett megváltozni, amikor a rendkívül alacsony gabonaárak kikényszerítették a fejlődés megindulását. A jövedelem növelésének legbiztosabb módját a termésátlagok növelése, vagyis modernebb termesztési eljárások bevezetése és az okszerű trágyázás alkalmazása jelentette.³⁰ A szakértők egy része ekkor már a gazdaságos növénytermesztés alapfeltételének tekintette a műtrágya alkalmazását: „Meg vagyunk győződve, hogy kevés hely van már Magyarországon, ahol csak az általánosnál kissé kielégítőbb eredményeket lehetne műtrágya nélkül felmutatni.”³¹

Ez az időszak szerencsésen egybeesett a magyaróvári gazdasági akadémia két nagy formátumú tanárának működésével. Cserháti Sándor és Kosutány Tamás elévülhetetlen érdemeket szerzett a műtrágyázás hazai elterjesztésében. Az általuk szerkesztett *Mezőgazdasági Szemle* karolta fel a műtrágyázás propagálását. 1887-ben megjelent munkájukban összefoglalták a műtrágyázás-

²⁴ SPORZON P. 1886. 185. p.

²⁵ A hazai kísérletek később cáfolták ezeket a nézeteket, sőt a növénytermesztés általános fejlődése és a szárazság elleni védekezésben használt talajművelési eljárások terjedése vezetett a korábbi elmélet ellentétéhez: „a műtrágya ...a szárazság ellen biztosító hatásánál fogva a szárazság elleni védelemnek egyik hathatós segédeszköze.” GYÁRFÁS J. 1925. 35. p.

²⁶ TÖRÖK S. 1859. 470. p.

²⁷ LICHTL K. 1855. 90. p.

²⁸ Vegy-trágya 1862. 634. p.

²⁹ MATLEKOVICS S. 1898. 171. p.

³⁰ Lásd bővebben: ORDÓDY L. 1887.

³¹ ROVARA F. 1888. 446. p.

sal kapcsolatos addig felhalmozódott ismereteket. Többször hangsúlyozták, hogy az elmélet csak támpontokkal szolgálhat a gyakorlat részére, kísérletekkel lehet meghatározni az adott terület és kultúra gazdaságos műtrágyázását.³² A hazai szaksajtó részletesen beszámolt a külföldi műtrágyázási kísérletekről, de ezek az eredmények nem pótolhatták a magyarországi vizsgálatokat. 1887-ben Cserháti Sándor irányításával indultak műtrágyázási kísérletek a magyaróvári kir. növénytermelési állomáson. A vizsgálatok négyféle trágyaszerezettel kezdődtek: gipsz, szuperfoszfát, kénsavas kálium és ammonium-szuperfoszfát. A herefélék gipszezése teljesen eredménytelen maradt. Árpánál minden esetben történt termésnövekedés, de gazdaságosnak csak a szuperfoszfát bizonyult. Termésnövekedést értek el a kukoricánál is, de nem olyan mértékűt, ami kifizetődő lett volna. A répával végzett kísérletek szolgáltatták a legkedvezőbb eredményt: a gipsz kivételével az összes többi trágyaszerez a költségek megtérítésén kívül jelentékeny hasznot hozott. Messzemenő következtetést egyik kísérleti eredményből sem vontak le, mivel a műtrágyázás, jellegéből adódóan, csak több év eredménye után adhat kielégítő választ, ezért a kísérleteket kibővített folytatásáról döntöttek.³³

A magyaróvári kísérletekkel egy időben az OMGE (Országos Magyar Gazdasági Egyesület) is fokozott figyelemmel fordult a műtrágyázás felé. Az egyesület elnöksége felhívással fordult a gazdaközönséghez: végezzenek műtrágyázási kísérleteket, és ezek eredményeit hozzák nyilvánosságra. Az ország különböző vidékeiről 12 gazda eredményeit közölték még ebben az évben. Már az első év tapasztalatai is megmutatták, „hogy szegény talajokon, a kizárólagos foszfortrágya is már tetemesen és nyereségesen emeli a szem- és szalmatermést”.³⁴ A tapasztalatok továbbadása mellett gyakorlati segítséget is nyújtott az OMGE. 1888-ban életre hívta trágyabeszerzési szövetkezetét, melynek célja a nagyobb mennyiségű közös megrendelések által a legkedvezőbb árak elérése volt. Pályázat kiírásával választottak a jelentkező műtrágyagyárak közül. A szövetkezet működésének eredményességét jelzi, hogy míg 1888-ban 10 vagon (1 vagon műtrágya 10 000 kg), 1889-ben 27 vagon, 1890-ben már 150 vagon műtrágya beszerzését intézte.³⁵

A műtrágyák nagyobb arányú felhasználása vezetett a vegykísérleti állomások szerepének növekedéséhez. A gyárak által közölt hatóanyag-mennyiségek ellenőrzése nagy terhet és felelősséget rótt a kísérleti állomásokra. Az esetlegesen előforduló mintavételi hibákon túl is történtek hibák az elemzések során.³⁶ A gyárak egységes és garantált hatóanyagú műtrágyáinak ellenőrzése vezetett a vegykísérleti állomások megerősítéséhez.

³² CSERHÁTI S. – KOSUTÁNY T. 1887. 427. p.

³³ CSERHÁTI S. 1887. 42. p.

³⁴ ORDÓDY L. 1887. 4. p.

³⁵ A műtrágya-ügy az országos gazdasági egyesületben 1890. 568. p.

³⁶ GOTHARD S. 1890. 545. p., LIEBERMANN L. 1890. 557. p.

IRODALOM

BODOLA Károly

1840. Szántóföldünk közelebbi alkatrészei s ezeknek hatásai. Ismertető. 287–295. p., 306–310. p.

BRASSAI

1856. Kímia és földmívelés. Gazdasági Lapok, 435–436. p. Pest.

CSERHÁTI Sándor

1887. Kísérletek műtrágyákkal a magyaróvári m. királyi gazdasági akadémia gazdaságában. Gazdasági Lapok, 40–42. p.

CSERHÁTI Sándor–KOSUTÁNY Tamás

1887. A trágyázás alapelvei. Budapest

DORNER Béla

1924. A kereskedelmi trágyák történelme, gyártása és használata. Budapest.

Földmívelési vegy-kísérletek Angliában.

1852. Gazdasági Lapok, 347–350. p.

GOTHARD Sándor

1890. A mezőgazdák érdekei és vegykísérleti állomásaink. Gazdasági Lapok, 545. p.

GYÁRFÁS József

1925. Sikeres gazdálkodás szárazságban. Magyar dry-farming. Budapest.

ILLYEFALVI Z. Ferencz

1841. Nézetek a javított földmívelés köréből. Magyar Gazda, 737–742. p.

JÓB János

1847. Trágya. Magyar Gazda, 91–96. p.

KORIZMICS László–BENKŐ Dániel–MORÓCZ István

1855–1868. Mezei gazdaság könyve. I–VI. köt. Pest.

LICHTL Károly

1855. A Pesten állítandó csontliszt- és spodiumgyár programja. Gazdasági Lapok. 90–91. p.

LIEBERMANN Leó

1890. A vegykísérleti állomások kérdéséhez. Gazdasági Lapok, 557. p.

LÓNYAI Gábor

1855. Trágyaszerek. Gazdasági Lapok, 25–26. p. Pest.

MATLEKOVICS Sándor

1898. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fenállásakor. II. kötet.

A műtrágya-ügy az országos gazdasági egyesületben.

1890. Gazdasági Lapok, 568–570. p.

NAGY Sándor

1854. A növényi tápszerekről. Gazdasági Lapok, 578–580. p.

A növények élelme.

1838. Ismertető 238. p.

ORDÓDY Lajos

1887. Modern szempontok a trágyázás kérdésében. Gazdasági Lapok 51. szám melléklete.

PABST, H.W.

1852. A mezőgazdaság tankönyve. Ford. LÓNYAI Gábor Pest.

ROVARA Frigyes

1888. A talaj termőképessége és a műtrágyázás. Gazdasági Lapok, 446–447. p.

SPORZON Pál

1861. Liebig tana és ennek befolyása a gazdaság elmélete és gyakorlatára. Gazdasági Lapok, 229–231., 247–248., 263–265. Pest.

SPORZON Pál

1863. A föld művelésének törvényei Liebig elmélete szerint. Gazdasági Lapok, 679–680., 709–712. p.

SPORZON Pál

1865. Gazdászati talajjisme, vagyis a termőföld. Buda.

SPORZON Pál

1886. A műtrágyák kérdéséhez üzemtani szempontból. A Gyakorlati Mezőgazda, 185–186. p. Magyar-Óvár

SCHLIPF'

1845. Mezőgazdaság népszerű könyve. Ford. MANNÓ Alajos. Pest.

SZABÓ József

1861. Geológiai viszonyok és talajnemek ismertetése. Békés és Csanád megye. Pest.

TÖRÖK Sándor

1859. Felföldi cikkek. X. A pótrágyáról. Gazdsági Lapok, 469–471. p.

A trágyázás tíz parancsolatja.

1883. Gazdasági Lapok, 241. p.

VEBER I.

A trágyázás nagyban. 1842. Magyar Gazda, 1055–1062. p.

Vegy-trágya.

1862. Gazdasági Lapok, 634. p.

The Development of Nutrient Husbandry Theories and their Use in Practice in 19th century Hungary

LÁSZLÓ PÉTER SZABÓ

In the improvement of agriculture in 19th century Hungary the development of nutrient-husbandry played a very important role. The European researches dealing with vegetal nutrition led to the theory of mineral substance, or even to the practice of fertilizing in European countries having a developed agriculture in the middle of the century. The change of the forming a judgement of nutrient husbandry theories was not different from the development of countries where fertilizers were used. In spite of this in Hungary even the level of using manure was very low during this period. Therefore the use of the theoretical results in practice first appeared in the extension of using farmyard manure in Hungary. Of course the general use of manure could lead to the increase of the production level only parallel with the development of other factors of production. In Hungary the research on fertilizers and their adoption started only in the 1880s. The direct reason for this was the extremely low price of cereals.

GITTLING és WELS

első csontliszt-gyárak Magyarországon,

ajánlják következő készítményeiket :

Pápán, pakolás nélkül :

- 1) Egy mázsa finom csontliszt, vetésekre 3 ft 12 kr. pp.
- 2) " " csontdara, gyümölcsfákra és szőlőtőkékre. 3 " — " "

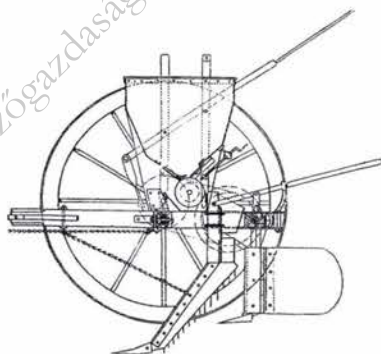
Az alsó vidékekre pakolás nélkül :

- 1) Egy mázsa finom csontliszt 3 ft 48 kr. pp
- 2) " " csontdara 3 " 36 " "

Kapható, **Halbauer János György** úr nagykereskedésében Pesten, a Király-utczában.

Csontliszt hirdetés.

Gazdasági Lapok, 1857.

Bertel-féle műtrágyaszóróval kombinált sorvetőgép vázlati rajza (oldalnézet).

Gazdasági Lapok, 1889.

A régi magyar, hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata (A középkortól a XX. század közepéig)¹

CSOMA ZSIGMOND

A szőlőfajták különleges termelőeszköznek vehetők, amelyekkel a termelés sokkal sikeresebb vagy sikertelenebb lehet. Ezért ismeretük és azoknak a termesztés során való felhasználása rendkívül fontos, alapvetően befolyásolhatják ugyanis a termelői fáradozás sikerességét, sikertelenségét. A szőlőfajták megfigyelése több évszázados múltra tekint vissza, a fajtagyűjtemények, a fajtaleírások alapvetően a megfigyelést, a fajták tulajdonságainak megismerését segítették elő.

A NYUGAT-EURÓPAI AMPELOGRÁFIÁK MINT PÉLDAKÉPEK

Egyes fajták leírásával már az ókorban, majd a középkorban is foglalkoztak, de az ampelográfia elnevezést csak 1566-ban Sachs használta először. Az ampelográfia tudományos alapjait Simon Roxas spanyol botanikus rakta le 1815-ben, aki a szőlővesszők diagnosztikus bélyegeivel foglalkozott. Azonban az első, 40 fajtára kiterjedő ampelográfiát Crescentius állította össze az *Opus ruralium commodorum*-ban, amely a Bologna környékén termesztett fajtákat mutatta be. Olaszra, franciára és angolra fordítás után 1471-ben Augsburgban németül is megjelent. 1508-ban Dodoneu, majd Sachs ampelográfiája jelent meg. A szőlőfajták első csoportosítását a spanyol Alonzo de Herrera kísérelte meg 1596-ban. A Rómában megjelent, Bacció által írt könyvben már az olasz, francia, spanyol és más országok fajtáinak leírása is szerepelt. 1696-ban a Nápolyban megjelent F. F. Cupani *Hortus catholicusában* 48 szicíliai fajtát írt le, míg 1715-ben Aix von M. Garidel *Histoire des plantes, qui naissent à la Provence* című munkájában 46 szőlőfajtát mutatott be Provence vidékéről. 1766-ban Sprenger könyve jelent meg Frankfurtban, amelyben ábécésorrendben írta le a fajtákat. 1777-ben az osztrák szőlőfajták leírása készült el. Tudományos alaposságú és gondos fajtaleírást Duhamel du Monceau adott közre az 1782-ben Párizsban

¹ A tanulmány első része az *Ethnographia* c. folyóiratban jelent meg. Vö. *Ethnographia*, 109. évf. 1998/2. sz. 505–549. o.

megjelent *Traité des arbres fruitiers ètè* című munkájában, amelyben 14 Párizs környéki fajtát írt le. Az első fajtaképeket is ő mellékelte a munkájához. Egy évvel később a spanyol Valcarcel mutatta be *Agriculture generale* című munkájában az általa ismert 116 spanyol és külföldi fajtát.

Az alsó-ausztriai szőlőfajtákat először 1732-ben Franciscus Antonius Steindl de Plesseneth említi, aki prágai diákként a doktori fokozatot elérő munkájában a „Silberweisse, Mählsweisse, Abendrothe, Lagler, Gäisdutte” és más fajtákat említett.

A korábbi összegező munkák, akár a *Georgica Curiosa*, akár a „*Hausväter*” mezőgazdasági szakirodalmi művek konkrét név szerint nem említettek szőlőfajtákat. 1767-ben Martin Nicolaus Baumann az *Abhandlung zur Verbesserung der Niederösterreichischen Landwirtschaft* c. munkájában a „Rothe vagy Weisse Muscateller, Zierfandler, Sielberweisse, Gäisdutten, Abendred, Grose Augster, Schmeckichte, Schwarze, Burgunder, Braune” fajtákat ajánlotta. 1777-ben Sebastian Helbling *Beschreibung der an der Wiener Gegend gemeinen Weintraubenarten...* című Prágában kiadott munkája 24, majd további 12 fajtát ír le, a bogyók színe alapján csoportosítva azokat. Ugyanebben az évben jelent meg A. Hildebrand szőlőtermesztési katekizmusa szintén szőlőfajták leírásával, de ezt már Burger 1837-ben maga is felületes munkának tartotta.²

A XVIII. század végén Franciaországban önálló, az azonosítást elősegítő ampelográfiai album kiadásának igénye is felmerült. Fábíán József fordításában így hangzik Rozier szőlészeti szakember elképzelése, aki 1793. szeptember 29-én Lyon falainál esett el: „Nékem úgy látszik, hogy egy okos és tapasztalt szőlős gazda, két három alkalmas rajzolóktól, és réz-metttzőktől segítettén, két esztendő alatt rá mehetne, hogy minden szőlő fajainkból, hasonfajainkból és azoknak különbségeiből egy igen derék Herbariumot Szőlős-könyvet készíthetne. Azok a' gyűjtemények, mellyek mostanság a' Frantzia Országbeli gombákról és mérges plántákról Balliárd által készíttetek azt mutatják, hogy a' rajzoló és réz-metttző mesterség a' tökéletességnek arra a' gráditsára jutott, hogy az által akármiféle formákat és még a' legvékonyabb és jättzibb színeket is ki lehetett tsínálni.” Elképzelése szerint az északi fekvésű szőlőkből fokozatosan a rajzolás után délibb szőlősterületekre vonulhatna a rézmetsző, aki így a későbbben érő fajtákat is megörökíthetné. Rozier szerint egy ilyen nagyszabású munkának „...egyszersmind fűvészi és gazdasági tzélja is lenne, úgy gondolom, a' legszebb ajándék lenne, a' mellyet tsak adhatnának a' Frantziák a' magok hazájoknak.” Mindez azonban még csak terv volt, de már táblázatban közölték a könyvben a levél, a bogyószín, az alak, a levélfonák szőrözöttsége, a levéllemez fogazottsága, a fűrtalak, a billingesedés szempontjait, mint a legfontosabb fajtabélyegeket, amelyeket egy ampelográfiai leírásnak tartalmaznia kell.³

² CSEPREGI P. 1960. 3., A. GOETHE 1878. 4-5., R. SCHLUMBERGER 1963. 2.

³ FÁBIÁN J. 1813-1814. I. 195., 198., 200.

Fábián József a magyar, német, latin nyelvre fordító elkövette azt a hibát – minden jóakarata ellenére –, hogy a fajtaleíráskor a francia eredeti szőlőfajta- neveket átfordította magyarra, mintha önálló magyar fajtákról lenne szó. Mivel a magyaron kívül a német, latin fordítást is elvégezte, az e nyelvekre fordított fajtanevekkel óriási kavarodást okozott akarata ellenére. Természetesen ez a kor szemléletének óhaja volt, vagyis, hogy a XVIII. század végén, XIX. század elején a magyar szőlészet-borászat viszonyaira kell adaptálni a nyugat-európai eljárásokat. Fábián fordításában az alábbi fajtaneveket adta a fajták részletes ampelográfiai és termesztési értékelésével (az egyenlőségjel után az általam meghatározott fajtanév áll): Cukor szőlő (Sauvignon-) = Sauvignon blanc, Festőszőlő = Teinturier, Füstös szőlő (gros Muscadet, die rauchfarbige Traube = Muscadelle, kereklevelű szőlő (Feuille ronde, die weisse rundblättrichte Burgunderrebe) = Fehér kisburgundi vagy Chardonnay, Zöld szőlő (Gamay nais-) = Budai zöld, Fekete gamé (Gamey noir,-) = Nagyburgundi Kék, Kis Fekete (Petit Gamay,-) = Kék kisburgundi, Ugorka szőlő (Le Cornichon, Kümmerling-Traube) = Halhólyag, Murló (Le Murleau,-) = Merlot, Aranysárga kereklevelű (La feuille ronde,-) = Pino blanc, Aranyos szépszőlő (Le chasselas doré Bar-sur-Aube) = Chasselas, Fehér petrezselyemszőlő (Le ciotat, Raisin d' Autriche) – Ausztriában die halbwälsche Traube néven ismert = Chasselas, de veres változata is van, Fehér muskotály (Muscat blanc,-) = Sárga muskotály, és ennek bogyószínű változata a veres muskotály. Fekete muskotálynak nevezi Fábián József 1813-ban a (Le Muscat violet, die veilchen blaue Muscateller) = Fekete-muskotály fajtát. Az Alexandriai muskotályt is leírta, a (Corinth blanc, die weisse Kernlose, oder Korinthische Traube) Korinthusi fehér néven. Fehér Morillon (Maurillon hatrif,-) = Chardonnay, Molnárszőlő néven a Lisztesfehért, fehér malvasir néven a Szürkebarátot, Mourillon néven a Kék kisburgundit, Fehér Szavanyi néven (Le Savagnien blanc,-) = Pirostramini fehér változatát. Emellett olyan fajtákat is lefordított, amelyek Magyarországon nem terjedtek el később. Így pl. fordításai szerint a Gersely szőlő (Le Verjus), Svajtzer szőlő, Rochelli fekete és fehér (Rochelle noire et blandie), Lombardiai szőlő (Le Ramonat), Gyöngyszőlő (Le Raisin Perle, die Perletraube). A Németh Márton által ismertetett Gyöngyszőlő bogyói kerek, a Fábián által ismertetett fajtáé „szemei hosszúkásak”. A Pirok szőlő (le Meslier vagy Mornain blanc, die Lindauer, frühe Leipziger Traube), Mansard (Le Mansard), Marokkói szőlő (Le Raisin de Maroc, Marokkauer Traube) szintén szerepelt a lefordított francia könyvben.

J. A. Chaptal 1801-ben megjelent munkájában 2000 fajtáról számolt be, melyek a Párizs melletti Luxemburg kertben díszlettek. Az első nagyobb szabású ampelográfiai művet Chr. A. Frege írta 1804-ben *Versuche einer Classification der Weinsorten nach ihren Beeren* címmel. Az osztrák ampelográfiai szakirodalom Paul Ludwig von Conradnak a nyugat-dunántúli, ruszti szőlőfajtákat leíró munkáját az osztrák ampelográfiai előmunkálatok között tartotta számon.

1815-ben Simon Roxas Clemente, a madridi királyi botanikus kert igazgatója

az andalúziai fajtákról pontos és megbízható leírásokat tett közzé a fajták rézkarcos képével mellékelve. Ezt a munkát fordította franciára U. de Caumel, majd 1821-ben Fr. von Mascon németre.

1820-ban, Grácban F. X. Rath, majd 1821-ben Bécsben Fr. R. von Heintl a stájerországi és az alsó-ausztriai szőlőfajtákat értékelték. A stájer ampelográfiai és szőlészeti szakirodalom a XIX. század elején kimagasló eredményeket ért el, szintén János főherceg támogatásával. Így nem lehetett véletlen, hogy az andalúziai fajtákat lefordító Mascon is a főhercegtől kapott biztatást munkája elkészítésére. 1824-ben a Doll által írt *Berichtigung önologischer Urichtigkeiten* c. munkában a fajták közönséges neveit említi a szerző, míg 1826-ban a stájer ampelográfia megírására szintén János főherceg és a Stájerországi Mezőgazdasági Társaság adott megbízást Lorenz Edlen v. Vestnek, a gráci Johanneum kémiai és botanikaprofesszorának.

Ezeket az alsó-ausztriai és stájerországi fajtaazonosító, fajtaleíró és értékelő erőfeszítéseket azért kell újszerűnek tekintenünk, mert a minőségi bort termő szőlőfajták elismeréséért küzdöttek a silányabb, rosszabb fajták ellenében. Így pl. a Groben (Heunisch), a Roten Muskateller termesztésének csökkentését javasolva a rizling, a tramini, a cirfandli, az oportó és a kékfrankos fajták nagyobb területű termesztését szorgalmazták.

Az olasz fajták alapos, megbízható értékelését és leírását adta 1825-ban J. Acerbi katalógusában. 1829-ben Joh. M. Müheböck weisenkircheni pap 5 fehér, 2 piros és 3 kék wachau szőlőfajtát írt le az alsó-ausztriai Duna mentéről, az *Ampelographische Beschreibung der verschiedenen Weinrebensorten in dem Wachauer Bezirke* c. munkájában.

Az ampelográfiai szakirodalom külön megemlékezett Schams Ferenc *Ungarns Weinbau I–II.* c. kötetéről. Hermann Goethe elismerő és méltató szavaival a nagy magyar szőlő- (bor-) kincsről és fajtákról, ahogy megfogalmazta: „...die ersten genaueren Nachrichten über die grossen Weinschätze Ungarns und die daselbst cultivirten Rebsorten brachte.”⁴

A délnémet szőlőhegyek bor- és csemegeszőlő-fajtáit gyűjtötte össze és írta le Babo és Metzger 1836-ban, az osztrák szőlőket 1837-ben J. Burger. Ő Görög Demeter gyűjteményét tanulmányozta és használta fel, de Schams *Ungarns Weinbau*-ját is ismerte.⁵ 1841-ben Grácban két rendszerező, ampelográfiai munka is napvilágot látott Fr. Trummer és Fr. X. Hlubek tollából. Mindketten a természetes rendszer hívei, ellentétben L. E. v. Vesttel, aki még a bogyó, fürt, hajtás, levél szerinti mesterséges csoportosítást képviselte.⁶

Babo 1844-ben már a fajták változatainak és szinonimneveinek sokaságát is megadta. A számtalan hasonnev miatt 1876-ban már kimondottan az egy nyelv-

⁴ L. E. v. VEST 1826., Fr. R. von HEINTL 1808–1821. 168–178., E. EMINGER 1983. 225., J. BURGER 1837. 7–8., BABO Fr. L.–METZGER I. 1836., H. GOETHE 1878. 5.

⁵ J. BURGER 1837. VII.

⁶ A természetes ampelográfiai rendszerezés stájerországi képviselői: Fr. TRUMMER 1841., Fr. X. HLUBEK 1841., BABO, Fr. L. 1844.

ven beszélés érdekében ampelográfiai szótárt kellett Hermann Goethének írnia, aki két évvel később a bogyók alakja szerinti csoportosítását is megjelentette *Handbuch der Ampelographie* címmel, azonban ez a mesterséges rendszer ma már nem áll fenn.⁷

A szőlőfajták neveinek egységességét a számos – sokszor zavaros – népi, paraszti névadás után, a fajtaazonosítás és -leírás módszerének azonosságát a nemzetközi Ampelográfiai Bizottság ülései biztosították egyre nagyobb sikerrel (1873 Bécs, 1874 Wiesloch, 1875 Kolmar, 1876 Marburg, 1877 Firenze, 1878 Genf, 1879 Budapest, 1880 Geisenheim) a filoxéra pusztításának elhatalmasodásáig.

AZ ELSŐ MAGYAR FAJTALEÍRÁSOK

A dunántúli szőlőfajták rendszerezésével a Bél Mátyás pozsonyi evangélikus köréhez tartozó, Matolay János próbálkozott meg,⁸ aki a soproni szőlőkről készült leírásában a szőlőket négy csoportra osztotta: a duzzadtak, a fehérek, a szürkék és a csemegezőlők. A fajtanevek azonosításához is hozzákezdett, megállapítva, hogy a „soproni Zapfete” = a tokaji furminttal, míg a „soproni Augster” = a tokaji góhérral azonos. A nyugat-európai fajtákra is felhívta a figyelmet, így a rizling, veltelini, tramini, olaszrizling, cirfandli fajtákra. A furmintot Tumidulának (dagadt, hólyagosnak) nevezte és ampelográfiailag leírta. (Valószínű csak telt fürtű, „Hólyagos Furmint” klóntípust láthatott, mert különben elrúgott bogyókat és partenokarp kis szőlőbogyókat is megfigyelt és az elítélő, becsmérlő népi terminológiákat is rögzítette volna.)

Matolay után csak Mitterpacher Lajos próbálkozott a szőlőfajták ampelográfiai leírásával az *Elementa* 2. kötetében, ahol 36 fajtát írt le.⁹ Ezt az ampelográfiai tankönyvi részt a prágai Sebastian Hölbling munkássága hatására – aki 1777-ben Alsó-Ausztria szőlőfajtáinak első rendszeres leírója volt – készítette el. A levél, fürt ampelográfiai bélyegeit adta meg, azonban ezek alapján – az adatszegénység miatt – az azonosítás szinte lehetetlen. A szőlőfajtákat latin néven írja le a zárójelbe tett német és esetleg magyar névvel. Így a „Rothe Zierfahner, Pihähul, Rothe Mehlweisse, Rothe Muskateller, Gross-schwarze, Schwarze Abendroth, Schwarze Muskateller, Schwarze Raisler, Schwarze Fränkische, Schwarze Zierfahner, Schlehen Schwarze, Schwarze Burgunder, Schwarze Zapfner, Schwarze Geisdutte, Ketske Szőlő-Weisse geistutte, Grüne Lägler, Weisse Zapfner-Furmint, Weisse Augster-Gohér Szőlő, Grüne Mehlweisse, Grüne Muskateller, Weisse Muskateller, Grüne Burgunder, Weisse Raisler, Zuckerweinbeere, Seeweinbeere, Silberweise, Grüne Zierfahner, Weisse

⁷ H. GOETHE 1876., H. GOETHE 1878.

⁸ RAPAICS R. 1940. 181., 220–221.

⁹ MITTERPACHER L. 1779. II. 22–30.

Scheukurn, Honigtrauben, Risler, Rossschwänzel, Krämler, Schmeckende, Grobe, Braune, Wälsche" fajtákat említette Mitterpacher nagy hatású egyetemi tankönyvében.

Pankl Máthé 1790-ben a fajtaneveket ugyan latin, magyar, német és szlovák nyelven is megadta Pozsonyban megjelent könyvében,¹⁰ azonban csak rövid ampelográfiai fajtaleírásban közölte azokat. Így: aegomasta alba – Fehér kecskecsöcs – Weisse geistutte, dactilina – Gersely szőlő – grüne Lägler, tumidula – Fehér furmint – Weisse Zapfner, augusta – Fehér gohér – Weisse Auster, albella – Fejér szőlő v Mähweisse, apiana – Muskotály – Musckkateller, cyribotrus viridis – Zöld bákör v Grüne Zierfahner Traube, thurea – Szagos szőlő – Schmeckende, crifea – Kemény héjú szőlő – Grobe Trauben, allemana – Barna szőlő – Braune Trauben, rhetica – Veres bákör – Rothe Zierfahner, cyribotrus niger – Fekete bákör – Schwarze Zierfahner, rubella – Rózsa szőlő – Rothe Musckkateller, thurea nigra – Fekete muskotály – Schwarze Musckkateller, burgundica – Fekete burgundiai – Schwarze Burgunder, aurisiaca – Fekete németh szőlő – Schwarze Fränkische.

A XVIII. század végi és a XIX. század eleji magyar nyelvű mezőgazdasági szakkönyvírók részletes ampelográfiai leírást nem adtak, fajtameghatározást nem végeztek, sőt, mint fentebb már láttuk, még a fajták ajánlásában is rendkívül óvatosan jártak el. Pethe Ferenc azt írta, „a’ milyen lehetetlen az, hogy én a’ híres bortermelő vidékeken, mindeniken sorba, egy egy esztendeig lakjam, – ha a’ hazabeli szőlők’ fajtáinak valóságos megkülönböztető tulajdonságait és formáját igazán akarnám leírni. De még úgy sem volna tökéletes a’ munka...”¹¹

A keszthelyi Georgikonban a hallgatókat a szőlőfajta-meghatározásra, az ampelográfiai határozókulcsok ismeretére oktatták, aminek 10 pontjára az 1837-es georgikoni szőlőjegyzet is kitért.

A magyar fajtaleírások hiányosságait, illetve az ampelográfiai táblák, rajzok hiányát Leibitzer János is felvetette 1832-ben. Javasolta, hogy az azonos időpontban lerajzolt, megörökített fajták képe, neve, a különböző borvidékek más-más néven termesztett, de azonos fajtáinak a meghatározására is megfelelné. A Gazdasági Lapok azonban még 1852-ben is azt hiányolta, hogy: „Csak az a baj, hogy nálunk az egyes fajoknak gyakorlati tapasztalatokon alapult ki-merítő leírása és megismertetése mindeddig nem létezvén, a magában jeles faj is sokszor félrevetetik...”¹²

Havas József – a kor kiváló szakembere és az OMGE Szőlőművelési és Borászati Szakosztályának elnöke – ugyanebben az évben megállapította, hogy a paraszti szőlőkben és általában a szőlőhegyeken a fajták fel nem ismerése a fajtaalbumok és a fajták azonosítását, tulajdonságainak behatárolását segítő, érthető és olvasható ampelográfiai könyvek hiányára vezethető vissza. Ez a

¹⁰ PANKL M. 1790. 72–75.

¹¹ PETHE F. 1808–1813. II. 423.

¹² LEIBITZER J. 1832. 8., és Gazdasági Lapok, 1852. 1160–1161.

hiány a szőlőtermesztésben pedig nagy gazdasági kárt okozott nap mint nap, minden egyes szőlészeti munkánál. A fajták igényeinek, tulajdonságainak nem ismerete, a fajták fel nem ismerése nem tette lehetővé a minőségi munkát. A stájerországi ampelográfiák és az alapos szőlészeti szakirodalmi tevékenység hatására Nagykanizsán is megjelent 1869-ben egy alaposabb ampelográfiai fejezettel bővített magyar szőlőtermesztési szakkönyv Tersánszky Józseftől. Talán a felismert hiány és a népi szaktudás javítása érdekében nyomták ki a könyvet, amely később nagyobb visszhangra lelt a nyugat-magyarországi, dunántúli szőlőtermesztők körében. Azonban még az ilyen jellegű alapos szakmunkák hatását is kétségbe vonta Entz Ferenc a színes, fajtabemutató képes táblák, metszetek hiányában. A mai ampelográfiák által is használt fajtaleírást és meghatározást végül Molnár István vezette be 1897-ben, aki a gyakorlati felhasználás szerint bor- és csemegeszőlő-fajtákra osztotta a szőlőket, és a bogyószínt vette alapul.¹³

A NYUGAT-EURÓPAI FAJTÁK ELSŐ MAGYARORSZÁGI MEGFIGYELÉSEI, TERMESZTÉSI ÉRTÉKELÉSÜK

A *Gazdasági Lapok* 1850-ben már javasolta, hogy a francia és a német, elsősorban a Rajna melléki célszerűbb technológiai eljárásokat a magyar termeszők is vegyék át, és a mennyiségi termesztésről a minőségre térjenek át.¹⁴ Ennek alapfeltételeként a jobb fajták ültetését és elterjesztését tűzte ki célul. Az újabb nyugat-európai fajták telepítése mellett a híres magyar borvidékek eredeti karakterét, boraik jellegzetes ízét, zamatát is meg kellett őrizni az elképzelések szerint. Az új fajták fokozatos előretörése azonban az egykori borvidékek borait megváltoztatta. A legjellegzetesebb, legszembetűnőbb változás a fehérbor- és vörösbor-szőlőfajták változására a soproni borvidéken következett be. Schams írja, hogy adatgyűjtése ideje előtt (1820–1830 között) néhány éve Ruszton kipróbálták a „blauer Burgunder” fajtát, mert a korábbi fehér szőlőfajtákat baktériumos golyvásodás (der Grind) pusztította, ami ellen legjobban ezzel a vörösbort adó fajtával tudtak védekezni.¹⁵

A *conv. occidentalis* fajtacsoport fajtái fokozatosan nyertek tért. 1858-ban a *Falusi Gazda* Fehér Józsefnél Ujbecsén és Entz Ferencnél Pesten árult fajtákat ismertette, amelyeket kalapácsos dugványként meggyökereztetve kaphatták a vásárlók. A nyugat-európai fajtákat legnagyobbbrészt személyesen vagy családi kapcsolatok révén Bordeaux-ból, Grácból, Dalmáciából szerezték be, de a fajtaazonosságért kezkeskedtek. Ebben a korabeli jövedelmező vállalkozásban a következő fajtákat lehetett megrendelni: „Augustana, Burgundi fehér korai

¹³ HAVAS J. 1852. 107., TERSÁNSZKY J. 1869., ENTZ F. 1864. 29-30., MOLNÁR I. 1897.

¹⁴ PÉTERFY J. 1850. 83-84.

¹⁵ Sopron, Ruszt fehérbor és vörösbor-szőlőfajták fajtaváltására: SCHAMS F. 1832. 261.

(Auergrass), Carmenet sauvignon, Clairet de timoux, Clairette du pais, Chasselas blanc, Chasselas rouge, Gewürztraminer, Izabella, Klevner, Morillon hatif, Morillon noir, Magdolna, Merlot, Muscadette fehér, Muscat violet noir, Oporto, Portugiesi kék, Pineau franc, Refosco, Rieszling, Rieszling wälscher, Ruländer, Sauvignon, Semilion, Saint Laurent, Sylvani kék, Sylvani zöld, Szlankamenka, Teinturier de grasse salache, Trollinger, Zimmertraube”, vagyis Nyugat-Európa korabeli divatos fajtáit.¹⁶

Az új fajták elsősorban az uradalmi szőlőkben terjedtek el, ahol a minőségi, eladható bortermelésre törekedtek. A paraszti szőlőkben ezzel szemben a kevesebbet termő és szakszerű termesztést igénylő conv. occidentalis fajtákat nem kedvelték. A minőségi, bort termő nagy hírű, dunántúli borvidékeken, éppen a nagyobb számú uradalmi szőlők jó példája nyomán hamarabb nyertek tért a nyugat-európai fajták, aminek pozitív hatása a paraszti szőlőkben is kimutatható. 1862 őszén a badacsonyi szőlőkben már 10-12 éves rizling- és traminültetvényeket néztek meg a Zala megyei Gazdasági Egylet kiállításán részt vevő látogatók. Beszámolóikban azonban a kiállítási résztvevők megemlégtették, hogy ezek a fajták nem érezték jól magukat, a sekély termőréteg, a száritó, meleg szél miatt. Azt írták: „nincs egybe szomorubb és leverőbb látvány, mint egy badacsonyi rizling vagy tramin rakás, kis, hitvány fagyalfa bogyó alaku, apró cseprő fürtök és szemek lógnak és ezek is csak elvéve a tőkéken... hogy ilyen renovatióknál a rizling és szomoru kullogója (Trau-mir-nit) tramina el nem maradhat, – az már bizonyos”.¹⁷ A nem megfelelő minőségi szakmunkák, az új fajták igényeinek és tulajdonságainak nem kellő ismerete bizonyos mértékű idegenkedést szült az évszázadok óta megszokott és jobban ismert, bőtermő, a rejtett rügyeiből is vesszőt és fürtöt nevelő, erőteljes pontuszi fajták miatt. Egy 1881-ben Nagykanizsán megjelent népszerűsítő szakkönyv is csak az „első rendű” helységeekben és azoknak ajánlotta a conv. occidentalis fajtacsoport fajtáit, akik saját szükségletükre vagy kedvtelésből inkább a minőségi bortermelést próbálták ki.¹⁸ A traminít, a szürkebarátot és a burgundit javasolta ebből a célból termesztetni. A Balaton-mellékre a furmint mellett már az olaszrizlinget is ajánlotta a könyv. Ezzel az olaszrizling dunántúli diadalútját még jobban elősegítette, ami a fehérbort termő borvidékek borainak a XIX. század végi további egységesüléséhez vezetett. Az olaszrizling XIX. század végi terjedése, a XX. században pedig a fő és domináló borszőlőfajtává válása a korábbi jellegzetes eltérő ízű, zamatú, különböző fajtákból és a virágtermékenyülés érdekében vegyes telepítések fajtaarányából készült mustok és borok, valamint egyedi bukéjú, illatú nemes italok lassú eltűnését is jelentette.

¹⁶ Falusi Gazda, 1858. 89–90.

¹⁷ Falusi Gazda, 1863. 152.

¹⁸ A paraszti szőlőkben a conv. occidentalis fajtacsoport fajtáiról az elitélő, elégedetlen, csaldótt véleményekre vö.: JANKÓ J. 1902. 261., a nagykanizsai vélemény: ÁRVAY I. 1881. 23.

AZ URADALMAK SZEREPE AZ ÚJ FAJTÁK ELTERJESZTÉSÉBEN

Az új fajták elterjesztéséből az uradalmak tevékenyen kivették részüket. Alapvető érdekük fűződött a fajtaváltáshoz, hiszen a minőségi bor árucikk volt, ugyanakkor mind a tőkebefektetésre, mind a szakszerűbb szőlő-bormunkálatok elvégeztetésére lehetőségük nyílt. A kommersz vörösbortermő vidékeken fokozatosan fehérborfajták telepítésébe fogtak, majd a minőségi conv. occidentalis csoport fajtaival cserélték fel a majorsági szőlőjük tőkéit. Megfigyelhető ez például a mernyei uradalom szőlőgazdálkodásában is, de az Esterházyak alsóúti szőlőjében, a Hunyadyak baglasi (Somogy m.) szőlőhegyén is a Rajna mentéről hozatott rizlinget telepítettek a XIX. század elején.¹⁹ Baranyában először a villányi főhercegi uradalmak igazgatója, Zimmermann Károly hozatott rizlinget, azt az utasítást adva mellé, hogy „fejbe ne metszessék, hanem vagy csapolva, vagy egy-két vesszeit meghagyva és végeit földbe bocsájtva, avagy lugásra bocsájtandó.” A villányi főhercegi szőlőből már a XIX. század közepén adtak el conv. occidentalis fajtacsoportba tartozó fajtákat. A bellyei uradalomba is a Mosel mentéről hozattak rizlinget. De a bikali uradalom, a pellérdi uradalom, a pécsi káptalan szentmiklósi szőlészete is a korszerű, új fajtáknak (rizling, oportó, tramini) első dunántúli, üzemi szintű termesztői voltak.²⁰

A Fertőmenti főhercegi szőlőbe is az 1840-es években a Rajna mentéről telepítettek rizling, Clävner, tramini, fehérburgundi, szürkebarát és oportó fajtákat.²¹

1849 novemberében a tatatóvárosi Esterházy-szőlőskertből, a tisztiszek engedélyével az alábbi 12 030 db vesszőt adtak el: „Fekete portugáliai” (oportó) 2000 db, „Klefner fekete” (Clävner) 2100 db, „Vörös fekete” 300 db, „Vörös tramini” 2200 db, vörös kövidinka 200, bogdányi dinka 100, decsi vörös 50, fehér rizling 500, olaszrizling 600, burgundi fekete 500 db és különböző jó fajtákból 780 db.²²

Somogyban a gálosi és a hajmási szőlőhegyére Festetics Lajos Olaszországból és Franciaországból telepített nemes szőlőfajtákat, míg a közeli simonfai hegyre Somssich Pál a XIX. század közepén.²³ A mintaszerűen kezelt Somogy megyei Baglyas kéthelyi szőlőhegyén egy Appel nevezetű földbirtokos rajnai és franciaországi szőlőfajtákat telepített el. A soproni Weinbau Verein legsikeresebb szaporítóanyaga a XIX. század közepén a rizling, a tramini és a furmint volt, amiből 20 000 gyökeres és 30 000 simavesszőt tudtak eladni évente.²⁴

A mernyei uradalomban a szőlészetet 1869-ben felújították. Dörgicsén a furmint mellett traminit, rizlinget és Chasselas ültetvényeket alakítottak ki, a ta-

¹⁹ TÓTH T. 1973. 146., uo.: 1978. 61.

²⁰ RUZSÁS L. 1961. 977.

²¹ W. KÖHLER 1866–67. 8.

²² KÁLLAY I. 1980. 152.

²³ CSORBA J. 1857. 55.

²⁴ MÜHL N. 1964. 27.

szári szőlőhegyen az előregedett sárfehér vágókat felújították és Öszödön is egy 3,5 kh-s telepet hoztak létre. 1878-ra már 60 kh-at is elérte az uradalmi szőlők területe a mernyei birodalomban.²⁵

A csejthei uradalom 1872-ben Vöslauból több ezer oportót vásárolt és telepített.²⁶

1883-ban Albrecht főherceg bellyei uradalmában a 19 kh-nyi jesseföldi gazdaságban rizlingből, burgundiból, traminiből több holdat ültettek. A 44 kh-nyi villányi bortermelő kerületben is főleg oportót és rizlinget telepítettek.²⁷

Pilisszántó határában a Borászati Lapoknak saját szőlőtelepe volt, ahonnan a fajtaváltást az új minőségi borszőlőfajták eladása révén a nagy hírű szaklap ezúton is segítette. Ezek a fajták az uradalmi szőlőkben dolgozó napszámosok, bér munkások révén a XIX. század végén, a filoxéravész után lassan már a paraszti szőlőkben is megjelentek.²⁸

Gönczi Ferenc göcseji és hetési néprajzi nagy monográfiájában is leszögezte, hogy a burgundi, rizling, oportó fajtákat a XIX. század végén lassan itt is termesztésbe vonták, az Izabella fajtát pedig kerti, tornáclugasnak használták fel más dél-dunántúli területekhez hasonlóan.²⁹

A TELEPÍTÉS ÉS A FAJTA KAPCSOLATA A PARASZTI SZŐLŐKBEN

A fajtatizsza telepítést a conv. pontica fajtacsoport nővirágú, nagyszámú fajtája miatt nem lehetett megkövetelni. Azonban a nagyon kevert állományú szőlők fajtaszámának csökkentéséért már Nagyváthy is síkraszállt. Saját szőlejét hozta fel példának, ahol soronként álltak a fajták: kadarka, karaj, rózsza, bajor, góhér, spanyol muskotály, furmint és a „Hosszúszemű”. Így a beporzást nem akadályozta meg, de a fajtaszámot csökkentve, akár soronként fajtatizsztán szüretelhetett is. A fajtatizsza telepítéssel és a fajtatizsza ültetvényekben a XIX. század végére a kevert ültetést igénylő sárfehér, kéknyelű, juhfarkú, bajor, vörösdinka, kadarka fajták termesztésével lassan felhagytak, és az olaszrizling, kövidinka, mézes, ezerjő, szerémi zöld, szlankamenka; a csemegeszőlők közül a csabagyöngye, passatutti, Chasselasok, Muscat Othonel fajták kerültek előtérbe.

A *Borászati Lapok* már 1895-ben felhívta a figyelmet arra, hogy gyalogművelésre, vagyis támaszrendszer nélküli termesztésre nem mindegyik fajta megfelelő, mert pl. a XIX. század végén divatosná vált és nagymértékben termesztésbe vont olaszrizling fajta gyalogművelésben elvadult és semmit sem ter-

²⁵ TÓTH T. 1978. 276.

²⁶ ETHEY Gy. 1943. 72.

²⁷ ALBRECHT... 1883. 164.

²⁸ Borászati Lapok, 1893. 547.

²⁹ GÖNCZI F. 1914. 573.

mett.³⁰ Rendkívül bőtermőnek a szlankamenka, bogdányi dinka, hosszúnyelű, Mirkovácsa fajta mutatkozott, nemhiába, hiszen ezek a pontuszi fajták a balkáni szőlő-borkultúra északabbra húzódásával éppen a gyalogművelés évszázadok alatt szelektálódott, bevált fajtái voltak. Mind a természeti, mind a műveléstechnikai igénybevételt jól tűrték és viszonylag bő termést hoztak. A gyalogművelést jól bíró, bőtermő és minőségi bort adó fajták közé sorolta a *Borászati Lapok* még a kadarkát, sárfeketét, fehérdinkát, rakkszőlőt, juhfarkot és a kövidinkát. A gyalogművelés a XIX. században fő és elterjedt művelési móddá, karó-támrendszer nélküli eljárássá vált a Kárpát-medence közepén. Csak szűk és kis visszhangú vita folyt a *Falusi Gazdában* 1864-ben arról, hogy a karózatlan, gyalogművelésű szőlőtermesztést az igénytelensége és alacsony borminősége miatt egy-két szőlősgazda helytelenítette.³¹

A METSZÉSI ELEMENK HOSSZA ÉS A TÖKETERHELÉS A PARASZTI SZŐLŐKBEN

Termőegyensúly

A termőegyensúly fenntartásának fontosságát a szakirodalom már korán felismerte. A nagy hatású Germershausen 1785-ben azt írta, hogy a tőke állapotát, kondícióját, korát kell figyelembe venni, de mindig úgy metszeni, hogy alacsony maradjon, ne kopaszodjon fel.³² Más metszést javasolt már a XVIII. századi nyugat-európai szakirodalom a tőke kialakítására és mást a termőkor idejére. A vegetatív és a generatív rész egyensúlyát hirdette Chaptal amikor azt írta, hogy minél több vesszőt hagyunk a tőkén, annál többet teremnek, de a borminősége is annál csekélyebb lesz.³³ A tőkék termőegyensúlyát könnyen felborította a metszők hozzá nem értése, a metszés elhanyagolása. A XVIII. század végén, 1786-ban írta a devecseri tisztartó a metsző parasztemberekre a prefektusának: „az jó vastag venigét nézik csak, az vastag vinegejű Szőlő Szokot pedig rosz fajta lenni, mert hogy nem igen terem csak az vesszőben veszi erejét kövér, és szép reája nézni.”³⁴ Az allodiális szőlőket robotban metsző jobbágyok nemcsak hanyag munkát végeztek, hanem nem is értettek a metszéshez. Ezért utasította külön, pl. 1814 márciusában az uradalmi kormányzóság az ispánt – mikor az előszállási uradalmi szőlőhöz (Fejér m.) herczegfalvi robotosokat rendeltek ki –, hogy megfelelő embereket válogasson ki a metszés munkájához. „A metszők olyan okos és értelmes emberek legyenek, akiknek keze

³⁰ Borászati Lapok, 1895. 424.

³¹ Falusi Gazda, 1864. 345. A gyalogművelés elterjedésére, történeti kérdéseire, térképre vetített területi nagysághoz vö. CSOMA Zs. 1982. 54–56.

³² GERMERSHUSEN 1785. IV. 413–414., 428–429.

³³ FÁBIÁN J. 1805. 32–33., MITTERPACHER L 1815. 20., 21., 22., 23.

³⁴ Veszprém Megyei Levéltár D. Devecser. Capsa 8. Nr. 86. Devecseri Dominiumbeli Relatiók.

után a szőlőtőke sirni ne kéntelenitessen.”³⁵ A termőegyensúly általában Magyarországon azért borult fel, mert túl sok rügyet hagytak a parasztok egy-egy tőkén, nem pedig csak a hosszú metszés, szálvesszőzés miatt. Általában ugyanis rövidre metszték a szőlőtőkéket, az egyedi fajtaigények ismerete hiányában, de ugyanakkor sem a zöldmunkákat, sem a letermett vesszők töből eltávolítását sem végezték el. A tőkefejet nem tartották tisztán, így a termőegyensúly hamar felbillent. A Balaton-melléken az adósságot csökkenteni akaró gazdák metszettek csak hosszabbra, „kányavellás”-ra. Az aszimmetrikus tőketerhelésnél éppen ott hagytak rügyet, ahol a vesszők amúgy is erősebbek voltak.³⁶

A PARASZTI SZŐLŐK FAJTÁINAK METSZÉSI IGÉNYEI

A fajtaösszetételben a metszéshez igazodva a pontuszi fajtacsoporthoz tartozó fajták túlsúlya mutatkozott meg. A viszonylag igénytelen és mellékrügyeikből is termést hozó, a kopasz és rövidmetszést bíró szőlőfajták a technológia adottsága révén elszaporodtak. Simon Vince bár hangsúlyozta (1865-ben) a metszők fajtaismeretének fontosságát,³⁷ ez azonban csak utópia maradt. A kevert fajtaállományú paraszti szőlőkben a különböző fajták különböző hosszúságú metszést igényeltek volna az egyedi fajtaigényeik szerint. A szőlőfajták metszésének tisztázására már 1864-ben az OMGE gellérthegyi kísérleti szőléjében 41 fajtával kísérleteztek. Több olyan fajta volt itt termesztésben, amelyeket alacsony művelésük ellenére hosszúvá kellett metszeni. Így a kéknyelű, sárfehér, porcsin, erdei, hárslevelű, kövérszőlő, lisztes, vékonyhéjú, furmint, járdovány és részben a tüskéspupu zamatos, bajor, gohér, királyszőlő fajtákat. A XIX. század második felében elterjedő Izabella, Augusztána, genuai, valamint a rajnai rizling, tramini, burgundi, Muscat Lunel, Sauvignon, Cabernet, Merlot is hosszú metszést igényelt a csemegefajtákkal együtt. A régi magyar fajták művelés- és metszési módja, illetve igénye tehát két tényre ad választ a mai kutatónak:

1. A középkori lugasművelésben ezeket az alacsony művelési igényű egykori magyar vagy régi fajtákat nem vagy csak alig használhatták fel.
2. Az 1970-es, 80-as évek nagyüzemi magasművelés formájába kényszerített régi magyar szőlőfajták, az eltérő biológiai tulajdonságaik, habitusuk, növekedési erélyük miatt, lassan kiszelektálódtak, számuk a termesztésben csökkent.³⁸

³⁵ FARKAS G. 1965. 149.

³⁶ JANKÓ J. 1902. 264., a termőegyensúly ismeretére: PARRAGH G. 1860. 89., az asszimmetrikus terhelésre: GYÜRKY A. 1879. 62–63.

³⁷ SIMON V. 1865. 777.

³⁸ Vö. PARRAGH G. 1860. 33., GYÜRKY A. 1879. 63., GALGÓCZY K. 1880. 149., las TORRES J. 1872. 113., és CSEPREGI P. 1965. 225.

Nyugat-Magyarország és a Dunántúl szőlészetében a XIX. század közepén megjelenő „Hooibrenkolás” eljárása (szálvessző hagyása és vízszintes lekötés) körüli vitában viszont azzal érveltek, hogy ez az eljárás egyes vidékeken már ismert régi eleme volt a termesztéstechnológiának. Vagyis az egyszerűsített, csak rövidre metszés mellett egyes fajtákat hosszabb csapra vagy szálvesszőre is hagytak, amit sokszor rudasra metszésnek is neveztek. Ez jelzi, hogy területenként és szőlőtermelő közösségenként (elsősorban Nyugat-Magyarország német nemzetiségű gazdák lakta borvidékeken és a minőségi bort termelő Balaton-melléki szőlőkben) is paraszti gyakorlatnak számított már ekkor. A Hooibrenk-féle metszés lázas sietséggű dunántúli vizsgálatát az indokolta, hogy szabadalomra terjesztették fel. A szálvessző hagyásának és a másik, szomszéd tőke felé húzásának vízszintes lekötése Franciaország északibb borvidégein és a Rajna mentéről terjedt kelet felé. Valószínű a metszés belső fejlődése eredményeként alakult ki és terjedt el a XVIII. századi fajtaátvétellel ez a módszerű hosszúra metszés, míg Sopron környékén már korábban, középkori módszerként élt a szálvesszős fejművelés metszési szokása.³⁹

KOPASZFEJMŰVELÉS A PARASZTI SZŐLŐK FAJTÁINÁL

J. Metzger szerint az alacsonyművelés Nyugat- és Közép-Európában a 16–17. századi természeti, gazdasági, társadalmi változások hatására terjedt el a korábbi lugasművelés visszaszorulásakor.⁴⁰ Égető Melinda ezzel szemben a XIII–XIV. századtól véli az alacsonyművelés egyeduralomra jutását a Kárpát-medencében.⁴¹ Schams a XIX. század elején mindenesetre az alacsonyművelést már teljesen általánosnak látta.

Az állandóan sárszemre metszett fejművelést a tőkefej kerek bunkós alakja alapján kopaszmetszésnek nevezték. Térképre vetítve látható, hogy Nyugat-Magyarország és a Dunántúl, valamint az Alföld szőlőterületeinek döntő többségét a XIX. század második felében kopaszra metszték. A kopaszmetszéses tőkék bár külső jegyeiben első pillanatra hasonlítanak, mégis két, eltérő szőlőkultúrát képviseltek. Dunántúlon Veszprém megyétől délre a Dráva és a Duna vonaláig, valamint a Dunakanyarban Budától északra gyalogművelésű (karó nélküli, erősen csonkázott) kopaszra metsző területet találunk, míg Fejér megyétől északnyugatra karók melletti, nem csonkázó, kopaszmetszéses szőlőterületek nyúltak el. A két terület határa közel azonos a török hódoltságával, vagyis a balkáni eredetű vörösborkultúráéval, a gyalogművelésű kopaszmetszéses területtel.⁴² Az egymástól eltérő szőlőkultúrák kopaszmetszésű fej-

³⁹ CSOMA Zs. 1994–95. 158.

⁴⁰ J. METZGER 1827. 143.

⁴¹ ÉGETŐ M. 1980. 73.

⁴² CSOMA Zs. 1994–1995. 143., 159.

művelésű tőkéinek képe a karózsztásban tér csak el egymástól. A gyalogművelés a karónélküliségre utalt, mint a népterminológia más gyalog-összetételű szavában is, ahol az a tulajdonságot, vagyis az alacsonyságot jelentette. Az erőssvesszejű, rövid ízközű, merev pontuszi, balkáni fajták feleltek meg a karó nélküli természetnek. A török hódoltság után elterjedő kadarka vörösborszóló-fajta természetése mindenhol összekapcsolódott az igénytelen kopaszra metszett gyalogműveléssel.

Ezzel szemben Dél-Németországban, Alsó-Ausztriában és Észak-, Nyugat-Dunántúlon egy olyan kopaszmetszésű szőlőkultúra alakult ki, ahol igényes, minőségi bortermelés folyt. Valószínűsíthetően a betelepített németek egy csoportja Dél-Németországból magával hozhatta ezt a természetéstechnikai ismeretet, és új elemként, vagy a balkáni vörösborkultúra természetéstechnikájával keverten alkalmazták Nyugat-Magyarországon és a Dunántúlon is. Az eltérő, északnyugati és délkeleti eredetű kopaszmetszés közti különbséget abban látom, hogy az északnyugati kopaszmetszés nem a kadarka fajtához, nem gyenge kondíciójú talajhoz kötött, a zöldmunkák itt metszést kiegészítőek és vele egyenrangú fontosságúak, a tőkék karózsztáltak és karóhoz kötöttek, valamint mindig a minőségi szőlőtermesztés volt a cél. A két művelés, eljárás között külső megjelenésben nagy hasonlóság mutatkozott: így a kis termőfelületben és tenyészterületben, a kopaszra, gömbölyűre kialakított tőkefejen, a nagy területi sűrűségben, a legkisebb termékenységi egyúthatóban.⁴³

A FAJTA SZEREPE A PARASZTI SZŐLŐK SZÜRETÉBEN

Schams Ferenc a nyugat-európai fejlettebb szőlőművelés egyik legjellemzőbb jegyeként a szüreti munkákban a minőségi bortermelésre törekvést látta és ennek magyarországi hiányát hangsúlyozta. Szerinte az elő- és utószüret hiánya, a szüretidő kihúzása és a töppedt-aszúsodott bogyókra törekvés hiánya, a tiszta szüretelőedény hiánya, a nem színtiszta szüretelés, a szállítás, feldolgozás tisztaságának hiánya, a vörösborkok tökéletes kimunkálásának hiánya mind a gyengébb minőséghez vezetett Magyarországon a XIX. század első harmadában. Schams azonban ennek okaként nem vette észre a feudális akadályokat, a fékező erőket, a nyugat-európai szabadabb jogállású, a piac értékítéletében közvetlenül élő szőlőtermesztő paraszttal szemben a dunántúli jobbágyot.⁴⁴

Nagyváthy János hiába szorgalmazta a fehér fajták érésidő alapján való válogatását, ez a szokásos egymenetes szüretben gyakorlatilag kivitelezhetetlen volt. Az északnyugat-dunántúli, budai szőlőterületek két- ill. többmenetes szürete mellett a Dunántúlon máshol is – elsősorban uradalmakban – megpróbálták a szüretelés ilyen módját.⁴⁵

⁴³ Vö. CSOMA Zs. 1994–1995. 158–159.

⁴⁴ SCHAMS F. 1837. 1–39.

⁴⁵ NAGYVÁTHY J. 1821. 223.

1798-ban a csákvári tisztség elrendelte, hogy a vértesszőlőben a fehér és a kék szőlőt külön szüreteljék. A mernyei (Somogy m.) uradalomban a XIX. század elején a vörös és a fehérbort adó szőlőfajtákat külön szüretelték. A villányi főhercegi szőlőben 1856-ban, Zimmermann Károly uradalmi igazgató javaslatára fajtánként szüreteltek.⁴⁶

A bellyei uradalom XIX. század végi villányi és jászóvári szőlőjében az oporto fajtával kezdték a szüretet, 2 héttel később a kadarkával folytatták, majd a rizling szüretelésével a nemes rothadást várták meg.⁴⁷ Így 3-4 menetben is szüreteltek itt. A szín, fajta, érésidő szerinti többmenetes szüret a fajtatiszta telepítések arányában az uradalmi szőlőkben terjedt el, ellenben a paraszti szőlőkben nem, vagy csak rendkívül nehézkesen. Itt a korai érésű fajták már rothadtak, a késői érésűek pedig még savanyúak lehettek, miközben a paraszti szőlőkben a szín szerinti vegyes szüret volt általános. A XVIII-XIX. század eleji uradalmi szőlők allodiális borai is még vegyes fajtájú szőlőkből származtak.

A BORKEVERÉS, HÁZASÍTÁS ÉS A FAJTA KAPCSOLATA

A kereskedelem állandó borminőségre törekvő igényei miatt a bor összekeverése, a borházasítás nem tartósak, ezért a kereskedők keverték más, nagyobb savtartalmú, jobban eltartható borral. Az uradalmi borászatok gyakran éltek a borházasítással azért, hogy az erős savakat tompítani, hol pedig az íz-, zamat-, bukéanyagot gazdagítani tudják. A mernyei uradalom pl. a XIX. század második felében fajtatiszta borként a fűszeres olaszrizlinget, a lágy ízű oportót és a nagyon illatos és zamatos muskotályt készítette és adta el, míg a rajnai, olaszrizling, mézesfehér, tramini, kéknyelű, furmint fajták borait házasításra használta fel.⁴⁸

AZ ÉTKEZÉSI (CSEMEGE-) SZŐLŐFAJTÁK PARASZTI TERMESZTÉSE ÉS JELENTŐSÉGE

Kimondottan étkezési célra, csemege-szőlőként Magyarországon csak a XIX. sz. második felében telepítettek nagy bogyójú és fürtű piacos csemege- illetve ketős hasznosítású szőlőfajtákat. A XVI-XVII. században megjelent kisázsiai, apró magvú vagy magvatlan fajták mellett a XVIII. század végétől a Chasselas fajtcsoport fajtáit is telepítették fogyasztás céljára.

⁴⁶ SCHAMS F.1833. 251., TÓTH T. 1974. 146., Falusi Gazda, 1857. 46.

⁴⁷ ALBRECHT... 1883. 165.

⁴⁸ BORSOS M. 1846. 13., TÓTH T. 1977. 285., Oesterreichisches Landwirtschaftliches Wochenblatt. 1887. 44., 1889. 164., Borászati Lapok, 1898. 599., 1903. 5XIX.

Elsősorban a jó természeti és értékesítési lehetőségekkel bíró borvidékeken. Így Győr, Neszmély vidéke, Kecskemét, Gyöngyös, Beregszász, Királyhalom, Törökkanizsa, Törökbecse, Bácsalmás, Vercs, Arad és Méneshegyálja környékén. Jelentőségében és hírében azonban mindegyiket megelőzte Nagymaros. A nagymarosi németek családi kapcsolataikat és nyelvismeretüket kihasználva az 1850-es években kezdtek vállukra vetett tarisznyával a bécsi, berlini, krakói piacokat csemegeaszőlővel felkeresni. A kezdeti sikerek után kosárszám szállították a csemegeaszőlőfürtöket. Berlin piacain augusztus végén már általánossá, megszokottá vált a szőlőt áruló nagymarosi gazda. A nagyfokú kereslet és a jó jövedelem arra sarkallta a nagymarosiakat, hogy saját termésükön felül, felvásárlással, közvetítsék más tájak csemegeaszőlő-termését is. A marosi szőlő virágzó üzletét az 1880-ban Nagymaroson is fellépő filoxéra akasztotta meg. Kereskedelmi kapcsolataik révén azonban hamarosan az ország még filoxéramentes területeiről, sőt Dél-Tirolból is biztosították a kieső szőlőmennyiséget. Jelentős nyereségükből így a Nagymaros környéki szőlők újítására, filoxéra elleni védekezésére is futotta. Az 1880-as években példaként emlegették országosan a nagymarosiak szénkénevezését és szaporítóanyag-telepítéseit. Az ügyes és élelmes nagymarosiak nemcsak csemegeaszőlőt vásároltak fel más vidékeken, hanem szőlészeti-borászati eszközök eladásával is foglalkoztak. Így került a Mátra vidékére több árucikk is, pl. a jellegzetes kőhúzos nagy faprések is. A szőlőfajta, az értékesíthető csemegeaszőlő-fajta így az egymástól távolabbi területek közti gazdasági, majd társadalmi kapcsolatok kialakulását is elősegítette. A nagymarosi csemegekereskedők, felvásárlók ugyanis kihelyezett felvásárlókat is alkalmaztak.

A marosi szőlő Csehországba, Schleswig-Holsteinba, Prágába, Lembergbe, Jaroslawba, Hamburgba, Lipcsébe, Magdeburgba és több más német, lengyel, cseh, osztrák városba is eljutott. A csemegeaszőlőt a nagymarosiak száraz, harmatmentes időben szüretelték. Elsősorban a mézesfehér, oportó, ökörszemű, Chasselas és a vörös kecskecsesű szőlőfajtákat. Ez utóbbi kettő fajta a távolabbi szállítást is jól bírta. Az ökörszemű fajtát Nyergesújfalu és Galgóc vidékéről hozatták. A szőlőfürtöt kis tollseprűvel leporolták, vigyázva, hogy ne sértsék meg a bogyóhéjat, ahol a penészesedés, rothadás elkezdődhetett volna. A megrepedt, rohadt bogyókat keskeny, hosszúkás, hegyes ollóval, az ún. bogyózó ollóval vágják ki az ép fürtből. Osztályozás után, közelebbi szállításra tüllel vagy vászonnal levarrt kétfülű kosárba csomagolták. Távolsági szállítás esetén kisebb, fedeles kosárkába helyezték el a fürtöket. Erre olasz cseresnyés-kosarakat, majd később Markovecből származó szőlőkosarakat használtak fel. A filoxéravész előtt szőlőlevelekbe burkolták a fürtöket, hogy ne érjenek egymáshoz, majd az 1890-es évektől lágy vörös színű csomagolópapírral bélelték ki a kosarakat, amibe rétegesen helyezték el a fürtöket és a színes csomagolópapírt. Egy-egy kosárka 6-8 kg-ot nyomott. Vasúton 2,5 nap alatt ért el Berlinbe a szőlő a századfordulón.

A XX. sz. elején már speciális csemegeaszőlő-szállító rekeszekre osztott léclá-

dában fuvarozták a marosi szőlőt. A virágzó nagymarosi csemegeaszőlő-kereskedelem az első világháború után, a felbomló Osztrák–Magyar Monarchia és a megváltozott politikai, gazdasági körülmények miatt fokozatosan elsorvadt.⁴⁹

Az eltartani való szőlőket a nyugat-magyarországi, dunántúli parasztgazdaságokban Kisasszony nap táján (IX. 8.) szedték meg, hogy az érésben lévő szőlők nehogy megrohadjanak. Az eltartásnak több módja volt, így a zsúpon vagy akasztókampón és a felkötéssel való eltartás, mely jobb volt, mint a padláson szalmára terítés.

A kb. 5-10 cm rozszúpot fűzfahánccsal, cingerlével kötötték át és kis venyige vagy fűz vessző facsapocskákat erősítettek bele, amelyek tartották a fürtöket. Később a szalmazúpot már fából készült, fa vagy vas szegcsapocskákkal ellátott fürtakasztó helyettesítette, amit továbbra is zsúpnak neveztek a parasztpincékben, bár ez már nem szalmazúp volt. Szellős, hűvös helyen, padláson, tisztaszobában, a prэшáz szobájában tartva sokáig elállt a szőlő. Leginkább a mézes, rakszőlő, Margit, Csabagyöngye, Izabella, bajor, hárslevelű fajtaikat tárolták. Pécs környékén a fehér tököszt az új év szüretéig is eltartották.

A XVII. század végétől megjelenő új vastag héjú és bogyóhúsú csemegeaszőlő-fajtákat is eltették. Szegényparasztoknál, zselléreknél a kökényág is használatban volt, apró 2-4 cm-es töviseire akasztották a szőlőt.

A fürtöket a módosabb tulajdonosok a nagyobb prэшázakban kötöztették fel. Egy-egy kötés két-két fürtből állt. A kocsányánál megkötött fürtöket szelőlősen, rúdon általában úgy helyezték el, hogy az egyik feljebb, a másik lejjebb legyen, ne érhesse össze. Mind a zsúpon, mind a felkötözött szőlőeltartás régi, az uradalmakban már a XVII. században alkalmazott módszer volt. A rohonc-szalonaki uradalom szőlőiben is szedtek télire elrakni valót.⁵⁰

1785. szeptember 12-én Pápán pedig a prefektus a devecseri kasznár, Ticzek János jelentését olvasva, azt a megjegyzést tette: „Tisztartó Ur tegyen rendeltetést hogy ha Balaton mellyék jó érett Szőlő találtatik eő extja számára hozattasson.”⁵¹

1786-ban zsúpos és párba kötött szőlőfürtökről olvashatunk: „zsúpos szőlők, ... a’ mikoron Szedettek volt, már akoron hiányossak voltak”, és „az el tett Szőlőktül csak 17 pár kötés lett, mert az gondatlan vinczellér... Tyukjaival meg etette, s ugyan mind az...”⁵²

1796-ból egy közkezen forgó, népszerű kalendárium érdekes szőlőeltartási módot ajánlott, aminek emlékét nem találtam meg Nyugat-Magyarországon és a Dunántúlon. A szőlőfürtöket szárazon és óvatosan kis hordóba tették, majd a fenekét visszaverve egy nagyobb hordóba állították, és musttal kitöltötték a kis hordó és a nagyobb dongái közti űrt. A kalendárium szerint a fürtök telje-

⁴⁹ A nagymarosi németek csemegeaszőlő termesztése: saját gyűjtés, vö. Gazdasági Lapok, 1857. 637., MÁNDLI Gy. 1994. 175–204.

⁵⁰ VARGA E. 1958. 123., 1007.

⁵¹ Veszprém M. L. D. Devecser prefektusi levélmásolati könyv töredéke. 1785. július–november.

⁵² Veszprém M. L. D. Devecser Capsa 8. nr. 86.

sen frissek maradtak. Talán a must erjedése közben keletkezett CO² akadályozta meg, hogy a bogyókat rothasztó mikrobák támadják meg. Így végeredményben az eltartani rakott szőlők kénezésének mintájára akadályozták meg a minőségi fürtkárosodást.⁵³

A Gazdasági Lapok 1850-ben a leszedett fürtök kocsányainak szurokba mártását, majd kétnapi napon töppesztés után száraz helyen búzaszalmára helyezve ajánlotta a szellős tárolását.⁵⁴

A szőlőfürtök napon aszalása a mediterrán szőlőterületeken gyakori, Nyugat-Magyarországon és a Dunántúlon kevésbé ismert, paraszti gyakorlatban csak elvétve maradt fenn. Mazsolaszemnek a kevésbé jó aszús évjáratokban a szőlőfürtök aszúsodó-töppedő bogyóit külön válogatva a szüretelő asszonyok kötényeikben hazavitték, és napra kitergetve, a vadrózsa- vagy kökényágak tüskéire, töviseire felnyársalva töppesztették, aszalták a bogyókat, amiket tésztába sütve, csemegeként fogyasztottak, vagy fonáskor szopogatva a nyálképződést segítették vele.

A mazsolaszőlő szélesebb körű elterjedése, paraszti étrendbe kapcsolódása az oszmán török előrenyomulás hatásának tekinthető, amikor a mazsola készítéséhez megfelelő apró magvú vagy magvatlan kisázsiai szőlőfajták is megjelentek Kelet-, Délkelet-Dunántúlon és az Alföldön. Kemencében is aszaltak szőlőt nagyobb mennyiségben, s az így megaszalt bogyókat aszúborkészítéshez használták fel, mint azt már Nagyváthy is látta a XVIII. század végén.⁵⁵

A fentebbi példák sora is mutatja, hogy a szőlőfajták mennyire fontosak és meghatározóak voltak a termesztésben. A fajták ismerete, az eltérő biológiai, termesztési tulajdonságok ismerete nélkül nem lehetett tartósan és sikeresen jó minőségű szőlőt termeszteni, bort előállítani. A jobbágy-paraszti szőlőtermesztők elsősorban a külső bélyegek és a többéves, esetleg több évszázados, apáról fiúra szálló tapasztalatok alapján osztályozták a szőlőfajtákat. A tapasztalati úton szerzett ismereteik révén próbálták a termesztést úgy alakítani, hogy az a fajtának lehetőleg legjobban megfeleljen, illetve a fajta tulajdonságai határozták meg a termesztést. Hiszen csakis így reménykedhettek a nagyobb, rendszeresebb, jobb minőségű szőlő- és bortermésben. A paraszti szőlőkben a conv. pontica fajtacsoport fajtáinak tulajdonságait, igényeit figyelembe véve a nővirágú és a porzós, a rugós szőlőfajtákat vegyesen telepítették a termésbiztonság érdekében. A műveléstechnikánál, a szőlők és a borok körüli tevékenységnél a fajták adottságait, a tapasztalati úton nyert ismérveket igyekeztek alkalmazni, ami egyben a szakértelmet jelentette. Amennyiben a parasztbirtokos ezeket nem ismerte, nem alkalmazta, nem tartotta meg, vagyis a szakértelme nem volt megfelelő, úgy számolnia kellett – és ezt tapasztalhatta is – a fajta, a

⁵³ PLESSING 1796. & 570.

⁵⁴ Gazdasági Lapok, 1850. 48.

⁵⁵ CSOMA Zs. 1979. 115. Az aszalásra, töppesztésre vö. Falusi Gazda, 1859. 291., PARRAGH G. 1860. 83., FÁBIÁN J. 1805. 48–49., GYÜRKY A. 1879. 112. A kökény, vadrózsa bokorra szőlőbogyó tűzésére: CSOMA Zs. 1986. 30–33.

szőlőtőke előbb-utóbbi elvadulásával, termés csökkenéssel, visszaesésével és végül a tőke, a fajta kipusztulásával is. A szőlő pedig összességében és egyedi tőkeértékében is jelentős értéket képviselt. A szőlő különleges jogállása miatt a tulajdonos, vagy a bérlő abban volt érdekelt, hogy jó kondíciójú, állandóan bőven termő szőlője biztosítsa azt a bevételt, amiért a szőlőművelés fáradságos munkáját választotta. A szőlőfajták, a jó bőtermő szőlőfajta és a művelő-tulajdonos jobbágyok, parasztok között azonban egyféle különleges érzelmi kapcsolat és kötődés is fennállt. Különösen megmutatkozott ez a rugós, rosszul termékenyülő, biológiailag leromlott, kevés termést hozó fajtáknál. Ezeket a laza fürtű, rosszul kötődött, madárcás bogyójú fürtök miatt különböző elmarasztaló névvel illették, megkülönböztetésüket és kiirtásukat mindig napirenden tartották. A szőlőtermesztő közösségek, a gazdák egymás szőlőit látogatva mindig bemutatták, rossz, elrettentő példaként felhozták ezeket a tőkéket, fajtákat a többiek és maguk okulására. A szőlőfajták körüli gondoskodás, figyelem azonban olyan paraszti tulajdonságok meglétét is jelzi, mint egyes borvidékek közösségének a régi fajtákhoz való ragaszkodását, az újítván kísérletezést, de a gyökeresen újtól való tartózkodó bizalmatlanságot, a különböző fajták divatos termesztését vagy a hagyományos termesztés és a fajta meghatározó kapcsolódását. Ezeknek részletes kifejtése azonban számtalan példával e dolgozat kereteit túlfeszíti. Mindezek azonban közrejátszhattak a szőlőfajták termesztési és biológiai tulajdonságainak megismerésére tett erőfeszítésekben. A szőlősorok termést hozó, gondozott tőkái pedig mindig egy-egy adott, különböző tulajdonságokkal rendelkező, ismert vagy kevésbé ismert, avagy teljesen ismeretlen szőlőfajtából álltak.

Táblázat. Az ampelográfiai munkák szerinti régi magyar szőlőfajták és fontosabb termesztési értékük

FŐBB FAJTÁK	BORVIDÉK	EREDETE, SZÁRMAZÁSA	TERMESZTÉSI ÉRTÉKE	VIRÁGA
Szilváni conv. occidentalis	Soproni, Badacsonyi, Balatonfüred–Csopaki	Erdély vagy Ausztria	Keveset terem, kiváló minőségű, érés szept. első fele, tápdús talaj, könnyen rothad, szálvesszőzés, kordonra is.	
Leányka, conv. orientalis, subconv. caspica	Mindenhol	Erdély	Bőven terem, kiváló minőség, igénytelen, nem rothad, bordói lére érzékeny, szálvesszőzés, magasművelésre.	
Ezerjő, conv. pontica, subconv. balcanica	Móri, Bársonyos- Császári, Somogyi homok	A móri kapucinusok előtti, már korábbi: Németh, 1967. I. 85. szerint	Bőven terem, jó minőség, erősen rothad, érés szept. közepe, mindenféle metszéssel jól terem, kopaszmetszést is jól tűri, magast nem.	
Furmint, conv. pontica, subconv. balcanica	Mindenhol, Somló, Mecsek, Badacsony legjobb minőség	Francia-vallon, olasz vagy régi magyar	Közepes termőképesség, kiváló minőség, rövidcsapon is jó,érés okt. eleje, magasművelésre nem.	
Kéknyelű, conv. pontica, subconv. balcanica	Badacsony	Régi magyar	Keveset terem, kiváló minőség, érés okt. eleje, magasművelésre nem, csak hosszúra metszve, budai zöld, mézesfehér porzóra.	funkcio- nálisan nővirágú
Sárféher, conv. pontica, ubconv. balcanica	Neszmélyen a Bálinttal és juhfarkkal Dunántúlon mindenhol, Somlón a juhfarkkal és furminttal	Régi magyar	Rosszul termékenyülő, keveset termő, ezért hosszúra metszeni, egy többlet termő, virágzáskor nem rúgó változata öreg sárféher néven, magasművelésre nem, viszonylag fagy tűró és szárazságtűrő.	funkcio- nálisan nővirágú
Juhfark, conv. orientalis, subconv. caspica	Dunántúl déli része és Győr m. jó bortermő helyein, a furminttal, sárféherrel a neszmélyinek a Bálinttal	Stájer v. rég magyar	Bőven termő, jó minőségű,érés szept. vége, rothadásra hajlamos, fagyérzékeny, ezért magasművelésre csak védett helyen, rövidcsap.	

Járdovány , conv. pontica, subconv. balcanica	A Balaton melletti világos fajta ez, Baranya, Mecsek (tökös néven)	Régi idők óta termesztésben van hazánkban. Tört. vonatkozásai nem ismertek előttünk. Németh, 1970. II. 100.	Bőven termő, gyenge minőség, rövidcsapon metszik, érés szept. vége, magasművelésre kevésbé alkalmas, nagy tőkéket nevel.	
Rakszőlő , conv. pontica, subconv. balcanica	Baranya, Buda	Magyar	Bőven terem, asztali bor, nem igényes, rövidcsapon rendkívül bőven terem, gyalogművelésre is alkalmas, terhelésre érzékeny.	
Csomorika , conv. pontica, subconv. balcanica	Dél-Dunántúlon, baranyai pezsgőgyártáshoz alapanyag volt	Magyar	Jól terem, tömegbort adó, érés okt. eleje, edzett fajta, rövidcsapon jól terem, magasművelésre nem.	
Bogdányi dínya , conv. pontica, subconv. georgica	Dunakanyar	Magyar	Kövidinkánál többet, de gyengébb minőséget, érés okt. első fele, rövidcsapos, a fáját könnyen elveszti, magasra nem.	
Aprófehér , conv. pontica, subconv. balcanica	Legtöbb borvidéken	Magyar	Bőven terem, érés okt. közepe, rúgásra hajlamos, rövidcsapon is sok fürtöt hoz. himnós	Rosszul terméke- nyülő,
Purcsin , conv. occidentalis	Több borvidéken, Mátraalja, Tokaj-Hegyalja	Magyar (Németh, 1970. franciának tartja)	Közepesen termő, vörösbort adó, érés okt. első felében, gyenge minőségű bor, hosszúcspas metszéssel.	
Alanttermő	Északkelet-Magyarország, Érmellék, Erdély	Ismeretlen, sokan magyar fajtának tartják	Magasművelésre nem való, gyalogművelésre is alkalmas, rövidmetszéssel jól terem, fagy- és szárazságtűrő.	
Beregi	Bereg megye	Feltehetőleg magyar	Korábban csemegeszőlőként is, rövidcsapon is kielégítően terem, bőven termő, asztali bor, késői érésű fajta, magasművelésre nem való.	himnós, de gyakran rosszul köt

FŐBB FAJTÁK	BORVIDÉK	EREDETE, SZÁRMAZÁSA	TERMESZTÉSI ÉRTÉKE	VIRÁGA
Balafánt, conv. pontica	előfordul Dunántúlon, többségében Duna-Tisza köze, Tokaj	Ismeretlen, sokan magyar fajtának tartják	Nagy termőképességű, de erősen megterhelve gyenge minőséget ad, alacsonyművelésben bőven terem, magasművelésre nem való.	
Betyárszőlő	Mecseki borvidéken, Tokaj-Hegyalján	Magyar	Pécsen nem ezt, hanem a Sárga fügérnek vagy galamblábnak nevezett tihanyi fajtát termesztették. Késői érésű, erős növekedésű, rövidcsapos, minden művelésű.	nő- jellegű porzós kell
Tótika	Általánosan elterjedt, Sárfekete néven	Magyar	Rövidcsapos metszéssel, erős növekedésű, korán termőre fordul, magasművelésre nem való.	
Tulipiros	Duna-Tisza köze	Magyar	Erős tőkájú, keveset terem, csapos fejműveléssel, támaszrendszerrel nem igényel, rosszul termékenyülő.	nőjellegű
Tüskéspúpú zamatos, conv. pontica	Filoxéra előtt egyik legelterjedtebb, Balaton, Baranya	Balaton vidékéről származó	Közepesen termő, kevésbé tetszetős, jóízű csemegeszőlőfajta, érés szept. vége, edzett, hosszúmeteszű, erős növekedésű ha termést nem hoz.	nővirágú
Kolontár, conv. pontica	Dunántúlon főleg	Régi magyar	Eléggyé bőtermő, gyakran elég jó minőségű bor, érés okt. eleje.	
Nagy fügér, conv. pontica	Baranya m.-ből származik	Baranya m.	Molnár szerint a Pécsen ismert sárgafügér a nagyfügér értékesebb változata, bőven terem, minőség elmarad, érés okt. eleje, hosszú metszés.	rosszul ter- mékenyül
Mézes, conv. pontica subconv. balcanica		Elterjedésének központja: Dunántúl (Németh, 1967. I. 168.)	Bőven termő közönséges tömegbor, érés szept. első fele, rövidre metszve, fej, bak, combművelés, magasra nem való.	

Budai zöld, conv. pontica, subconv. balcanica	Badacsony, Dunántúl	Magyar, régi	Bőven termő, jó minőségű asztali, érés szept. vége, élelmes, nem válogatós talajban, rothadásra hajlamos, rövidcsap, terhelésre érzékeny, fej, bak, combra, magasművelésre nem való.	
Pozsonyi conv. pontica, subprov. georgica	Duna-Tisza köze	Feltehetőleg magyar	Rendkívül bőven termő, közönséges tömegbor, érés okt. eleje, élelmes, igénytelen fej, bak, comb, rövidcsap, magasművelésre nem való.	
Szerémi conv. pontica, subconv. balcanica	Bihar, Arad, Duna-Tisza köze	Magyar, Szerémség	Bőven termő, jó minőségű bor, érés okt. eleje, fej, bak, rövidcsap, magasművelésre nem való.	
Erdei conv. pontica, subconv. balcanica	Érmellék, Arad, Duna-Tisza köze	Ismeretlen, magyar	A nővirágú piros Bakator porzófajtája, eléggé bőven termő, de gyenge min. bor, érés okt. közepe, rothad, fej, bakműv., rövidcsap, magasművelésre nem való	
Fehér szlanka, conv. pontica, subconv. balcanica	Versec, Fehértemplom, Szerémség	Magyar	Bőven terem, gyenge minőségű bor, igénytelen, élelmes fajta, fej, bakműv., rövidcsap, magasművelésre nem való.	
Kövidinka, conv. pontica, subconv. balcanica	Versec, Fehértemplom, Szerémség	Magyar	Bőven termő, közönséges bor, érés okt. közepe, nem válogatós, fagyérzékeny, kopaszra, fej, bakműv., rövidcsapra, gyalgműv., magasművelésre nem való.	
Bánáti rizling, conv. pontica, subconv. balcanica	Dél-Magyarország	Magyar, Bánátból	Bőven termő, jó minőségű, rövidcsap, alacsonyművelésre, magasra nem való, érés szept. vége.	
Kövérszőlő, conv. pontica, subconv. georgica	szórványosan, elszórtan	Ismeretlen, Erdély	Alacsony és alacsony kordonra is, hosszú csaposan is keveset terem.	
Királyleányka, conv. pontica, subconv. georgica	Északkelet-Magyarország, Beregszász	Erdély, a kövérszőlő és a leányka term. kereszteződéséből	Mindenféle művelési formára alkalmas, tápanyagigényes, rövidcsapos metszéssel is bőven.	nőjellegű rosszul termékenyülő
Bajor, conv. pontica subconv. balcanica	legtöbb Dunántúlon	Magyar, régóta termesztett	Nagyon régen étkezési és borszőlőnek is, alacsony és magasművelésre egyaránt alkalmas, de hosszúcsapos v. szálvesszős metszést igényel, így is keveset terem.	

FŐBB FAJTÁK	BORVIDÉK	EREDETE, SZÁRMAZÁSA	TERMESZTÉSI ÉRTÉKE	VIRÁGA
Góhér , conv. pontica, subconv. balcanica	Különösen Dunántúlon, Balaton mellett, Mecseki borvidéken	Magyar	Alacsony és magasművelésre alkalmas, fej és bakművelésben még szálvesszővel sem ad kielégítő termést, korán érő (szept. eleje), csemege-szőlőként is, keveset termő.	nőjellegű rosszul termé kenyül
Kozma , conv. pontica, subconv. balcanica	Buda, Fejér, Tolna m., főleg Dunántúlon	Régi magyar	Alacsony és alacsony kordon, magasművelésre nem való, rövidcsapos metszéssel kielégítően terem.	
Gyöngyfehér , conv. pontica, subconv. balcanica	Tokaj-Hegyalja, innen Duna-Tisza közére	Régi magyar	Fej- és bakművelésben rövidcsapon jól terem, magasművelésre nem való.	
Csóka szőlő , conv. pontica, subconv. balcanica	Vörösbortermő szőlőkben a kadarkával nagyon gyakori	Ősrégi magyar	Kis terméshozamú, fej- és bakműv. még szálvesszőzve sem terem eleget, de alacsony és közép magas kordonon hosszúcsapon kielégítő terhelésre kevésbé érzékeny, lugasra jó, szárazságtűrő, viszonylag fagyűrő, érés okt. közepe, rend- kívül silány minőségű bor, vörösbort adó.	
Királyszőlő , conv. pontica prov. microcarpa	Erdély, Küküllő, Királyhágó, innen Pozsony	Magyar, nagyon régóta termesztett	Fagyra érzékeny, szárazságtűrő, alacsony művelésben és közép magas kordon, hosszúcsapos.	
Lisztes , conv. pontica, subconv. balcanica	Baranya, Balaton	Magyar eredetű fajtacsoport	Hagyományos műveléssel is terjedelmes tőkét nevel, magasművelésre nem való, hosszúcsapos metszéssel is keveset terem, fagyra, szárazságra érzékeny.	nedves, hideg talajon virága elrűg rosszul termé kenyülő
Vékonyhéjú , conv. pontica, subconv. balcanica	Dunántúl, Erdély, a Balaton északnyugati oldalán	Ismeretlen, de a Kárpát-medencében és a Dunántúlon régóta termesztették	Nagy tőkét nevelő, hosszúcsapos metszéssel is keveset terem, alacsonyművelésre.	

IRODALOM

ALBRECHT főherceg ő Fensége bellyei uradalmának leírása. Bécs, 1883.

ÁRVAY J.

1881. Okszerű és hasznos bortermesztés kézikönyve. Nagykanizsa.

Fr. L. BABO–METZGER. J.

1836. Die Wein – und Tafeltrauben der Deutschen Weinberge und Gärten. Mannheim.

Fr. L. v. BABO

1844. Der Weinstock und seine Varietäten. Beschreibung und Synonymik der vorzüglichsten und in Deutschland cultivierten Wein- und Tafeltrauben, mit

Hinweisung auf die bakannteren Rebsorten anderer europäischen Weinländer.

Fankfurt am Main

BORSOS M.

1846. A' borjavításnak és vegyítésnek felfödezett titkai, vagy mesterség veszély nélkül az emberi egészségre nézve rossz borból jót készíteni, valamint madeira,... muskatal, szagos, alikanti, lacrima christi, rajnai, burgundi. Pest.

J. BURGER

1837. Systematische Klassifikation und Beschreibung der in den österreichischen Weingärten vorkommenden Traubenarten, mit den charakteristischen Merkmalen der Gattungen und Arten, ihren wissenschaftlichen und ortsüblichen Benennungen, und den besonderen Eigenschaften der Trauben und des aus ihnen gekelterten Weines.

CSEPREGI P.

1960. A szőlőfajták tanulmányozása és a szőlőfajtakísérletek módszerei (Témadokumentáció). Bp.

CSEPREGI P.

1965. A szőlő metszése. Bp.

CSEPREGI P.

1982. A szőlő metszése, fitotechnikai műveletei. Bp.

CSEPREGI P.

1993. Szőlőfajta-összetételünk fejlesztése. Kertgazdaság.1:8–26.

CSEPREGI P.

1994. Hungaricumok a magyarországi szőlőfajta-választékban. Horticultural Science-Kertészeti Tudomány, 1994/26. 2:64–67.

CSOMA Zs.

1979. Adatok Nagyváthy János munkásságához és életéhez. Borsodi Történelmi Évkönyv. VI. 105–116.

CSOMA Zs.

1982. Késes metszőollók Magyarországon. (Az eszközváltás hatása a tőkeművelés- és metszési módokra) Ethnographia, XCIV/1. 51–66.

CSOMA Zs.

1985. A kővágóórsi aszúborok és hírük. In Történeti és néprajzi dolgozatok a Káli-medencéből. 30-33. Szerk. S. Lackovits Emőke. Veszprém

CSOMA Zs.

1994–95. Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében. (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a XVII. század végétől a XX. század elejéig) Debrecen-Budapest. In Centrál-Európa Alapítványi Könyvek 3.

CSORBA J.

1857. Somogy vármegye ismertetése. Pest.

E. EMINGER

1983. Rebsorten der Vergangenheit und Gegenwart im östlichen Weinviertel.
In.: Unsere Heimat. Zeitschrift des Vereins für Landeskunde von Niederösterreich. 225–236.

ENTZ F.

1864. Népszerű káté a szőlőművelés és borászat okszerű módjairól. Buda.

ENZT F.

1867. A szőlő fajok értékéről. A MOT. Rimaszombatban tartott 12. nagy gyűlésének munkálatai. Pest.

ETHEY Gy.

1943. A csejthei uradalom élete. Bp.

ÉGETŐ M.

1980. Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. Ethnographia, 53–78. Farkas G.

1964. Az előszállási uradalom munkaerőellátottsága a tókséi gazdálkodásra való áttérés idején. Alba Regia, 147–153.

FÁBIÁN J.

1805. A bornak termesztésekről, készítésekről és eltartásokról való értekezés Chaptal után. Veszprém

FÁBIÁN J.

1813–14. Vis'gálódó és oktató értekezés a' szőlőművelésről. Veszprém. I–II.

GALGÓCZY K.

1855. Magyarország a Szerb-vajdaság s a Temesi bánság mezőgazdasági statisticaja. Pest.

Chr. Fr. GERMERSHAUSEN

1785. Der Hausvater in systematischer Ordnung vom Verfasser der Hausmutter. IV. Band. Leipzig.

H. GOETHE

1876. Ampelographisches Wörterbuch. Wien.

H. GOETHE

1878. Handbuch der Ampelographie. Beschreibung und Klassifikation der bis jetzt bekannten Traubenvarietäten und spielarten Europas und Amerikas. Grätz.

GÖNCZI F.

1914. Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.

GYÜRKY A.

1879. Borászatunk Reformjai. Vác.

HAVAS J.

1852. A magyar bortermelés ügyében. Gazdasági Lapok, 101–110.

Fr. R. HEINTL

1808–1821 Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthums. I–IV. Wien.

Fr. X. HLUBEK

1841. Versuch einer neuen Charakteristik und Classification der Rebsorten, mit besonderer Rücksicht auf die im Herzogthume Steiermark vorkommenden. Grätz.

Jankó J.

1902. A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp.

KÁLLAY I.

1980. A magyarországi nagybirtok kormányzata. 1711–1848. Bp.

KOZMA P.

1954. A Kadarka szőlőfajta virágtípusai, a virágtípusok változékonysága és termékenysége. In Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Évkönyve. Vol. 18. 31–111.

KOZMA P.

1961. A Furmint szőlőfajta virágtípusai és ivari klóntípusainak termesztési értéke. In Kertészeti és Szőlészeti Főiskola Évkönyve. 13. évf. 25–57.

KOZMA P.

1963. A szőlő termékenységeinek és szelektálásának virágbiológiai alapjai. Bp.

Köhler W.

1866–67. Weinbau am Neusiedler-See. Kézirat a Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtárban.

LEIBITZER J.

1832. Gyakorlati bortermesztés és pincegazdaság vagyis: alapos útmutatás a' szőlőnek első telepítéséről és gondviseléséről Pest.

Mándli Gy.

1993. Nagymaros gyümölcs-és szőlőtermesztésének, valamint kereskedelmének története. In Börzsönyvidék 2. Szob. 1994. 175–205. Szerk. Hála J.–Mándli Gy.

MÁRTONFFY K.

Eger szőlő-gazdászata. In Kubinyi F.-Vahot I. Magyarország- és Erdély képekben. IV. Pest. 61–77.

J. Metzger

1827. Der rheinische Weinbau in theoretischer und praktischer Beziehung. Heidelberg.

MITTERPACHER L.

1777–1794. Elementa rei rusticae... Budae.

MITTERPACHER L.

1815, 1818. Rövid oktatás a szőlőműveléséről és bor, pálinka és etzet készítettetéséről, melyet Chaptal, Rozier, Permantier és Dussieux frantzia írók útmutatása szerint készített Mitterpacher Lajos. Fordította: Pósfai J. Buda. Molnár I.

1897. A szőlőművelés és borászat kézikönyve. Bp.

MÜHL N.

1964. A soproni szőlészet története 1845–1945. Sopron.

Nagyváthy J.

1821. A magyar practicus termesztő.

Németh M.

1967, 1970. Ampelográfiai album. Termesztett borszőlőfajták. 1–2. Bp.

NÉMETH M.

1973. Régi magyar borszőlőfajták. Agrobotanika, XV. 37–55.

PANKL M.

1790. Compendium oeconomiae ruralis quod in usum suorum auditorum. Posonii.

PARRAGH G.

1860. A szőlőművelésről s borkezelésről. Pest.

PETHE F.

1808–1813. Pallérozott mezei gazdaság. Pozsony.

PÉTERFY J.

1850. A szőlőművelés és bor ügye hazánkban. Gazdasági Lapok, 6: 81–84.

P. PLESSING

1796. Magyar mezei és házi gazdaságnak kalendárioma... Pest.

RAPAICS R.

1940. A magyar gyümölcs. Bp.

RÚZSÁS L.

1961. A szőlőművelés átalakulása Baranyában a XIX. században. Pécs

SCHAMS F.

1832–33. Ungarns Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reich in statistisch-topographisch Naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. I–II. Pest.

SCHAMS F.

1833. Kritikai vizsgálódások a' magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozásai körül... Pest.

SCHAMS F.

1836–38. Magyarország' bortermesztését' s készítését tárgyzó folyóírás. I–III. Pest.

R. SCHLUMBERGER

1963. Die blaue Portugieser-Rebe und die Sonderstellung von Vöslau in der Weinbaugeschichte Österreichs. In: Unsere Heimat. 34. Jhg.

TERSÁNCZKY J.

1869. A jobb szőlőművelés, borkezelés és pincegazdálkodás korszerű könyve. Nagykanizsa.

las TORRES J.

1872. A szőlő-metszésről. Borászati Füzetek, 110–114.

TÓTH K.

1893. A budapesti felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam köréből. IV. Borászati Lapok, 491–493.

TÓTH T.

1972. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítás előtt. In Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv. 5. Szerk. Kanyar J. 113–174. Kaposvár.

TÓTH T.

1978. A mernyei uradalom a feudális rend utolsó szakaszában. Agrártörténeti Tanulmányok. 5. Bp.

Fr. TRUMMER

1841. Systematische Classification und Beschreibung der im Herzogthume Steiermark vorkommenden Rebensorten. Grätz.

VARGA E.

1958. Úriszék. Bp.

L. E. v. VEST

1826. Versuch einer systematischen Zusammenstellung der in Steyermark cultivirten Weinreben, mit ihren Diagnosen, mit Beschreibungen und mit einem alphabetischen Index ihrer Synonymen. Grätz.

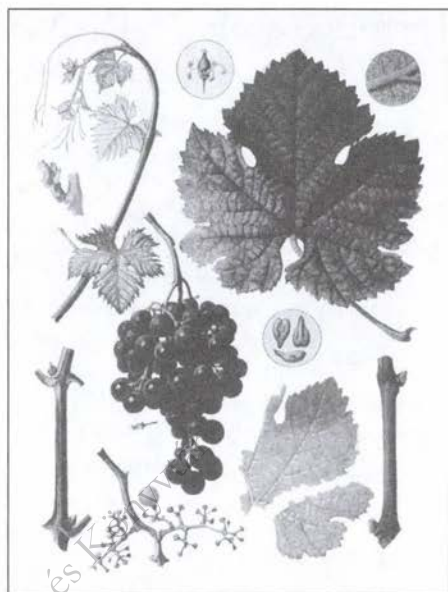
Historico-ecological and ethno-ampelographical survey of ancient and Hungarian grape varieties

ZSIGMOND CSOMA

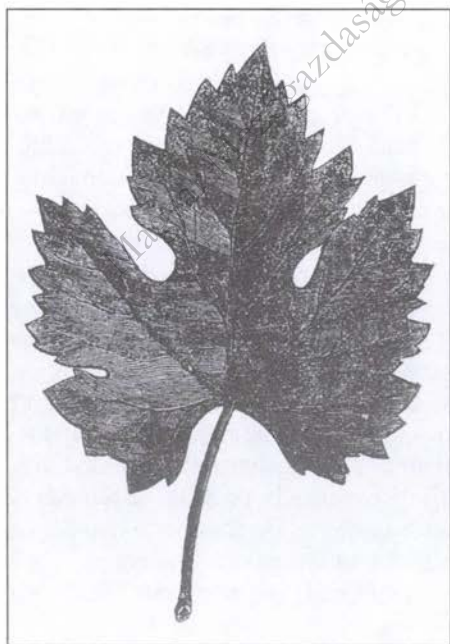
A series of examples described in the paper show how important and determinant role in vine growing good grape varieties played. Without knowledge of the varieties and their various biological and cultural characteristics it was impossible to successfully cultivate vine and produce good quality wine in the run. Peasant and serf vine growers classified and selected grape varieties mostly according to external marks and based on the experience obtained in the course of several years or, perhaps, several generations. Using this empirical knowledge they tried to form cultivation so that it best suited to the requirements of the variety, that is, cultivation methods were determined by the characteristics of the variety. Only this way could they expect higher, steadier and better quality yields and vintage. Considering the characteristics and requirements of the *convivaria pontica*, varieties with perfectly female flowers, those with masculated flowers and shattering varieties were planted together in peasant vineyards, in order to increase yield security. Vine growers strove to utilize their practical experience and knowledge of the varietal attributes in the operations of cultivation and winemaking, what can be called expertise. Those who lacked or did not apply this knowledge, that is, whose expertise was not appropriate, had to face their vine running sooner or later wild, decreasing yields and eventually destruction of the vine-stock or the variety. But vine had a significant value both as a vineyard, and as individual vinestock. Owing to the privileged legal status of a vineyard the owner or leaseholder was interested in keeping it in good condition so as the high-yielding vineyard ensured him the income for which he had chosen this arduous job. Vine-growing peasants were attached to their grape varieties by special emotional ties. This fact particularly manifested itself in the case of low-fertility, biologically deteriorated shattering varieties which were given various depreciating names because of their poorly-set, loose clusters with milleranded, shrunken berries. Discernment and eradication of these vine-stocks was a regular practice. On the occasions of visits at each other's vineyards vine growers always presented these vine-stocks and varieties as warning examples and lesson. The care of grape varieties, the attention paid them are also connected with such peasant features and phenomena as the adherence of communities in certain vine-districts to old varieties, inclination to innovations and experimentation together with cautious shyness towards radically new things, growing of varieties in fashion, or the determinant connection of traditional growing with varieties. Discussion in details of these subjects, however, would exceed the limits of this paper. Nevertheless, all these factors might contribute to the efforts made for getting acquainted with cultural and biological characteristics of grape varieties.

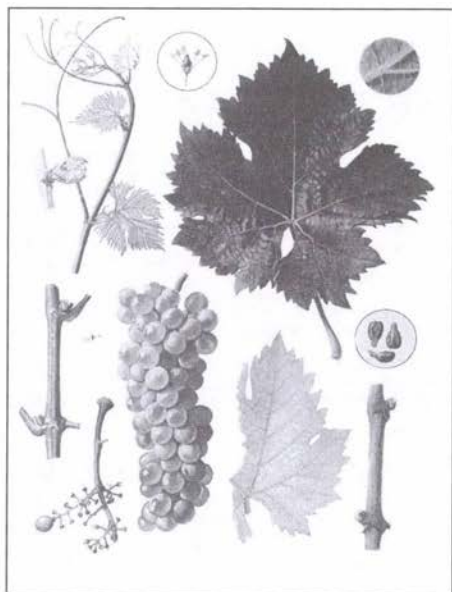
Középkori kék szőlőfajtánk, ami vörösbort adott, a csóka szőlő. Németh M. után

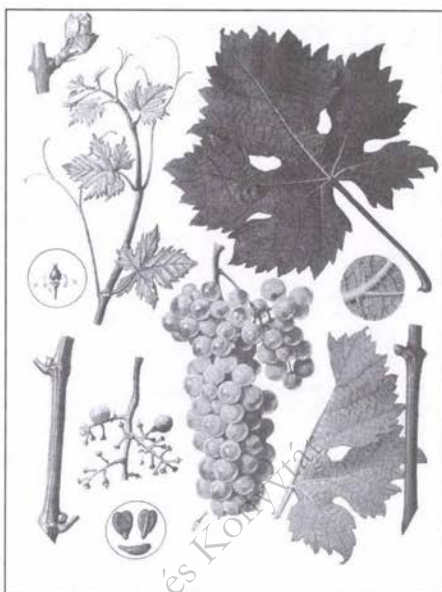
Bakator, amely Erdély híres vörös borait adta. Németh M. után

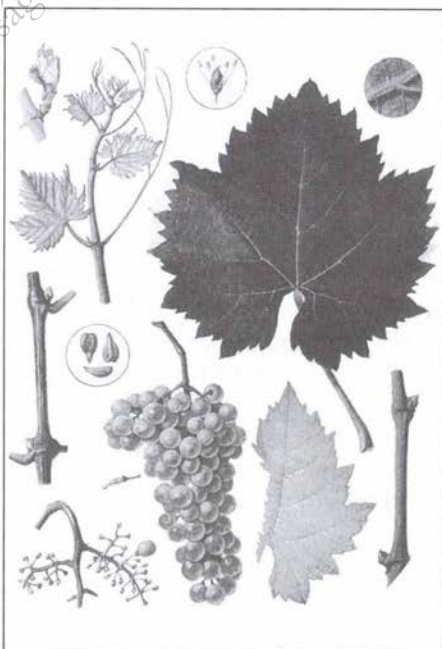
Egri „lúdtalpu kadarka”, 1854.
A „legnevezetesebb az úgynevezett lúdtalpu. Ismerhető levelének formájáról, mely is az ide mellékelt rajzban látható. Ezen faj termi Egerben a legjobb szőlőt, ez ad jó években aszút, a szőlő szeme ropogós s héja igen finom.”
Mártonffy K. 1854. IV. 63.

A juhfark Nyugat-Magyarország
és Stájerország őshonos, régi fajtája.
Németh M. után

A sárfelhő régi magyar, fehérbort adó fajta.
Németh M. után

Vékonyhéjú, régi magyar, fehérbort adó fajta.
Németh M. után

A filoxéravész hatása a magyar szőlő- és bortermelésre

BECK TIBOR

A filoxéravész a XIX. század végének egyik legjelentősebb agrártörténeti eseménye volt, amely egész Európát érintette, és alapvető hatást gyakorolt a magyar szőlő- és borgazdaságra is. A kártevő pusztítása nyomán a hagyományos magyar szőlőterületek 90%-a elpusztult, a szőlőbirtokosság körében óriási mértékű vagyronvesztés, a kisbirtokosok körében pedig elszegényedés és munkanélküliség következett be. Mindez hozzájárult a faluközösség bomlásához, a nagyvárosokba, valamint a tengerentúlra való elvándorláshoz. A filoxéravész a birtokkoncentrációt és a tőkés árutermelő nagyüzemek létrejöttét is elősegítette, végső soron pedig a magyar szőlő- és borgazdaság gyökeres megváltozását, területi átrendeződését, újjászületését eredményezte. A kártevő okozta gazdasági-társadalmi változások tehát igen jelentősek.

A filoxéra megjelenésekor (1875) a magyar mezőgazdaság éppen a tőkés átalakulás legnehezebb szakaszában volt. A feudális nagybirtok ekkor alakult át bér munkát alkalmazó tőkés nagyüzemmé, a volt úrbéres földeket birtokba vevő kiscgazdaságok éppen hogy a megélhetést biztosították tulajdonosaiknak, a föld nélkül maradt népesség pedig agrárproletárként, cselédként kereste meg kenyerét, vagy a városokba, a fellendülő iparba, illetve a tengerentúlra vándorolt. Ezt a folyamatot a szőlőtermelő kisbirtokosok estében a filoxéra pusztítása felerősítette. A szőlőterületek csökkenése és a borhiány ugyanis egyrészt a kisbirtok vagyronvesztését, másrészt a tőke, sőt a spekulációs tőke (borhamisítás, borcsempészet) behatolását és térnyerését, tehát nagymértékű vagyoni átrendeződést jelentett, aminek a kisbirtokos szőlőtermelő réteg létszámának a csökkenése, illetve a modern, tőkés nagybirtok súlyának a növekedése lett a következménye. Tanulmányunkban ezért a filoxéravésznek a magyar szőlő- és borgazdaságra gyakorolt hatását a szőlőterületek csökkenésének, a borhamisítás fellendülésének és a szőlőbirtokos társadalmi rétegek sorsának bemutatásával próbáljuk meg felvázolni.

A FILOXÉRA ELŐTTI SZŐLŐK PUSZTULÁSA ÉS TOPOGRÁFIAI ÁTRENDEZŐDÉSE

A filoxéravész hatására a magyarországi szőlőterület nagyságában bekövetkezett változások vizsgálatakor kiindulási pontnak a Keleti Károly nevével fémjelzett statisztika adatait tekintjük. Ezek szerint a felmérést végzők 1872–1873-ban a történelmi Magyarország területén 335 873 hektár magyarországi és 21 871 hektár erdélyi, összesen tehát 357 745 hektár szőlőterületet regisztráltak.¹ A filoxéravész nyomán bekövetkezett változásokat 1896-ig, a felújítási törvény megjelenéséig fogjuk vizsgálni, az adatokat a minisztérium hivatalos közleményeiből merítve, amelyek szintén Keleti adatait használták kiindulópontként.

A minisztérium által közzétett hivatalos adatokból a vizsgált időszakra vonatkozólag a következő kép bontakozik ki előttünk. Magyarország és Erdély ültetvényterületeinek nagysága 1872 és 1896 között 357 745 hektárról 202 865 hektárra csökkent, ami közel 154 880 hektárnak (a teljes szőlőterület több mint 40%-ának) pusztulását jelentette. Ezek az adatok azonban nem jelzik teljes mértékben a kár valódi nagyságát. A filoxéra előtti ültetvényterület pusztulása valójában jóval nagyobb mértékű volt a minisztérium országos adatai alapján számított 40%-nál, s ahhoz, hogy realisabb képet kapjunk róla, tájegységenként kell megvizsgálunk az ültetvények területnagyságának csökkenését az 1886 és 1896 közötti időszakban. A filoxéravész ugyanis jelentősen átrendezte a magyar szőlő- és bortermelés topográfiai térképét, elsősorban a történelmi borvidékek kárára és az alföldi bortermelés javára. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy bár az új telepítéseket nem regisztrálták évről évre, a minisztérium adatai szerint az 1896-ban termőképes állapotban lévő 206 897 hektár szőlőterület hozzávetőlegesen 25%-át – tehát közel 50 000 hektárt – ültethették 1886 és 1896 között. Ez pedig azt jelenti, hogy az 1872-ben felmért közel 358 000 hektár filoxéra előtti ültetvényből 152 000 hektár maradt termő állapotban 1896-ra, azaz több mint 200 000 hektár szőlő vált a kártevő martalékává. Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a filoxéra 1896-ig – bár területenként változó mértékben – Magyarország és Erdély filoxéra előtti ültetvényeinek közel 60%-át elpusztította. Ha pedig ehhez még azt is hozzászámítjuk, hogy Erdélyben csak az 1890-es évek elején fedezték fel az első vészlepett területeket, és az 1886-ban regisztrált 24 118 hektár szőlőterületből 1896-ban 23 363 hektár még termő állapotban volt, akkor arra a végkövetkeztetésre kell hogy jussunk, hogy a filoxéra 1896-ra Magyarország régebbi, kötött talajú szőlőültetvényeinek közel 90%-át semmisítette meg.²

A területcsökkenés mértékének megállapítása után érdemes megvizsgálunk az ültetvényterületek topográfiai átrendeződését is. Ennek lényege az al-

¹ KELETI K. 1875. 34. p.

² STATISZTIKA, 1895–1896. 32–37. p.

földi borvidék súlyának nagymértékű megnövekedése volt. 1872-ben a magyarországi és erdélyi szőlőterület 27%-a (közel 100 000 hektár) volt homoki ültetvény, ennek azonban csak kisebb hányada lehetett immúnis talajon. Ugyanakkor 1896-ban már a termőképes állapotban lévő szőlőültetvények 35%-a, azaz 74 386 hektár volt bizonyosan filoxéramentes területen. Ha a pontos növekedést az 1872-es adatok hiánya miatt nem is tudjuk megállapítani, az immúnis területek javára történő arányváltozás kétségtelen, ami egyben azt is jelenti, hogy a hegyvidéki szőlőtermesztés súlya a síkvidékivel szemben nagymértékben csökkent. A filoxéravész hatására 1886 és 1896 között több mint 12 000 hektár szőlőt telepítettek a homokon, elsősorban Pest vármegyében. Így alakult ki az a helyzet, hogy míg a dunántúli szőlőterületek mintegy 15-20%-a, az erdélyi területeknek pedig csak 10%-a, addig a tiszántúli ültetvényeknek már közel 50%-a volt immúnis talajon, a Duna–Tisza közén pedig ez az arány 1896-ra meghaladta a 80%-ot. Az 1896-os felújítási törvény hatására ez a területnagyság tovább növekedett, és 1902-ig újabb 56 000 holdat telepítettek homoki területeken. A filoxéramentes talajon létesített szőlők százalékos aránya az oltványokból álló ültetvények területének növekedésével a későbbiekben csökkent ugyan, de a legjelentősebb topográfiai és gazdasági változást, az alföldi borvidék egyenrangúvá válását ősi borvidékeinkkel, ez már nem tudta befolyásolni. Miután a hegyvidéki szőlőterületeknek alig több mint 60%-át telepítették újra, az alföldi borvidék súlya a XX. században tovább növekedett.³

A SZŐLŐBORTERMELÉS CSÖKKENÉSE, A BORIMPORT ÉS A BORHAMISÍTÁS NÖVEKEDÉSE

A vizsgált időszakban Magyarország éves bortermelése is nagymértékben csökkent. A Keleti Károly által rögzített kiindulási adatok alapján, addig átlagosan évi négymillió hektoliterre tett bortermelés változásait szintén a minisztérium adatait felhasználva követhetjük nyomon.⁴ Előre kell azonban bocsátanunk, hogy az éves bortermelés változásairól kevésbé egyértelműek a forrásaink, mint a területcsökkenés folyamatáról. A minisztériumi adatok szerint ugyanis az 1890-es évek elejéig Magyarország bortermelésében nem jelentkeztek a filoxéra pusztításának következményei. Eddig az időpontig a bortermelés folyamatosan megközelítette a már említett négymillió hektoliter éves átlagot, ettől kezdve viszont drámai csökkenés következett. Az 1891. évben 1 230 626, 1892-ben 796 560, 1893-ban, pedig 939 987 hektoliter bort állítottak elő Magyarországon. Ezt követően (1895-ben és 1896-ban) pedig másfél és kétmillió hektoliter között mozgott a bortermelés nagysága. Az 1892-es és az 1893-as katasztrofálisnak nevezhető évek teljesítményét a szakirodalom a peronoszpóra

³ LÖNYAY F. 1896. 614–622. p.

⁴ STATISZTIKA, 1895–1896. 28. p.

megjelenésével magyarázta, arra a jelenségre azonban, hogy az ültetvényterület csökkenését miért nem követte párhuzamosan – néhány éves késéssel – az éves bormennyiség csökkenése, egészen más magyarázatot találunk, s ez nem más, mint a filoxéravész előtt is már jelentős mértékű borhamisítás hihetetlen méreteket öltő felvirágzása.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt kell feltételeznünk, hogy a magyar bortermelők piacaik megtartása érdekében, amíg pusztuló ültetvényeikben elegendő törköly állt rendelkezésükre, a bor szaporításával, azaz törkölybor (csiger, lőre) készítésével pótolták a hiányzó bormennyiséget. Ez azt jelentette, hogy a kiperéselt szőlőtörkölyt vízzel felöntötték, megcukrozták és hagyták kiforni. Amikor azonban a szőlőtörköly mennyisége is a kritikus határ alá csökkent és nem voltak képesek piacaikat ellátni, akkor derült ki a termelés valóságos visszaesésének mértéke. Ez az eljárás már a filoxéravész előtt is igen elterjedt és elfogadott volt, olyannyira, hogy még a *Borászati Lapok* is közzétette leírását.⁵ Az így készült törkölybort azonban a filoxéravészig elsősorban a napszámosok fogyasztották el helyben, ezért is hívták „kapásbornak”. A filoxéra okozta borhiány beköszöntével azonban a törkölybor a kereskedelmi forgalomba is bekerült, mert készítése mai fogalmaink szerint ugyan hamisításnak számít, ekkor azonban – mint látni fogjuk – még a bortörvény szerint sem volt az. Ennek megértéséhez tudnunk kell, hogy a borhamisítás kisebb-nagyobb mértékben végigkíserte a magyar feudális szőlő- és borgazdaság történetét, a kiegyezés után pedig – az iparszabadság ürügyén – tovább nőtt a gyártott bor mennyisége, s közel húsz éven át Magyarországon gyakorlatilag nyílt borhamisítás folyt. A filoxéra európai pusztításai után a borárak mind külföldön, mind belföldön soha nem látott magasságokba szöktek. A magyar eredetű édes hamisított borok első számú fogyasztójává Németország vált, ahová különösen a nagy értékű tokajit szállították előszeretettel – hamisítva.

Az 1890-es évek elejére a magyarországi belső piacon is hatalmas hiány jelentkezett, amelyet feltételezésünk szerint kisebb részt importborokkal, nagyobb részt viszont törkölyborral és – az akkori álláspont szerint is – hamisított, szintetikus borokkal pótoltak. Nagymértékben elősegítette ezt, hogy ebben az időszakban a vegyipar és az élelmiszeripar már képes volt mesterséges színezékek és szintetikus alkohol előállítására. A magyar borokat méz, cukor, mazsola vagy egyéb anyagok segítségével édesítették, égetett cukorral, Purcsin szőlővel, sáfránnyal, bodzával, gyömbérrel, áfonyával, fekete bodzával, piros mályvával, sőt még pipaccsal is színezték, nyers faforgáccsal pedig óborrá varázsolták. S ami ennél még rosszabb volt, a vegyipar új eredményeit felhasználva mesterséges – sok esetben mérgező – színezőanyagokat: fuchsint, rosailint, anilinpirost, indigókarmint is alkalmaztak. A nagybani borhamisítás és csempészés legfőbb területe Fiume és környéke, a belföldi hamisítás központja Budapest, az exportra szánt hamisított tokaji borok fő előállítóhelye pe-

⁵ B. L. 1888. szeptember 1. 203. p.

dig Bécs volt. A műborok és szaporított borok fő fogyasztóját pedig a gazdasági válság miatt egyre nehezebb helyzetbe kerülő nagyvárosi népesség jelentette. A szőlőterületek pusztulása után a borhamisítás még nagyobb méreteket öltött. Az állam ezt a folyamatot a vizsgált időszakban nem tudta (vagy akarta) megakadályozni, bár több politikai kezdeményezés is született ez ügyben. A javaslatok azonban sorra megbuktak a szőlőtermelők és borkereskedők egy részének ellenállásán, sőt a szigorúbb szabályozás ellenzői még azzal is érveltek, hogy Magyarországon nem is létezik számottevő borhamisítás, mert a bor annyira olcsó, hogy nem éri meg hamisítani.

Nem csoda tehát, hogy a tizenhét év huzavona után végül 1893-ban megszületett első modern magyarországi bortörvény bár a teljesen szintetikus borok gyártását tiltotta, megengedte nemcsak a mustnak a kiforráshoz szükséges mértékű cukrozását, hanem a szeszezést és a törkölybor (csiger, lőre) készítését is, amivel gyakorlatilag korlátlan borszaporítást tett lehetővé. A törvény csak a hamis „márkanévvel” történő forgalomba hozatalt szankcionálta.⁶ Ez a helyzet azonban újabb vitákat szült, és a későbbiekben sokan sürgették a törvény módosítását. Ezzel, a hivatalos indoklás szerint, azért késlekedtek, mert az 1889-es franciaországi bortörvény tapasztalatait akarták figyelembe venni az újabb törvény megalkotásakor. Azt, hogy ez nem vezetett célra, mi sem jelzi jobban, mint az, hogy a francia bortörvényt, amely csak a termék belföldi forgalomba hozatalakor tette kötelezővé a műbor megjelölését a címkén, 1929-ig negyvenszer módosították! Másutt sem volt tehát jobb a helyzet, mint Magyarországon.

A filoxeravész miatt kiesett bormennyiség nagy részét tehát a kistermelők törkölyborral, a hamisítók és csempészek műborral helyettesítették. Az importboroknak a hiányzó bormennyiség pótlásában játszott viszonylag kis szerepét támasztja alá az adott időszakban Magyarország által exportált, illetve importált borok mennyiségének összehasonlítása, amiből az derül ki, hogy az 1886 és 1895 közötti időszakban a magyar hordós borexport az 1892. év kivételével mindvégig meghaladta az importot. A palackozott borok exportja és importja pedig végig Magyarország számára aktív mérleget mutatott. E látszólag pozitív állapot azonban több súlyos ellentmondást is magában rejtett. Egyrészt – mint láthattuk – a magyar borexport egy része hamisított műbor vagy kezelt törkölybor volt, amit csak a filoxeravész miatt keletkezett nagymértékű borhiány miatt tudtak eladni Nyugat-Európában, másrészt az export-import cserearány Magyarország számára igen kedvezőtlen képet mutatott. Míg ugyanis a kivitel többszöröse volt a behozatalnak, addig az exportborok értéke csak kétszerese volt az importált borokénak. Ez, pedig azt jelentette, hogy a magyar termelők jobb és kevésbé jó boraikat egyaránt olcsón értékesítették, míg a külföldi borokért a magyar fogyasztó sok esetben borsos árat fizetett. A

⁶ TAKÁCS I. 1975–1977. 238. p.

törkölybor és a hamisított bor, valamint a gyenge minőségű szőlőbor tehát jelentős szerepet játszott a magyarországi borhiány pótlásában, az exportban, és a magyar gazdákat piacaik elvesztésével fenyegető – elsősorban olasz – borimport visszaszorításában. A borhamisítás kérdését a vizsgált korszakban nem sikerült megoldani, s tudomásul kell vennünk, hogy a filoxéra pusztításai nyomán keletkezett borhiányt évekig jórészt „szaporított” borok készítésével vagy műborok gyártásával pótolták, s ezen a hol keményebb, hol enyhébb állami ellenőrzés és szigor sem volt képes változtatni.

A borhamisítás a filoxéravész idején tehát virágkorát élte. A tisztességes szőlősgazdák az 1890-es évektől már népgyűléseken követelték az 1883-as bortörvény módosítását, az Olaszországgal kötött vámegyezmény felülvizsgálatát, valamint a borok eredetvédelmének szigorúbb ellenőrzését.⁷ Követeléseiket a hivatalos vizsgálatok a legnagyobb mértékig alátámasztották. Az 1893. évi bortörvény alapján felállított budapesti és kolozsvári borvizsgáló bizottságok ugyanis csak 1896-ban 81 olyan mintát találtak a panasszal beküldött 177 minta közül, amely a törvény szerint tiltott módon készített mesterséges bornak bizonyult.⁸ A probléma hosszú távú megoldását azonban megakadályozta az I. világháború kitörése, majd teljesen új helyzetet teremtett a trianoni békediktátum következtében kialakult túltermelési válság.

A SZŐLŐ- ÉS BORGAZDASÁG ÁTALAKULÁSÁNAK JOGI AKADÁLYA: A SZŐLŐDÉZSMA

A filoxéra pusztítása óriási vagyонvesztést okozott a kisbirtokos szőlőtermelők körében, s ez hozzájárult a kapitalista átalakulás legfőbb problémájának, a tőkehiánynak a súlyosbodásához. Ennek alapvető – a filoxérától független – oka azonban a szőlődézsma-váltság rendezésének évtizedeken át való elhúzódása volt, ami az úrbérrendezés problémáival szoros összefüggésben állott. A feudalizmus eltörlésekor ugyanis kétféle jogi kategóriába tartozó szőlőket műveltek a jobbágyságok. Az első kategóriába az ún. kerti vagy házi szőlők tartoztak, amelyek a telkes jobbágyságok falubeli házához tartozó kertben telepített kisebb méretű ültetvények voltak, tehát az úrbéri telekállományhoz tartoztak, s ezért ezeket külön földesúri adó nem terhelte. Amikor 1848-ban eltörölték a feudális kötelezettségeket, ezek az ültetvények a volt jobbágyságok tulajdonába kerültek, s a volt földesúr javára történő állami kártérítés ugyanúgy vonatkozott rájuk, mint a többi volt úrbéres területre. Ezeknek a szőlőknek a jogi helyzete tehát világos és egyértelmű volt, ugyanakkor kis területük miatt sem a volt jobbágyságok, sem a volt földesurak számára nem jelentettek komoly gazdasági értéket.

⁷ LICHNECKERT A. 306. p.

⁸ Jelentés, 1896. 39. p.

Nem így a szőlőhegyeken lévő birtokállomány, amely jelentős, sőt a történelmi borvidékeken gyakran kizárólagos tényezője volt a jobbágygazdaságnak.⁹ Ezek az ültetvények viszont nem tartoztak az úrbéres telekállományba, ezért az 1848-as, a feudális szolgáltatásokat eltörlő törvények rájuk nem vonatkoztak.

Ez a jogi helyzet pedig további problémák forrásává vált. A volt jobbágyok ugyanis az ilyen szőlők után járó földesúri járandóságokat – a szőlő-, illetve bordézsma és a hegyvámot – is megszűntnek tekintették, és ezeket a területeket úgy kezelték, akár az úrbéres telekállományt, amely minden megváltás nélkül az ő tulajdonukba ment át. Az egyre súlyosabbá váló problémát végül az 1853. évi úrbéri pátenst a törvény erejével rendezte. A kérdés megoldását célzó királyi rendelet azonban csak az úrbéri telekállományhoz tartozó kerti szőlőket engedte át állami kártérítés mellett a volt jobbágyok tulajdonába, a promontóriumokban fekvő ültetvények után járó kötelezettségeket pedig kizárólag megváltás után tekintette megszűntnek. Ráadásul a rendelet a megváltás lehetőségét azokra a szőlőkre korlátozta, amelyeket „örök időkre” szőlő szerződések alapján műveltek.

A kiegyezés után 1868-ban meghozott első szőlészeti-borászati törvény pedig lényegében ugyanezen alapelvek szerint járt el, és kötelező megváltást írt elő, annyi könnyebbséggel, hogy a megváltáshoz állami segítségnyújtást rendelt el. A könnyítések ellenére a legtöbb volt jobbágnak még ez a kötelezettség is megoldhatatlan gondot okozott, így a filoxéra megjelenésekor a kisbirtokos szőlőtermelők körében még általánosnak volt mondható a szőlődézsma és hegyvám fizetése.

Ez az állapot a tőkehiánnyal, a szaktudás hiányával és a borkereskedelem szervezetlenségével párosulva gyakorlatilag megszüntette a szőlőtermelő kisbirtokok piaci árutermelésbe való bekapcsolódásának elvben már létező lehetőségét, mivel a kötelezettségek teljesítése nagyrészt elvitte a szőlőművelésből és borkészítésből eredő hasznot. De a kötelezettségek kedvezményezettje, a volt földesúri réteg sem járt jól ezzel a helyzettel. A volt jobbágyok ugyanis – akár a feudalizmus évszázadaiban – a bor szaporításával, törkölybor készítésével, sőt hamis bor leadásával próbálták meg kijátszani a számukra kedvezőtlen feltételeket, s ezzel állandósult egy feszült, senkinek sem hasznos állapot, amit tovább élezett a forradalom alatt és az azt követő években megtagadott szolgáltatások visszamenőleges követelése is. Az 1870-es évek elejéig bírósági eljárások sora, árverezések és folyamatos sajtópolémia jelezte a helyzet súlyosságát és megoldatlanságát.¹⁰

⁹ OROSZ I. 1998. 91. p.

¹⁰ FÜR L. 1965. 101–108. p.

A KISBIRTOKOS SZŐLŐMŰVELÉS VÁLSÁGA ÉS KÖVETKEZMÉNYE, AZ ELVÁNDORLÁS

A fentiekben vázolt folyamatok okozta egyik legfontosabb társadalmi változás a magyar szőlőtermesztő és bortermelő társadalom legszélesebb rétegének, a kis- és törpebirtokosságnak az ellehetetlenülése volt. Ehhez járult még – hatásukat nagyban felerősítve – a filoxéra pusztítása. A szőlőpusztulás azonban nem csak a zselléreket és kisbirtokos parasztokat, hanem a városi kézművesek, tisztviselők, értelmiségiek szőlővel bíró rétegét is sújtotta. Ezek a rétegek, bár nem jutottak nyomorba, de a napi megélhetésen túlmutató többletbevételt jelentő ültetvényeik pusztulásával szintén komoly életszínvonalcsökkenést voltak kénytelenek elszenvedni.

A legnagyobb veszteségeket azonban a máshol képződött jövedelemmel nem rendelkező paraszti kis- és törpebirtokosok szenvedték el. A törpebirtokos réteget azért sújtotta jobban a válság, mert a kártevő terjedése miatt zárlat alá helyezett településekről máshová nem mehettek el napszámba, s ha ezt ki is játszották egy idő után, már nem volt hová dolgozni menniük, s így szőlőik mellett megélhetésüket is elveszítették. Ezért a filoxéra elsősorban azokon a helyeken okozott hatalmas válságot, ahol a népesség egyedüli vagy legfőbb megélhetési forrását jelentette a szőlőművelés, tehát történelmi borvidégeinken, ahol folyamatosan nőtt a munkanélküliség. Az ültetvényeik felújítására egyedül képtelen törpebirtokosok számára az egyetlen megoldás a városokba költözés, az iparban való munkavállalás vagy az Amerikába történő kivándorlás maradt. A tönkrement réteget csak a tokaji borvidéken kb. 7000 főre becsülték, így csak ezen a borvidéken a családtagokkal együtt több tízezer ember megélhetése került végveszélybe. Ez azt jelenti, hogy országos viszonylatban több százezer ember kerülhetett hasonló helyzetbe. Az újságok beszámolóai szerint ügynökök járták az országot, Amerikába, Horvátországba, Szlavóniába való kivándorlásra csábítván a reményüket vesztett embereket.

A faluközösség bomlása, a városokba költözés és a kivándorlás azonban nem kizárólag a filoxéra okozta válságnak volt köszönhető, ugyanis mindez a kapitalista átalakulás szükségszerű velejárója volt. Ennek a folyamatnak az alapvető oka az volt, hogy a volt jobbágyság csaknem 50%-a a feudalizmus megszüntetése után megélhetését biztosító nagyságú föld nélkül maradt, a szőlőtermelő kisbirtokosoknak pedig csak töredéke tudta megváltani szőlőjét a feudális kötelezettségek alól. A kiegyezés után a birtokvesztés mind nagyobb méreteket öltött, ennek következtében az elvándorlás is egyre tömegesebbé vált, és a XIX. század utolsó évtizedében, illetve a századfordulón érte el csúcspontját. A mezőgazdaság kapitalizálódása tehát kétoldalú folyamatot indított el. Egyfelől a tőke megjelenését a mezőgazdasági termelésben, másfelől a tőkével nem rendelkező kisbirtok felmorzsolódását, s a feleslegessé váló népesség elvándorlását a faluból.

A városok peremén letelepedett és a kivándorolt falusi népesség mellett jelentősen megnőtt a helyhez nem kötött nincstelen idénymunkások rétege is, akik a munkalehetőségek után vándorolva egyben a kapitalista gazdaság munkaerőtartalékát is jelentették. A vándormunkások és a városokban megtelepedett falusiak aránya egymással fordított arányban állt, s az iparfejlődés kibontakozásával mindinkább az utóbbiak javára mozdult el. (Magyarországon az ipar népességfelszívó hatása 1890–1914 között érte el maximumát.) A legjelentősebb migrációs központ a főváros és környéke volt. Ezenkívül Fiume, Miskolc, Kolozsvár, Temesvár, Nagyvárad, Győr, Pécs, Kassa és Debrecen voltak a népesség koncentrálódásának azok a központjai, amelyek az adott időszakban 100%-os lakosságnövekedést tudtak felmutatni. A városi élettel járó előnyök egyben azt is jelentették, hogy az elvándorolt népességnek csak töredéke tért vissza később eredeti életformájához, bár az elszakadás évtizedes folyamat volt, s az elköltözöttek nagy része a nyári idénymunkák idején még soha nem visszatért falujába.¹¹

Azok számára azonban, akik nem akartak vagy nem tudtak a belső migráció folytán megélhetést találni, egyetlen lehetőség maradt: a kivándorlás. Ez elsősorban az Amerikai Egyesült Államokba irányult. Az amerikai kivándorlási hullám egészen az 1910-es évek elejéig tartott, amikor az Egyesült Államok a tömeges letelepedés miatt bevándorlási kvótákat vezetett be. Magyarországról 1891–1895 között évente átlagosan mintegy 25 000, 1896–1900 között pedig 35 000 kivándorló távozott a tengerentúlra. A városokba áramlás és a kivándorlás tehát levezette a tőkés átalakulás nyomán feleslegessé vált agrárnépesség jelentős részét. Ennek ellenére Magyarország a következő fél évszázadban is megőrizte agrárjellegét, amit az mutat a legjobban, hogy egészen az 1950-es évekig az ország lakosságának közel 50%-a talált a mezőgazdaságban megélhetést.

A fentiekben vázolt folyamatok nagymértékben érintették a kisbirtokos szőlőtermelő réteget is, s a filoxéra okozta vagyronvesztés jelentősen felgyorsította azokat. A kártevő pusztítása tehát rengeteg szenvedés és nyomor árán felgyorsította a magyar szőlő- és borgazdaságban a tőkekoncentrációt és a kapitalizálódás folyamatait. A létrejövő új, tőkés vállalkozások pedig átfomálták a magyar szőlő- és borkultúra arculatát.¹²

A MAGYAR SZŐLŐ- ÉS BORTERMELÉS MODERNIZÁCIÓJÁNAK FELGYORSULÁSA, A TŐKÉS PINCEGAZDASÁGOK MEGJELENÉSE

A szőlészeti-borászati szakirodalom a filoxéravészt az európai szőlőművelés és borkultúra legnagyobb természeti katasztrófájaként határozza meg, ami a peronoszpóra és a lisztharmat megjelenésével együtt elpusztította a földrész

¹¹ RÁCZ I. 1980. 50–64. p.

¹² RÁCZ I. 1980. 27–41. p., SÁNDOR P. 1958. 103–148. p.

ezeréves borkultúráját, köztük Magyarországot is. Ezzel alapvetően egyetértve, ugyanakkor eddigi ismereteinket összegezve azonban azt is megállapíthatjuk, hogy a filoxeravész volt az a gazdaság- és társadalomtörténeti esemény, amely a magyar szőlészet és borászat évtizedeken át húzóó és minden erőfeszítés ellenére igen vontatottan haladó modernizációját – bár óriási áldozatok árán – de kikényszerítette. A borvidékek rekonstrukciójának évtizedeiben ugyanis a magyar szőlőművelés oly mértékű változáson ment keresztül, amely példa nélküli ezeréves történetében. A kisbirtokos szőlőtermelő réteg erőfeszítései mellett a nagybirtokok és uradalmak is hatalmas áldozatokat hoztak szőlőterületeik rekonstrukciója érdekében. Sok főúri birtokot hitbizománnyá alakítottak át – 1870 és 1895 között az ötszörösére nőtt a számuk –, ez azonban csak a birtok megmentését jelentette, ugyanakkor a jövedelem csökkenésével és a hitellehetőségek szűkülésével járt. A nagyobb birtokosok közül azonban soknak sikerült modernizálnia gazdaságát, s ezeken az ültetvényeken alapjaiban változott meg a termelés.

Az új gazdaságok létrehozásánál már tudatosan figyelembe vették a talajadottságokat és az éghajlati viszonyokat, a közlekedés és a szállítás lehetőségeit, a helyi napszámkiöltségek alakulását és a hosszú távú értékesítési feltételeket. Ezekben az ültetvényekben mind a szőlőművelés, mind a borkészítés folyamata teljesen átalakult. Hagyományos szőlőfajták tűntek el, mert az amerikai alanyokra való oltás új követelményeket támasztott, amelyeknek sok régi fajta nem felelt meg, s ez egyben a jobb minőséget adó szőlőfajták elterjedését is jelentette. (Tokaj-Hegyaljának pl. ekkor alakult ki a nagyjából egységes furmint-hárslevelű arculata.) Megváltozott a művelésmód, mind általánosabb lett a forgatásos telepítés és az őszi takarás. A többszöri kapálás és a trágyázás mellett állandósult a peronoszpóra és a lisztharmat elleni védekezés, a permetezés is, ekkor még szinte kizárólagosan a bordói lének nevezett rézgálicoldattal. Megjelentek az első műtrágyák, bár alkalmazásukkal ekkor még a nagybirtokokon is elsősorban kísérleteztek. Az új telepítések költségessége miatt megindult a telepítési munkafolyamatok és a művelés gépesítése, bár eleinte inkább csak az alföldi, sík területeken tudták alkalmazni az állati és a gépi munkaerőt. Megjelentek a homokgyaluk, a talajforgatásnál használt gőzekék, és a sík vidékek mellett lassan a kevésbé meredek hegyoldalakon is mindjobban terjedt a lóval végzett talajművelés. A rendezetlen, számos fajtából álló ültetvények helyét néhány fajtát tartalmazó, meghatározott sor- és tőtávolságokra ültetett, oltványokból (illetve az immúnis talajokon saját gyökerű új fajtákból) álló telepítések foglalták el. A szőlőtőke melletti karó alkalmazása mindinkább hozzátartozott az ültetvények összképéhez, ennek drágasága miatt azonban terjedt a huzalos művelés is. A fajták kiválasztásánál meghatározó szerepet játszott a minisztérium által összeállított fajtajegyzék, melynek ajánlásai tudományos alapokon nyugodtak. Megváltozott a metszésmód, az addig uralkodó kopasz-metszés helyét a legtöbb ültetvényben a rövidcsapos és a hosszúcsapos váltómetszés vette át, sőt a szálvesszős metszés is megjelent. Kialakult az új típusú

szőlőművelést kiszolgáló szőlészeti-borászati ipar is. A szénkénegefecskendők, zúzó-bogyózók, szűrők, prések, borpumpák stb. készítése kisüzemi, a szénkénegek és rézgalic nagy mennyiségű előállítására pedig már gyáripari méreteket követelt meg. Az új tőkés pincészetek a kor legmagasabb technikai színvonalán álló borászati gépekkel, szakszerűen felépített, célszerűen kialakított, nagy mennyiségű szőlő feldolgozására alkalmas borházakban dolgoztak, ahol a magyar szőlészetet és borászatot a korszak legmagasabb színvonalára emelték.

A KORSZERŰ SZAKOKTATÁS, TUDOMÁNYOS INTÉZMÉNYRENDSZER ÉS SZAKIGAZGATÁS KIALAKULÁSA

A nagymértékű változások következtében a szaktudásnak a szőlészet-borászat minden területén egyre nagyobb szerep jutott. A filoxéravész időszakában egyre több vincellériskola és állami szőlőtelep létesült, bár az oktatás színvonalára kezdetben még meglehetősen egyenetlen, a hallgatók létszáma pedig a szükségeshez képest meglepően kevés volt. Az intézmények vezetői általában a kerületi szőlészeti-borászati felügyelők voltak.

Az 1896-os szőlőfelújítási törvény rendelkezései és a kedvezményes hitelek mellett tehát a szakemberek nagyszámú képzése és a korszerű tudományos intézményhálózat létrehozása teremtette meg a feltételét a magyar szőlő- és borgazdaság talpra állításának és modernizálásának. A filoxéravész leküzdésében oly kiemelkedő fontosságú munkát végző Országos Phylloxéra Kísérleti Állomás, amely 1890-től Állami Rovartani Állomás néven folytatta tevékenységét, annak a XIX. század utolsó évtizedeiben létrehozott mezőgazdasági kísérletügyi intézményrendszernek a része volt, melynek felállítását a tudománynak a termelésben betöltött egyre nagyobb szerepe indokolta. A mezőgazdaság kapitalista átalakulásával a versenyképesség megteremtésének és megőrzésének mindinkább előfeltételévé vált a tudomány egyre szélesebb körben való alkalmazása. A kísérletügyi intézményrendszer tulajdonképpen a mezőgazdaság állami támogatásának egyik eszköze volt, hiszen a tudományos kísérletek jelentős tőkebefektetést, magas szintű szaktudást és időt igényeltek, s ezeknek a feltételeknek a megteremtésére állami részvétel nélkül csak a legnagyobb magángazdaságoknak lett volna lehetőségük. A kísérletügyi intézményrendszer vegykísérleti, vetőmagvizsgáló, bakteriológiai, rovtartani, tej-kísérleti, szőlészeti, erdészeti, növénytermelési, szesz-kísérleti és gépkísérleti állomásokból állott, melyekből a szőlő- és borgazdaság számára a vegykísérleti, a rovtartani, valamint a szőlészeti és az ampelológiai állomások bírtak jelentőséggel.

A tudományos intézményrendszer kiépülése mellett ebben az időszakban vált teljessé és európai szintűvé az agrártárca szőlészeti-borászati szakszolgálat is. Ennek legfelső szintje, az 1889-ben megszervezett szőlészeti-borászati osztály, amely kizárólag csak a filoxéra elleni védekezéssel és az elpusztult ül-

tevények rekonstrukciójának elősegítésével (többek között a szőlőkölcsonök felügyeletével) foglalkozott. Az ágazat egyéb kérdései egy új, 1897-ben létrehozott osztály hatáskörébe tartoztak. Ide tartozott a szőlő- és borgazdasági szakoktatás, a népszerűsítő munka és a szaktanácsadás, valamint a szőlészettel-borászattal kapcsolatos országos szintű adminisztratív teendők.

A szakszolgálat országos hálózatát az 1891-ben létrehozott szőlészeti-borászati szakfelügyelőségek továbbfejlesztett rendszere képezte, amely ekkor huszonhét kerületet jelentett, élükön a szakfelügyelővel és általában egy beosztott szakemberrel. A huszonhét kerületet három főkerületbe csoportosították, amelyeknek élén egy-egy főszakfelügyelő állt. Ennek a szakszolgáltatnak a jelentősége az volt, hogy alkalmazásával a minisztérium a rekonstrukció munkálataiban is kellő mértékű szerepet tudott vállalni.

A szakoktatás jelentősége tehát azért vált létfontosságúvá, mert az újratelepítéssel egyben modernizálódó szőlőgazdaságokat csak a legújabb szakmai ismeretekkel bíró napszámosok, vincellérek és birtokosok tudták működtetni. A jól képzett szőlészek létszáma azonban a vincellériskolák számának növekedése ellenére is csak lassan gyarapodott. A szakoktatás színvonala még az 1890-es években is jelentős különbségeket mutatott, s ennek következtében, főleg a kisbirtokosok körében, a magyar borászatot még mindig a régi hiányosságok és hibák terhelték. A Földművelési Minisztérium ezért külön figyelmet fordított a szakoktatás támogatására, s így az 1890-es évekre kiépült és intézményesedett az oktatás háromszintű rendszere. A legfelsőbb szintű oktatást az egyéves budapesti állami felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam jelentette, amely a Magyar Központi Szőlészeti Kísérleti Allomás és Ampelológiai Intézzel együttműködve oktatta az ágazat felső szintű ismereteit, tanárokat, gazdaszakteket, hivatali szakembereket képezve. Itt a felvétel előfeltétele valamely középfokú szakiskola (gazdasági akadémia) elvégzése volt. A tanfolyamon tandíj nem volt, sőt a kiválóbb hallgatók havi 60 forint ösztöndíjat is kaphattak. Pincemesteri tanfolyam működött Budafokon az országos mintapincében, ahol az összes állami vincellériskolák és szőlőtelepek borainak tárolása, kezelése és értékesítése is történt. Felsőfokú tanintézet működött még ezenkívül Magyaróváron, Keszthelyen és Debrecenben is. A középfokú oktatás célja a kisbirtokosok, a vincellérek, a szőlészeti munkavezetők képzése volt. Tanításuk a vincellériskolákban ingyenesen folyt, egyéves képzési idővel. 1890-ben a budafokin kívül még négy állami vincellériskola – az érdiószegi, a tarcali, a nagyenyedi és a ménesi – működött Magyarországon, s számuk a magániskolákkal együtt 1899-re tizenegyre növekedett. Ekkor már hat iskola (Budafok, Tarcal, Nagyenyed, Bihar-Diószeg, Eger, Ménés) volt állami kezelésben, az öt magánkézben lévő (Kecskemét, Tapolca, Munkács, Pécs, Pozsony) pedig rendszeres állami támogatásban részesült.¹³ Az iskolák szőlészeti oktatása a különbség-

¹³ DUBRAVSZKY R. 1910. 417–418. p.

gek ellenére korszerűnek volt mondható, ugyanakkor a borok kezelése területén a minisztériumi ellenőrzések szerint még jelentős elmaradások mutatkoztak. Ezért az agrártárca folyamatosan támogatta a modern szakismereteknek a már jól bevált tanfolyamokon való terjesztését is. A filoxéra elleni küzdelemben részt vevő néptanítókon, papokon és lelkészeken kívül a szőlőbirtokosok is nagy számban vettek részt azokon a négyhetes tanfolyamokon, amelyeket a minisztérium szervezésében – önköltségen – tartottak meg minden évben. A szakoktatás harmadik válfaja az ún. népies oktatás a napszámosok, törpebirtokosok szaktudásának magasabb szintre való emelését szolgálta. Ezt a munkát a vándortanítók és a szőlészeti-borászati szakfelügyelők végezték, de hatékonysága az úratelepítéssel járó adminisztratív feladatok – amelyek szintén a borászati felügyelőkre hárultak – egyre növekvő mértéke miatt évről évre csökkent. Az agrárvezetés a szőlészeti felügyelők hálózatának további bővítésével igyekezett orvosolni ezt a problémát. A századfordulóra ez az intézményrendszer is kiteljesedett, így Budapest, Szekszárd, Pécs és Csáktornya mellett Tapolcán, Pápán, Sopronban, Pozsonyban, Nyitrán, Munkácson, Szatmárnémetiben és Egerben, valamint Miskolcon, Tarcalon, Szilágysomlyón, Biharószegen, Ménesen, Fehértemplomban, Kecskeméten, Szabadkán, Nagye nyeden, Dicsőszentmártonban, Balassagyarmaton és Marosvásárhelyen, tehát minden jelentős magyar borvidéken működött már szőlészeti-borászati szakfelügyelő.¹⁴

A filoxéra elleni védekezés úttörői az állami szőlőtelepek voltak. A századfordulón – többszöri átszervezés után – már 28 településen volt ilyen állami intézmény. Ezek közül a legjelentősebbek a kecskeméti Miklós-telep, valamint a csálai, a barackai és a budapesti (kőbányai) szőlőtelepek voltak. Az állami támogatással létrehozott telepesültetvényeket, így a Mária-telepet és a hencsei telepet, valamint az állami közvetítéssel létrehozott hasonló telepeket, így a nyíresít őrszentmiklós, a sóstóit Pozsony, a szőkehegyit és kopaszhegyit Mór és a nánait Pusztavám határában külön erre a célra létrehozott minisztériumi adminisztráció kezelte. A szénkénegellátást pedig a három állami (Bihardiószeg, Ménes, Tarcál) szénkénegraktár mellett 78 bizományi raktár biztosította.¹⁵

A szőlőfelújítások ellenőrzésére az állam kettős ellenőrzési rendszert vezetett be, ami azt jelentette, hogy a bank mellett a minisztérium is ellenőrizte az adósok helyzetét. Ez lehetőséget adott a telepítések szakmai kérdéseinek fokozottabb figyelembevételére, és némi védelmet jelentett a szőlőbirtokosok számára a bankok kizárólagosan a pénzügyi szempontokat figyelembe vevő eljárásával szemben. E kettős szisztéma életképességét bizonyítja, hogy a hitelképtelen szőlők rekonstrukciójára az állam által biztosított összesen 25 millió forint kedvezményes hitelből 10 milliót a szőlőfelújítási törvény megjelenése és

¹⁴ DUBRAVSZKY R. 1910. 418. p.

¹⁵ DUBRAVSZKY R. 1910. 418. p.

1899 októbere között már fel is használták, s ez az összeg az elkövetkező években tovább növekedett. Az állami segítséggel végrehajtott rekonstrukció a XX. század első évtizedének végére gyakorlatilag befejeződött.¹⁶ Ekkorra az elpusztult területek több mint háromnegyedét újraterelítették, tehát a kormányprogram összességében véve sikeresnek volt mondható. Bár a modern borászat jellemzői ez idő tájt még elsősorban csak az új szőlőkultúra képviselőire, az áru-termelésre berendezkedett nagyobb birtokokra vonatkoztak, ez azonban nem von le semmit a szőlőrekonstrukciót egy élet munkájával megvalósító, illetve megteremtő elődeink érdemeiből. Szőlészek és borászok, kis-, közép- és nagybirtokosok, minisztériumi és szakintézményekben dolgozó szakemberek, egyetemi tanárok és néptanítók, katolikus papok és református, evangélikus lelkészek, vincellérek és napszámosok – a magyar társadalom igen jelentős része – vett részt a rekonstrukció hatalmas munkájában. Erőfeszítéseik eredményét és a magyar szőlészeti - borászati agrárpolitika sikerét jelzi, hogy 1896 és 1915 között Magyarország elpusztult szőlőültetvényeinek közel 80%-át újraterelítették.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

¹⁶ CSOMA ZS. 1994–1995. 297. p.

IRODALOM

BEREND T. Iván–RÁNKI György

1972. A magyar gazdaság száz éve. Budapest.

BEREND T. Iván–SZUHAY Miklós

1975. A tőkés gazdaság története Magyarországon (1848–1944). Budapest

BERNÁT Gyula

1938. Az új Magyarország agrárpolitikája (1867–1914). Budapest

CSOMA Zsigmond

1994–1995. Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében Debrecen–Budapest

DUBRAVSZKY Róbert

1910. A magyar mezőgazdasági kísérletügyi intézmények. Budapest

FEYÉR Pirooska

1970. Szőlő és borgazdaságunk történetének alapjai. Budapest

FÜR Lajos

1972. A phylloxéravész hatása a homoki szőlőtermesztés fellendülésére. Agrártörténeti Szemle, 1972. 1–2. 108–111. p.

GUNST Péter–HOFFMAN Tamás (szerk.)

1976. A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949). Agrártörténeti tanulmányok IV. Budapest

GUNST Péter (szerk.)

1998. A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Budapest

KELETI Károly (szerk.)

1875. Szőlészet I. rész. Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873. Budapest

LICHNECKERT András

1990. A balatonfüredi–csopaki borvidék története Veszprém.

OROSZ István

1970. A földművelésügy a költségvetés tükrében. A földművelésügyi szakigazgatás története 1867–1948. Szerk. Pataky Ernő (Budapest, 1970.) 7–40. p.

OROSZ István

1988. Szerkezeti változások a XIX. századi magyar mezőgazdaságban. Budapest

OROSZ István

1998. A jobbágyszabadítás és végrehajtása. A magyar agrártársadalom a jobbágyság felszabadításától napjainkig. Szerk. Gunst Péter (Budapest, 1998.) 55–137. p.

RÁCZ István

1965. A parasztek elvándorlása a faluból. A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István (Budapest, 1965.) II. kötet 433–477. p.

RÁCZ István

1980. A paraszti migráció és politikai megítélése Magyarországon 1849–1914. Budapest

MAGYAR Agrár- és Járadékbank Részvénytársaság

1901. Útmutató azok számára akik a fillokszera által elpusztított szőlőiket az 1896. V. T. - cikkben alapuló szőlő - kölcsönnel kívánják felújítani. Budapest.

MAGYAR Királyi Központi Statisztikai Hivatal

1897. A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. (Harmadik kötet) A mezőgazdasági termelés 1895. és 1896. évben (Budapest, 1897.)

TAKÁCS Imre

1975–1977. A borhamisítás tilalmának változásai 1945 előtt Magyarországon. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Budapest, 1975–1977) 231–261. p.

TAKÁCS Imre

1989. Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák–Magyar Monarchia korában (1867–1918). Budapest

TAKÁCS Imre

1970. A földművelésügyi közigazgatás az önálló Földművelésügyi Minisztérium megszervezésétől az első világháborúig. A földművelésügyi szakigazgatás történet Szerk. Pataky Ernő (Budapest, 1970.) 71–117. p.

VÖRÖS Antal

1976. A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849–1890). A magyar mezőgazdaság a XIX–XX. században (1849–1949) Szerk. Gunst Péter–Hoffmann Tamás (Budapest, 1976.) 9–153. p.

The Effect of the Phylloxera-Plague on the Hungarian Vini- and Viticulture

TIBOR BECK

The phylloxera-plague was the most important event of the agricultural history in the late-19th century which had an influence on the whole continent of Europe and the Hungarian vini- and viticulture. In consequence of the devastation of the parasite 90% of the traditional Hungarian vine-lands was destroyed. The vineyard-owners lost a fortune, the small-holders sank into poverty and became unemployed, which led to migration to big cities and to America. The plague contributed to the concentration of land and the foundation of large capitalistic agricultural concerns, and resulted in radical changes in the Hungarian viti- and viticulture, in the redistribution of land, all things considered the rebirth of viti- and viticulture. So the economic-social changes caused by the parasite are considerable. In our study the effect of phylloxera on the Hungarian vini- and viticulture is investigated by presenting the reduction of vine-lands, the prosperity of doctoring of wine and the fate of vineyard-owners.

Rozmaring a magyarországi paraszti ünnepnapokban

KORKES ZSUZSA

A ROZMARING ÓKORI ÉS KÖZÉPKORI TÖRTÉNETE

Rapaics Raymond szerint a rozmaring a mediterrán flóraterület nyugati és déli vidékeiről terjedt el Európa északibb részein, amikor megismerkedtek a virág-cserép használatával és a cserépben való szaporítás módjával. A rozmaringot Európában kezdetben a drága tömjén helyett használták mint füstölőszert. A növényt már az ókori rómaiak is megbecsülték, hiszen ünnepek alkalmával rozmaringgal koszorúzták a házi istenek szobrait, vagy az ünneplők rozmaringágakkal díszítették magukat.¹

A rozmaring az ókori görögöknél Aphroditének, a szépség és a szerelem istennőjének volt szent növénye.² Skandináviában a rozmaring a szeretet istennőjének, valamint a házasság és gyermekáldás istenének is kedvelt virága volt, melyet a nyári napfordulókort tartott ünnepen áldozatul mutattak be nekik. Egy belga monda szerint a gyermeket nem a gölya hozza, hanem rozmaringbokrban terem.³

A lovagkor virágkultuszában nagy szerepet játszott a koszorúkötés. Legkedveltebb a rózsakoszorú volt, emellett azonban többféle növényt is használtak koszorúkötéshez. Különös jelentőségre tett szert ezek közül a rozmaring, amely igen sokáig a menyasszonyi koszorú legfontosabb virága volt, hiszen ez jelentette a leányok tisztaságát. Szerte Németországban az esküvői szertartásoknál használták a rozmaringot. Kresz Mária kutatásaiból ismert, hogy a németeknél a XVI. század végéig rozmaringból fonták a menyasszony koszorúját és a lakodalmas vendégek rozmaringbokrétaival ékesítették magukat. Igen gazdag szokás- és hiedelemanyag kötődött a rozmaringhoz. Csehországban, Franciaországban, Angliában a növényből szerelmi bájitalt készítettek, de magzatelhajtásra is használták.⁴

Magyar források a XVI. század második feléből említik először a rozmaringot, széles körben azonban csak a XVII. században terjedt el és élte fénykorát. 1591-ben jelent meg Péchi Lukács magyar nyelven írt könyve, *Az keresztény szüzeknek tisztességes koszorúja*, mely szerint a rozmaring „az leányoknak tisztasá-

¹ RAPAICS R. 1932. 200.

² HANDWÖRTERBUCH, 1935/36. 787.

³ SZUTORISZ F. 1905. 377.

⁴ HANDWÖRTERBUCH... 1935/1936. 787.

gok... mely jó erkölcsöt igen méltán hasonlíthatunk az Rosmaringhoz, mert először, miképpen az rosmaring erős, és gyönyörűséges illatot ad magatul, és az leánzoknak koszorúkat igen ékesíti”.⁵ Rapaics szerint, aki rövid tanulmányt írt a virágnyelvről, Péchi könyvében a virágnyelv az erkölccstan virágnyelve. A XIX. században német és magyar nyelven megjelent könyvekben a rozmarining az esküvő ígérete. A német virágnyelv szerzője kereken kimondja, hogy a rozmarining a legünnepélyesebb szerelmi ígéret, melynek jelentése: Forrjon egybe szívünk Isten oltára előtt s legyünk egymásé. Szél Farkas (*Legújabb virágnyelv. Debrecen, 1870.*) azonban nem vesz tudomást a rozmariningban rejlő ünnepélyes ígéretről, szerinte a rozmarining csak üres bók, és Pap Endre költeményéből idéz:

„A virág ha kivirul
És a leány ha már szeret,
Olyan szépek, mintha éppen
Lehozták volna az eget.”⁶

A rozmaringot különböző betegségekre gyógyszerként alkalmazták. Melius Péter 1578-ban megjelent *Herbárium*ában kétféle rozmaringot különböztet meg, az egyik a termő, virágzó Libanotis, a másik a „koszorónak való, akiből koszorót kötnek. Effélét hoznak Lengyelországból sokat...”⁷ Természetéről a következőket írja: „Mind az olasz, s mind a termő, s mind a koszorónak való, a mag nélkül való melegít, száraszt, mint a borsfű. Belső hasznai: Ha gyökerét borban főzöd, hasfájást, kígyómarást gyógyít, vizeletet indít, kórságosnak, régi száraz hurutnak ellene áll, ha a fűvét, magvát, gyökerét iszod vizes borban, avagy szilva levében. Ha borban főzed, sárgaságot gyógyít.

Külső hasznai: Ha megtöröd a rozmarint vérfolyást megállat. Az alfelében való sült, dagadást meggyógyítja, gelyvát és egyéb abscessus, azaz feldagadt nyálas kelést megérlel. A gyökerét ha mézzel öszvefőzed, a sebet, kelevént megtisztítja, a succussa és vize a szemet tisztítja, ha mosod véle. Tökösséget, megszakadtakat meggyógyítja, ha kötözöd véle.”⁸ A koszorúnak való vagy krakkói rozmariningnál is leírja annak belső és külső hasznait. Szabó Attila kötetéhez írt magyarázatában olvasható: „Melius józan ítélőképességét dicséri, hogy abban a korban, amikor a pestis, dögvész ellen többen több babonás védekezési módban hittek még a hivatásos orvosok is, ő azt hangsúlyozza, hogy »dögös házat tisztít (ugyan) a füst... de a halált el nem űz(i), hanem csak (a) bűzt.«”⁹

A XVI. században Gyulafehérvárott adták ki Lencsés György *Ars Medica – Egész orvosságról való könyv* című művét, melyben a rozmariningnak a különféle betegségeken történő hasznáról írt. Szabó T. Attila feldolgozta és megjelentette ennek CD-változatát, melyből szemléltetésül csak néhányat idézek.

⁵ PECHI L. 1591. 115–116.

⁶ RAPAICS R. 1931. 7–9.

⁷ MELIUS P. 1979. 267.

⁸ MELIUS P. i. m. 267.

⁹ MELIUS P. i. m. 420–421.

5.

Kötet címe: EMBERI TESTNEK BETEGSÉGIRÓL VALÓ ORVOSSÁGOK

Fejezetcím: AZ FŐRŐL

Magyar alfejezet: AGYVELŐRŐL

Magyar témacím: [A merevedésről és görcsről]

Magyar betegségnév: Görcs13

Latin betegségnév: Spasmus

Szélcím: Görcsről való orvosság

Receptszám: *242

Rozmarinnak az gyökerét törd meg, elegyítsd össze vadócnak az lisztivel, és flastrom módjára kösd rea. (I. 40a)

7.

Kötet címe: EMBERI TESTNEK BETEGSÉGIRÓL VALÓ ORVOSSÁGOK

Fejezetcím: AZ FŐRŐL

Magyar alfejezet: Az szájról

Receptszám: *667

Rozmarinnak levelét és virágát, mirhát, fahéjat főzz meg fehér borban, gyakorta ezzel mossad az ajkaidat. (I. 78b)

9.

Kötet címe: EMBERI TESTNEK BETEGSÉGIRÓL VALÓ ORVOSSÁGOK

Fejezetcím: [Gyomor, máj, lép, belek]

Magyar alfejezet: Az gyomorról

Magyar témacím: Gyomornak bántásáról

Magyar betegségnév: Gyomornak émelygéséről, okadásáról

Latin betegségnév: Nausea, Vomitus

Szélcím: Orvosságok

Receptszám: *1402

Rozmarint törj porrá, kenyérrel add megenni. (I. 140b)

17.

Kötet címe: TESTNEK ÉKESÍTÉSÉRE VALÓ ORVOSSÁGOK

Fejezetcím: [Hajról, szőről]

Magyar alfejezet: [Szemről és orcáról]

Magyar témacím: ORCA HOGY FÉNYES LEGYEN

Receptszám: *3228

Rozmarinvirágot főzz meg fehérborban, az orcát mosd ezzel, szép leszen. (II. 12b)¹⁰

¹⁰ Köszönetet szeretnék mondani Szabó T. Attilának, hogy rendelkezésemre bocsátotta az adatokat. Lencsés György (1530–1593), Ars Medica – Egész orvosságról való könyv, Gyulafehérvár. Szabó T. Attila 2000, Ars Medica Electronica, Budapest–Kolozsvár–Szombathely–Veszprém. Keresés: AMED Adatbázis, BTE Gramma (3. lemez), Ars Medica Electronica 2003.06.03. 18:47:11. Keresett szavak: rozmarin, rozmarinból, rozmaringgal, rozmarinnak, rozmarint, rozmarinvirágot. Keresősor: *rozmar* rosmarin* Rekordok száma, amelyekben ezek a szavak előfordulnak: 22.

Beythe András 1595-ben megjelent füveskönyvében a rozmaring külső és belső hasznáról írottakat gyakorlatilag szó szerint vette át Meliustól.¹¹

Lippai János a XVII. század közepén megjelent *Posoni kert* című könyvében már mint ismert növényt említi a rozmaringot, melyet főként ételeket ízesítő fűszerként és orvosságnak használtak. Főzetét étvágytalanság, gutaütés, reszketés ellen itták. Lippai szerint: „Rozmaringos bor igen jó a főfájás ellen. Pestis idején rozmaringból füstöt csinálni elúzi a dögletes eget. A nehézség ellen, álmosbetegség ellen, gutaütés, reszketés, érezhetetlenség ellen igen hasznos, ha borban vagy vízben megfőzik és azt isszák éhomra.”¹²

1669-ben jelent meg Nadányi János fordításában Antoine Mizald francia természettudós műve a *Kerti dolgoknak leírása* címmel, melynek egyik fejezete „Az Orvos kertnek harmadik mezeje, melyben vadnak egynehány szagos füvek, tizenegy ágyban”. A X. ágynál beszél a rozmaringról és annak orvosi hasznairól. „A patikákban és mezőkben rozmarinnak híjják azt, amit mások libanotisnak, én pedig lugasos és koronás [fűnek], melynek szaga, mint a gyanta, vagy tömjén, oly kedves, oly gyönyörűséges, hogy az elbágyadtakat mindjárt megújíthassa, fűti a főből való csepegést és horutot megállítja, s főzelékje a sárgaságot gyógyítja.” A rozmaring füstje a pestises házat kitisztítja, olaja vagy pedig főzete különböző betegségek orvoslására alkalmas.

Igen nagy népszerűsége tett szert Európában a rozmaringszesz, a Magyar Királyné Vize (*Aqua Reginae Hungariae*)¹³, melyet a XVII. és XVIII. század folyamán gyakran emlegetnek a külföldi, kivált francia gyógyszerészeti munkák, melyek Erzsébet magyar királynéra vezetik vissza eredetét. Wespriemi István, a hírneves debreceni orvos 1795-ben kiadott művében adta közre a Magyar Királyné Vize történetét és legendáját. Arra a következtetésre jutott, hogy a víz eredete Nagy Lajos király anyjához, Erzsébethez fűződik, aki időskorában köszvényben szenvedett. Álmában egy angyal jelent meg, aki elmondta a gyógyító víz készítésének módját, amely megszabadította őt fájdalmaitól.¹⁴ A víz összetétele a következő volt: „Vég Lombikon leeresztett és megtisztált Égett-bort három annyi. Rozmarint levelestől és virágostól együtt két annyi. Tedd valamely edénybe, fellyül zárd jól be és tartsd meleg helyen 50 óráig, aztán lombikon által botsásd le, ebből minden hétenn egyszer reggelenként ételben vagy italban vég be egy drakmányit, avagy köntinget, reggel pedig ortzádat és sérelmes tetemeidet mosd jól meg minden napon.” Ez tulajdonképpen nem volt más, mint rozmaringgal fűszerezett törköly. A XVII. században a rozmaringon kívül más növények, elsősorban citrom és narancs olaját keverik az egyre tisztább alkoholba. A XVIII. század második felében a kölnivíz vált egyre népszerűbbé, amely a rozmaringolajon kívül rózsaoajat és egy

¹¹ BEYTHE A. 1595. 81–82.

¹² RAPAICS R. 1932. 204.

¹³ RAPAICS R. 1932. 200., 204.

¹⁴ NADÁNYI J. 1987. 181–182.

cseppnyi borsmentaolajat is tartalmazott, és kellemes illata miatt fokozatosan kiszorította a Magyar Királynő Vizét.¹⁵

Mint gyógynövényt hazánk egyes vidékein még napjainkban is használják, gyógyteaakat főznek belőle lábfájásra, torokfájásra.

A XVIII. század végétől a főúri udvarokban hanyatlani kezdett a növény jelentősége és tekintélye, s végül elfeledett „népies” növény lett belőle, visszaszorult a parasztkertekbe és a parasztházak ablakaiba.

Mint fűszernövény is igen kedvelté vált, különféle ételeket ízesítettek vele. Egy XVII. századi kéziratos szakácskönyvben olvasható: „Borjú pecsenyét megsütni, zsállyával megspékálni, vagy rozmarinnal, vajjal vagy szalonnaszírral megöntözni, és levesesen add fel.”¹⁶ Bálint Tibor a rozmaringot mennyei magasságokba emeli. „A fűszereket nem véletlenül társítom az illatokkal, hiszen ... a legtöbbjükben épp az a csodálatos, hogy nemcsak testünket ajzzák föl jobban az evilági javak befogadására, de a lelkünket is új magasságokba röpitik: a boldog és javarészt öntudatlan képzettársítások birodalmába. Vagy talán az antosfű, vagyis a rozmaring, amely apró puha tenyerébe fogja és elandalítja a szíveket, hitszegővé válik talán, amikor morzsolt állapotban elmegy jótévőnek az erdélyi paradicsomlevesbe, vagy amikor a vadhúsok, szárnyas sülték, rostonsülték értékét igyekszik a szellemi értékek szintjére emelni?”¹⁷

Vas megyében a XIX. századi vőfélykönyvek még említik a rozmaringból készült ételeket a lakodalmi étkek között. Később ezek teljesen elmaradtak, és csak az idősebb falusi asszonyok készítették rozmaringmártást főtt disznó-, marha-, nyúl- és tyúkhús mellé.¹⁸ Fűszerként mind a mai napig használják, húslevest, sült húsokat ízesítenek vele.

ROZMARING A MINDENNAPI ÉLETBEN

A rozmaringnak korábban igen nagy szerepe volt a népeletben, végigkísérte a falusi emberek mindennapjait a születéstől a halálukig, de használati tárgyait is szívesen díszítették rozmaringos motívummal. Így megtalálhatjuk céhpecséteken, ostyasütőkön, népi cserépedényeken, a karcolt húsvéti tojásokon, fafaragásokon, hímzéseken, szötteken. Népdalainknak, de még a gyermekjátékoknak is kedvelt motívuma volt a rozmaring. A párosító körtánc típusba tartozó „Ég a gyertya, ha meggyújtják” kezdetű dal második versszaka így hangzott:

„Ez az utca de szép utca,
Rozmaringgal van kirakva.
Azt is tudom ki rakta ki,

¹⁶ A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyve

¹⁷ BÁLINT T. 1980. 266.

¹⁸ CSABA J. 1974. 122–123. ¹⁵ RAPAICS R. 1921. 296–298.

Pesti Panna pingálta ki,
Gyöngyöt, gyöngyöt a fiának,
Gyöngykoszorút a jányának.”¹⁹

Népdalainkban a rozmaring mindenkor a beteljesült vagy a beteljesületlen szerelemről szólt. Mulatságban a friss csárdás dallamára énekelték:

„Rozmaringot ültettem cserépbe,
Kitettem az udvar közepébe,
A rozmaring karikára hajlik,
A szeretőm őszre házasodik.”²⁰

„A csákányi dobogós kert alatt,
Az én babám rozmaringot arat;
Én leszek a rozmaring marokszedője,
E barna legény igaz szeretője.”²¹

Csoma Zsigmond foglalkozott a szentbékkálai rozmaringos asszonyokkal, akik a környék katolikus falvainak búcsúira, körmeneteire szállították elsősorban frissítő illatáért a rozmaringot.²² A Vas megyei csákánydoroszlói legények a helybeli vagy idegen községben tartott búcsúkon rendszerint rozmaringos kalapban jelentek meg.²³ Szinte országosan elterjedt szokásként élt, hogy farsangkor vagy húsvétkor a legények rozmaringos kalapban mentek a bálba, melyet a szeretőjüktől kaptak. Ugyancsak aranyporos rozmaringot ajándékozott a lány a regruta szeretőjének. Sorozás után bált rendeztek, ahova a legény a már feldíszített kalapban ment. Az ágat nemzetiszínű kis csokrokkal díszítették.²⁴

A Pest megyei Galgahévízen a lány kezdetben bolti papírvirágot adott a legénynek, majd ezt felváltotta a rozmaring, amit aztán még be is aranyoztak. Vettek a boltban bronzot vagy arany színű papírt, amit keskeny csíkokra vágtak. A rozmaringot cukros vízbe vagy tojásfehérjébe mártották, és úgy ragasztották rá a papírt. Az ág alá nemzetiszínű masnit kötöttek. Később az aranyozott rozmaringra brosstűket is kötöttek úgy, hogy a rozmaring minden kis ágához illeszkedjen egy-egy tű feje. A legények a bokrétát a kalapjuk mellé tűzték.²⁵

¹⁹ MARTON PÁLNÉ, CKMA 1457/78.

²⁰ BENEDEK S. Galgahévíz, 1942. EA 3161.

²¹ CSABA J. i. m. 122.

²² CSOMA ZS. 1983. 33–40.

²³ CSABA J. i. m. 121.

²⁴ MARTON PÁLNÉ, Kartal, CKMA 1457/78.

²⁵ BENEDEK S. Galgahévíz, 1942. EA 3161.

A ROZMARING SZEREPE A LAKODALMI SZOKÁSOKNÁL

Kresz Mária szerint német közvetítéssel terjedt el Európa más vidékein is és kapott igen fontos szerepet e növény eljegyzéseken, lakodalmakban. Valószínűnek tartja a szerző, „hogy a nyugati eredetű rozmaring a nép szemében a régebbi zöldág helyébe lépett, ezért lett oly népszerű, oly nélkülözhetetlen a lakodalmi szokásoknál”.²⁶ Nyáry Albertnek a palóc lakodalomról szóló cikkében olvasható, hogy a menyasszony násznagya három példázatot mond a Bibliából. Az első szól az özönvízről és a galamb zöld ágáról. Erre a menyasszony egy kendőt és egy rozmaringszálat ad, mellyel a vőlegényhez sietnek, hogy utána a vőlegényes násznép elindulhasson kikérni a menyasszonyt.²⁷

A Börzsöny vidéki Letkésen a lakodalom előtti nap estéjén a menyasszony házánál várta estét tartottak, ahol a koszorúslányok, a vőfélyek és a vőlegény rozmaringot aranyoztak. A lakodalom napján a lányos háznál tartott ebéd után a menyasszony koszorúslánya elmondta a rozmaringköszöntőt:

„Dicsértessék a Jézus Krisztus! Adjon az Isten szerencsés jó estét tisztelt násznagy uraméknak. Egy kérésem volna, ha meghallgatnák, vagyis jóváhagynák. Én Letkés község rozmaring kertjében születtem, a rózsák kinyílt keblében. Atyám királya a szagos erdőknek, én meg királynője vagyok Flórián kertjének. Királynője vagyok az sok szép rózsáknak, rózsák közt a teljes ibolyának. Noénak galambja egy zöld levelet hozott, én meg zöld levél helyett aranyos rozmaringot hozok, amelyből egy szál megér százezer forintot. Rezes a vaskapu, a Nap ragyog rajta, hogy ilyen szép kislány uralkodik abban. Ha az én szeretőm ilyen friss kertész volna, engem egy szál gyertyával elkapott volna. Násznagy uramék meg vagyok ijedve, Mátra hegyéről jöttem nagy sietve. Úgy dörgött az ágyú, le akartak lőni, alig-alig tudtam onnét visszatérni. Gyöngye lábcskáim jaj de elfáradtak, cipőim is az úton elszakadtak. Nincs Letkésen olyan híres csizmadia, aki nekem olyan csikorgós csizmát varrna. Éhes is vagyok, szomjas is vagyok, mezítláb vagyok, azért kérem násznagy uramékat adjanak egy pár forintocskát, mert e héten lesz Letkésen országos nagy vásár, hogy én oda elmehessek és ott egy pár szép cipőt magamnak vehessek. Násznagy uraim lakodalom van itt, mióta elmentem, tudom mulattak itt. Most én is minden búmat hátravetek, sarkantyúmat összeütöm, szeretőmet megölelem. E szó mondásom, dicsértessék a Jézus Krisztus. A násznagyok a kérésnek eleget tettek és gazdagon fizettek. Látom, a zöld ágat mindnyájan elfogadták. Kérem a tányért üresen ne hagyják, mert szégyen, ha a tányért üresen találok, mivel az aranyos rozmaringot mindenkinél látom, mert azért sokat jöttem-mentem, sok tüskés bokrot átugortam. A mi menyasszonyunk öröme napjára szántam, násznagy uraméknak ajánlottam. Köszönöm szépen a sok szép ajándékot, násznagy uramék kegyes jóvoltukat. Legyenek boldogok, a síron túl lássuk

²⁶ KRESZ M. 1976.

²⁷ NYÁRY A. 1906. 224.

meg egymást az örök boldogságban. E szó mondásom, dicsértessék a Jézus Krisztus.”²⁸

Az ország számos vidékén megfigyelhető, hogy a rozmaring végigkísérte a lakodalom szinte minden mozzanatát. Bagon a menyasszony a lakodalom előtti napon meghívta lánypajtásait rozmaringot aranyozni, mert az aranyporos rozmaring nemcsak a vőlegény kalapján díszlett, hanem a vőlegényes násznép valamennyi férfi vendégét megillette. Mikor átmentek a lányos házhoz kikérni a menyasszonyt, akkor a lánypajtások minden férfi vendég fejéről levették a kalapot, fölbokrétázták, és csak úgy adták vissza, ha fizettek érte. A bokréta búzakalászhhoz hasonló rezgőszál volt, mellette a rozmaringág, amely körbefonta a kalapot. Ez a szokás az 1930–40-es években szűnt meg, azóta viaszbokrétát adnak a férfi vendégeknek.

Az ikkladi sváboknál a vőlegénynek az eljegyzés napjától a lakodalomig minden jelesebb ünnepen viselnie kellett a rozmaringos kalapot. A három hosszabb szál rozmaring mellé egy szál szagos muskátlit tűztek. Palóc vidéken, Felsőtárkányon a vőlegénynek nem járt rozmaring, mert a kendőzésnek nevezett eljegyzés után már nem illette meg, csakis a legényeket.²⁹ Egyes helyeken a menyasszonyi koszorú alá erősítettek rozmaringágot, amit szűzkoszorúnak is mondtak. Máshol pedig a menyasszony mellére tűztek egy szálat. Ikkladon a koszorúslányok az 5-6 éves kislányok fejére is kötöttek rozmaringkoszorút. Az erdélyi Mezőségen, Széken máig rozmaringból készítik a menyasszonyi pártát.³⁰

Mikor elszáradt a rozmaringág, akkor a legtöbb helyen a menyasszonyi koszorú mellé tették, bekereteztették és a tisztaszobában felakasztották a falra.

Az Ipoly mentén a megesett lány fejére nem tették fel a fátyol rögzítésére szolgáló kis rozmaringkoszorút, mert az csak a szűzlányokat illette meg. A rozmaringkoszorúnak varázserőt is tulajdonítottak. Ha valaki belefulladt az Ipolyba, bedobták ezt a vízbe, s ahol a koszorú a víz színén körözött, ott kellett a tetemet keresni. Ha mégsem jártak sikerrel, annak a hagyomány értelmében az volt a magyarázata, hogy nem szűz fejről származott a koszorú.³¹

A lakodalom szokásrendszerében némely községben a rozmaring mellett igen jelentős szerepet kapott az alma is, mely mint Dankó Imre kutatásaiból ismert: „az alma a szerelem szimbóluma. Jelképezi... a gyermeket a szerelem gyümölcsét, ill. magát a szerelmet, ami termékeny.”³²

A Galga menti Domonyban az esküvő napján két koszorúslány vitte szét a rozmaringos almát a násznagynak, a papnak és a férfi vendégeknek, akik ezért fizettek. Ez a pénz a koszorúslányé lett, mert ő adta az almát és a rozmaringot. Mikor átadta az almát, akkor verset mondott:

²⁸ LACZUS GNÉ. 1999. 138–139.

²⁹ BAKÓ F. 1987. 111.

³⁰ NÉMETHNÉ FÜLÖP K. 2001. 89.

³¹ KAPROS M. 1986. 94., 110.

³² DANKÓ I. 1962. 559–560.

„Én messziről jöttem,
 Végre ide értem.
 Mint Noé galambja,
 Zöld ággal kezemben.
 Dalmácia ország hegyét,
 Rozmaring erdejét,
 Mind összekerestem
 Végre megtaláltam.
 Szedtem is belőle,
 Mindenki láthatja,
 Itt van a kezemben.
 Kinek ez a zöld ág
 Díszlik majd a kezében,
 Jól tekintsen bele pénzes erszényébe.
 Meleg tartományban lakik a madár,
 Van még Domonyban sok szép barna lány.
 Én is a domonyi rozmaringerdőben születtem,
 Piros rózsá nyílik az én keblemben.
 Násznagy uram kérem, csak egy a kérésem,
 Jövő ősre szép vőlegényt szerezzen énnékem.”

A Galga mente több községében a lakodalomban részt vevő férfi vendégeknek is adtak rozmaringos almát, amiért fizetniük kellett. Esküvőre menet a menyasszony vagy az őt kísérő koszorúslány almába szúrt aranyporos rozmaringot vitt, amit Kartalon aranyalmának mondtak, mivel az almát is bearanyozták. Esketés után az almát az oltáron helyezte el a menyasszony. Menyasszonytánc után a vőlegény az 1940-es évekig rozmaringos almával váltotta ki a menyasszonyt.

A rozmaring más vidékek lakodalmi szokásaiban is feltűnik. Bujákon templomi hirdetéskor a lány jobb vállát hosszú, fejközépig érő rozmaringszál ékesítette, annak jeléül, hogy menyasszony hordja.³³ Rimócon a menyasszony mellett díszítette rozmaringszál.³⁴ Palóc területeken, a Mátra déli falvaiban, így pl. Gyöngyöspátán, Bujákon a vőfély botjára almát és rozmaringot erősítettek.³⁵ Szilvásváradon a vőfély hatalmi jelvénye, a buzogány készült rozmaringból, melyre perec alakú kalácsot húztak.³⁶ Felsőtárkányon a vőfély buzogánya készült rozmaringból.³⁷ Pátyon lánykéréskor egy somfa botot vittek eljegyzési ajándékkul, melyre ráterítették a piros kasmír nyakra való kendőt és a bot két

³³ BAKÓ F. 1987. 92.

³⁴ BAKÓ F. 1989. 178. 25. kép.

³⁵ BAKÓ F. 1989. 116. 7–8. kép.

³⁶ BAKÓ F. 1987. 34.

³⁷ BAKÓ F. 1989. 119. 10–11. kép.

végére rozmaringágot tűztek. Esküvőre menet a menyasszony koszorúslánya almába szúrt rozmaringot vitt, melyet életfának mondtak.³⁸ Burgenlandban, a volt Vas megyei Őrszigeten a nyoszolyóasszony bokrétázta fel a vőfélyeket, kalapjukra és kabátjukra tűzte a rozmaringot; valamint a lakodalmi vacsora asztalára kerülő borosüvegre is kötött egy szálát.³⁹ A Szeged melletti Tápén a sától, a lakodalmi ház ablakait és minden alkalmas helyet rozmaringgal tűzdeltek tele, hogy a gonosz erőket távol tartsák. Ezt viselte a férfináznép a kalapján és a csizmaszárbába dugva is. A többi vendég a kezében tartotta.⁴⁰ A Bácskai megyei lakodalmi szokásokban menyasszony-búcsúztatás előtt a menyasszony keresztanyja kiosztotta a náznép között a rozmaringot. A lányos háztól éjszaka átvitt termőágra a különféle díszek mellett rozmaringákat is szúrtak.⁴¹

A ROZMARING SZEREPE A TEMETÉSI SZERTARTÁSOKBAN

A rozmaring a gyász növényeihez is tartozott, valószínűleg komor külseje, átható illata és mint a múlhatatlan szeretet jelképe miatt. „Ő is a sírok díszé s a szív titkos fájdalmát és a földi lét kimúlásán való emlékezetet és bánatot jelzi.” Azért mondja Shakespeare Opheliája: Itt van a rozmaring emlékül, mert a rozmaring bánatot és válást jelent. Czuczor Gergely *Gyászoló leány* c. versében sorban bemutatják magukat a virágok, de végül a komoly és dísz nélküli rozmaringot választja, mint bú- és halálvirágot.⁴² A temetési szokásokban a rozmaring elsősorban kisgyermek vagy fiatalon elhunytak temetési szertartásainál fordult elő. Németországban a rozmaring a citrommal együtt „halotti növény” volt. Az ókori görögöknél a citromot az alvilág isteneivel hozták kapcsolatba. Ennek jeléül a halottakat citrommal a kezükben kísérték ki a temetőbe.⁴³ Angliában, de kiváltképp Olaszországban a rozmaringot („pianta funebre par eccellenza”) szintén halotti növénynek tartották.⁴⁴

Vácott, a Fehérek templomában feltárt XVII–XVIII. századi festett koporsók díszei között találtak rozmaringmotívumot, valamint néhány elhunyt mellé is tettek rozmaringot, sőt még elhunyt felnőtt férfi fején is találtak egy ágat.⁴⁵ Bagon „A fiatal halottnak olyan módon állították össze a temetési menetét, hogy abban a lakodalom némely eleme szerepeljen. Ismeretes, hogy a fiatal halott lakodalmát a Kárpát-medence magyar nyelvterületein még a jelen század elején

³⁸ Saját gyűjtés

³⁹ CSABA J. i. m. 122.

⁴⁰ BÁLINT S. 1978/79-2. 99.

⁴¹ BERZE NAGY J. 1940. 114. 132–133.

⁴² SZUTORISZ F. i. m. 496.

⁴³ SZUTORISZ F. i. m. 400.

⁴⁴ HANDWÖRTWRBUCH... 789. Halálesetet jelez, ha a földbe kiültetett rozmaring nem nő, vagy a fő kiszárad.

⁴⁵ ZOMBORKA Márta szóbeli közlése

is megülték. Fiatal lány temetésén Máriás lányok kísérték a koporsót. A leányok oldalán szeretőjük haladt ünneplő ruhában, rozmaringos bokrétával a gomblyukukban. A lány szeretője, akkor is, ha nem volt még vőlegény, gyönygös rozmaringos mirtusz bokrétát tűzött a mellére. Tehát lakodalmi díszet viselt minden fiatal.⁴⁶ Ugyanitt mindenszentekkor a sírokra a koszorút a falusi asszonyok maguk kötötték rozmaringból, rajta papírvirágokkal, vagy a cigányok árulta papírkoszorút vásárolták.⁴⁷

Ikladon a kisgyermek ravatalán, majd a koporsóban a halott fejét rakták körbe rozmaringágakkal. A temetési menetben a koporsóvivő karjára egy kék szalagot kötöttek, amelybe két rövidebb szál rozmaringot tűztek.

Kartalon temetés után a hozzátartozók a sírba egy-egy marék hantot, a temetési menetben használt gyertyák maradékát és a magukkal vitt virágokból, rozmaringágakból valamennyit beleszórtak a sírba.

Domonyban ha nagyobbacska kislány vagy kisfiú halt meg, akkor egy kislány a koporsó előtt tányéron vitte a rozmaringot. A tányért egy szép hímmzett zsebkendővel letakarták, a rozmaring három ágban ment fölfelé, melyre kis szalagokat kötöttek. A rozmaringot és a zsebkendőt beledobták a sírba, a tányért hazavitték. Ezt csak 12 éves korig csinálták, míg nem konfirmáltak a gyerekek.

Aszódon 6–10 éves korú gyerekek temetésére készítettek rozmaringot. Egy vagy két ágat karikára meghajlítottak, összekötötték és ehhez erősítettek 4 szálal, amit fölül megkötöttek. Az ágakat kis színes szalagok díszítették. A rozmaringot tányéron vitték és bedobták a sírba vagy a halott lábához tették.⁴⁸

Erdélyi katolikus székelyek között volt szokásban, hogy azt a koszorút, csokrot, halotti koronát, amelyet a temetési menetben a leány vagy legény halott előtt vittek, azt a koporsóra vetették. Azt a cseréptányért pedig, amelyen a halotti koronát vitték, a koporsó fedeléhez vágták. Rossz jelnek tartották, ha a tányér nem tört össze.⁴⁹

Gomboson (volt Jugoszlávia) leány vagy legény halottnak szintén készítettek halotti koronát, amit a temetési menetben a koporsó előtt vittek. A koronát aztán a templomban a Mária-oltáron helyezték el, ami mindaddig ott volt, míg egy másik elhalálozott fiatal koronája föl nem váltotta.⁵⁰

Kálmány Lajos írásában olvashatjuk: „A halott jogai közé tartozik, hogyha felnőtt és kiházásítatlan, hogy kiházásítsák, ellakják a lakodalmát. Ide mutatnak a halottas táncok, vagy ahol ez már nincs szokásban, a temetés alkalmával a halott után való szűzkoszorú vivése: ha férfi a halott, leány (menyasszony); ha leány a halott, férfi (vőlegény) viszi a szűzkoszorút.”⁵¹

⁴⁶ MADAR I. 1988. I. 274.

⁴⁷ TÓTH J. 1988. 72.

⁴⁸ Saját gyűjtés

⁴⁹ KUNT E. 1987. 172.

⁵⁰ JUNG K. 1978. 140., 153.

⁵¹ KÁLMÁNY L. 192. 292.

A kiházásítatlanok halotti koronájával Jung Károly foglalkozott igen részletesen. Kutatásai szerint a halotti korona formája a királyi koronákat utánozza. Váza drótból készült, és erre dolgozták rá az apró mirtusz- vagy papírvirágokat és szalagokat, melyek színe fehér volt. Feltételezése szerint a korona anyaga régebben élővirág lehetett. „A halotti korona készíttetésének és a temetésben való vitelének szokása minden valószínűség szerint liturgikus eredetre vezethető vissza. A korona ugyanis felbukkan az egyházi szertartások tárgyai között, mégpedig esketéskor. Ha viszont tudjuk, hogy a halotti korona vitele az a szokás, amely a kiházásítatlan fiatal elmaradt lakodalma helyett kerül gyakorlásra, akkor nem nehéz megtalálni az összefüggést az esketési korona és a kiházásítatlan fiatal halotti koronája között.”⁵²

Horváth Sándor tanulmányában szintén foglalkozott a halotti korona kialakulásának kérdésével. Szerinte a *Rituale Romanum* utasítását is figyelembe lehet venni, mely szerint „A kisdedek (hét éven aluli gyermekek) temetési szertartása teljesen különbözik a felnőttekétől. Elrendeli, hogy a meghalt kisded fejére virágkoszorút tegyenek és a koporsót is hintsék teli illatos fűvekkel és virágokkal – mintegy a test épségének és szüzességének szimbóluma gyanánt.”⁵³

A szimbólumok rendszerében a halotti korona a tisztaság, a szüzesség jele volt, és ugyanezt fejezte ki a rozsmaringkoszorú is. Így teljesen egyértelművé válik e két jelkép használatának azonossága.

A rozsmaring az ország több vidékének temetési szertartásaiban is előfordult. Szeged környékén a fiatal halott koporsójába raktak rozsmaringot. A hiedelem szerint a föld alatt körbefonja a tetemet.⁵⁴

A Vas megyei temetési szokásokban is nagy szerepe volt valamikor a rozsmaringnak. Csákánydoroszlón az elhunyt leány koporsóját fehér ruhába öltözött lányok vitték, egyforma nagyságú rozsmaringot, egyfajta virágot fehér masnival összekötöttek és a mellükre tűzték. Ezeket azután a koporsóra, a sírgödörbe dobták. Legény halottat legények vitték a temetőbe, akiknek mellét szintén rozsmaring és virág díszítette, amit aztán a sírba dobtak. A halott felrozsmaringozott kalapját a mellére tették és vele együtt eltemették. A gyermek-, fiatal férfi és nő halottat melle táján végigrakták 6-8 szál rozsmaringgal. Házasság embereket és asszonyokat már nem rozsmaringoztak fel. Vend falvakban is rozsmaringgal díszítették a koporsóba helyezett halottat. Alsóőr (ma Burgenlandhoz tartozik) magyarjai kisgyermek temetésekor rozsmaringból készült koronát helyeztek a koporsóra. Nyári nagy melegben, ha a halottnak már szaga volt, akkor a koporsóvívők szabad kezükben egy-egy rozsmaringágot vagy fodormentalevelet tartottak és azt szagolgatták. A növények erős illata tompította a halott bűzös szagát.⁵⁵

⁵² JUNG K. 1980. 88. 94.

⁵³ HORVÁTH S. 1984. I. 415.

⁵⁴ BÁLINT S. 1944. 61.

⁵⁵ CSABA J. i. m. 123.

Az Órvidéken a fiatal halottnak négyágú koronát fontak rozmaringból. Fehér virágokkal tűzték tele és fehér szalagokat fontak és kötöttek rá. A korona a sír tetejére került.⁵⁶

A Vas megyei Nardán az 1930-as években még nem volt korona, csak egy tányéron vitt alma és narancs, amibe három szál rozmaringot tűztek. (Lakodalmak alkalmával, ha a leányt kiházásítják a faluból, ma is ilyet készítenek a legények az ekkor szokásos útelkötéshez.) Ebben az esetben egyértelmű a párhuzam a lakodalom és a temetés között, hiszen a halottat is kiházásították a faluból, a közösségből.

Az alma köré font első rozmaringkoszorút 1961-ben készítették egy 19 éves legény temetésére. 1974-ben egy 23 éves legény temetésén a rozmaringgal megtűzdelt narancs köré egy rozmaringgal befont viaszkoszorút helyeztek. Egy temetési ének utolsó versszaka így hangzik:

„Ezért, ó megváltó,
fogadd a lelkemet,
amelyet oltalmadba helyeztem;
gyere, vőlegényem,
gyere, kedves bárány!
Adj a menyasszonynak
Örökös koszorút.”⁵⁷

A kolozsvári Hóstáton a temetésen részt vevő asszonyok ún. boldogasszonylaput (lapos menta) tartottak az orruk elé, vagy vittek helyette istenfát (citrusfa), régen olykor rozmaringot. „Esetleg azt sem, mert általános hóstáti vélemény szerint ezekre csak azért van szükség, hogy a halott szagát ne érezzék, és rosszul ne legyenek az erős szagtól.”⁵⁸ Hasonló megfontolásból vittek Németország egyes vidékein a halottvivők rozmaringot a szájukban, a temetési menetben részt vevők a kezükben, gyakran citrommal együtt. A rozmaringot utána betették a sírba.⁵⁹ Sopronbátfalván a papnak, a kántornak és a halottvivőknek gyertyát, citromot vagy rozmaringot adtak.⁶⁰

Az Ung vidéki Csicseren a XX. század első felében „ha fiatalt temettek, egy fekete magyar ruhába öltözött, csizmás, kalapos gyermek haladt a koporsó előtt, kezében kivont kardot tartva, amelynek hegyére citromot szúrtak, a citromra pedig színes szalagokat tűzdeltek”. Ez a temetkezési pompa általánosnak tekinthető a Felvidéken. Novák László szerint az ünneplő, magyaros ruha viselése, valamint a kardvégre tűzött citrom vitele a középkori vitézi temetési ceremóniával állt összefüggésben.⁶¹

⁵⁶ PUSZTAINÉ 1992. 81.

⁵⁷ HORVÁTH S. i. m. 414–415.

⁵⁸ K. KOVÁCS L. 1944. 257.

⁵⁹ HANDWÖRTERBUCH... 789.

⁶⁰ CSATKAI E. 1943. 187.

⁶¹ NOVÁK L. 1985. 105–106.

Csolyospáloson (Bács-Kiskun megye) a virrasztóba érkezők a beköszöntés után a halott lábaihoz térdelve imádkoztak egy miatyánkot vagy üdvözlégyet. „A házbeliek a halott lábaihoz, a koporsó mellé már előre odakészítik a szenteltvízes poharat, benne a rozmaringágakat, ezzel az imádság elvégzése után mögcsapkodják, mögszentelik a halottat, amely szintén az utolsó szentségek része, hogy távol tartsa a gonoszt.”⁶²

A bodrogi Imregen a rozmaring „segítségével állapították meg, hogy járt-e otthon a halott lelke a temetés után. Az ágacskát egy pohár vízbe tették abban a helyiségben, ahol a halott ki volt terítve. A temetésre indulva megfigyelték a rozmaringágacska helyzetét. Ha hazatérve másként állt, akkor úgy vélték, hogy a halott lelke járt otthon: ivott a pohárban levő vízből, s úgy távozott el a házból. Ezt az ágacskát aztán, pohárral és vízzel együtt, kivitték a temetőbe és beásták a halott sírhantjába.”⁶³

ÖSSZEGZÉS

A mediterrán területekről elterjedt rozmaring a középkorban elsősorban mint gyógynövény játszott igen jelentős szerepet, a főúri udvarokban pedig kedvelt fűszernövény is volt. A XVI. századi leírások szerint már a falusi lakodalmak és temetési szertartások elengedhetetlen növénye lett.

A magyar nép különféle jelentéssel ruházta fel a rozmaringot. Az összetartozást, a szerelmet, a házasságra való elkötelezettséget jelezte, mikor a lányok rozmaringágat ajándékoztak a farsangi bálban szeretőjüknek. A paraszti társadalom a rozmaringot a szeretet, a házasság, a szüzesség jelképének tekintette, így kerülhetett a menyasszonyi koszorú alá, és nevezték az ország legtöbb vidékén szűzkoszorúnak.

A növénynek gonoszűző erőt is tulajdonítottak. Ezért fürdették meg Bagon a szemmel vert gyereket a menyasszonyi rozmaringkoszorú ágában.⁶⁴ A hiedelem szerint erős illata távol tartotta az ártó hatalmakat. Ezért kaphattak a férfi vendégek a lakodalomban rozmaringot, és a menyasszonyon kívül a lányok is tűztek a blúzukra egy szálat, vagy a zsebkendőjük mellett kézben fogták. A lányok azonban nemcsak ezen alkalomból viselhették, hanem a vasárnapi templomba menetelkor is, más erős illatú növényvel, mint pl. bazsalikommal vagy borsikával együtt. Olyan is előfordult, hogy az imakönyvbe tettek néhány szálat nemcsak a lányok, hanem az asszonyok is. Ők elsősorban azért, hogy azt szagolgatva a hosszúra nyúlt mise alatt el ne aludjanak. Rontáselhárító funkciója mellett más magyarázat szerint ez a szokás egyházi eredetre vezethető vissza. „Vannak rá adatok, hogy a reformációt megelőző időben a papság szor-

⁶² SZABÓ M. 1995. 167.

⁶³ VIGA GY. 1996. 196–197.

⁶⁴ TÓTH J. 1988. II. 77.

galmazta, hogy a hívek laposmentát, citrusfa ágacskát, rozmaringot vagy valami más szagos virágot vigyenek a kezükben a templomba és azt tartsák az orruk elé, hogy – különösen járványok idején – egymástól el ne kapják a betegséget. Innét van, hogy népünk asszonyai, lányai még a mai napig is visznek kezükben virágot, ha templomba mennek.”⁶⁵

A temetési szertartásoknál a rozmaring, mint láthattuk, kizárólag kiházásítatlan leányok és legények temetésénél fordult elő, hiszen a népi joggyakorlat kötelezően írta elő, hogy a fiatalon elhunytakat kiházásítsák, ellakják a lakodalmát.

Végezetül elmondhatjuk, hogy hazánkban a rozmaring a falusi emberek mindennapjait, szokásait végigkísérte a születéstől a halálig, és jól illeszkedett nemcsak a környező, hanem az európai népek szokásrendszerébe is.

RÖVIDÍTÉSEK

EA	= A Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára
Ethn	= Ethnographia
NÉ	= Néprajzi Értesítő
MFME	= Móra Ferenc Múzeum Évkönyve

⁶⁵ K. KOVÁCS L. 1944. 257–258.

IRODALOM

BAKÓ Ferenc

1987. Palócföldi lakodalom. Budapest

BAKÓ Ferenc

1989. A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői. In Palócok IV. Eger

BÁLINT Sándor

1944. A halálhoz és temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. In Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve I. Szerk. Bartucz Lajos, Szeged

BÁLINT Sándor

1978/79–2 A szögedi nemzet. MFMÉ Szeged

BÁLINT Tibor

1980. Egy némely fűszerszámról. In Kövi Pál: Erdélyi lakoma. Bukarest

BENEDEK Sándor

1942. Az ifjú- és serdülőkor szokásai. (Galgahévíz) EA 3161.

BERZE Nagy János

1940. Baranyai magyar néphagyományok. III. Pécs

BEYTHE András

1595. Fives könyv. Fiveknek és faknac nevökröl, természetökröl es hasznokrul. Németújvár

CSABA József

1974. Rozmaring a vasi népeletben. Vasi Szemle

CSATKAI Endre

1943. A citrom a Magyarországi népeletben. NÉ.

CSOMA Zsigmond

1983. A szentbékállai rozmaringos asszonyok. In Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban. Szerk. S Lackovits Emőke. Veszprém.

DANKÓ Imre

1962. Az almaszimbolika magyar vonatkozásai. Ethn.

HANDWÖRTERBUCH des deutschen aberglaubens.

1935/1936. Band VII. Berlin und Leipzig.

HORVÁTH Sándor

1984. Temetkezési szokások a Nyugat-Magyarországi, gradiscei horvátoknál: A halotti korona. Folklor és tradíció. I. Budapest.

JUNG Károly

1980. A kiházásítatlanok halotti koronája. Ethn.

JUNG Károly

1978. Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Fórum

K. KOVÁCS László

1944. A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár

KÁLMÁNY Lajos

1912. Halottas tánc. Ethn.

KAPROS Márta

1986. A születés szokásai és hiedelmei az Ipoly mentén. Studia Folcloristica et Ethnographica 18. Debrecen

KORKES Zsuzsa

1988. Lakodalmi szokások. In Bag, Néprajzi Tanulmányok I. Múzeumi Füzetek 35. Aszód

KORKES Zsuzsa

1992. Népszokások és viseletek Kartalon. Kartal

KRESZ Mária

1976. Virág és népművészet. Budapest

KUNT Ernő

1987. Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest

LACZUS Gézáné

1999. Letkési lakodalom. In Pest megyei Múzeumi Füzetek 5. Szentendre

MADAR Ilona

1988. Temetési szokások. In Bag, Néprajzi Tanulmányok I. Múzeumi Füzetek 35. Aszód

MARTIN György

1988. Bag táncai és táncélete. Közreadja: Felföldi László. In Bag, Néprajzi Tanulmányok II. Múzeumi Füzetek 36. Aszód

MARTON Pálné

1978. Ünnepi játékok és szokások. Ceglédi Kossuth Múzeum Adattára 1457.

MELIUS Péter

1979. Herbárium. Kriterion, Bukarest

NADÁNYI János

1987. Kerti dolgoknak leírása. In Surányi Dezső: Magyar biokertek a XVII. században. Natura

NÉMETHNÉ Fülöp Katalin

2001. A párta is konttyá változzon! In Lakodalmi szokások. Szerk. Györgyi Erzsébet, Planétás Kiadó

NOVÁK László

1985. Temetés és sírjelölés az Ung vidéken. Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 23/1985.

NYÁRY Albert

1906. Palóc lakodalom. NÉ.

PÉCHY Lukács

1591. Az keresztyén szüzeknek tisztos koszorúja, melyben minden ő jószágos erkölcsük az közönséges virágok által kijelentetnek és képezetnek. Nagyszombat

PUSZTAI NÉ Madar Ilona

1992. A burgenlandi magyarság vallásos és erkölcsi szokásai. Savaria 21/1.

RAPAICS Raymund

1931. A magyar virágnyelv. Ethn.

RAPAICS Raymund

1932. A magyarság virágai. Budapest

RAPAICS Raymund

1921. A kölni víz eredete. Természettudományi Közlöny

SZABÓ Magdolna

1995. Temetkezési szokások és a temető története Csólyospáloson. In Tanulmányok Csólyospálos történetéről és népeletéről. Szerk. Fodor Ferenc. Csólyospálos

SZUTORISZ Frigyes

1905. A növényvilág és az ember. Művelődéstörténeti Tanulmányok. Budapest

TÓTH Judit

1988. Jelen napi szokások – hiedelmek. In Bag, Néprajzi Tanulmányok II. Múzeumi Füzetek 36. Aszód

VANKÓNÉ Dudás Juli

1983. Falum Galgamácsa. Studia Comitatus 12. Szentendre

VIGA Gyula

1996. Hármask határon. Miskolc

Rosemary in the feast-days of Hungarian peasantry

ZSUZSA KORKES

Rosemary which had spread from the Mediterranean areas, played a very important part in the Middle Ages first of all as medicinal plant, and in princely courts it was also a popular spice herb. Hungarian popular beliefs attributed various meanings to rosemary. Peasant society considered it a symbol of love, marriage and virginity, that is why it was placed under the bridal wreath and was called virgin wreath in most regions of the country. Exorcizing force was also attributed to this plant. According to the beliefs, its subtle fragrance held off malefic spirits. It also played a part in burial services, but exclusively at the funerals of unmarried girls and lads, since popular customary law prescribed to symbolically 'marry' those who died young.

At last, it can be said that rosemary accompanied everyday life and customs of villagers in Hungary from birth to death, and also fitted into the system of folk customs of the neighbouring and other European countries.

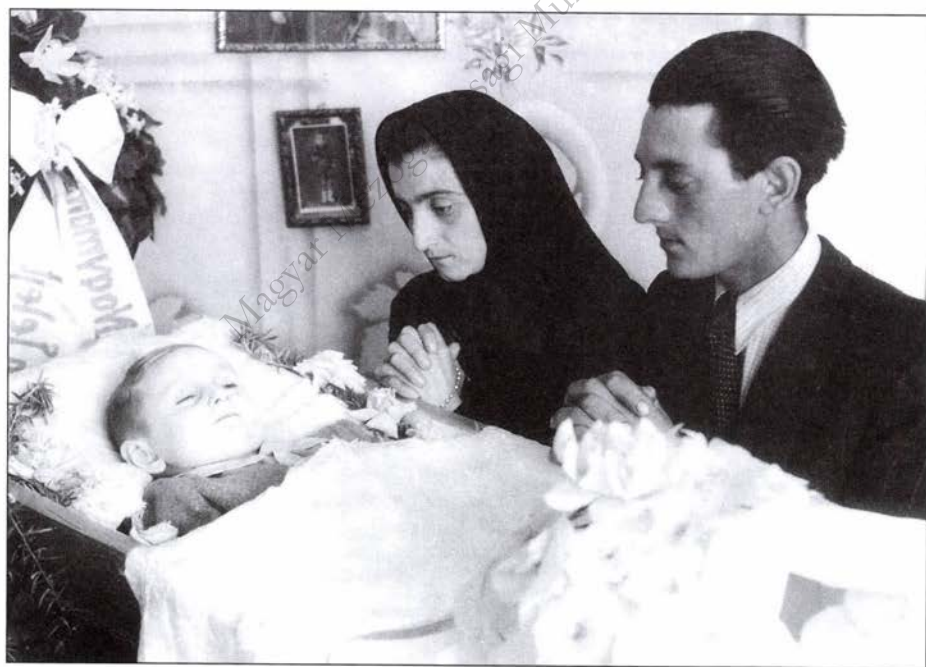

Ostyasütővas rozmaring és égitest ábrázolással

Esküvő Bácsbokodon

*Bujáki menyasszony mellén
rozsmaring ággal*

Rozsmaringágakkal felravatalozott kisgyermek Bácsbokodon

Temessziget kontra kincstár

OROSZI SÁNDOR

„Kubinon alul a Duna megint szigeteket alkot, legnagyobb köztük a 20 km hosszú s 2-3 km széles Osztrova sziget, a Jókai Aranyember című regényében szereplő »Senki szigete«, rajta Temes-sziget falu 1200 szerb lakossal. Úgy ez, mind a körülrte levő 8-9 kisebb sziget a magyar kincstár tulajdona.”¹ Temessziget (ma: Ostrovo – Szerbia és Montenegró) község – miként azt az al-dunai nevezetességeket bemutató könyben olvashatjuk – földrajzilag különleges helyen, a Duna alsó folyásának egyik szigetén található. Ebből következően már önmagában is érdekes erdészeti problémákkal találkozunk itt, mivel az al-dunai (bácskai és bánsági) szigeterdők kezelése, felújítása a XIX–XX. század fordulóján komoly szakmai vitára adott okot.² Ettől függetlenül azonban most elsősorban arra a folyamatra szeretnénk rámutatni, amelynek során a feudalizmusból örökölt tulajdonviszonyokat igyekeztek a polgári rendnek megfelelően átalakítani. Ez főleg az erdőket érintette, és arra példa, hogy bizony az 1848-ban meghozott ún. áprilisi törvények hatása még 1918-ban (70 év múltán!) is csak részben érvényesült.

A TERÜLET BIRTOKLÁSÁNAK ALAKULÁSA, ERDÉSZETI KEZELÉSÉNEK VÁLTOZÁSA

Temessziget nem egyszerű jobbágyközség volt – mert akkor az előbb említett erdőelkülönítések bizonyára könnyebben és hamarabb lezajlottak volna –, hanem a bevezetőben is említett katonai határőrvidék egyik települése. A XIX. században a német-illír (szerb) ezred kerületébe esett, amit 12. ezredként is emlegettek. Míg a szomszédos területek – itt elsősorban a Delibláti-homokpusztára gondolunk – 1845-től a szerb-bánsági, 14. számú ezredhez tartoztak, addig a sziget megmaradt a Pancsova székhellyel működő német-bánsági ezredben.³ (A szerb-bánsági ezred központja egyébként a Temesszigethez is sokkal közelebb fekvő Fehértemplomon

¹ BODOR A. 1909. 302.

² Lásd pl.: HEMERNYIK B. 1913., KÓFALUSI Gy. 1913., ROTH Gy. 1913.

³ A határőrvidékről lásd pl.: BÖHM L. 1867., VANIČEK, Fr. 1875.

volt.⁴⁾ Ebből a környezetétől elütő jogi helyzetből aztán az erdőelkülönítésre vonatkozóan is következtek ellentmondások. Egyelőre azonban csak azt emeljük ki, hogy a dualizmus idején kiépülő erdészeti szervezet szintén Pancsováról, az ottani erdőgondnokságból irányította a temesszigeti erdők ügyét, amely erdőgondnokság viszont az apatini erdőhivatal keretében működött.⁵⁾

AZ ELSŐ TUDÓSÍTÁSOK, ERDŐLEÍRÁSOK AZ OSZTROVAI ERDŐKRŐL

Az itteni erdőkről a magyar sajtóban legelőször, érdekes módon, a hódokkal kapcsolatban jelent meg – természetvédelmi szempontból igen-igen becses⁶⁾ – tudósítás. 1844-ben Schmitz Nepom. János fehértemplomi gyógyszerész a „hódony” előfordulási helyeként a Duna Dubová (Dunatölgyes) és Ómoldova közötti szigeteit jelöli meg. Sőt leírja, hogy ezen állatok „laka” a „füzes erdők”-kel borított partokon keresendő. Ennek megfelelően kéri a hatóságokat, hogy itt, ahol még a nevezetes állatok előfordulnak, „öltalmi rendszabályokat” bocsássonak ki. Majd így folytatja: „mivel pedig a Duna szigetén rendszerint oly’ egyének hivataloskodnak, kikre egyszersmind az erdők feletti őrködés is bízott, hivatalos utasításukhoz csatolandó mentő szabályok úgy vélem czélszerűek lennének.”⁷⁾

A magyar természetvédelem eme kezdeti lépéséből tárgyunk szempontjából most leginkább a „hivataloskodó”, az erdők feletti felügyelettel megbízott személyeket emeljük ki. Ezek szerint már a határőri időszakban is volt itt erdészeti jellegű felügyelet, ha magáról a mai értelemben vett erdészkedésről, pláne meg erdőgazdálkodásról nem is beszélhetünk. A vidékről aztán több évtizedig nincsen más erdészeti jellegű tudósításunk, hanem majd csak az osztrák–magyar kiegyezés utáni időszakból.

A jeles erdész, Divald Adolf 1871-ben, tehát még a „magyar végvidék” polgárosítása előtt járt ezen a területen.⁸⁾ A német-bánsági ezred Duna-szigeteken lévő erdőinek kiterjedését 4249 kat. holdban (2445 ha) adta meg. Megjegyezte azonban, hogy a (a szerb-bánsági ezred szigeteivel együtt) mintegy 50 sziget területe, erdőinek kiterjedése, a fatermési viszonyok egyáltalán nincsenek felmérve. Ő mindenesetre azt javasolta, hogy ezeket a szigeteket a földrajzi elhelyezkedés szerint fogják az erdészeti üzemtervekkel össze, s lehetőleg ne legyenek tekintettel az előbb említett végvidéki, katonai felosztásra. Divald szerint az Osztrovai-szigetnek a Kubinban (Kevevára) kialakítandó erdőpagonyhoz (gondnoksághoz) kellene tartoznia. Az erdők állapotáról pedig azt írta,

⁴⁾ Lásd: OROSZI S. 1995–97.

⁵⁾ A község erdészeti beosztásáról, ill. erdészeti statisztikai adatairól lásd: BEDŐ A. 1885. II/2. 760–761., Uő. 1896. II/2. 678–679.

⁶⁾ Lásd bővebben: OROSZI S. 1986. 12–13.

⁷⁾ SCHMITZ Nepom. J. 1844. 111–112.

⁸⁾ Magyar Országos Levéltár (OL.) K–184. 1912–B/2–42.765. Divald jelentése (1871).

hogy a szigetek fái túltartottak, ráadásul maguk a szigetek is „növekszenek” (a lerakódó hordalék által), így az ottani puhafás erdőket akár 20 éves vágásfordulóban is lehet kezelni. Magyarán: gyorsított fakitermeléssel az erdők jövődelmezőségét meg kell, illetve meg lehet teremteni. Mindehhez azonban elengedhetetlennek tartotta az erdőket terhelő szolgalmak megváltását, a kincstári és a határőri erdők jogi és természetbeni elkülönítését.

A HATÁRŐRVIDÉK POLGÁROSÍTÁSÁBÓL FAKADÓ ERDÉSZETI FELADATOK

Az 1873. évi XXVII. tc. alapján végbemenő polgárosítást követte az 1873:XXX. tc., amely „a határőrvidéki lakosokat az ottani állami erdőségekben illető erdei szolgalmak megváltásáról” szolt. A törvény szerint a korábban kincstárinak nyilvánított erdőkben élvezett tűzi- és épületfa-szedési, továbbá legeltetési és makkoltatási jogok megszűnnek, de helyette az erdők felét a volt határőrök (polgári) tulajdonába kell adni. Ez vonatkozott a szerb-bánsági és a román-bánsági (volt) ezredek területére, ahol aztán el is kezdődtek az erdőelkülönítések. A részletek tárgyalása itt nem feladatunk, csak megjegyezzük, hogy az erdőket közösen, mint vagyonszösség, továbbá községenként, mint faluközösség, birtokolták. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a volt határőrközségeknek nemcsak közös, több (a volt ezredbeli) falut érintő erdeje volt, hanem még külön, a település belterületéhez közelebb eső erdő is. Igaz, ez utóbbit csak ott lehetett kiadni, ahol a település közigazgatási határán belül ténylegesen is volt erdő. Ellenkező esetben a volt határőrközség csak a nagy, közös erdő jövedelméből részesedhetett. Ugyanakkor a kincstár birtokába (a korábbi erdők maradék, másik fele) általában a településektől távolabb fekvő, de összefüggő erdőterületek kerültek.”

TEMESSZIGET KÜLÖNLEGES HELYZETE

Az előbb említett erdőelkülönítés Osztrovát nem érintette, mert a volt német-bánsági ezred területében a határőrök általában nem rendelkeztek erdőszolgalmi joggal, hanem csak legeltetésivel. A nagyobb erdők ugyanis a településektől távolabb, a Duna hullámterében voltak, így ott a határőrök sem a faizási, sem a legeltetési jogukat nem gyakorolták. Ez utóbbival kapcsolatosan megjegyezzük, hogy a hullámtéri erdők sűrűn álló, szövevényes fái egyáltalán nem engedik a legeltetéshez szükséges fűféléket felnőni. Az előbbihez pedig azt tesszük hozzá, hogy a torontáli, bácskai részen inkább a földművelés volt a jellemző. Az elsősorban gabonatermesztésre berendezkedő volt határőrök többnyire szalmával fűtöttek, az épületfát pedig a kincstári lerakatokból kapták. Így sem az egyik, sem a másik

* Lásd ennek részletes leírását: OROSZI S. 1991. 109–114.

szolgálatmal nem éltek, azaz – ahogyan az a jobbágyfelszabadítási törvényekből következett – azt nem kellett megváltani.

Az uralkodó azonban nem hagyta juttatás nélkül a csak legelőt, illetve szántót használó volt katonáit sem. I. Ferenc József mint „főtulajdonos” (Ober-eigenthümer) a régi határőrközségeknek mint „haszontulajdonosoknak” (Nutzeneigenthümer) 1867. december 2-án kibocsátott egy rendeletet. Ebben – mintegy készülve a polgárosításra, de mindenképpen a polgári tulajdonviszonyok megteremtése céljából – a haszontulajdonos községeknek adta az általuk használt rétek (legelők és több helyen szántók) felének teljes, visszteher nélküli tulajdonjogát. Arról is gondoskodott, hogy ezek lehetőleg a községek mellett, könnyen elérhető helyen hasíttassanak ki, míg a fennmaradó kincstári részen kilátásba helyezte a (népesség)telepítéseket.¹⁰ Itt egyelőre a kincstári jószágigazgatóságok (amelyek 1874-ben átvették a katonai parancsnokságtól a területeket) gazdálkodtak.

Ebből látható, hogy Temesszigetre az előbb említett elkülönítési rendelet vonatkozott (amit egyébként nem foglaltak – ellentétben az erdőelkülönítéseket tartalmazóval – törvénybe), aminek alapján várhatták a birtokba helyezést. Hát ez az, ami nem történt meg sem a polgárosítás után, az 1870-es években, sem pedig később. A továbbiakban ennek az „erdő-el-nem-különítési” folyamatnak a legfontosabb állomásait tekintjük át.

MATTUSCH (MÁTYUS) SZAKVÉLEMÉNYE ÉS MEGOSZTÁSI JAVASLATA

Az Osztrovai-szigeti erdők és legelők (rétek) kincstár és község közötti megosztására a legelső és egyedüli részletes javaslatot a szakirodalomból is ismert jeles homokfásító, Mátyus József deliblái erdőgondnok készítette el 1878 márciusában.¹¹ Igaz, ő a „Gutachten”-ban nemcsak az Osztrovai-, hanem a többi sziget viszonyait is tárgyalta, de a későbbiek számára mégis ez volt a legérdekesebb.¹² Mátyus a hullfaszedési jogot, valamint az Osztravai-szigeten gyakorolt legeltetést – a korábban említett rendelkezések alapján – fele-fele arányában kívánta megosztani. Az általa összeállított „Elaborat” ennek megfelelően tartalmazta a felosztást. (A további hivatkozásokban Mátyus említett két műve mindig így, a német címnek megfelelően fordul elő, ezért mi is ezt használjuk.) A későbbiekben azonban kiderült, hogy Mátyus kiindulási pontja legalább három területen rossz volt. Az első mindjárt az, hogy a szigeten lévő hullfaszedési kedvezményt faizási jognak vélte, pedig arra a kincstár nem állandó jelleggel adott engedélyt, ezért azt a lakosok nem is mindig gyakorolhatták. Az-

¹⁰ OL. K-184. 1895-1-10.081. (1892-1-12.991.)

¹¹ Mátyus József tevékenységéről lásd bővebben: OROSZI S. 1988-89.

¹² OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (1908-B/2-41.105.)

tán a réti földeket (amit a kincstárt illetően 1485 kh 1525 □ölnek – 855,1 ha – vett) mint a volt határőröknek a réti szolgálat megváltása fejében adandó földet tüntette fel. Holott a szigeten a volt határőrök mindig csak mint „haszontulajdonosok” bírták a rétek felét, míg a másik, a kincstár kezelésében lévő felét nem terhelték szolgalmak. (Ez az említett szemléletből, a „főtulajdonos – haszontulajdonos”-ból következett, tehát a réteket illetően szolgalmak nem is keletkezhettek.) Végül a harmadik gond az volt, hogy Mátyus az osztrovaiak szolgalmi (helyesebben „haszontulajdonosi”) jogát a többi, kisebb szigetre is kiterjesztette. Pedig ott csak a kincstárnak fizetett taxa fejében legeltethettek, így azok a megváltásnak nem képezhették az alapját. (Hasonlóan a főszigeten lévő rétek másik, csak bérfizetés mellett használt feléhez.)

Mind a „Gutachten”-ban, mind az „Elaborat”-ban kifejtett és érvényesített nézetek azonban nem Mátyus „találmányai” voltak, még nem is csak a falusiak bemondásán alapultak, hanem részben az uralkodó, részben a temesvári katonai parancsnokság korábbi rendeletein. Az osztrovaiak ugyanis már az 1859. évben felségfolyamodványban kérték a „főtulajdonost”, hogy számukra az erdőkbeli használatot (faizást) biztosítsa. Az uralkodó 1859. szeptember 16-án ezt meg is tette, bár itt utalunk arra, hogy az 1850. évi határőrvidéki alaptörvény ezt szintén tartalmazta.¹³ (Úgy tűnik, hogy a temesszigetiek már akkor is csak nehézségek árán tudták érvényesíteni a faizási jogukat.) Szintén felsőbb, katonai leirat (1868. május 5-én kelt) intézkedett a „rétöblözetek” községnek, illetve magánosoknak történő átadásáról. Ezek az „öblözetek” általában a szigethez történő odahordással keletkeztek, tehát területnagobbodást jelentettek, és a folyókon általánosan ismert jelenségnek számítottak.¹⁴ Bár az említett hadügyminisztériumi leiratot a későbbiekben nem találták meg, de Mátyus sem ebben, sem I. Ferenc Józsefnek az osztrovaiakhoz intézett pártoló parancsában nem kételkedhetett. Tehát ennek megfelelően tett a sziget erdő- és legelőterületei megosztására javaslatot.

Az elkülönítési bizottság, a „Central-Comission für Ablösung der Forstservituten im ungarischen Grenzlande” működése során tehát eljutott a megosztás kapujába, amihez Mátyus szakvéleménye és megoldási javaslata adta az alapot. „Osztrova község szolgalmának megváltása [azonban] – írta 1888-ban az országos főerdőmester, Bedő Albert – a fennállott katonai bizottságok által azon alaki hiba miatt nem lett véglegesítve, mert a legfelsőbb »Patens«-ben [értsd: az 1873:XXX. tc. alapjául szolgáló 1871. június 8-ai uralkodói rendelet] csak a volt román és szerb bántási erdőségek lettek érintve, holott Osztrova szigetcsoport azon időben a német bántási ezredhez tartozott.”¹⁵

Itt azonban tudnunk kell, hogy nemcsak „alaki hiba” volt, hanem a pénzügyminisztérium 1879. december 16-án arról értesítette mind a végvidéki

¹³ Az alaptörvény szövegét közli pl.: GUGGENBERGER Gy. 1904. Az erdőkre vonatkozó részeket külön magyarázza a 69–81. oldalakon.

¹⁴ Ezen odahordással keletkezett, a tiszai részekre jellemző erdőkre lásd: OROSZI S. 1988. 68.

¹⁵ OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (1888-25-30.693.)

erdők ügyével megbízott királyi biztost (a „Central-Comission” fejét), mind a temesvár-karánsebesi jószágigazgatóságot, hogy az egyezkedés alapjául a Mátyus-féle elaborátumot nem fogadhatja el.¹⁶ A minisztérium ugyanis az osztróvaiaknak nyújtott faizási kedvezményt csak kedvezménynek – nem egyébnek – tekintette. Ez pedig egyszeri (még ha azt az uralkodó adta is!), bármikor visszavonható, így az úrbéri jellegű egyezkedésnek, elkülönítésnek még a határőrvidéken sem lehet az alapja. S itt az osztrák polgári törvénykönyv 480.§-át idézte, amely törvénykönyv a továbbiakra nézve is nagyon lényeges szempontot tartalmazott: a 40 évig háborítatlanul használatban lévő tárgyak (állami földek) elbirtoklással megszerezhetők (1472.§). A határőrvidéki alaptörvény 1850. május 7-ei életbe lépése következtében 1890-ig át kellett tekinteni, hogy mely községek vagy magánszemélyek „uzurpálják” a kincstári (dominális) földeket úgy, hogy arra most már akár tulajdonjogot is szerezhettek. A kérdésről a pénzügyminiszter 1889-ben adott ki rendelkezést, amit aztán (a kincstári birtokok átvétele után) a földművelésügyi miniszter kért számon a jószágigazgatóságoktól és az erdőigazgatóságoktól (-hivataloktól). Osztrovával kapcsolatban ekkor azt jelentették, hogy „usurpatio nem találtatott”.¹⁷ Maga a felülvizsgálat azonban ismét megélelnítette az itteni rendezetlen birtokviszonyokkal való foglalkozást. Mielőtt azonban ennek további eseményeire rátérnénk (fenntartva az időrendi tárgyalást), az Osztrovai-szigeti erdők egzakt, erdészek által készített leírását ismertetjük.

AZ ERDŐK ÜZEMTERVE

A Temessziget község határában, a Duna-szigeteken lévő kincstári erdők első, ideiglenes üzemtervét 1888-ban állították össze.¹⁸ Kriváncsy Elek temesvári erdőfelügyelő a szigeteken összesen 2645,8 h (1750,2 ha) kincstári területet vett bele a tervbe, ahol

erdősült	2 105,9 kh	(1212,0 ha)
tisztás	535,9 kh	(535,9 ha)
terméketlen	4,0 kh	(2,3 ha).

Az állományt zömében fűz-nyár puhafaligetként jellemezte, ahol helyenként keményfa-; tölgy-kőris-szil erdők is előfordulnak. Két üzemosztályt különített el. Az elsőbe,

az „A”-ba	2 486,9 kh	(1431,2 ha)	sarjerdő,
a „B”-be	159,5 kh	(91,8 ha)	véderdő

tartozott. Ez utóbbi a szigetek partjait volt hivatva megvédeni a víz romboló

¹⁶ Uo. (67.412/1891.)

¹⁷ Uo. 1890-13-4253. (64.632/1890.)

¹⁸ Uo. K-168. 1888-4/a-8811. (56.453/1888.)

hatásától. Az „A” üzemosztályban 20 éves vágásfordulót (lásd a korábbi, Di-vald-féle szakvéleményt) írt elő sarjaztatással, míg a „B” üzemosztályú véd-erdőt szintén sarjaztatta, de csak 5 éves vágásfordulóban. Az „A”-ban szorgalmazta a tölgy-kőris-szil ültetését, míg a véderdőben megelégedett a felverődő fűz- és nyársarjakkal. Mindkét helyen az eredményes felújítás érdekében 5-15 éves legeltetési tilalmat rendelt el.

Ez vezet vissza bennünket a most részletesebben tárgyalt kérdéshez. Az üzemtervező ugyanis megjegyezte, hogy a községnek mind feküfasedési, mind legeltetési és makkoltatási szolgalmi joga van. A feküfasedést hetente egy napon, míg a legeltetést kiterjedten, sőt a szomszédos szigeteken is gyakorolja. Ezt, mint írta, illetve a marhák esetleges kártételével kapcsolatos teendőket „a delibláti m. k. erdőgondnokság vezetője teljesíti, védül egy erdőőr van megbízva, kinek 3 erdőlegény és két kincstári csolnak áll rendelkezésre”.

Az üzemtervben nem részletezett helyi viszonyok azonban igen-igen sok gondot okoztak az előbb felsorolt erdészeti közegeknek. Az orsovai erdőhivatal vezetője (ahová 1891-ben a gondnokság tartozott) írta: „Az Osztrova község által haszonélvezett szigeteken /.../ a korlátlan marhabehajtás következtében [sem]mi utánnövekvés sem létezik, és hogy ha ez mielőbb be nem szüntetik, ezen szigetek az erdők sorából kitörölhetők lesznek. Ezen haszonélvezetek korlátozása minden lehető módon meg lett ugyan kísérelve, azonban eredmény nélkül, a me[n]nyiben az erdőgondnokság e részbeni feljelentései úgy a közigazgatási hatóságok, mint a bíróságok által el lettek utasítva, s az erdőkincstár még a költségek megfizetésében is elmarasztalva.”¹⁹

KÍSÉRLETEK A BÉKÉS MEGEGYEZÉSRE

Az orsovai erdőhivatal vezetője, Balás Pál erdőmester, az előbb már említett, 1891. évi szakvéleményében úgy gondolta, hogy a községgel való megegyezés tulajdonképpen egyszerű.

Nem kell tekintettel lenni az osztrovaiaknak biztosított, az uralkodónál könyörgött különleges jogokra (hiszen azokat a határőröknek adta, így a határország megszüntetésével akár érvényüket veszítetteknek is tekinthetők), hanem a határőrvidéki alaptörvényre (1850), az erdőtvényre (1860)²⁰ és a határőrvidéki erdők megosztásáról rendelkező 1873. évi XXX. törvénycikkre²¹

¹⁹ Uo. K-184. 1917-B/2-119.566. (67.412/1891.)

²⁰ Ez az erdőtvény az osztrák 1852. évi erdőtvénnyel egyezett meg, s a határőrvidékre vonatkozó végrehajtását közlik a Reglement für den Forst-Dienst in der k. k. Militär-Grenze (Wien, 1860) című kiadványban. Ez a kiadvány megtalálható például: OL. K-168. 1884-33-1021.

²¹ A törvény előzményeként kiadott uralkodói rendelet német nyelvű szövegét közlik a Gesetz vom 8. Juni 1871 über die Bestimmungen zur Ablösung der Holz-, Weide- und Forstprodukten-Bezugsrechte der Grenz-Bewohner aus den in Militär-Grenzgebiete gelegenen Staatsforsten, adaptiert für das Gebiet der ehemaligen ungrischen Militärgrenze, mit dem Erlasse des k. u. Ministerpräsidenten vom 28. Jänner 1879. (Temesvár, 1879.) A kiadvány megtalálható például: OL. K-184. 1910-B/2-10.476. (12.603/1910.)

kell az osztozkodást alapozni. Ráadásul a Mátyus-féle „Elaborat” is rendelkezésre áll, bár abban az említett „különkegyként” kapott lehetőségek is szerepelnek. Akár így, akár úgy, de az erdők megosztását minél előbb a meglévő törvényes alapokon végre lehet hajtani.

Ráadásul – vélte Balás – az erdőgazdasági megfontolások sem akadályozhatják a megegyezést. Itt nemcsak a szüntelen fellépő erdei kihágási esetekre utalt, hanem a szűkebben vett okszerű gazdálkodási elvekre is. Például arra, hogy a szigetek, illetve az újonnan alakult, alakuló „öblözetek” csekély értékű fával rendelkeznek (lásd a már bemutatott üzemtervet!), sőt azok őrzése, kezelése is kimondottan nehézkes. Tehát a rendezéssel az erdőkincstár csak nyerne.

Mindezek mellé méltányossági szempontokat is felsorakoztatott. Mondván: a község határát alkotó Osztrovai-sziget és a környező szigetek az év nagy részében (elsősorban a vegetációs időszakban) víz alatt állnak, így a lakosok legfeljebb a szarvasmarhatartásból teremthetik elő a mindennapi megélhetés alapjául szolgáló javakat. Ehhez pedig legelő kell, ami részben az erdei tisztásokon, részben a (már említett) rétségeken található.

S ebből következett Balás közgazdasági érvelése is: ha a legelők használati jogát korlátozzák, netalán megvonják, „a községnek tovább fen[n]tarthatása komolyan veszélyeztetve lenne. Márpedig az állam érdeke is megkívánja, a községet és lakosait oly helyzetbe juttatni, hogy életképesek legyenek, s adójukat pontosan fizethessék”.

Végül a „politikai tekinteteket” hozta elő, amelyek „azt tanácsolják, hogy Szerbország határán fekvő község szerb ajkú magyar alattvalói ne legyenek kénytelenek panaszkodni a magyar kormány szűkkeblűsége ellen akkor, midőn [a kormánynak] módjában áll rajtuk segíteni, és nekik a megélhetési módot megadni”.²²

A legfontosabb jogi kérdésben, hogy tudniillik a temesszigetieknek joguk van-e a hullfaszedésre, makkoltatásra és erdei legeltetésre, természetesen az orsovai erdőhivatal vezetője is kénytelen volt állást foglalni. Nézete szerint ezt adottnak kell elfogadni (miként tette azt Mátyus is, és az erdőtervező is), mert ha csak beneficiális adomány lett volna, akkor a határőrvidék polgárosításakor meg kellett volna szüntetni. Ha ezt akkor nem tették meg, a kérdést most már az említett törvények alapján kell rendezni.

A földművelésügyi minisztériumban azonban mindezzel nem elégedtek meg, hanem igyekeztek a kérdést – ha már ilyen régóta húzódik – jobban körüljárni. Így az Osztrovai-szigeten szintén érdekelt másik kincstári egység, a pancsovai jószágigazgatóság véleményét is kikérték.

Pancsováról 1892-ben kapták meg a részletes véleményt,²³ amelyben a Mátyus-féle „Gutachten”-ra alapozott elkülönítési tervet bírálattal találták. Ennek részleteitől most eltekintünk (lásd korábban), de két adatot azért ki kell

²² OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (67.412/1891.)

²³ Uo. (1892-1-7509.)

emelnünk belőle. Az egyik az, hogy a jószágigazgatóság 2957 kh 456 □öl (1702,0 ha) rétet és 339 kh 1592 □öl (195,6 ha) erdőt bérbe adott a községnek, ahol azonban semmiféle szolgálat nem fordul elő, mert azokat bérfizetés mellett legeltetik.

A jószágigazgatóság másik közlendője pedig az volt, hogy ők már az 1870-es években kiadták a rétekből a magánosoknak és a községnek azokat a területeket, amelyek őket megillették. (Ezt részben a Mátyus-féle „Elaborat” alapján végezték el.) Így itt a községnek további keresnivalója nincsen. Annál is inkább nincs, mert „azon községek, a melyek erdőterülettel [így!] részesítették vagy részesíttetnek, rétföldekbeli részesítésre igényt nem tarthatnak”. Tehát visszajutottunk a német-bánsági és a szerb-bánsági határőrvidéki polgárosítás kérdéséhez; mivel itt a réthasználatért nem kapták meg a rét felét, adják nekik az erdők felét (miként azt a szerb-bánsági ezrednél elrendelték).

A minisztérium nem elégedett meg a területen működő, szakmai véleményt mondó kincstári egységek jelentéseivel, hanem kikérte a kincstári jogügyi igazgatóság véleményét is. A jogászok megismételték az orsovai erdőhivatal vezetőjének indokait, amelyek alapján a községgel minél előbb meg kell állapodni. A mielőbbi megegyezés indokául ráadásul még azt is felhozták, hogy a kincstár egy esetleges per esetén ebből az ügyből csak vesztesként kerülhet ki. Abból indultak ugyanis ki, hogy Ferenc Józsefnek az osztrovaiak részére biztosított „kegye” nem szüntette meg a határőrvidéki törvényből következő, a határőröket egyébként is megillető jogokat. Tehát ha vitathatják is eme adomány 1873 utáni fennállásának jogosságát-jogtalanságát, az alaptörvényből következő gallyszedési szolgálatat mindenképpen meg kell váltani.

A jogügyi igazgatóság a megváltás mértékére is tett javaslatot. A Mátyus-féle „Gutachten” szerint a gallyfaszedés, az erdei legeltetés és a makkoltatás ellenértékeként 1877-ben 561,9 kh (323,4 ha) erdőt ajánlottak fel. A község hajlandónak mutatkozott akkor ezt elfogadni, de időközben az erdők állományában is változás állt be. A kincstár ugyanis erdőt termelt ki, amelynek következtében a község a fakitermeléssel érintett erdőterület kipótlását kérte. Ebből kerekedett ki az a 656,1 kh (377,9 ha), amit a pénzügyminisztérium 1879-ben nem fogadott el, és ami ekkor megakadt úgy, hogy mostanáig (1892-ig) nem lehetett elintézni. Az idő azonban elérkezett – vélte a jogügyi igazgatóság –, a jogi alapok megvannak, így el kell kezdeni a terület természetben való kijelölését, a község lakosainak birtokba helyezését.

Mindezek után a földművelésügyi minisztériumban is elfogadták azt, hogy a temesszigeti volt határőröknek a határőrvidéki erdőszolgálat megváltásaként erdőt kell adni. Ennek megfelelően 1892-ben utasították a lugosi erdőigazgatót (mert a delibláti erdőgondnokság ekkor már oda tartozott), hogy az erdőgondnok javaslata alapján, összesen 656,1 kh-nyi (377,9 ha) erdőterület ügyében kezdje meg a községgel az egyezkedést. Egyben pedig közölje az osztrovaiakkal, hogy a „rétosztozkodás” már lezárult, onnan újabb kincstári területre nem számíthatnak.

Ekkor úgy tűnt, hogy most már könnyen megy minden, hiszen a minisztérium elvben elfogadta a szolgalmi jog megváltását, az erdőgondnokság kidolgozza a részleteket, s a községnek csak el kell fogadnia az erdők számára biztosított részét. A megegyezés azonban mégsem sikerült, mert az osztrovaik „túláságos követelésekkel” álltak elő.²⁴

A TEMESSZIGETIEK KIFOGÁSAI

A község álláspontját csak akkor érthetjük meg, ha még visszakanyarodunk az 1879 utáni állapotokhoz. Az ügyek minisztériumi leállítása után újból csak 1888-ban, a részletesen idézett erdészeti üzemtervvel egy időben került ismét sor a („Gutachten” alapján történő) területkijelölésekre. Akkor a temesvári kincstári ügyészség – a megye alispánja útján – a már többször említett 561,9 kh-t (323,4 ha) ajánlotta fel a községnek. Ezt a község nem fogadta el, hanem három kisebb szigetet, összesen 155,8 kh (89,7 ha) kiterjedésben kért még „ráadásnak”. A deliblái erdőgondnokság ezt a kérést méltányosnak találta. Ebből kerekedett ki az a bizonyos 656,1 kh (377,9 ha) erdőterület, amelyet az orsovai erdőhivatal, a pancsovai jószágigazgatóság és a budapesti kincstári jogügyi igazgatóság a községnek kívánt adni. Hogy, hogy nem azonban a temesvári kincstári ügyészség ismét csak a már korábban felajánlott 561,9 kh-ról (323,4 ha) értesítette a községet. Ezt Temessziget képviselő-tesülete elutasította azzal, hogy – ha már ilyen nehéz a kincstárral való egyezkedés – adjanak még hozzá egy másik, 331,17 kh (190,59 ha) kiterjedésű szigetet is, s akkor az ügyet újratárgyalják.

A falu ilyen irányú kérését maga a deliblái erdőgondnok is túlzottnak tartotta, így a községgel való tárgyalások 1895-ben megszakadtak.²⁵

Az események azonban a „mellékhadszíntéren”, a rétek és legelők ügyében továbbra is döntéseket követeltek. A község szempontjából ugyanis – miként azt a bevezetőben is leírtuk – a legfontosabb a marhalegelők megszerzése volt – akár az erdőkből, akár a rétekből, legelőkből.

A kincstár tulajdonában lévő réteket a községi lakosok 1822-től bérelték. A katonai kormányzat megszűnése után a minisztérium nem bolygatta a tulajdonviszonyokat addig, míg a különböző birtokelkülönítések nem történtek meg. A mezőgazdasági területeket csekély haszonbérért (10–25 krajcár/kh – 17,37–43,43 kr/ha), általában magánosoknak adták bérbe. S többnyire csak azért kértek pénzt, hogy a volt határőrök el ne felejtsek: az állam, a magyar állam földjén gazdálkodnak.

²⁴ Ezért aztán a minisztérium évi jelentéseiben a megváltás kérdése mint folyamatban lévő, de eddig eredménytelen tárgyalásként szerepelt. Lásd: A földmívelésügyi m. k. miniszternek...[1891., 1892. és 1893.] évi működéséről a törvényhozók elé terjesztett jelentéseit. (Bp., 1892., 1893., 1895.) 430., 522. és 390.

²⁵ OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (5728/1903.)

Az 1889-ben lejáró bérleti szerződéseket viszont a kincstár már árverés útján igyekezett megújítani, amivel a korábbi bérleti összeg tízszeresét érte el – elvileg.²⁶ A község ugyanis megtagadta a rétek visszabocsátását, így az új bérlőt, a sikeres árverezőt nem lehetett a bérletbe beiktatni. Végül bíróság kötelezte az osztrovaikat nemcsak a bérlet átadására, hanem a kincstár elmaradt haszna, kétévi bérlete megfizetésére is. A végrehajtás azonban mégis elmaradt, mert Temessziget kérte, hogy a földművelésügyi kormány a réti földeket a községnek adja el. Ezt azonban a minisztérium addig nem tehette meg, amíg az erdőt és a rétet pontosan nem különítették el, aminek alapján aztán az eladandó ingatlan becsértékét meg lehetett volna állapítani.

S itt jutottunk vissza az erdőelkülönítési (mint művelési ágbeli és mint tulajdoni) kérdés rendezetlenségéhez.

1903-ban, a réti földek felmérési munkáinak megakadásakor, a lugosi erdőigazgató és a nagybecskereki kincstári ügyész ismételten felvetette a temesszigetiek erdőügyét, „hogyan ezen ellapult ügy végre befejeztessék”.²⁷

ISMÉTELT KINCSTÁRI AJÁNLAT

Az ügyészség tulajdonképpen újabb helyzetfelmérésre tett javaslatot. Ahogyan csaknem 30 évvel korábban Mátyus javasolta, most is az lenne a legelső lépés – vélték Nagybecskereken –, hogy a község és a lakosok által gyakorolt erdei szolgalmakat össze kellene írni. S ha ezek az állapotok megfelelnek a „Gutachten”-ban találtakkal, akkor meg kell ismételni a 656,1 kh-ra (377,9 ha) vonatkozó javaslatot. Ugyanakkor azonban – szólt a levél – nem szabad elfeledkezni a réti földek körül kialakult helyzetről sem. Ezért a két művelési ág elkülönítését – addig is, amíg a községgel való egyezkedések folynak – a helyi erdészek és gazdászok a helyszínen végezzék el.

Ezzel a munkával a lugosi erdőigazgató csak az erdőrendezőket bízhatta meg, ezért azok véleményét kérte ki. A lugosi erdőrendező, Párnai Attila az egész temesszigeti kérdést könnyen megoldhatónak vélte. Szerinte itt nem kell figyelembe venni az 1873. évi XXX. törvénycikket, mert

- az a kincstár és az egyes (volt) határőrezredek közötti erdőelkülönítésekre vonatkozik. Itt pedig egy községről van szó, tehát úgy kell eljárni, mint egy volt jobbágyi haszonvételi jog megváltásakor;
- ha a birtokelkülönítési bizottságnak addig kellett fennmaradnia, amíg minden volt határőrvidéki területen rendezték az erdők 1873:XXX. tc.-ben meghatározott elkülönítését, akkor Temessziget lezáratlan elkülönítési kérdése nem is tartozhatott a hatáskörükbe.

²⁶ A földművelésügyi m. k. miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése (Bp., 1891.) 435.

²⁷ OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (5728/1903.)

Ha pedig ezen két állítást elfogadjuk – vélte az erdőrendező –, vagy az 1892-ben meghatározott 656,1 kh-ról (377,9 ha), vagy nulláról, egy új adat- és állapotfelvétel alapján tárgyalási kiindulásnak elfogadott területnagyságról kell a községgel tárgyalni. Ez utóbbi esetben azonban mindenképpen szakértők felkérése, kiküldése szükséges. Ők lennének hivatva eldönteni azt is („mind a két félre való méltányos békés egyezség megkötésének lehetőségét szem előtt tartva”), hogy a község által ellenajánlatként kért 331,17 kh-nyi (190,59 ha) szigetet átadják-e.

Mindezek után az ügy ismét elakadt, függőben maradt. Az elintézést nem sürgette sem a község, sem a kincstár. Ez utóbbi azonban az iratok, a korábban hivatkozott iratok előkeresésére tett kísérletet. Mindenekelőtt a Mátyus-féle munkák fellelése után azok tanulmányozását rendelte el mind az erdészeknek, mind az ügyészségeknek.²⁸

A nagybecskereki ügyész 1907. december 31-én fejtette ki ismételten a véleményét, ami visszautalt a „Gutachten”-ra és az „Elaborat”-ra.²⁹ A rendelkezésre álló iratok alapján megállapította, hogy Mátyus „Gutachten”-ját a „Central-Comission” elutasította, mert az a rétiföldmegváltást az erdei szolgalmak megváltásával vonta össze. Erre Mátyus 1878-ban elkészítette az „Elaborat”-ot is, amelyben már csak az erdőelkülönítések szerepelnek. A központi birtokelkülönítő bizottság elnöke azonban ezt – ellentétben a törvénnyel – nem a községgel ismertette, hanem felküldte a pénzügyminisztériumba. Így határozati erőre (amit az említett bizottság hozhatott volna meg) nem emelkedett, sőt az elkülönítés bírói úton sem zajlott le (amit a törvény lehetővé tett), mivel a község a javaslatot nem is kapta meg. Tehát „vissza kell menni a kályhához”, azaz az „Elaborat”-ban megajánlott 557 kh 229 □ölet (320,6 ha) a községgel ismertetni kell. Aztán következhet akár a békés megegyezés, akár a bírósági eljárás. Az „Elaborat”-hoz való visszatérést annál is inkább indokoltnak tartotta, mert ebben az ügyben – vélte – ez volt az utolsó jogi alapokon nyugvó lépés. A továbbiak csak próbálkozások voltak, de magát a jogi alapot nem támadták meg. Mátyus műve ugyanis mind az 1873. évi elkülönítési törvény előírásainak, mind az általános erdei szolgalom megváltásának megfelel. Következésképpen már csak egy kérdés marad: vajon a kincstár emeljen-e kifogást az „Elaborat”-ban szereplő gallyfaszedési, legeltetési és makkoltatási adatok ellen? Nem – vélte –, hanem adja oda a községnek, és álljon készen akár a békés megegyezésre, akár egy esetleges bírósági perre.

²⁸ Uo. (1888–25–30.693.)

²⁹ Uo. (242/1908.)

A BÁNSÁGI HULLFASZEDÉSI PER HATÁSA

1908-ban 63 bánsági község pert indított a kincstár, illetve a tanulmányi és valásalap ellen, amelyben a korábbi, még az úrbéres időkben gyakorolt hullfaszedési joguk megváltását kérték.³⁰ A perben minden állítást arra alapoztak, hogy ez a hullfaszedési jog olyan jobbágyi haszonvétel volt, amelyet az 1848. évi törvények alapján meg kellett volna váltani. Magyarán: nekik ezért erdőt hasítsanak ki. A községek a pert első fokon meg is nyerték, s majd csak 1909-ben egy kúriai döntvény adott a kincstárnak igazat, és utasította el az említett települések kérvényét.

Bár maga a per a kimondottan jobbágyi, tehát vármegyei (Krassó, Temes és Torontál) területek viszonyaira vonatkozott, de nem maradt hatás nélkül a szomszédos, bánsági határőrvidék eseményeire sem. Ezért néhány momentumot szükséges kiemelni belőle.

A kúria az 1769. évi erdőrendtartás 46.§-ára mutatott rá, amely szerint a „szegényeknek” hulladékfaszedési kedvezmény jár. Míg a következő, 47.§-ban a rendtartás külön megemlíttette a jobbágyi helyzetben lévőket, akiknek az urbáriumban megállapított, ill. megállapítandó faizási szolgálat biztosítására erdőrészeket (szekciókat) kell kijelölni. Ha pedig ez így van – szolt a kúriai indoklás –, akkor a bánsági urbáriumban szintén megengedett hulladékfaszedés nem kötődik csak a jobbágyi telekhez. Ebből aztán az is következik, hogy a jobbágyfelszabadítás során nem is vehették figyelembe, mert ez nem faizási szolgálat, hanem csak kedvezmény volt.³¹ (A bánsági viszonyok megértéséhez még érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. századi újratelepülés, -telepítés során mind a legelőket, mind a nádasokat elkülönítették a jobbágyok számára, azok használatára. Az erdők viszont kimondottan földesúri tulajdonban maradtak. Ebből következett, hogy tűzi- és épületfát a jobbágyok csak ellenszolgáltatásért, sőt pénzért kaphattak, míg az előbb említett hulladék fát – kedvezményként – mindenhol és mindenki szedhette.³²)

A temesszigeti eseményekkel összefüggésben itt egy nagyon lényeges szempont merült fel. Ez pedig a hullfaszedési kedvezmény. Az 1858-ban kelt uralkodói leirat és az ennek alapján kidolgozott Mátyus-féle tervezet is nem faizásról, tehát élő fák ledöntéséről (erdészeti szempontból főhasználatról), hanem csak a ledőlt, száraz fák összeszedésének lehetőségéről beszél. Ha pedig az osztrovaik csak ilyen módon részesülhettek az erdőkből, akkor ők nem faizási szolgálatot gyakoroltak, hanem csak éltek a nekik külön megadott kedvez-

³⁰ FÖLDES J. 1910.

³¹ A perhez levéltárban található tanulmányok lelőhelyei: K-184. 1917-B/2-119.566. (8998/1913.) és 1910-B/2-10.476. (6085/1903.)

³² Ettől némileg eltérő véleményen van Kovách Géza (KOVÁCH G. 1998. 74.), aki azonban feltehetően nem ismerte az idézett kúriai döntést, illetve annak történelmi hátterét.

ménnyel.³³ (Ami viszont – miként a Mária Terézia-féle, 1769. évi erdőrendtartás mondja – minden alattvalót megilletett.)

Tehát az a kiindulási alap, amely szerint a határőrök az erdőkben gyakorolt faizási (és legeltetési) szolgálmat megváltásaként az erdők felét megkapták, a kúriai döntvény alapján megingott. Temessziget esetében pedig az „Elaborat” érvényességét kérdőjelezte meg, hiszen Mátyus is faizási jogként fogta fel a hullfaszedési kedvezményt.

Érdemes itt utalnunk arra, hogy Mátyus munkájában („Gutachten” 14–17. pontok) hogyan is állította össze ezt a bizonyos faizási igényt.³⁴ A község 135 házközössége számára a fanyerést négy forrásból engedélyezték. Legelőször a közlegelőn lévő fűz- és nyárfákat vághatták ki, aztán a víz által hozott uszadékfát szedték ki a partokon, majd csak ezek után léphettek az erdőbe hulladékfát szedni. A még így is hiányzó famennyiséget végül az erdőgondnokságnál váltott bárcák alapján vehették meg. Ezen fafelhasználás ugyan köbméterre nehezen meghatározható, de Mátyus József – mint gyakorlati erdész és mint az erdei szolgálmat megváltásának szakértője – ezt jó közelítéssel felértékelte, és ennek eredménye volt az a bizonyos 557 kh 229 □ölnyi (320,6 ha) terület. Igaz, itt a makkoltatás és a legeltetés is szerepelt, amikkel viszont nem lehetett nem számolni, bár – miként láttuk – a jószágigazgatóságnak éppen ott voltak a legnagyobb kifogásai.

Az említett pernek a temesszigeti eseményekre volt két közvetett hatása. Az egyik az 1908-ban elindított per közigazgatási visszahangja. Krassó-Szörény vármegye főispánja ekkor kérte a rendezetlen erdőelkülönítési ügyek békés, de mielőbbi megoldását. Úgy gondolta ugyanis, hogy egy ilyen per, ráadásul amit első fokon meg is nyertek, a „nemzetiségi izgatók” malmára hajtja a vizet. Egy gyors és békés megegyezés azonban éppen az ő vitorlájukból fogná ki a szelet. A kúriai döntés után azonban már semmi sem sürgette a kincstárt, hogy a gyors megegyezést kívánja.³⁵

Később, 1911-ben ismét nemzetiségi kérdésként vetődött fel Karattur Artur pancsovai ügyvéd „mozgalma”.³⁶ Ő azt vállalta, hogy végigviteti az 1873:XXX. tc. Torontál megyei végrehajtását, azaz az erdők elkülönítését a volt németbánsági községek területén is. Két dologgal azonban nem számolt. Az egyik az, hogy ő nem az egyes községek nevében, hanem csak a volt határőrvidéki községek összessége nevében léphetett volna fel. Itt azonban már a polgárosítás során ki kellett volna alakítani a vagyonközösséget (miként azt a szerb-bánsági, 14. és a román-bánsági, 13. ezred kerületében tették). Ez akkor nem történt meg, mivel – ahogyan már mi is utaltunk rá, és ez az ügyvéd másik tévedése – ennél az ezrednél a határőrök mindenkor árszabályzat szerint kapták a fát, faizási joguk nem volt.

³³ OL. K-184. 1917-B/2-119.566. (8998/1913.)

³⁴ Uo. (1908-B/2-41.105.)

³⁵ Uo. (78.807/1909.)

³⁶ Uo. (1911-B/2-35.006.)

Temessziget különleges helyzetében tehát a többi bánsági községtől nem-hogy bátorítást nem kapott, hanem inkább azok is az itteni fejleményektől várták a példát, a biztatást. Karattur ugyanis nem vonta vissza a keresetét, és számítani lehetett arra, hogy amennyiben akár csak egy község is a kincstárral megegyezik, a többi 30 hasonló igénnyel lép fel.

KÖZEL A MEGOLDÁS?

A Karattur Artur-féle „izgatók fellépése” ellenére Temessziget közgyűlése 1912 augusztusában határozatban mondta ki, hogy a kincstárral békés megegyezésre törekszik.³⁷ A továbbiakban a község és a kincstár között a kevevári főszolgabíró közvetített. Ennek ellenére természetesen a feszültségek továbbra is léteztek. Például ugyancsak 1912 augusztusában a községi képviselők panaszkodtak a pancsovai erdőgondnokság eljárására. Mondván, „hogy a kincstár a lakosságot az eddig háborítatlanul gyakorolt szolgalmi jogának élvezetében akadályozza (...) az Osztrova északi rész nevű vágásterületen házilag feldolgozott [ti. a kincstár által] tűzifa termelés után visszamaradt ág és gallya felszedésétől a lakosságot eltiltotta.”

Ez utóbbit az erdőgondnokság egyébként azzal indokolta, hogy a mesterségesen ledöntött, kitermelt fákból visszamaradó hulladék nem képezheti a hullafaszedés tárgyát. Az köztudottan csak a természetes úton elszáradt, lehullott ágakra, gallyakra, esetleg törzsekre vonatkozhat. Itt mindenesetre tetten érhetjük a kincstári erdészek „vaskalaposságát”.

A következő évben a pancsovai erdőgondnok elment a község közgyűlésére, ahol elmagyarázta, megmutatta a kincstár által ajánlott 656,1 kh (377,9 ha) erdőt. A temesszigetiek azonban kifogásolták, hogy az erdők nem képeznek összefüggő területet. Továbbá a vízhez, illetve a rétekhez marhahajtóutak kijelölését, átadását is kérték. Ugyanakkor mind ekkor, 1913. július 10-én, mind október 5-én kinyilvánították a békés megegyezésre való törekvésüket.

A lugosi erdőigazgató 1914 februárjában mindenesetre már a méltányossági okot is felhozta, ami alapján a községgel meg kell egyezni; a „kérdés ne a rideg jog elvei alapján bíraltassék el”. Ebből kiindulva teljesíthetőnek tartotta a község két, a kincstár által megajánlott területet kiegészítő kérését. Az összesen 59,2 kh-ból (34,1 ha) az egyik rész 36,57 kh-nyi (21,05 ha), 0,3 sűrűségű, rossz minőségű, botoló üzemből kezelt füzes volt. A másik pedig a még az 1890 utáni rétiföld-pereskedésből származó, szántónak használt terület volt. (Amit ráadásul annak adott a kincstár 6 korona/kh bérleti díjért bérbe, akitől visszaperelte.)

³⁷ Uo. (13.025/1914.)

A méltányosság mellett az ésszerűség is a megegyezést, a község kívánságának a teljesítését indokolja – érvelt az erdőigazgató. A szolgalmak megváltásával ugyanis kevesebb lesz az erdei kihágás. Ez annál is inkább könnyebbséget jelent majd a kincstárnak, mert ezeket a büntetéseket úgysem tudják behajtani. Végre – szölte a levél kiegyezés melletti érvelése –, hogy a szolgalmi jognak ekként való megváltása a lakosság körében megnyugvást fog előidézni.

A község által ekkor kért, a lugosi erdőigazgatóság által is pártolt, összesen 715,34 kh-t (411,68 ha) kitevő terület átengedését azonban a minisztérium elutasította. Ismét csak az 1892-ben megállapított 656,1 kh-t (377,9 ha) engedélyezték, amit a község 1917. május 17-ei közgyűlésén a következő módosítással, kiegészítéssel fogadott el.³⁸ A kincstár biztosítson neki mind a sziget északi, mind a déli részén egy-egy marhahajtó-, illetve itatóutat, továbbá még egy dűlőutat. Ezeket nem kéri telekkönyvileg átíratni, csak annak kikötését, hogy az említett utak használatához a kincstár, évi bér befizetése mellett, hozzájárul.

A kevevári főszolgabíró közvetítésével létrejött, az 1878. évi „Elaborátum”-on, majd az 1892. évi kincstári ajánlaton nyugvó erdőmegosztás elfogadását a lugosi erdőigazgató nagy örömmel küldte be a minisztériumba. Egyben kérte, hogy hatalmazzák fel a 20-20 öl széles marhahajtóutakat öt évre történő (7 korona/év) bérbeadási szerződésének a megkötésére is.

A minisztériumban a tárgy előadója ennek megfelelő levéltervezetet állított össze, de az ügyosztály vezetője, Kozma István miniszteri tanácsos, majd pedig a kincstári erdők vezetője, Kaán Károly hivatalfőnök a levelet áthúzta, és a küszöbönálló megegyezést a következő indokokkal utasította el:

1. Még ha az állam számára kedvező lenne is ez a szerződés, akkor is ki kellene kérni ismételten a jogügyi igazgatóság véleményét.
2. A kúria bánsági hullfaszedési kedvezmény ügyében hozott, precedens értékű döntése a volt német-bánsági határőrök hullfaszedési szolgalmát is más megvilágításba helyezi. Magyarán: ha ott nem ismerték el a hullfaszedést faizási jogként, akkor a Mátyus-féle munkák eme kiindulási pontja is meginog, vele pedig az egész, több évtizedes egyezkedés.
3. Karattur Artur újabban, a bizonytalan jogi alapok ellenére is, beadott – most már a 31 volt 12. német-bánsági ezredbeli község nevében – egy elkülönítési kérvényt. Erre nem lenne politikusan úgy válaszolni, hogy egy községnek megengedik az elkülönítési lehetőséget, mert akkor a többi is hasonló kérelemmel fog előállni.
4. A kincstár ugyan 1892-ben és 1906-ban már hajlott az egyezsége, de
5. 1908-ban maga a lugosi erdőigazgatóság sem sürgette. Akkor most miért teszi?

³⁸ Uo. 1917-B/2-119.566.

6. „Megjegyzem, hogy az egyezsége irányuló tárgyalásnak különösen a háború tartama alatt való szorgalmazását a kincstárra nézve megokoltnak nem találtam.”

A kincstári jogügyi igazgatóságnak 1917 decemberében az összes iratot átadták, de ott az utolsó, a 6. pont értelmében kezelték – nem sietették. Így a temesszigetiek aktái 1918-ban, majd pedig az 1919. évi irattárba helyezésig elintézetlenül heverték. Akkor pedig már nem is kellett Temessziget ügyét Budapesten intézni.

ÖSSZEFOGLALÁS

Bár a közlemény címe tulajdonképpen perre utal, a kincstár és Temessziget község mégsem perben mérkőzött meg egymással. Nem, sem az állam, sem a község nem állt „zöld asztal” elé az erdei szolgalmak, mint a feudális viszonyokból következő, a XX. századig elő csökevények megszüntetésének, megváltásának az ügyében. Pedig egy perhez mind az országos érvényű jogi alapok, mind a jogi alapokra épülő helyi iratok rendelkezésre álltak. Ugyanakkor mindkét oldalon meg voltak győződve a saját igazukról is. A peres eljárás mégis elmaradt, de elmaradt a békés megegyezés is.

Így nekünk, az ügyet ma vizsgálóknak a kérdések maradtak meg.

A birtokelkülönítő bizottság miért nem hirdette ki az „Elaborat”-ot a községnek, és miért a pénzügyminiszterhez továbbította, amikor annak tulajdonképpen nem is kellett az elkülönítési folyamatban részt vennie? Ha már így történt, akkor a község miért nem fordult ekkor vagy később bírósághoz? Pedig erre, a határőrvidéki polgárosítási és birtokelkülönítési rendeletekben meghatározott módon, lehetősége lett volna. Egyáltalán, miért nem kereste az igazát később, a konkrét erdőelkülönítési tervezet ismeretében sem bíróságon? Pedig korábban igazának tudatában még Bécsig is elment, most meg legfeljebb a kevevári főszolgabíróhoz, mint közvetítőhöz jutott el. Talán félt a perköltségektől? Vagy a bánsági községek faizási (hullfaszedési) perének sikertelensége bizonytalanította el?

A rétiföld-elkülönítéssel mégis perre ment. Akkor miért nem tette meg az erdőket illetően is? Vagy az erdőket kevésbé tartotta lényegesnek? Inkább eltűrte az erdei kihágásokkal kapcsolatos zaklatásokat.

Vagy azt gondolta, hogy amióta a világ világ, azóta úgyis üldözik az erdei faszedésért (lopásért), a tiltott legeltetésért, így az erdészek „majd kifáradnak”? Az idő nekik dolgozik; a falu, a folyó, a szigetek maradnak, az erdészek meg állami alkalmazottak, akik úgyis jönnek, aztán meg mennek – és a határőrség idején fennállott szabadságok úgyis maradnak, úgysem tudják a gyakorlatban lényegesen korlátozni. A legeltetés, a makkoltatás és a faizás az évszázados falusi rendből következik, azért megszüntethetetlen.

De nézzük meg a másik oldalt, az erdészek oldalát is!

A temesszigetiek állandó erdei kihágása, a birtokviszonyok rendezetlen volta tulajdonképpen kit izgatott? Az Osztrovai-szigeten lakó, helyi erdőszolgát aligha. Nemigen húzott ő ujjat a saját falujabéliekkel, netalán rokonaival. A delibláti, temeskubini, illetve pancsovai erdőőröket és erdőgondnokokat³⁹ már jobban izgathatta. De őket sem a hullámtéri erdőkben szedett fa, netalán a legeltetés, hanem az ezzel kapcsolatos papírmunka. A feljelentések írása, majd a kevevári szolgabírói hivatalba való járás a tárgyalási napok, amikor a tiltott legeltetők ellen tanúskodni kellett.

A magasabb erdészeti tisztviselőknek kényelmetlen lehetett a sűrű „minisztériumi érintkezés”, az egykorvult állapotokat bemutató iratok után való levelezés, a jogügyi igazgatóságokon tartott értekezletekre való járkálás stb. Ezért a községgel való megegyezést a legjobban ők sürgették. Ugyanakkor ők látták a legtisztábban azt is, hogy a feudalizmusból örökölt jogviszonyok megszüntetésekor nemcsak gazdasági, hanem politikai, sőt méltányossági szempontokat is figyelembe kell venni. Mégis ezek a kincstári erdészek voltak azok, akik a nemzetiségi izgatásoktól félt Krassó-Szörény vármegyei főispánt felvilágosították: csak azért, hogy a „nép közé járó” ügyvédek vitorlájából kifogják a szelket, nem kell a községekkel megegyezni. Vajon az erdészek is azt hitték, hogy az idő nekik dolgozik?

A minisztériumban is kétféleképpen ítélték meg a helyzetet. Az előadó a félméternyi irat áttanulmányozását követően az ügy lezárására tett javaslatot. Kaán Károly viszont, akiről az a hír járta, hogy „még az eget is magyar királyira akarja festeni”⁴⁰ (értsd: mindig a kincstár érdekében cselekedett), nem engedett egy talpalatnyi földet sem át. Vagy csak a világháború negyedik esztendejét tartotta erre alkalmatlan időpontnak? Szerb nemzetiségű alattvalóknak adni erdőt, amikor már évek óta hadban állunk Szerbiával? Nem, ez valóban méltatlan lett volna a magyar kincstári erdők főnökéhez. Tényleg azt hitte, hogy az idő az osztrovaiak ellen dolgozik?

A legfőbb kérdést, az osztrovaiak Béctől, majd Budapesttől kapott jogának, illetve kedvezményének dolgát a történelem válaszolta meg. Maga az esemény, az erdőhasznosítás, erdőhasználat ilyenén rendezetlensége azonban a magyarországi polgári jogrend kialakulásához, a polgári tulajdonviszonyok nehéz megteremtésének jelenségéhez szolgál adalékkal.

³⁹ Az itt szolgáló erdőgondnokok neve megtalálható az Erdészeti Zsebnaptár vonatkozó évfolyamaiban.

⁴⁰ OROSZI S. 1992. 122.

IRODALOM

BEDŐ Albert

1885. A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I–III. Bp.

1896. A magyar állam erdőségeinek gazdasági és kereskedelmi leírása. I–IV. Bp.

BODOR Antal

1909. Temesvár és Délmagyarország múltja és jelene, közállapotai, turistikai leírása az Alduna úti kalauzával. Temesvár

BÖHM Lénárt

1867. Dél-Magyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme. I–II. Pest

FÖLDES János

1910. A volt bánsági hulladékfaszedési kedvezmény. Erdészeti Lapok

GUGGENBERGER Gyula

1904. A határőrvidéki házközösségekre és a határőrvidéki ingatlanokra vonatkozó törvények és rendeletek. Bp.

HEMERNYIK Béla

1913. A dunaártéri szigeterdők felújításáról. Erdészeti Lapok

KOVÁCH Géza

1998. A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése. Szeged

KŐFALUSI Győző

1913. A Duna-ártéri szigeterdők felújításáról. Erdészeti Lapok

OROSZI Sándor

1986. A magyar természetvédelem kezdetei. Bp.

1988. Gazdálkodás a Kisújszállási Redemptus közbirtokosság Tisza menti erdőiben. Az Országos Erdészeti Egyesület Erdészettörténeti Szakosztálya Közleményei. XVI. Bp.–Debrecen.

1988–89. Erdősítések a Delibláti-puszta homokján. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest. 443–469.

1991. A naszódvidéki erdők állami kezelése. Agrártörténeti Szemle

1992. Kaán Károly öröksége. Liget

1995–97. Fehértemplom helység szerepe a magyar erdészeti igazgatásban. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Budapest. 193–208.

ROTH Gyula

1913. A Duna-ártéri szigeterdők felújításáról. Erdészeti Lapok

SCHMITZ Nepom. János

1844. A hódról a bánságban. In Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Temesvárott tartott negyedik nagy-gyűlésének munkálatai. Kiad.: BUGÁT Pál–FLÖR Ferenc. Pest.

VANIČEK, Fr.

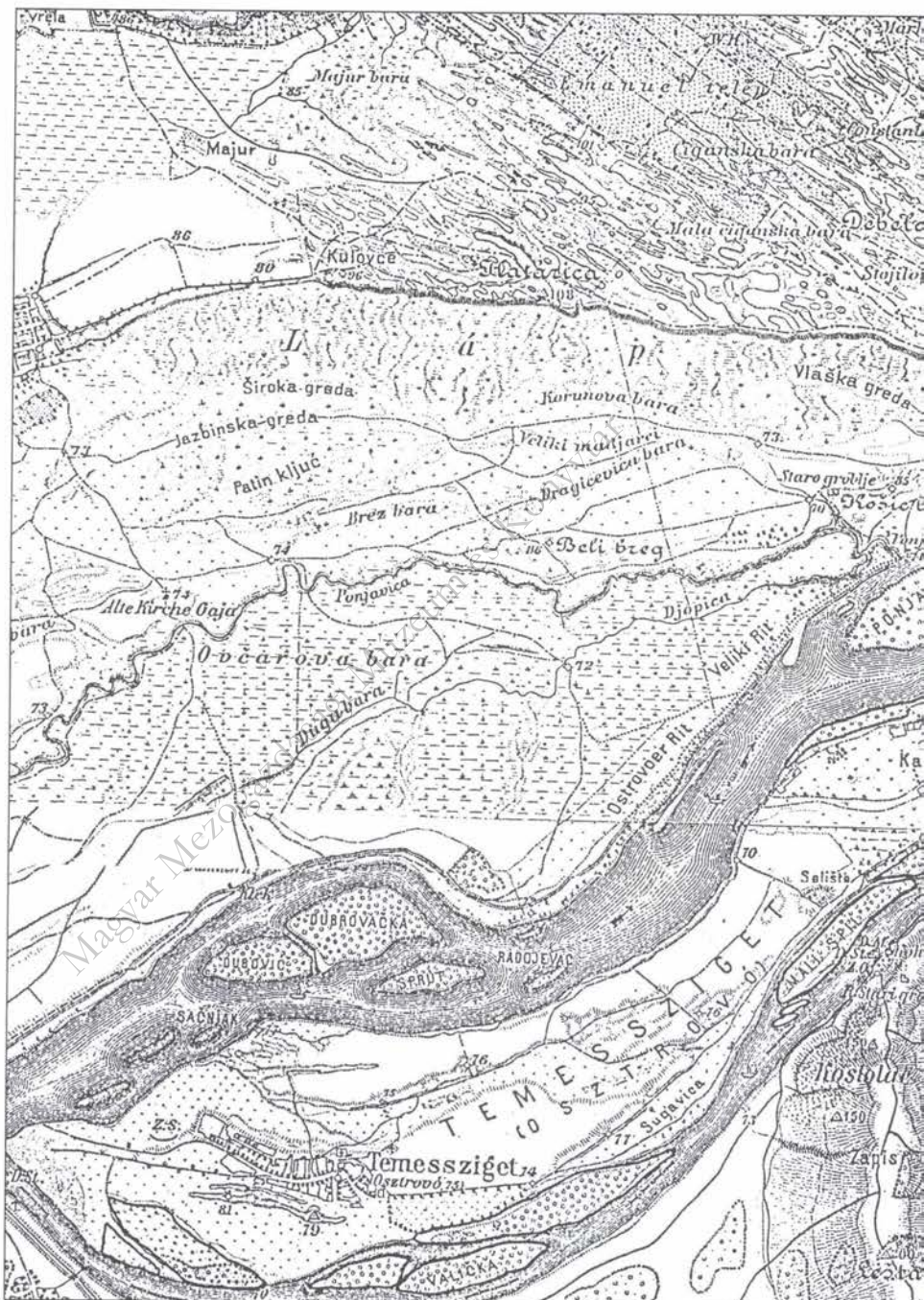
1875. Spezialgeschichte der Militärgrenze. I–IV. Bd. Wien.

Temessziget gegen Schatzamt

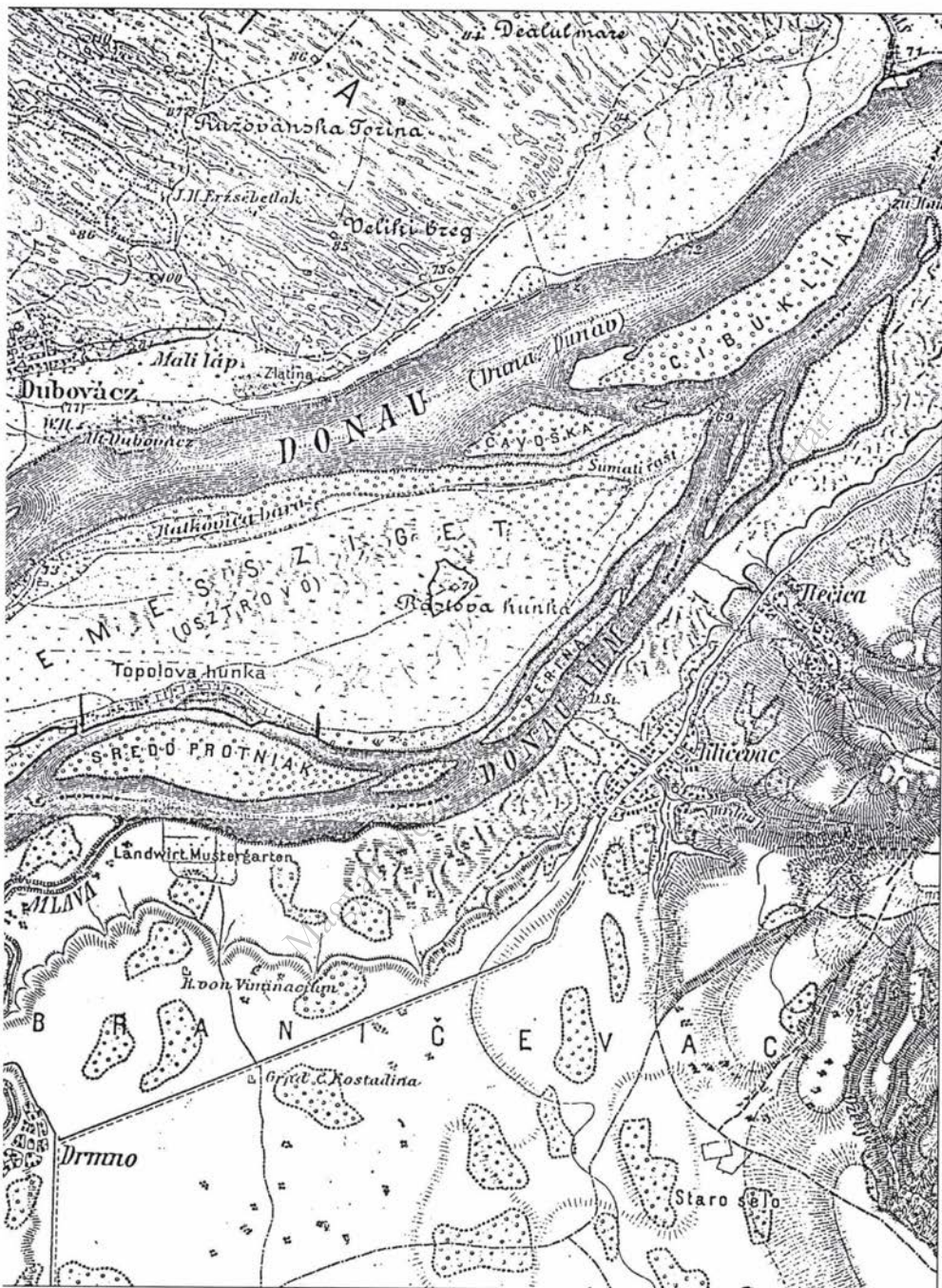
SANDOR OROSZI

Die Gemeinde Temessziget (heute: Ostrovo–Serbien-Montenegro) liegt auf einer Donauinsel. Ihre Bewohner waren zwischen 1771 und 1873 die Grenzer zu Österreich. Nach der Einbürgerung der Gegend wurden die ehemaligen Grenzer zustehende Forstservituten in den Nachbarsiedlungen abgelöst. Ein Teil davon war die Weide- und Waldhutung. Letzterem haben die Grenz-Bewohner meistens die Hälfte des Waldes bekommen, als Ablösung der von Holznutzungs-Bezugsrechten, die andere Hälfte blieb bei dem Staat. Auch für Temessziget wurde im Jahre 1879 ein Verteilungsplan gemacht, der wurde aber erst von dem Staat, später von der Gemeinde nicht angenommen. Der Streit ging darüber, ob die Holznutzungsrechte der Bewohner dieser Gemeinde, oder nur für die Grenzbewohner zusteht, oder ob sie als Sonderschenkung, als Herrscherbenefizium erhalten sollen.

In der Gegend von Banat, wo nicht Grenzer gewohnt haben, hat sich nach einem langen juristischen Verfahren erwiesen, dass in dieser Gegend allen Untertanen das dürres Klaubholz-sammlugsrecht zusteht. Anderes Holz könnten sie aber nur für bestimmte Waldtaxe bekommen. In der von 1879 bis 1919 gezogenen Angelegenheit wollte zeitweise das Schatzamt, ein anderes Mal die Gemeinde die Vereinbarung beschleunigen, aber sie konnten die Streitfrage nicht abschließen. So hat als auf der Insel der Gemeinde und auf den Nachbarninseln die Waldschädigung ständig zugenommen. Das Beispiel von Temessziget deutet darauf, dass man die feudalen, wirtschaftlichen und juristischen Verhältnisse nur schwer in die moderne, bürgerliche Gesellschaft überführen kann.

Temessziget korabeli katonai térképen

A poroszkálásról és a hagyományos török poroszkaversenyekről

SZŐLLŐSY GÁBOR

A POROSZKÁLÁSRÓL

Hazánkban a lótenyésztés és a lóhasználat az utóbbi két-három évszázadban katonai irányítás alatt állt, így nem csoda, hogy a magyar lovaskultúrából gyakorlatilag hiányzik a poroszkálás, és hiányzik az ezzel a jármóddal foglalkozó magyar nyelvű szakirodalom is. A poroszkálás nem illeszkedett bele a katonaságnál használt jármódok közé, így az élet egyéb területein sem érvényesülhetett, pedig a világ sok részén használják a közlekedésben és a lóversenyezésben is.

Az bizonyára nem meglepő, hogy Kazahsztánban, Kirgíziában, Özbegisztánban, Türkmenisztánban, Afganisztánban rendeznek poroszkaversenyeket, de azt talán kevesen tudják, hogy az USA-ban, Kanadában, Nagy-Britanniában, Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban, Izlandon, Japánban, Brazíliában, Puerto Ricóban, Costa Ricában, Peruban, Chilében, Argentínában és nem utolsósorban Törökországban is vannak poroszkaversenyek.

A török szakirodalom mintegy 24-25 poroszka vagy poroszkálásra is megnevezhető lófajtát tart számon világszerte, köztük olyan közismert fajtákat, mint az amerikai ügető, az izlandi póni vagy a Tennessee Walking Horse, és olyan, nálunk ismeretlen fajtákat, mint a japán Hokkaido ló, az üzbég karabayir vagy a Puerto Ricó-i paso fino. A hagyományos török poroszkaversenyekről szóló irodalom arról tanúskodik, hogy a törököknél a jármódok felosztása kissé különbözik a nálunk szokásostól. A lépést, ügetést és a vágatát lényegében ugyanúgy definiálják, mint mi, de a poroszkálásnak több változatát különítik el, és hasonló logika mentén különítenek el változatokat az ügetés jellegű jármódok közt is.

A legnagyobb problémát e jármódok korrekt magyar megnevezése jelenti, hiszen nekünk a poroszkálásra csak egy szavunk van, a törököknek viszont három. Ennek a problémának a megoldására sajnos a szótárak sem nyújtanak megfelelő segítséget. A „poroszka”, „poroszkál”, valamint a „yorga”, „rahvan”, „eşkin” szavak nem szerepelnek a magyar–török,¹ illetve a török–magyar kézi-

¹ Magyar–török szótár. (szerk. CSÁKI Éva) Budapest, 1997.

szótárban². A legáltalánosabban használt török értelmező szótár³ definíciói nagyon felületesek. (Például „eşkin” = „a lónak egyfajta gyors jármódja”.) Célszerűnek látszott megpróbálni a német nyelven keresztül megközelíteni a kérdést, tekintve, hogy a magyar szakterminológia kialakulására is jelentős hatással voltak a német szakkifejezések. Az egyik legnépszerűbb török–német szótár⁴ az „eşkin” és a „rahvan” szavak jelentéseként egyaránt a „poroszka” („Paßgang”) szót adja meg, a „yorga” szóra viszont a „könnyű ügetés” („leichter trab”) kifejezést hozza, ami nyilvánvaló tévedés. Ezzel szemben a török szakkönyvek a perzsa „rahvan” és a török „yorga” szavakat többé-kevésbé egyenrangú szinonimaként használják. Ehhez jön még a „link” szó, mint a poroszkálás népies elnevezése.

A hasonló logikai megközelítés miatt feltétlenül idetartozik az „eşkin” szó is, amit az ügetés típusainak – a miénktől eltérő szemléletű és árnyaltabb – megjelölésére használnak. Mindezek miatt írásomban a jármódok török neveit használom, és csak zárójelben adom meg azok magyar körülírását.

Érdemes az ügetés áttekintésével rávilágítani a török és az európai lovas szemlélet közötti különbségre, mert a törökök a poroszka jellegű jármódokat is ugyanilyen logika alapján osztják fel.

A modern európai lovaséletben az ügetésnél azt a lábsorrendet tekintik szabályszerűnek, amikor a ló átlós lábai teljesen azonos fázisban mozognak, és a két lábpár földet érése közt van egy lebegési fázis. Az ettől eltérő lábsorrendet hibásnak, javítandónak tekintik. A törökök ezzel szemben külön jármódváltozat-ként kezelik.

ÜGETÉS JELLEGŰ JÁRMÓDOK

I. Kara eşkin (földi v. fekete ügetés)

Fázisai:

1. A jobb hátulsó lábát leteszi, a jobb elülsőt felemeli (csak jobb hátulsó láb van a földön).
2. A bal elülső lábát leteszi (a jobb hátulsó és a bal elülső van a földön).
3. A bal hátulsót leteszi, a bal elülsőt és a jobb hátulsót felemeli (csak a bal hátulsó láb van a földön).
4. A jobb elülsőt leteszi (a bal hátulsó és a jobb elülső van a földön).

Ebben a jármódban az átlós lábak mozognak együtt, de a hátulsó hamarabb földet ér, mint az elülső. Legalább egy láb mindig a földön van, tehát nincs lebegési fázis. A patadobbanások egyenletes időközökben követik egymást. A ló teste nem himbálódzik jobbra-balra. (1., 2., 3., 4. kép)

² Török–magyar szótár. (2. kiad.) (szerk. CSÁKI Éva) Budapest, 2001.

³ Türkçe sözlük. (szerk.: EREN, Hasan) Ankara, 1988.

⁴ Türkisch–Deutsches Wörterbuch / Türkçe–Almanca Sözlük. (szerk. STEUERWALD, Karl) Wiesbaden, 1988.

II. Düz eşkin (sima v. lapos ügetés)

Ebben a jármódban az átlós lábak azonos fázisban mozognak. Két-két láb mindig a földön van. Tulajdonképpen olyan ügetés, amelyiknek nincs lebegési fázisa, ezért nem zötyköl, és nem is hintázik. Ebben a jármódban a ló nem éri el a poroszkálás (rahvan) sebességét.

III. Açık eşkin (nyitott ügetés) más néven tırıs (ügetés)

Ez a jármód tulajdonképpen azonos az általunk is ismert ügetéssel. Az átlós lábak mozognak azonos fázisban, és lábpárok váltása közt van egy lebegési fázis.

POROSZKA JELLEGŰ JÁRMÓDOK

IV. Kirik rahvan (yorga) (tört poroszka)

Ebben a jármódban az azonos oldali lábak egyszerre mozognak, de a hátsó lábak hamarabb érnek földet, mint az elülsők. A ló teste jobbra-balra hintázik. Normális tempóban a patadobbanások egyenlő időközökben követik egymást, a sebesség növekedésével az elülső és hátsó lábak patadobbanásai közötti idő csökken. A leggyorsabb tempóban átvált düz yorga (kisa rahvan) jármódra. (5., 6., 7., 8. kép)

V. Kisa rahvan (düz yorga) (sima vagy rövid poroszka)

Ebben a jármódban az azonos oldali lábak azonos fázisban dolgoznak. Egyszerre emelkednek fel és egyszerre érnek földet. Két-két láb mindig a földön van, tehát ennek a jármódnak nincs lebegési fázisa. Ez a hagyományos poroszkaversenyek jármódja. (9., 10. kép)

VI. Rahvan (poroszka)

Ebben a jármódban az azonos oldali lábak azonos fázisban dolgoznak. Egyszerre emelkednek fel és egyszerre érnek földet, de az egyik és másik oldali lábpár földet érése közt van egy lebegési fázis.

KEVERT LÁBSORRENDŰ JÁRMÓDOK

VII. Kurt lingi (farkasporoszka, félporszka)

Fázisai:

1. A bal elülső és a jobb hátsó láb a földön van, a jobb elülsőt emeli.
2. A jobb elülsőt leteszi és a jobb hátsót felemeli (mindkét hátsó láb a levegőben van).
3. A bal hátsót leteszi, a bal elülsőt felemeli.

VIII. Kisa üç ayak (rövid három láb)

Fázisai:

1. A két elülső láb a földön van, a jobb hátulsót leteszi, a bal elülsőt emeli.
2. A bal oldali lábpár egyszerre ér földet, a jobb elülsőt és a bal hátulsót emeli.
3. A jobb elülsőt leteszi.

Ebben a jármódban a ló az elülső lábaival lépésben, a hátulsókkal vágtában jár. Az egyik mellső láb mindig a földön van.

IX. Üç ayak (három láb)

Ebben a jármódban a ló a mellső lábaival üget, a hátulsókkal vágtázik. Az egyik mellső láb mindig a levegőben van.

Ez utóbbi három jármódot Európában valószínűleg hibásnak tekintenék. Az így járó lovat vagy leszoktatnák róla, vagy kiselejteznék, különösen, ha örökíti az ilyen járásra való hajlamot.

A TÖRÖK POROSZKA LÓ

A poroszkálva járó lovak vonóereje általában csekély, de teherhordó képességük nagy. (Valószínűleg ezért futják nyereg alatt a hagyományos poroszkaversenyeket.) Becslések szerint Törökországban a poroszka lovak összlétszáma (beleértve a tenyészállatokat és a csikókat is) eléri az 50 000 darabot. A hivatalt versenyeiben részt vevő lovak száma 3000 darabra tehető.

A török poroszka lovak kis testűek, marmagasságuk 135-140 cm. Testtömegük 300-350 kg. A fej nemes, az orrhát többnyire egyenes, a szemek, az orrlyukak nagyok, a mellkasa széles és mély. A derék rövid, a far gömbölyű. Fejüket és farkukat „szépen viselik”. Színük bármilyen lehet. A tenyésztők szeretik a kis füleket, a széles homlokot, az erős mellkast, a rövid farokrépát, a rövid csüdöt, a magas és kemény, nem viaszolt patákat. A török poroszka lovak igénytelenek, de nemesek, könnyen kezelhetőek és barátságosak az emberhez. Kis természetük ellenére nagy teherbírásúak. 100-120 kg terheléssel órákig képesek menni. (Az 1990–92 évek champion versenylova, a 140 cm marmagasságú, 350 kg testtömegű Yenidoğan versenyben rendszeresen 90 kg-os lovast és 6 kg-os nyerget vitt.)

A török poroszka lovat alapvetően fajtatisztán tenyésztik, csak ritkán alkalmaznak nemesítő cseppvérkeresztésként arab méneket.

A POROSZKA LÓ BETANÍTÁSA

Általánosan elterjedt nézet, hogy a hegyek jeges hágóin, a köves hegyi utakon, a süppedős homokban a poroszkálás a legbiztonságosabb és leghaladósabb

jármód. A poroszka lónak szánt csikókat már a nyereg alá törés alatt is poroszkálásra kényszerítik. Az egyik, elég goromba módszer szerint a csikó hátulsó lábaira, a csüdcsontok hátulsó felére a poroszkálást elősegítő ólomnehezékeket kötnek, felülnek rá, és beviszik egy felszántott és beöntözött területre, aminek a talaja olyan lágy, hogy a csikó lába bokáig belesüpped. Ilyen süppedős talajon a bokasúlyokkal felszerelt ló csak poroszkálva tud járni. A lágy talajon való futtatást lovas és bokanehezék nélkül is alkalmazzák. Amikor a csikó alaposan elfárad, önként poroszkálásra vált.

Az előbbi szoktatás kíméletesebb változata, amikor a poroszkálásra tanítandó ló hátulsó lábaira nehezebb, a mellsőkre könnyebb patkót vernek. A poroszkálásra hajlamos lovakat úgy is rá lehet szoktatni erre a jármódra, hogy a lovas a nyeregben jobbra-balra hintázik, és egyidejűleg szársegítséget is ad.

Eredményes, bár elég balesetveszélyes módszernek tartják a rahvan jármód tanítására az azonos oldali lábak, az eskin jármódokéra pedig az átlós lábak összebéklyózását is. A béklyókat csak az egyik oldali lábpárra teszik fel, és naponta váltogatják a jobb és bal oldalt. A béklyónak a lábakat összekötő szakasza fa- vagy fémrúd. Eskin jármódra tanítják a dzsirit játékbán használatos lovakat is. Állítólag az így tanított lovak kis helyen és könnyen tudnak fordulni.

A közép-ázsiai török nyelvű népek körében használatos módszer szerint a ló hátulsó lábszáraira kívülre egyenként 1-2 kg tömegű fanehezéket kötnek. Természetesen a törökök is ismerik és használják a poroszkálás betanítására a nyugati világban – elsősorban az USA-ban – általánosan használt határolószíjakat is.

Minden szoktatási módszernél megemlítik, hogy az eredményességhez az is szükséges, hogy a ló poroszkálásra hajlamos fajta legyen, de legalábbis az ősei közt kell lenni poroszka lónak.

TARTÁS, TAKARMÁNYOZÁS

A törökök a poroszka lovakat hagyományosan árpával és szalmával takarmányozzák. A munkába fogott lovak árpaadagja elérheti a napi 7 kilogrammot. A heverő lovak adagja 1,5 kg. Tavasszal egy hónapig legeltetik a lovat, utána átállnak száraz takarmányra. Egyes vidékeken az árpát zúzottan vagy kissé nedvesítve etetik. A száraz takarmány mellett csemegeként egy-egy marék zöldet is etetnek. A lovakat hetente legalább kétszer ápolják, de azt tartják a legjobbnak, ha naponta teszik. Régen télen mindig takarót tettek a poroszka lovakra, hogy ne növegszenek téli szőrt.

Hosszabb nyereg alatti munka után, ha a ló fáradt és izzadt, kb. 15 percig sétáltatják, amíg a légzése a normális ütemre beáll, megvárják, amíg vizel, majd az izzadságot egy nemeztörölővel letörlik róla és bekötik a helyére. Pataápolásra és újrapatkolásra kéthavonta kerül sor. A patát patazsírral vagy kátránnyal kezelik. A verseny előtt legalább két hónappal megkezdik a felkészí-

tést hagyományos módszerekkel. Ez már télen is folyhat, mert bár a versenyeket tavasszal és nyáron rendezik, hivatalosan az egész év versenyidénynek számít.

A HAGYOMÁNYOS TÖRÖK POROSZKAVERSENYEK

Törökországban az 1960-as évek eleje óta tartanak szervezett poroszka versenyeket, kizárólag nyeregből hajtva. 1996-ban közel 300 versenyt rendeztek. Ezek közül 108 volt hivatalosan elismert verseny.

A nem hivatalos versenyeket valamilyen helyi egyesület – nemritkán dzsámi vagy iskola építésére alakult egyesület – szokta szervezni. A hivatalos versenyek szervezését a Hagyományos Sportágak Szövetsége (Geleneksel Spor Dallari Federasyonu) koordinálja. (Ebbe a szövetségbe tartozik a dzsirit játék, továbbá három hagyományos török birkózás is.)

Egy-egy városban évente egy versenyt szoktak rendezni. A versenyt megelőző napon valóságos népiünnepélyt tartanak. Közönségtalálkozót szerveznek a lovasoknak, este pedig szórakoztató zenei koncerteket tartanak neves művészek fellépésével. A verseny másnap délelőtt 11 órakor kezdődik, és kb. négy óra hosszat tart. A lovasok két korcsoportban versenyeznek: 16–18 év között az ifjúsági, 18 év felett a felnőtt versenyzők.

A versenyző lovakat 6 kategóriába sorolják. Ezek:

1. Tay (Tozkoparan) 2 éves csikók (ilyen futamokat csak kivételesen rendeznek)
2. Deste 3 éves csikók
3. Ayak 4 éves csikók
4. Küçük Orta 5 éves lovak
5. Büyük Orta 5 évesnél idősebb, a 4. kategóriában 3 alkalommal győztes lovak.
6. Başalti 5 évesnél idősebb, az 5. kategóriában 3 alkalommal győztes lovak.
7. Baş 5 évesnél idősebb, a 6. kategóriában 3 alkalommal győztes lovak.

Az egyes kategóriák versenytávjai és a viendő legkisebb teher:

1. Tozkoparan	800 m	50 kg
2. Deste	1000 m	55 kg
3. Ayak	1200 m	60 kg
4. Küçük Orta	1600 m	70 kg
5. Büyük Orta	2000 m	80 kg
6. Başalti	2200 m	90 kg
7. Baş	2400 m	100 kg

A kancáknak 10 kg engedmény jár, de a teher így sem lehet kevesebb 50 kg-nál.

A 145 cm-nél magasabb lovaknak 5 cm-enként 5 kg többletterhet kell vinniük. (170 és 175 cm közötti marmagasság esetén ez már 30 kg többletet jelent!) A 140 cm-nél alacsonyabbak 5 cm-enként 5 kg engedményt kapnak. A verseny előtt kötelező orvosi vizsgálatnak kell alávetni a lovat.

A verseny teljes pénzdíjának felosztása a győztes és a helyezettek közt:

1. helyezett: 30%
2. helyezett: 20%
3. helyezett: 15%
4. helyezett: 10%
- 5–9. helyezett: 5-5%

Egy futamban legalább 5, de legfeljebb 10 ló indulhat. Ha 10-nél kevesebb ló indul, a hiányzó lovakra eső nyeremény összegét a győztes ló nyereményéhez kell adni.

A versenyekben indulni szándékozó lovasokat és lovakat a klubjaik minden évben kötelesek bejegyeztetni a hivatalos nyilvántartásba. Az első bejegyzéskor a saját tenyésztésű lovak esetében a származási lapot, vásárolt ló esetében az előző tulajdonos igazolását, importló esetében a vámkezelési dokumentumokat kell bemutatni.

A poroszkaversenyeknek két változata van. Az egyik két csapat közt zajlik. Itt mindkét csapatnak minden kategóriában két-két lovat kell starthoz állítania. A másik fajta versenyben több csapat is részt vehet. Ilyenkor az azonos kategóriába tartozó lovak egyszerre futnak. A versenyben részt vevő csapatnak 7 rendes és 3 tartalék lóval és lovassal kell kiállni. Ha a csapat lovainak vagy lovasainak a száma a verseny folyamán 3 alá csökken, az illető csapatot hivatalból vesztesnek kell nyilvánítani.

Versenyben irányt változtatni csak akkor lehet, ha az illető ló az ellenfelénél legalább egy lóhosszal előrébb van. Ellenkező esetben kizárják. Kizárás terhe mellett tilos az ellenfél lovát korbáccsal fenyegetni vagy megütni, illetve az ellenfélhez vagy a lovához hozzáérni. Ugyancsak kizárják azt a lovas is, aki a saját lovával durván bánik. A verseny folyamán 3 alkalommal szabad jármódhibát véteni (15 méteren belül rendezni kell). Negyedik alkalommal kizárással büntetik.

A versenyzők nemezsüveget, vagy Ahmediye-fezt viselnek. A klub színeit jelző ing fölött selyemmellényt hordanak, amelynek a hátán és a ló nyeregtakaróján van a startszám. A derekukra széles textilövet (lahori şal) tekernek. A nadrág az Európában is használatos lovaglónadrág, a csizma ráncolt torkú lovaglócsizma. A sarkantyú használata megengedett, de ez nem lehet éles. A lovakat hagyományos török vagy cserkesz nyereggel nyergelik. A kengyel lehet széles talpú, de sarkai nem lehetnek élesek. Egy-egy verseny lefolyását 9 bíró felügyeli.

MIRE JÓ MA MAGYARORSZÁGON A POROSZKÁLÁS?

A poroszka jármód azok számára lehet hasznos, akik hucult, konyikot („tarpánt”) vagy más parlagi fajtát tartanak pusztá szeretetből. Ha e fajták egyedeit poroszka lovakká képeznék ki, akkor ezek a mai piacon nem sokra becsült állatok jól eladható luxusszállóvá változhatnának.

Poroszkaversenyek rendezésével tovább lehetne népszerűsíteni a poroszkálást és a parlagi fajtákat. Ezáltal tovább javulhatna az egyes egyedek piaci pozíciója is a versenyben elért eredményei alapján, vagy pusztán csak a részvétele miatt.

IRODALOM

Magyar–török szótár. (szerk. CSÁKI Éva) Budapest, 1997.

Török–magyar szótár. (2. kiad.) (szerk. CSÁKI Éva) Budapest, 2001.

GÜLEÇ, Ertuğrul: Türk rahvan atı ve atçılığı. Ankara, 1996.

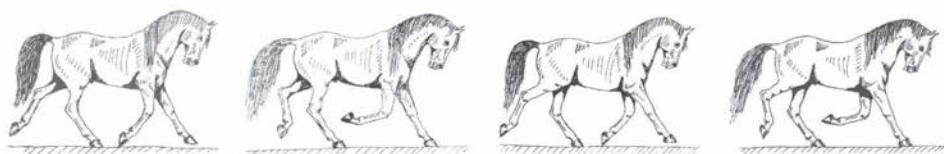
Türkisch–Deutsches Wörterbuch / Türkçe–Almanca Sözlük. (szerk. STEUERWALD, Karl) Wiesbaden, 1988.

Türkçe sözlük. (szerk. EREN, Hasan) Ankara, 1988.

About amble and the traditional Turkish amble races

GÁBOR SZŐLLŐSY

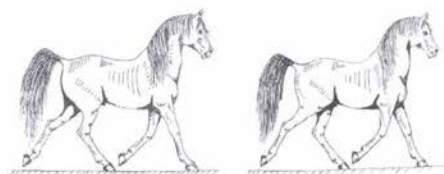
Horse breeding and use in Hungary have been under military control during the last two-three centuries, so no wonder that amble is practically lacking in Hungarian equestrian culture and so is Hungarian technical literature treating this gait. Amble did not fit in the scope of gaits used in the army, so it could not spread in other fields, either, though it is widely used in many parts of the world both in transport and equestrian sport. Amble might be useful for breeders keeping horses of scrub varieties, such as hucul, konyik (‘tarpan’) etc. just for hobby. If horses of these varieties were trained for amble, these animals, considered today inferior by the market, could be turned into well-selling luxury horses. Amble and the keeping of scrub varieties could also be promoted by organizing amble races.

A kara eşkin jármód fázisai (Güleç nyomán)

A kirik rahvan (yorga) jármód fázisai (Güleç nyomán)

A kisa rahvan (düz yorga) jármód fázisai (Güleç nyomán)

Életmódváltozások Somogy megyei falvakban (1945–1970)

KNÉZY JUDIT

A téma kutatására az ösztönzött, hogy Somogy megye táji, történeti néprajzi tagolódásának kérdéseiről a XVIII. század elejétől 1945-ig tartó időszakra vonatkozó feldolgozásaimat ki szerettem volna egészíteni a második világháború utáni, rendkívül sok változást hozó korszak rajzával.¹ A jelzett időszak falusi társadalmára és életmódváltozásaira vonatkozó országos összefoglalók alapján² – figyelembe véve kimondottan terepmunkán alapuló vizsgálatok eredményeit is³ – a meglévónél árnyaltabb képet kívántam nyérni egy megyényi területen élő, nem városlakó népesség sorsáról. A vizsgálat eredményeiből – terjedelmi okokból – csak a falusi közösségek működéséről, az életmódváltozásokról adok összefoglalót a helyi jellegzetességek jelzésével az 1945–1970-es évek közötti időszakból. Érintem csak az ízlés és szemléletmód alakulását, s a változások során kialakult falucsoportok arculatának megrajzolását. A településszerkezet-kutatók megállapítása, hogy 1945 után az addig kialakult egészségtelen szerkezet arányai még kedvezőtlenebbé váltak,⁴ Somogy megyére vonatkozóan nagyon is igaz, hiszen egyetlen városa volt az 1970-es évekig. A paraszti gazdálkodás korszerűsítése, a termelt javak értékesítése az 1930-as évektől, részben a háborús konjunktúra miatt is, olyanfajta lendületet vett egyes vidékeken (Kapos mente, Csurgó környéke, Balaton melléke, Külső-Somogy), amely hosszabb távon kibontakozást jelenthetett volna. A háborús károk eltakarítása után ez a lendület folytatódott egészen a kollektív gazdálkodás erőszakos bevezetéséig. Erről számolt be egy 1955-ben közzétett Somogy megyei vizsgálat is. Ezeket az eredményeket teljesen tönkretette a szovjet mintára, a nemzeti érzéseket, a helyi sajátosságokat, a már kialakult gazdasági szerkezetet figyelembe nem vevő gazdasági irányítás.⁵

¹ A téma kutatása az OTKA T 26062 pályázati támogatásával történt

² JÁVOR K.–MOLNÁR M.–SZABÓ P.–SÁRKÁNY M. 2000. 977–1006. VALUCH T. 2001. 188–212. SZUHAY P. 1999. 305–366.

³ BODROGI T. 1978. MÁTYUS A.–TAUSZ K. 1984. VARGA ZS. 2002. 261–331.

⁴ ANDORKA R. 1994. 3–26.

⁵ MÁRKUS I. 1995. 353–437. SZÁNTÓ L. 1992. 263–278.

⁶ DONÁTH F. 1992. 96–98.

Tanulmányomban két nagyobb csoporttal foglalkozom: a helyben maradt paraszti eredetű rétegekkel és a volt uradalmi cselédekkel. Utóbbiak közül a legtöbb ún. újgazda került ki. A volt cselédekkel kapcsolatban számos elmarasztaló megállapítás hangzott el hivatalos jelentésekben, cikkekben, de visszaemlékezésekben is, hogy rosszul gazdálkodtak, hiányzott a szakértelmük, nem értettek a munka megszervezéséhez. Ezért kezdtem pozitív példákat is keresni, másrészt megvizsgálni az elmarasztaló vélemények körülményeit. Érintőlegesen foglalkoznom kellett más, betelepült, betelepített csoportokkal is: a Jugoszláviából kiutasított, a Szlovákiából áttelepített, Erdélyből és belföldről érkező magyarakkal.

A FALUSI KÖZÖSSÉGEK MŰKÖDÉSE

1945 után a falusi, mezővárosi társadalom minden korábbinál alaposabban átalakult, az ott élők ettől kezdve egyre inkább kezdtek különbözni a szigorúan, foglalkozási értelemben vett parasztoktól. A falujukat elhagyók vagy onnan eljárók, ingázók eleinte nem tartották végleges megoldásnak a lakóhelyüktől távol eső munkahelyekre járást.⁷ Az el- és beköltözések megváltoztatták az egykori közösségek összetételét, a távoli helyeken történő munkavállalás, továbbtanulás, külső hatások számos rést törtek a korábbi életformán. Mégis, a falu, a mezőváros összetartó erejéből számtalan elem fennmaradt még akkor is, ha az 1945 előtti lakosoknak csak egy része maradt szülőhelyén. A hovatartozás tudata fontosabb lett annál, hogy ki mivel keresi kenyerét. A falun élő értelmiségiek, iparosok, ingázó munkások rokonsági, szomszédsági kapcsolataik révén szoros kapcsolatban álltak a mezőgazdaságban alkalmazott csoportokkal. Az elköltözöttek és a munkára eljárók is hazajártak besegíteni a mezőgazdasági munkákba családtagjaiknak, szomszédjaiknak, barátaiknak, hogy azok a beszolgáltatást teljesíteni tudják, az adóra elég legyen a pénzük, később pedig, hogy a szövetkezetben dolgozók munkaegysége több legyen. Szívesen vettek részt közös munkaalkalmakon, amelyek összetartozás-tudatukat erősítették (tollfosztás, kukoricafosztás kb. az 1960-as évekig, később pedig az építkezési, betakarítási munkákon: szüret, disznóölés). A falu akkori szokásrendjéhez még az 1970-es években is hozzátartozott a kölcsönös segítések rendszere és az egyes családi és jeles napi ünnepek kisebb-nagyobb közösségekben való ünneplése. A hatalom 1946-tól kezdve fokozatosan igyekezett minden nem pártos alapon szerveződő csoportot (egyesület, szövetkezet, klub, társulat) megszüntetni, akár értelmiségiek, akár iparosok, akár a gazdák voltak a tagjai. Felülről szervezett, sematikus arculatú intézményekkel kívánta ezeket pótolni a kommunista párton, iskolán és a községi tanácsi szerveken keresz-

⁷ Saját gyűjtések RRM NA 1335 (Kutas), 1334 (Csököly), MMgma IV. 889–890, 1003. (Felsőmocsolád, Ecseny, Somogyaszaló).

tül.⁸ A falusi közösségek megtartották – minden politikai, gazdasági, társadalmi változás ellenére – összetartó erejüket, egyfajta ellenőrzést gyakoroltak tagjaik felett, s a tagok igyekeztek betartani a helyi együttélési normákat. Különbségek adódtak a hangadó személyeket illetően. Ahol a „régí gazdák vagy pógárok” többségben voltak, hozzájuk alkalmazkodott mindenki, ahol több volt a beköltöző, ott részben szóhoz juthattak a tekintélyesebb, eredményesebb volt uradalmi cselédek, vagy a felvidéki gazdák is (pl. a sváb eredetű falvakban). A cselédek, volt nincstelenek igyekeztek a paraszti modelleket követni – akkor is, ha a hatalom épp a paraszti értékek lejáratására, a gazdag parasztok életének lehetetlenné tételére törekedett.

Az iskola, talán korábbi jó hagyományainak köszönhetően is, egyik bázisa lett a sajátos helyi kezdeményezéseknek, azért is, mert központi kérdéssé vált a gyermekek továbbtanulása, boldogulása. A legtöbb szülő nem akarta, hogy gyermeke „paraszt maradjon, mint ő”. Az iskolai rendezvények, események (évnnyitó, évnzáró, farsang, színjátzás, sportversenyek, a gyermekek szereplése) fontos közönségszervező erővé váltak. Ahol korábban is egészséges szellemű közösség volt és még éltek azok a személyek, akikben megbízott a falvak népe, s akik képesek voltak mozgósítani az embereket, ott 1945 után is – a beköltöztetések, kulákklisták, kitelepítések és a falu életébe való erőszakos beavatkozások ellenére – könnyebb volt a lakosság összetartozás-tudatát megőrizni, értékeket képviselni, terjeszteni, mint másutt. Ahol a Gyöngyös bokréta mozgalom hatására néptáncscsoportok alakultak az 1930-40-es években, vagy ahol hímnző asszonyok dolgoztak, ahol gyűjtöttek Gönczi Ferenc kérésére tárgyakat, adatokat 1945 előtt, ott az 1950-es évek néptáncmozgalma⁹, később az önkéntes nyelvjárási, néprajzi gyűjtőpályázati, majd a honismereti mozgalom¹⁰, páva- és hímnzőkörök eredményeket értek el, s az iskola is nagyszerűen fel tudta készíteni diákjait a tovább- tanulásra (pl. Karád, Csurgó, Csurgónagymarton, Somogyudvarhely, Berzence, Csököly, Lakócsa). De nem lebecsülendő azoknak az ifjú tanároknak, falusi értelmiségieknek a szerepe, akik az 1950-es évektől kezdve igyekeztek a helyi közösségek hatékony tagjai lenni.

DEMOGRÁFIAI ADATOK, NÉPMOZGÁS 1945–70 KÖZÖTT SOMOGYBAN

Már a háború alatt, de közvetlenül utána is történtek ideiglenes vagy végleges beköltözések a somogyi falvakba. A földosztás előtt is betelepédtek családok a pusztákról, külterületi helyekről. Jugoszláviából elüldözöttek is érkeztek, aki-

⁸ Már a szovjet hadsereg is összeírta a számára zavaró, ellenségesnek tartott szervezeteket a háború alatt és 1945-ben, ezután megsokasodtak az összeírások. SML V. 239. 1946. Felsőmocsoládi körjegyzőség iratai

⁹ MORVAY P.–PESOVÁR F. 1954.

¹⁰ Erről rendszeres beszámolók találhatók a Somogyi Honismereti Híradóban 1970-től (1990-től Somogyi Honismeret a címe).

ket mint magyarokat egy öltözet ruhában „átdobtak” a Dráván, és a barcsi gyűjtőtáborból küldték szét őket a megye különböző helységeibe. 1945-ben a nagyatádi alispán 7075 jugoszláviai menekült ideiglenes elhelyezéséről hozott javaslatot.¹¹ E menekültek egy részének elődei épp a XIX. század végén mentek Somogyból Horvátországba földszerzés reményében vagy munkát vállalni uradalmakban. A Balaton mellékén az üresen maradt nyaralókba telepedtek be a Dráván túlról és Erdélyből érkezők.¹² Az 1945/600-as földosztási rendeletet követően falubeli és környékbeli néhány holdasok, föld nélküli parasztok, valamint a környező uradalmi puszták cselédei mellett kisebb számban hazánk más tájairól is érkeztek földigénylők. A németek kitelepítésének híre gyorsan terjedt, mivel a háború alatt és után a szovjet katonai alakulatok rendszeresen összeírták őket, elvitték különböző munkákra mint „munkaszolgálatosokat” időszakosan vagy egyeseket hadifogolynak. Ezért háborús vétkeik miatt vagy csak félelemből el is bujdokoltak emberek, meg sem várva a kitelepítést. Ezeknek sikerült visszatérniük. A magyar hatóságok Somogyban 39 községből telepítettek ki német családokat, csak néhánynak sikerült visszaszöknie. A Zselicben ismerős, megbízható magyar cselédeket hívtak be az el távozott németek helyébe az előljárók, de Felyvidékről (Naszvadról és környékéről) való magyarokat is ráerőltettek a volt német falvakra. Általában betelepítették a megüresedett házakba, vagy ha nem volt elég lakás, összeköltöztették őket német családokkal. Ecsenybe a felvidéki Zsigárdról 70, hazánk területéről 79 család érkezett. A felvidékieknek annyi földet kellett adni, amennyivel Szlovákiában rendelkeztek (átlag 12-13 holdat).¹³ Ez feszültségeket okozott, mert a földosztáskor a helybelieknek sokkal kevesebbet juttattak (átlag 5 hold). De a felvidéki módosabb magyarok közül többen kuláklistára kerültek.

A földosztással egyidejűleg az ún. újjazdák többsége házhelyeket is igényelt olyan falvakban, ahol nem voltak üres házak. Ezzel érezték teljesnek a földosztást, ezzel lettek önálló gazdák. A cselédek egy része félt – 1919-es emlékek hatására – a volt birtokosok visszajövetelétől és a megtorlástól, egyes helyeken közösen akartak gazdálkodni megbízható, közülük való emberek irányításával.¹⁴ Ezért nem mertek igényelni földet, s egy ideig a volt majorok területén maradtak a régi cselédházakban, ahol igyekeztek elkülöníteni lakrészeiket, hogy kényelmesebben éljenek, mint korábban. Elszegődtek bérért erdőszetbe, állami gazdaságokba. Az 1970-es évektől kezdve általában ők is beköltöztek a falvakba, akkor kezdtek ott építkezni, mivel a volt cselédházakat lebontották a pusztákon is és részben a falvakban is (pl. Kutason, Belegben).

A községekből a földosztás után az első elköltözők azok az újjazdák voltak, akik nem tudtak kevéske földjükből megélni, megfelelő igaállat, gazdasági fel-

¹¹ SML V. 235. Csökölyi körjegyzőség iratai

¹² RRM NA 2128. Fejezetek Zamárdi történetéből. Honismereti szakkör pályázata 1990.

¹³ BóSZE S. 2000. 78. Nagyberkiből hasonló adatok FRECH J. 2001. 310. Megyei összefoglaló BOGNÁR T. 1988. 309–321. A kitelepítési rendelet 12/12 330/1946 ME. Vagyoneklobzási határozat MFT 1946. febr. 27.

¹⁴ EPERJESSY E. 2000. 369–373. CSÓTI CS. 2000. 84.

szerelés és munkás kéz hiányában. Később követték őket azok a gazdák, akik a magas beszolgáltatások, adók, a volt nagygazdák zaklatása, kitelepítése miatt elmenekültek vagy másutt kerestek munkát. Többnyire a fiatalok próbálták szerencsét, eleinte azért, hogy az otthon maradt családnak vigyenek pénzt az adó kifizetéséhez, a beszolgáltatandó javak megvételéhez vagy éppen a megélhetéshez. A lányok inkább idénymunkára jártak el erdészetbe, állami gazdaságokba, ahol a fizetés a szemükben magasnak számított, de később is jóval lemaradt a városi munkások bérétől.¹⁵ Sokan véglegesen elköltöztek, akik távolabbi építkezéseknél, téglagyárakban, pécsi, komlói bányákban, a füredi hajógyárban helyezkedtek el, s főként azok, akik magasabb végzettséget szereztek. De jóval nagyobb volt a megyén belüli mozgás, mint a megyén kívüli. Adataim alapján feltérképezhető, kik, mely időszakban hova szegődtek el, és melyik időszakban milyen szakma volt a divatos. A továbbtanulók többsége eleinte nem érettségizett, a fiúk szakmát tanultak: sofőrnek, ipari tanulónak mentek. Később gépészeti, cukoripari technikumot végeztek, mely érettségivel is járt, és a közeli nagyobb helységek gépállomásaiban, üzemeiben, gyárakban helyezkedtek el. A lányok varrónőnek, fodrásznak, gépírónak tanultak. Utóbbiak célja többnyire irodai munka volt. Főként azok költöztek el, akiknek a családja lakást tudott venni, a szegényebbje ingázott.¹⁶ 1953, de még inkább 1956 után erőteljes támadás indult meg a termelészövetkezetek újraszervezéséért. Kedvezményeket kaptak a benn maradt tagok, de nagyon megnehezítették a kilépettek helyzetét. Utóbbiak nagy része komoly adó gondokkal küszködött, nem kapták vissza igásállataikat, eszközeiket, legelőjogukat. Nem tudtak legeltetni, csak az utak mentén. Volt, aki ha addig meg is úszta, most kellett megválnia utolsó tehenétől, javaitól (Csurgón és környékén és általában a Dráva mentén, ahol korábban is nagyon nehéz volt a helyzet a határsáv, az állandó ellenőrzések, zaklatások miatt, 1956 után reménytelenné vált a tsz-ből kilépettek helyzete). Sokan e gazdasági gondok miatt kénytelenek voltak újra visszalépni a termelészövetkezetbe vagy másutt munkát keresni. Most a legidősebbek maradtak otthon és a felnőtt férfiak mentek el. A határsávból Hortobágyra kitelepítetteket 1953-ban elengedték, de csak 1962-ben térhettek haza, addig meghúzták magukat közel a lakóhelyükhöz (pl. Belegben, Somogyszobon), és ott dolgoztak paraszti üzemben családtagként, vagy állami gazdaságban.¹⁷ Az 1970-es években a termelészövetkezetekben képzett munkaerőt kezdtek alkalmazni, a tsz-melléküzemágakban iparosokat. Ez bizonyos mértékű be-, illetve visszaköltözést eredményezett, de nem pótolta az addig elszármazottak számát. Az újonnan szervezett termelészövetkezetekben a gazdálkodáshoz job-

¹⁵ SZAKÁCS S. 1983. 56–74.

¹⁶ BALLA M.–JANDRICS I.–KISS Z. 1999. 260. és EA 18 222–18 223. MMgMA IV. 889. 1003. (Felsőmocsolád, Ecseny, Somogyaszaló).

¹⁷ GÉGER L. 1990. 241–261. Saját gyűjtemek Csurgón, Csentén, Porrogon, Csurgónagymartonban MMgMA IV. 999. 1001, 1006.

ban értő volt parasztgazdák bekerültek a vezetésbe.¹⁸ A háztáji gazdálkodás révén önálló tevékenységhez és jelentős keresetpótláshoz jutottak. Később felváltották őket felsőfokú végzettségű szakemberek. Hamarosan gondot okozott, hogy míg az 1970-es évekig munkaerőhiány volt, később a gépesítéssel egyre kevesebb szükség volt a kézi munkásokra. Ez újabb elköltözéseket, illetve ingázást eredményezett. A városias helyek közelében egyre többen vállaltak munkát vendéglátóiparban, gyárakban. Idényjellegű munkahelyeken még az idősebbek is elhelyezkedtek, a nők takarítóként, pincérként, a férfiak raktárosként, hivatalsegédként vagy éjjeliőrként dolgoztak, mint bejárók. A nagyobb községekben tsz-mellékküzemek és különféle gyárak leányvállalatai adtak munkát főként a nőknek, csak részben a férfiaknak (Marcali, Karád, Nagyatád, Lengyeltóti, Tab, Csurgó stb.). Fiókvállalatok létesítése éppen a képzetlen, olcsó munkaerő miatt érte meg a gyáraknak.¹⁹ A Balaton mellett az 1950-es évek közepétől egyre nagyobb lehetőségeket teremtett az idegenforgalom a part menti és távolabbi helységek lakóinak is, szobakiadással, ételkészítéssel szereztek pénzt, illetve dolgoztak az építő- és szolgáltatóiparban. Az 1960-as évektől kezdtek nyaralókat építeni a távolabb lakó falusi családok is. Az idősebb családtagok foglalkoztak azzal, hogy rendben tartották a villát és kiadták nyárra fizetővendégeknek.

A tanácsok, termelőszövetkezetek összevonásával, az iskolák körzetesítésével egyes területek aprófalvas települései magukra maradtak, és mára Gyűrűfű sorsa fenyegeti ezeket (*1. kép*), mint Marcali, Tab környékének, a Dráva mentének és Zselic területének egyes helységeit.²⁰

A FALUBAN DOLGOZÓK CSOPORTJAI KÖZÜL A VOLT URADALMI CSELÉDEK PROBLÉMÁJA

Somogy megye e társadalmi rétegének XX. századi életéről csak néhány adat közlés, kisebb feldolgozás jelent meg (Vargha Károly), valamint volt cselédek visszaemlékezései, főként az 1945 előtti időről (Gelencsér Sándor, Jeli József, Papp Ilona, Szelei Balázsné).²¹ Igazán sokoldalú, gondolatébresztő mű, amely leírta a cselédélet mindennapjait, érzékeltetni tudta légkörét, a cselédek mentalitásának jellegzetességeit, Eperjessy Ernő munkája. A délkeleti Zselicben és környékén élő uradalmi cselédek XX. századi nyelvjárásáról, szellemi kultúrájáról, családi, közösségi életéről és e közösségek 1945–60 közötti gondjairól is összefoglalót adott.²² Részben vele együtt vizsgáltuk 1999–2001-ben e területen a majorkából verbuválódott úrgazdák sorsát, beköltözésüket a kitelepített né-

¹⁸ SIMON J. 1996. 80. 1998. 30. GÁLNÉ JÁGER M. 2002. 110–116.

¹⁹ GYENES L. 1988. 158.

²⁰ HAJDU Z. 1985. 541.

²¹ VARGHA K. 1941. SZELEI BNÉ. 1975. PAPP I. 1975.

²² EPERJESSY E. 1990. 9–20. 2000. 357–375.

met családok házaiba, beilleszkedésüket e faluközösségekbe. A délkeleti Zselic magyar cselédeinek 1945 előtt meghatározott kapcsolatai voltak az itt élő sváb parasztokkal, ugyanis vasárnaponként ezek szőlőiben, földjein vállaltak napszámos munkát. E területen aránylag több volt a cselédsorból kikerülő család 1945 előtt, mint másutt a megyében. Többen kilépve a cselédi kötöttségek-ből a Szigetvár környéki szőlőhegyekben árendásként pincékben laktak családjukkal, a szőlőbeli munkán kívül ló- és marhaeladással, „közvetítéssel” jól kerestek a szigetvári piacok és vásárok közelében. Ők, a cselédsorból kijutottak támogatták az uradalmakban maradt családtagjaikat, tartva velük a kapcsolatot. A német családok kitelepítésekor még a földosztást megelőzően több zselici községbe betelepedtek cselédcsaládok (Almamellék, Ibafa). E falvakba kevesebb jugoszláviai menekült és felvidéki magyar család érkezett, mint más-hova. A felvidéki magyarok földjén sokszor az egykori német tulajdonosok dolgoztak napszámosként, ez csak növelte a feszültségeket. A ki nem osztott német földek állami tulajdonba kerültek, ezeken a volt német gazdák a szokásos helyi bér 60%-áért dolgoztak, így volt ez Ecsenyben is, Külső-Somogyban.²³ Ahova jelentős számban érkeztek cselédek, ott a falu életének irányításában szerephez jutottak, pl. önálló legelőtársulatot hoztak. Létre Almamelléken, templomot építettek Ibafán. A belső-somogyi községekben, így Kis- és Nagybajomban, Kutason nem engedték a cselédeket belépni a korábban alapított legelőtársulatokba, földműves-szövetkezetekbe, s így azok nem tudták hol legeltetni állataikat. Általában a földművelés megszervezésében adódtak problémáik, sokféle olyan növény termelésére is rákényszerültek, amelyekhez nem értettek. Kivételt képezett a cukorrépa. A vasutakhoz közel fekvő pusztákon a cselédeknek 1945 előtt is, de a háború után is kellett ezt termelnie, ami nem okozott számukra gondot. Az állattartásban volt megfelelő gyakorlatuk ahhoz, hogy önálló gazdaként eredményeket érjenek el. 1948-ban az Országos Mezőgazdasági Vásáron a Kapos mentéről való volt uradalmi cselédek is nyertek díjakat állataikkal.²⁴ A beszolgáltatásban a volt cselédeket nem szorongatták annyira, mint a nagygazdákat, de mégis eredmény, hogy akadtak, akik túl is teljesítették kötelezettségeiket, és ezért oklevelet kaptak.

A nem német falvakban a megye többi részén, a volt uradalmi cselédek csak ritkán kerültek megüresedett házakba. Ha voltak ilyenek, igényeltek vagy megvették a kihalt egykézű családok házait a falvak régi, törzsökös nagygazdáival egy sorban. Legtöbb esetben telket igényeltek és maguk építkeztek a falvak 1920 után keletkezett új részében, a Proletárnak nevezett falurészekben, illetve az 1940-es évek elején épített ONCSA házak sorában.²⁵ Esetenként több új sort alkottak az újgazdák lakótelkei. A ház formája, beosztása, kiképzése a

²³ Saját gyűjtések: MMgMA IV. 1000, 1007, 1012. és BŐSZE S. 2000. 67.

²⁴ KANYAR J. 1972. 272.

²⁵ Teleki Pál kormányának 1940. XXIII. tc. alapján létrehozott Országos Nép- és Családvédelmi Alap támogatásával az országban 12 000 házhoz jutottak sokgyerekes falusi családok. A házakat igyekeztek az építészek népies stílusban tervezni. VÁMOSSY 1998. 140–141.

meglévő parasztházak mintájára készült fésűs elhelyezésűre, „csúcsfallal” (keskenyebbik homlokzat) az utca felé, szoba-konyha-kamrás beosztással, de kisebb méretben és szerényebb kivitelben (tömés- vagy vályogfallal, zsúpfedéssel, esetenként bontott téglából vagy téglalaalappal) emelték ezeket. A hasonlóság a parasztházakkal nemcsak abból eredt, hogy utánózták azokat, hanem abból is, hogy kénytelenek voltak az érvényben lévő építészeti rendeletekhez alkalmazkodni.²⁶ Az istállókat és pajtákat általában téglafallal emelték, mint a paraszti portákon látták, mert az állattartást nagyon fontosnak tartották. A bútortartásban, tüzelőberendezésben is igyekeztek a paraszti mintákat követni, bár az építkezési költségek miatt erre várni kellett. Csak az 1950-es évek vége felé, az 1960-as években sikerült hátrányukat behozni, s a férjhez menő lánynak teljes, új szobabútort biztosítani. A német falvakba beköltöző volt majorbeliek magukat magyarnak vallották, és ahhoz tartották magukat, hogy nem veszik fel a „német” ruhát. Nem követték a helyi viseletet, valószínűleg nem is volt ehhez elég pénzük vagy megfelelő anyaguk. A magyar helységekre érkező volt cselédek és más szegények viszont a ruházatban is nagyon igyekeztek követni a „régii lakosokat”. Esetleg olcsóbb anyagokból, színesebben öltözködtek, ezt református falvakban „pápastásnak” mondták. Az 1960-as évek után sem a fiatalok, sem az idősebb férfiak, sem a még bő szoknyásan járó asszonyok között nem lehetett már ruházata alapján megkülönböztetni, kinek az ősei laktak ebben a faluban és ki volt a beköltözött – írja le Kiss József tanár Kis- és Nagybajomról és Kutasról.²⁷

A beköltözött úgazdák idősebb nemzedéke még takarékoskodott az ételnyersanyaggal, a korábban megszokott egyszerűbb ételeket készítette. A délkeleti Zselicben az úgazdák gyermekei már szégyelltek az általuk „cselédeseznek” tartott ételeket már nem sokkal a beköltözés után, pl. a kukoricás kenyeret, kását, a kelesztetlen sóspogácsát, a savanyított burgundi répás ételeket, a disznótökből készült főzeléket stb. A németek fejlettebb konyhatechnikája erősen hatott rájuk – bár nem vallották be, de a sertésfeldolgozást, borfeldolgozást teljesen azonosan végezték azután, és másolták a süteményféléket is, pl. a bábos kuglófot. Több főzeléket, gyümölcsöt, lekvárt készítettek, egyáltalán változatosabban étkeztek, mint cseléd korukban, bár nem annyira, mint a németek. Őket „salátásnak” csúfolták a sok zöldség- és salátafogyasztás miatt. A volt cselédasszonyok nagyon fontosnak tartották, hogy tiszta búzakenyeret süthetnek és nem kellett már kukoricás kenyéren tengődniük. Összeházasodásra csak az 1960-as években került sor a volt német gazdák és magyar cselédek vagy a magyar gazdák és volt cselédek, napszámosok között. De lakodalmakba mint szomszédokat meghívták korábban is egymást, és vitték a szokásos tortát ma-

²⁶ SML V: 239. 1949. évi építési engedélyek az igali alispán aláírásával, hivatkozik az Országos Építügyi Szabályzat 1937. évi 3. és 39. paragrafusáról a fésűs beépítési módokról, valamint a VI. tc. 2. bek. OSZ.É. 54. paragrafusa I. bek. az egyéb vonatkozásokról.

²⁷ Saját gyűjtemények RRM NA 1334, 1335, 1336.

gukkal a cselédsházmazásúak is. A katolikus vallással kapcsolatos mindenféle szokást boldogan átvették a cselédek, még azt is, amit a majorokban korábban nem műveltek, mint az Úrnapi sátor állítását. A búcsújáróhelyeket még a néhez 1950–60-as években is lelkesen látogatták (Andocs, Segesd, Máriagyűd, Turbék).²⁸

A „paraszi értékek” között emlegetjük a közösség összetartó és ellenőrző képességét. Ezt az erényt a még inkább egymásra utalt volt cselédközösségekről is el lehetett mondani. A cselédházakban (2. kép) sokan „közös kenyéren” éltek, azaz nagycsaládban. Ha külön kezelték is a pénzt, de egy helyen laktak a rokonok, egyszerre, „közös asztalnál” történt a főékezés.²⁹ A családi és rokoni segítség és összetartás szép példáit mutatták mind a volt cselédek, mind a volt parasztok a beszolgáltatási időszakban, amikor saját biztonságukat is kockáztatva segítettek rokonaiknak. Az új falusi községen belül sokáig elkülönültek a parasztok és az újgazdák, eleinte külön alapítottak pártot, majd termelőszövetkezetet, majd a termelőszövetkezeten belül brigádok.

ÉLETMÓDVÁLTOZÁSOK A FALVAKBAN, MEZŐVÁROSI SZINTŰ HELYSÉGEKBEN

A falu az 1960-as évekre nagyjából elvesztette településszerkezete és határhaznázlata több évszázados formáját. Ezt a ténym felismerve végezték el ebben az időben Somogy megyében lelkes nyelvjárási kutatók a falusi pedagógusok segítségével az összes község helyneveinek gyűjtését (Várkonyi Imre, Király Lajos, Végh József),³⁰ segítve vele a településkutatók, történészek, néprajzosok munkáját is. Egyes belterületi változások föld- és lakótelekosztással, új házhe-lyek, utcászorok kimérésével (Nagyatádi-féle Új sorok, Proletárook), parcellázá-sokkal (ONCSA házak) korábban megindultak. Többnyire ezeket az utcászoro-kat folytatták az 1945. évi földosztás után, de üresen maradt házhe-lyeket is igény-nyeltek maguknak az újgazdák pl. egykés falvakban. Másutt közeli pusztákkal kötötte össze az új kimért telkek sora a községet, vagy a pusztán építkezők ala-kítottak ki falusias jellegű települést (Adorján-, Diós-, Szentmiklós-, Szőcsény-puszták stb.).

Míg a falvakban a hagyományos falukép átalakulása részben a megváltozott körülmények, részben az új igények alapján történt, a volt majorokban vagy a falvakban lévő uradalmi épületállomány pusztulása kifejezetten rablógazdál-kodás, többnyire hozzá nem értés és nemtörődömség miatt ment végbe. Már a földosztás és az új építkezések megindulása során lebontottak romos vagy

²⁸ Saját gyűjtések Almamellék, Szigetvár, Ibafa, MMgMA IV. 1000, 1006, 1007. Kálmánca, Lajosháza MMgMA IV 868–869. valamint BARACSI L.–HORVÁTH I. Orczi község története RRM NA 2155. kézirat.

²⁹ EPERJESSY E. 2000. 361.

³⁰ PAPP L.–VÉGH J. 1974.

még helyreállítható uradalmi épületeket engedéllyel vagy a nélkül. Egyes intézmények viszont a jobb állapotú uradalmi épületekbe költöztek be, aztán évtizedekig használták azokat. Nem a műemléki szempontok szerint kezelték és sokszor átépítették ezeket. A vasúti szárnyvonalak megszüntetésével a volt majorok teljesen elnéptelenedtek, az épületek pusztulása erőteljesen folytatódott. Inkább csak a falvakban maradt volt uradalmi épületek megőrzésével tudott foglalkozni a műemlékvédelem az 1970-es évektől. (2. kép) Két műemléki védettségű majorsági épületegyüttes maradt fenn Somogyban a műemlékesek tevékenységének köszönhetően: a szántódpusztai³¹ (3. kép) és a Kálmánca és Csokonyavisonta melletti Sarolta-pusztai. Méltó lenne a védelemre a ladi volt Hoyos-birtok két helyszínen lévő, részben átépített épületegyüttese is.

A falvakban az 1950-es években szűntek meg végleg a még meglévő belterületen kívüli pajtás-, szállás- vagy istállóskertek (Somogyjád, Rinyakovácsi, Nagyszakácsi) a külső épületek lebontásával, majd a területek tagosításával.³² A nagyobb falvak központjai is átalakultak. Korábban itt volt a templom, a pap lakása, az iskola, községháza, bolt, tejcsarnok, az előljárók és a gazdagabb parasztok házai. A község szélén csoportosultak a szegényebb rétegek, itt volt a pásztorok háza, esetleg itt laktak a cigányok is. A dinamikusabban fejlődő nagyobb helységekben a települések több központúvá váltak. Eleinte az iskolát rangosabb lakóházakba, kúriákba, kastélyokba költöztették. Korszerű új, emeletes iskolákat az 1970-es évektől egy ún. iskolaprogram keretében építettek, de még mindig működnek kastélyokban iskolák. Az új faluközpontokhoz tartoztak még az új tanácsház, pártház, presszók, a kultúrház, üzletek, az ABC-k és különféle szolgáltató intézmények.

Az 1945 után és az 50-es évek új építkezései, illetve a meglévő épületek felújítása még többnyire a hagyományos „csúcsfalas”, azaz az utcára keskenyebbik homlokzatával néző szoba-konyha-kamrás, esetenként kétszobás beosztású épületek emelésével indult meg. Ilyenek építését engedélyezték és szorgalmazták a belső wc-k és a fürdőszobák, vagyis fürdésre szolgáló helyiségek kialakítását, de ez a legtöbb esetben csak egy-két évtized múlva valósult meg.³³ A lakóházakat a szegényebbek még többnyire tömés- és vályogfallyal építették. A háború alatt megrongálódott épületeket bontott téglával javították ki, illetve alapozták. Az istállók, pajták már csak téglából készültek. A tüzelőberendezés még sok esetben szabad kéményes volt (az 1960–80-as évek műemléki felmérései valamint a ma élő idős kőművesek visszaemlékezései szerint)³⁴, illetve a meglévőket még sokáig javíttatták. Már 1948-ban kapott valaki pl. Felsőmocsoládon és környékén „fordított ház”, illetve sátortetős ház építésére engedélyt külterületen. A nagyobb építkezési kedv a második tsz-szervezés után indult

³¹ ÁGOSTHÁZI L.–BOROSS M. 1985.

³² HÓFER T. 1955. 125–186. KNÉZY J. 1974. 48–60.

³³ Már a 212/1933. évi belügyminisztériumi rendelet is erről szól.

³⁴ Ezt a munkát az akkori Műemléki Felügyelőség végeztette. Az anyag az EA-ban és a Nemzeti Örökség Hivatal adattárának népi műemléki részében van.

meg, amikor nyilvánvaló volt, hogy továbbra sem lehet földekbe fektetni a pénzt, csak építkezésbe, autóba, kisebb felszerelési eszközökbe. De ekkor már a sátortetős házak voltak divatosak több lakószobával, előszobával, fürdőszobával, esetenként garázzsal. A házak külső kialakítása, fala, kerítése, az előkert már új divat szerint készült, egyre kevesebb maradt a fehérre meszelt tornácos, hagyományos ház. De az új házakban egy ideig továbbra is egy szobát, konyhát laktak télen, és a fürdőszoba még sokáig el se készült. Egyesek a Balatonnál villát építettek ebben az időben. A tsz-tagok kérhettek építési kölcsönt, és a tsz építési brigádja is segített a munkában. De az anyagi gyarapodás tekintetében különbségek voltak ez egyes községek között, de még a termelőszövetkezeteken belül is. Pl. Csurgón a „közösben” 1953-ban is bennmaradtak kaptak annyi kedvezményt, hogy ők már 1960-tól megkezdtek a rangosabb építkezést, és férjhez menő lányaiknak új bútort, pl. „üvegtetejű” asztalt is vehettek. Akik kiléptek a termelőszövetkezetből, azok nehezebb helyzetben voltak, visszalépésük után évekkel később kezdték el házaik felújítását vagy új házak építését. Vannak falvak, ahol viszont jószerivel az 1930-as évektől kezdve nem történt lényeges építkezés, mint Somogydöröcskén, amely ma helyi védettségű műemlék falu. Kisbajomban kevés új ház készült, a helység néhány utcasora ma helyi védettséget élvez.³⁵ A Balaton mellett már az 1950-es évek végén megindult a lakóházak korszerűsítése és kibővítése vendégek fogadására. Az 1980-as évektől már egyre inkább az emeletes házak építése vált divatossá, ebben az időben a felnőtt nemzedék már kényelmesen akart élni és városi mintákat követni, bár szám szerint sokkal kevesebb ház épült. Igyekeztek a módosabbak minden családtagnak külön szobát biztosítani.

A lakásberendezések kérdésében még több színű a változások rajza. Még nagyobbak a különbségek a népesebb, forgalmasabb, városiasabb települések esetében az egyes rétegek lakásberendezésének alakulása között pl. Marcaliban, Csurgón, Tabon, mint a kisebb, a közlekedéstől jobban elzárt helyen lévő falvakban, ahol egységesebb és lassabb a lakásberendezés alakulása. A háború idején kitelepített falvak népe visszaköltözésekor többnyire üres házakat talált, s eleinte innen-onnan használt bútorral töltötték meg azokat. A volt nagygazdák egy része a Zselicben és Belső-Somogyban kevesebbet adott a szobaberendezésre, mint a gazdasági épületek építésére, így előfordult, hogy még az első szoba sarokpadjáról lesték a hatóság embereit, a begyűjtést végzőket 1956 előtt. De gyakori volt még ebben az időben a párhuzamos szobaelrendezés is. (4. kép) A magukra e tekintetben is adóknál az 1920-as évek végétől már hálószobás szobaberendezést kapott a lány férjhezmenetelekor, esetenként konyhakredencet, asztalt és két hokedlit is.³⁶ A régi bútor vagy a hátsó szobába, vagy a pinceszobába került. Ekkor a cementlapos konyha (melegkonyha) nagy

³⁵ L. SZABÓ T. 1993. 16. sz. Önkormányzatok által elrendelt helyi védettség 1990-től vált lehetővé

* KERECSENYI E. 1980. 13–60. KNÉZY J. 2001. 110. L. KAPITÁNY O. gyűjtései MMgMA IV. 995. (Szenna), 1012. (Kaposfüred).

fényűzésnek számított. Külső-Somogyban már csak a nagyon szegényeknél akadt sarokpados szobaberendezés. A Balaton mellett a vendégek hatására már az 1900-as évektől jóformán minden hagyományos bútordarabot lecseréltek a vendégváro szobájában.³⁷ Az iparosoknál már az 1900-as évektől általános volt a párhuzamos szobaelrendezés is (az ágyak párhuzamos elhelyezése a szemközti falak mentén), helyenként nagyon ízléses szecessziós vagy klasszicizáló keményfa bútorokat szereztek be. A cselédházakban nem volt hely a sarokpadok számára, azért itt is párhuzamos szobaelrendezés volt addig, amíg hálósobabútorra nem tellett. Az 1950-es években az úgazdák körében kedveltek voltak a székes mesterek fonott ülőkékű székei, amelyeket fuvarosok segítségével szállítottak faluról falura. 1960 után már a komplett hálósoba-, konyha-, sőt esetenként előszobabútor is szerepelhetett a jobb módú lányok hozományában, s aki csak hálósobabútort hozott, szegénynek számított. Több szoba esetén az első szobába mindig a legújabb bútor került, s a régebbiek a hátsó szobába, kamrába vagy a nyári konyhába. A hozományba kapott előszobabútorok – amely eleinte fonott volt –, ha nem volt még előszoba, hamarosan készítettek megfelelő toldást a házhoz. Az 1970-es évektől már kombinált szobabútort vettek konyhabútorral együtt a fiataloknak. Sokszor a fiatalok kisselejtezt bútorok kerültek a szülők szobájába. Az 1980-as évektől kezdtek arra gondot fordítani, hogy gyermekszoba is legyen gyermekbútorokkal, de garázs, sőt vendégszoba, esetleg önálló vendégapartman is. A kamrák berendezése változott a legkevésbé, néhány új technikai eszköz belekerült, bevezették a villanyt is, de ugyanott volt a hordók, lisztesládák és zsákok, zsíros vendélek és más tárolóeszközök és szerszámok helye, mint korábban. (5. kép)

A jó ízlésű és a szebb régi darabokat kedvelő fiatalok sajátos módon ötvözték az örökölt mozgatható (bútor és más használati tárgy) és a beépített lakásberendezési tárgyakat (kemence, kályha, rakott takaréktűzhely) az újonnan beszerzettekkel, és díszítésként a szekrények tetejére, a szobák sarkába elhelyezték az elődöktől örökölt cserépedényeket, fatárgyakat, az ágyakra és a falra szötteket, órát, régi képeket. Hasonló célt igyekeztek elérni azok is, akik a valódi paraszti értékeket vegyítették a vásári darabokkal, és modern bútoraik körül egész bazárt rendeztek be.

A női népviselet utóvirágzása a két világháború között végbement egyes vidékeken, másutt a viselet elhagyásának kezdeteiről lehet beszélni e korszakban. Az 1920–30-as években a fiatal férfiak, különösképpen azok, akik a háborút megjárták, már nem voltak hajlandók a bő vászongatyát felvenni, legfeljebb aratáskor, csépléskor, a tarlóra még bocskorban mentek. Ünnepen és télen csizmához fekete csizmanadrágot vettek fel, ehhez esetenként hímzett vászoninget vagy fehér sifonból valót párosítottak. Hétköznap inkább szövetből, a szegényebbek festett vászonból való pantallót vagy „ceignadrágot” vettek fel

³⁷ GYULAI K. 1911. Pusztaszemesről, RRM NA 2128. Zamárdiról

színes kékfestő, karton vagy „pargit” inggel. Mellényük még a hagyományosat követte. Kabátjuk, kalapjuk színe, formája, viselési módja, de egész öltözkük hasonult a városiakéhoz, de el is tért tőle, fáziseltolódással követte annak divatját. Hétköznapi a legtöbb faluban divat volt, hogy a férfiak kékfestő kötenyt viseltek munkára, hogy védjék a nadrágjukat. Csak az idősebb gazdák ragaszkodtak a vászongatyához és vászoninghez nyáron az 1930-as évekig, egyebekben a fekete csizmanadrághoz, a régi szabású mellényhez, a fél vagy háromnegyedes kabáthoz, melynek gallérjára sokszor prémet varrtak. A módosabbak régies bundájukat még az 1960-as években is hordták. A leginkább a pásztorok ragaszkodtak még az 1950-es években is a korábbi ünnepi viseletükhöz, a régies szabású csizmanadrághoz, fehér vászoninghez, a díszes elkészítésű posztó- vagy szövetsmellényhez parádés gombokkal (porcelán- vagy szövött, vagy fémgombok), a dolmányyszerű kabáthoz és a csak rájuk jellemző kalapviselethez.³⁸ A második világháború után a férfiak egy ideig még a meglévő darabokat viselték, de a fiatalok egyre inkább arra törekedtek, hogy hasonuljanak a városi divathoz. A szegényebbeknek nem tellett csizmára, csizmanadrágra, kalapra. Olcsó pantallóban vagy „ceignadrágban”, bakancsban, félkabátban, sildes sapkában jártak. A kívülről delegált előjárók, a különféle tanfolyamokon tanulók konfekcióruhát kezdtek venni, kalapot már nem hordtak, inkább sildes sapkát vagy svájcisapkát hétköznapiokon.³⁹ A kulákokat ábrázolták a vicclapok fekete csizmanadrágban, csizmában, fekete fél vagy háromnegyedes kabátban, fehér ingben és fekete kalapban, a „káderek” nem is mertek így öltözködni abban az időben. A fiatalok, a helyben maradottak és az előjárók is az 1960-as évekre már nem maradtak paraszti öltözetűek, egyre inkább kerültek hétköznapiokon a fekete színű ruhadarabokat (6. kép), és a fekete cipő helyett barnát szereztek be.

A női „bőszoknyás” viseletek elhagyása sokkal hosszabb idő alatt történt. A két világháború között még a női viselet ún. utóvirágzásáról lehetett beszélni főképp a Koppány völgyében és a Kapos mente keleti szakaszán, ahol nagyon bő, bőszoknyás, „puffándlis”- farpárnás (7. kép), a korábbinál eltérő és díszesebb kontyos („pillé” Törökkoppányon és környékén, és „necc” a Kapos mentén, „fityula” Kiskomáromban és környékén) ünnepi ruházat alakult ki. Más vidékeken kissé egyszerűsödött az asszonyok fejdísz: a cseh csipkés, fodros, művirágos kontyokat elhagyták a zselici és belső-somogyi református, Csurgó környéki evangélikus és református csoportoknál 1918 és 1930 között. Helyette egyszerűbbet vettek fel, (Csurgón és környékén a katolikusoknál szokásos hátrakötött kezdték viselni). A zselici és belső-somogyi reformátusok a csipkés kontyokat utoljára az 1930-as évek elején tették fel az új asszony fejére. A német csoportoknál is a bonyolultabb előállítású asszonyfejdíszek helyébe egyszerűbb sifon fejkötőt találtak ki az 1930-as években, pl. Ecsenyben és környé-

³⁸ KNÉZY J. 2001. 207–248.

³⁹ Korabeli sajtóban, pl. MTI fényképeken ilyeneket látni.

kén a merevített „Marace Khapp” helyett. Náluk a korábban mértéktartóbb színű ruházat tarkábbá vált (szoknya, mellény, fejkendő, pántlikák). Meggyezerte a bőszyoknyás ruházat maradt meg az 1950-es évekig az új asszonyoknál, de változott a ruházat anyaga, bősége, a blúzfélek és kötények sokfélesége alakult ki a falusi varrónők tevékenysége nyomán. A hagyományos vászonöltözetet legtovább, az 1960-as évekig a Lakócsa és környéki horvát nők és férfiak őrizték meg a fehér, piros, fekete színek korjelző szerepével. A második világháború alatt és után a nyersanyag-beszerzési nehézségek miatt birkát tartottak, és a takácshoz is gyapjút vittek szőni pl. kabátnak, szoknyának valónak, de a parasztasszonyok is szőttek ekkor gyapjút. Divatosá váltak a kötött mellények, kardigánok, felsőkabátok, harisnyák, tutyik, sapkák mind a nőknél, mind a férfiaknál, s egy ideig a facipők, fapapucskok is. A háború után a beszerzési gondok hozzájárultak egyes viseletdarabok, illetve együttesek elhagyásához, mert már nem akarták ezeket beszerezni különösen olyan falvakban, amelyeknek népét a háború alatt kitelepítették és hátrahagyott javaik elpusztultak vagy eltűntek. Ahol maradtak készletek, ott a férjhez menő lányt kistafírozták a női rokonok ruháiból, ruházati nyersanyagaiból. Különösen azt tartották fontosnak, hogy az ünnepi ruházat különféle anyagokból és színskálában meglegyen, és vasárnap a templomban, az eladó lányok és a fiatalasszonyok ebben mutassák rangosságukat, annál is inkább, mert a régi templomi ülésrend még az 1960-as évekig fennállt. Búcsúra legtöbb faluban még az 1970-es évekig minden évben új ruhát kaptak a katolikus leányok, fiatalasszonyok. A szegények és különösen a beköltözöttek, a volt cselédek nem ülhetek be a „pógár asszonyok” padjába, nem állhattak be a parasztlányok közé. Ha nem volt ünnepi ruhájuk, el sem mertek menni a templomba. De a fiatalok kivetkőzése hamar megindult. Utoljára az 1940-es évek végén, az 1950-es évek első felében esküdtek a menyasszonyok bő ruhában és vették fel a bő menyecske ruhát, hogy aztán le se vegyék többé. A Koppány mentén a menyasszonyruha 1953 körül már szűk volt, az esküvő utáni vasárnap is az új menyecske szűk fehér ruhában ment a templomba, hogy a pap megáldja. Viszont az idősebb korosztályok még halálukig viselték – esetenként az 1980-as évek végéig – a bőszyoknyás öltözetet.⁴⁰ A Kapos mentén még az 1950-es évek MTI-felvételein láthatjuk a nagyon bőszyoknyás, „necces” viseletet. (7. kép) Az eljáró fiatal nők kezdték szégyellni falusias öltözetüket. Először meglévő ruhájukat alakították át kevésbé bőre, pl. rakott szoknyát készítették, vagy kevésbé húzottat és vállpántosat. De hordták a hétköznapiak addig divatos melles kötényt, a fejkendőt és régi blúzaikat, „levessüket, réklíjüket”. Az egybe ruha, a „szűk ruha” sem volt eleinte teljesen szűk, alsó része lefelé szélesedett, és ez elé is került többnyire kötény.⁴¹ Az ötvenes évek fiatal „káder asszonyai” már kosztümben feszítenek az MTI fényképeken fejkendő nélkül, de az idősebbek még fejkendősen, bőszyoknyásan. A falusi var-

⁴⁰ KNÉZY J. 2001. 244–46.

⁴¹ L. KAPITÁNY O. gyűjtése MMgMA IV. 1008. Kaposfüred. Saját gyűjtés MMgMA IV. 1009. Kaposújlak, Mérő.

rónők nem győzték varrni a szűk ruhákat és kosztümöket ezekben az években. A lakodalmakban a fiatal főzőasszonyok Kaposvár környékén az 50-es években sötétkék vagy fekete egyberuhában voltak kis áttetsző csipkés szélű, fehér sifon- vagy mollköténnyel. A legnagyobb változás az alsóruházat területén történt. A házi barkácsolású pántos alsóingek, illetve sifonkombinék és női nadrágok helyett üzletben vettek kész alsóneműt. Az idősebb korosztály rosszalása ellenére vették meg a „drága” melltartókat a fiatalok ebben az időben, majd később a középkorúak is, mert a mellet leszorító alsó sifonmellény kiment a divatból. A fiatalok ruházata az 1970-es évektől már nem vagy alig különbözött a városiakétól, az idősebbek is, amennyire lehetett, modernizálták ruhatárukat, bár volt, amit nem tudtak megszokni. Például bő szoknya fölé hosszú kabátot sosem vettek fel, csak vállkendőt, illetve fél vagy háromnegyedes kabátot. A hajviselet röviddé vált, még esetenként az idősebbek körében is, sőt daueroltatták is.

A táplálkozás területén maradt meg a legtöbb hagyományos vonás: a készítési technikák, az ételféleségek és étrendek tekintetében. Több alapanyag eltűnt az étkezésből (köles, hajdina, kukorica) mind a volt parasztnál, mind a cselédek utódainál. A hagyományos ételek többsége főként a családi, gazdasági és jeles napi ünnepi alkalmakkal került asztalra, de tovább éltek a hétköznapiakon is az újak mellett a korábbi korszakra jellemző vonások. A második világháború alatt és után egyfajta szükségállapot miatt a szegényesebb, régiesebb, illetve ínségelekek fogyasztására került sor. A kiköltöztetett lakosokat is el kellett látnia a helyükön maradt falvak népének, de a menekülők esetenként újfajta ételeket vittek magukkal (lesütött húsok, kompótfélék stb.), amellyel megismertették szállásadóikat. A húshiányt a háborús és az azt követő időkben birka tartásával igyekeztek kiküszöbölni, később csak nagyobb vendégség alkalmával fogyasztottak birkát (pl. szüret).

A földosztás s a háborús károk elhárítása után megindult volna egy erőteljes fejlődés a magánparaszti gazdaságokban, de a lendületet megakadályozták a magas adók, az erőn felüli beszolgáltatási kényszer és esetenként a mostoha időjárás is. A gondok ellenére változtak az igények a táplálkozás területén is, a nagy népmozgás új ételféleségek megismerését is eredményezte. Az első nagy rést a hagyományos paraszti táplálkozás rendszerén a házi kenyérsütés megszűnése okozta 1960 körül, amely a termelőszövetkezetek második szervezése idején, a munkaképes nők munkába való eljárásával következett be. A falusi pékek engedélyét is rendszerint visszavonták, s így a városi kenyérgyárak termékeit voltak kénytelenek megvenni, ami a háziasszonyoknak időnyereséget hozott. De nem bontották le általában a meglévő kemencéket, hanem megőrizték ezeket az ünnepi alkalmakra való kalácsfélék és nagyobb mennyiségű rétes, sült hús stb. készítéséhez, valamint a disznóölésekhez. 1970 után nagyobb helységeekben magánpékek kezdtek működni, és nagy sikerük volt. A falusiak általában meghagyták vagy újra építették a füstölőket is, mert a házilag tartósított sertéshús évtizedeken keresztül népszerű volt és ma is az. (8. kép)

Legfeljebb a nagyon idős és beteg idős házaspárok nem vágnak manapság disznót, és a városból kiköltözött lakosok egy része sem. A sertésvágás és húsfeldolgozás az 1960-as évekig nagyjából teljesen a korábbi hagyományos módon történt, majd leszűkült a füstölésre szánt darabok köre. Egyre többet sütöttek le és tartósítottak húst zsírral lefedve. A hűtőszekrények (1970 körül) és főképp a hűtőládák (1990) megjelenésével nyers húst is tartalékoltak hosszabb időre. Viszont a megszokott füstölt kolbászt, hurkafélét, sonkát, szalonnát, bőrkét még ma is igénylik nemcsak a falun élők, de elköltözött családtagjaik is. Egyfajta ízlésváltozás történt a kevésbé zsíros ételek javára, ezért pl. kolbász töltésére a városból színhúst hozatnak a meglévő „szedőllék húsok” mellé, és kevesebb füstölt húst fogyasztanak. A csirke mellett a városból más szárnyast, pl. pulykát is visznek szüleiknek a hazajárók. Hatásukra a zsíros ételek mérseklésére, könnyebb húsok fogyasztására törekednek különösen az idősebbek. Egyre szélesebb körű lett a főzelékfélék és a gyümölcskészítmények fogyasztása. A beszolgáltatási időszakokban a gyümölcsfélék megmaradtak, s mivel más alig, arra törekedtek, hogy minél többet eltegyenek télire (nyersen, lekvárnak, kompótnak, aszalványnak), részben gyümölcseladással szerezték meg a többi élelmiszerre valót. A tejtermékek fogyasztása tekintetében is pozitív irányban mozdult el a falusiak táplálkozása, de az 1980-as évektől, főként a rendszerváltás után a tehenek eladásával, a vidéki tejgyárak megszűnésével már nem jutnak elég tejtermékhez a falvakban élők, még olyan tejtermékfogyasztásban egykor elől járó vidéken sem, mint Csurgó és környéke. A sok munkanélkülivé vált falusi ember kénytelen kis kertjéből ellátni magát.⁴²

Az eljárók, ingázók kezdték el az 1950-es években a bolti felvágottakat először magukkal vinni munkahelyükre reggelinek vagy ebédnek, mivel nem akarták, hogy városi társaik azt lássák, hogy állandóan szalonnát esznek. Somogyban mindenféle felvágottat „szalámi”-nak neveztek. Az otthon maradtak hazajáró gyermekeiknek, unokáiknak vették először, de amikor megindultak a tsz-buszokkal való kirándulások, akkor útravalónak zsemlet és felvágottat sokan készítettek. A kisebb falusi üzletekben a felvágottakon kívül dobozos májkrémet, olajos halat és konzerv halászlét lehetett többnyire kapni, ezeket elsősorban a férfiak szerették. A városba költözött gyermekek is gyakran vittek haza különféle konzerveket, félkész ételeket. Ezeket a falusi parasztasszonyok nem csupán felmelegítik, hanem rendszerint felfrissítik, kiegészítik. Leginkább divatosak az előre panirozott húsfélék és halas ételek. A sörfogyasztás az 1950-es évektől vett nagyobb lendületet.

A technikai változások nagyban befolyásolták a főzéstechnikát, és részben több szabadidőt biztosítottak a háziasszonyoknak. A villany bevezetése 1948–55 között általában a legkisebb községben is megtörtént. A villanytűzhelyek, rezsók használata azonban nem lett általános. Téli fűtési időnyben az

⁴² Saját gyűjtés MMgMA IV. 1010. Mesztegnyő, 999, 1001. Csurgó, Nagymarton, Porrog.

idősebbek továbbra is a konyhabeli vagy lakószobabeli dobkályhán, csikó- vagy „rakott sparheton” főztek, ennek „ren”-jében sütöttek, hogy takarékoskodjanak a villannyal, csak a nyári időszakban került sor a villanytűzhelyek használatára. Az olcsóbb propán-bután gázpalackok használata az 1970-es évektől népszerű lett, bár a legtöbb idősebb háziasszony ezt is felváltva használta a meglévő hagyományos tűzhelyekkel. A villannyal működtethető háztartási gépeket általában minden új házsnak beszerezték már az 1960-as évek végétől, az idősebbek leginkább csak a kávéfőzőket és darálókat használták. Az ételtartalékolást forradalmasította a fridzsiderek megjelenése az 1970-es évektől. Ebben főképp friss húst, tejtermékeket, nyers főzelékféléket (főképp zöldborsót, zöldbabot, gyalult tököt), meggyet, bogyós gyümölcsöket kezdtek tárolni. A hűtőládák megjelenése 1990 körül azt is lehetővé tette, hogy elköltözött családtagjaiknak is nagyobb mértékben tartalékolják mindezeket. A piacra járó asszonyok is ebben tárolták az árulandó levestzöldséget, gyalult tököt, zöldborsót, zöldbabot és mászt.⁴³

A hagyományos étrend fennmaradását azokban a parasztcsaládokban és volt cselédcsaládokban lehet regisztrálni, ahol a nehezebb mezei munkára már kevésbé alkalmas nagymama maradt otthon és főzött a családnak: reggelire és este többnyire meleget adott, délre hideget csomagolt, csak hosszabb nyári napokon, nehezebb munkák idején vitte ki maga, vagy vitette ki unokájával a meleg ebédet. A tsz-ben, erdészetekben vagy az állami gazdaságban dolgozók kevésbé vették igénybe az üzemi konyhát, inkább hazulról vittek magukkal ételt, kivételt a magános férfiak vagy asszonyok képeztek ez alól. Ez sokáig jellemző volt a városi üzemekben dolgozókra is. A fiatalabbak, akik már a falusi óvodákban, iskolákban megszokták a „közös” kosztot, később nem idegenkedtek az üzemi étkezdektől. Ahol nem volt, aki otthon megfőzzön, ott napközben hideget fogyasztottak, és este jutott az asztalra meleg étel. A termelőszövetkezetben dolgozó asszonyok a magukkal vitt ételes kosárban a kenyér és húsféle mellett rendszerint betették még az 1970-es években is a „pintest”, azaz a másfél literes borosüveget is (volt, aki vizet tett bele), mert a határban nem mindenhol juthattak ivóvízhez. De a falusi orvosok hatására később már egyre inkább a házi szörpök szódával, bolti üdítők, illetve ásványvizek kerültek az úti kosárba. Az unokáknak már mindent megvesznek, amit a városi gyermekek is igényelnek, ha egészséges, ha nem: kólát, müzlit, joghurtot, csokoládét, édességeket.

Nagy különbségek voltak és vannak ma is a mezővárosi szintű, színvonalú, ételmisszer-hálózattal jól ellátott helységek és a kisebb, elzártan lévő községekben élő, onnan keveset eljáró idősebb emberek táplálkozása, háztartásvezetése között. A hagyományos ünnepi ételek bemutatására a falusi vendéglátás alkalmai egyre több lehetőséget nyújtanak.⁴⁴ A táji jellegzetességek értékesítése fontos jövedelemszerzési lehetőséget jelenthet.

⁴³ KNÉZY J. 2002.a.

⁴⁴ KÖSTLIN, K. 1998. 9–16.

RÖVIDÍTÉSEK

AtSz=Agrártörténeti Szemle (1957–)
EA=Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára
Ethn= Ethnográfia (1890–)
HOM=Hermann Ottó Múzeum Évkönyve
MMgMA=Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára
MMgMK=Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
RRM NA=Rippl-Rónai Múzeum Néprajzi Adattára
SHH=Somogyi Honismereti Híradó
SML=Somogy Megyei Levéltár
SMM=Somogy megye múltjából, Levéltári évkönyv (1970–)
TMK=Tájak, korok, múzeumok

IRODALOM

ANDORKA Rudolf

1996. Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. Falu, 11. sz. 7–26.

ÁGOSTHÁZI László–BOROSS Marietta

1985. Szántódpuszta építéstörténete. Szántódi Füzetek, X. Siótour. Kaposvár

BALLA Mária–Dr JANDRICS István–KISS Zoltán

1990. Kéthely két évszázada. Kaposvár, 260.

BODROGI Tibor (szerk.)

1978. Varsány – tanulmányok egy észak-magyarországi falu társadalom néprajzához. Budapest

BOGNÁR Tibor

1988. Nemzethűségi vizsgálat a Somogy megyei németek körében. SMM 19. sz. 309–328.

BÓSZÉ Sándor

2000. Nyolc évszázad krónikája. Adatok Ecseny történetéhez. Ecseny, 168.

CSÓTI Csaba

2000. Andocs. Száz Falu Könyvesháza. Budapest. 192.

EPERJESSY Ernő

1990. Beiträge zur Volkskunde der Meiereien im Zselic. 1920–1945. In Gutshofknechte und Saisonarbeit im Pannonischen Raum. Red. BOCHHORN, Olaf–SLAPANSZKY, Wolfgang–BOCKHORN, Elisabeth. Wien 9–20.

2000. Az uradalmi cselédek élete a két világháború között és 1945-ös sorsfordulója a Zselicben. In Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. Szerk. CSERI Miklós–KÓSA László–T. BERECSKI Ibolya. Szentendre, 357–372.

DONÁTH Ferenc

1992. Reform és forradalom. Századvég. Budapest. Válogatta VALUCH Tibor

FRECH József

2001. Fejezetek Nagyberki történetéből. Nagyberki 310.

GÁLNÉ JÁGER Márta

2002. Mesztegnő. Száz Falu Könyvesháza. Budapest

GÉGER László

1990. Kísérletek a szövetkezetek megmentésére Somogyban 1953 második felében. SMM 21. sz.

GYENES László (szerk.)

1988. Somogy. Magyarország megyéi. Budapest 158.

GYULAI Károly

1911. Faluszemes monográfiája. Budapest

HAJDU Zoltán

1985. Körzetesítési tendenciák Somogy megye falusi településhálózatában. SMM 16. sz. 541.

HÓFER Tamás

1955. Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. Ethn. XVI. 126–186.

JÁVOR Kata–MOLNÁR Mária–SZABÓ Piroska–SÁRKÁNY Mihály

2000. A falusi társadalom a szocializmus időszakában. In Magyar Néprajz VIII. – Társadalom. Szerk. PALÁDI–KOVÁCS Attila. Budapest 977–1006.

KANYAR József

1972. Az úgazdák helye Somogy megye mezőgazdaságában a földosztás után és az új agrárstruktúra. SMM 1. sz. 263–284.

KERECSENYI Edit

1980. 100 év lakáskultúrája Csurgón. In Somogy Néprajza II. Szerk. KNÉZY Judit. Kaposvár 13–60.

KNÉZY Judit

1974. Települési és építkezési változások Belső-Somogyban a reformkor végétől a XX. század elejéig. Ethn. LXXXV. 48–60.

2001. Otthon művészete. A paraszti viselet változásai a XVIII–XX. században. In Somogy megye népművészete. Szerk. IMRŐ Judit–L. KAPITÁNY Orsolya. Kaposvár 71–110. 207–248.

2002. Életmódváltozások és a paraszti mentalitás Somogyban. (1945–2002) Somogyi Honismeret, 2. sz.

2004. a. Changes in the nutrition of villagers moving to a town 1945–2002. Eating Habits of villagers in Urban setting in Hungary. Ed. LYGSAGHT, Patricia. In Changing Tastes. Food culture and the processes of industrialisation. Basel, 83–109.

KÖSTLIN, Konrád

1998. Tourism, Ethnic Food and Symbolic Values. In Food and Traveller. Ed. LYGSAGHT, Patricia. Nycosia 9–16.

MÁRKUS István

1995. Somogyi összegezés. Közreadja SZÁNTÓ László. AtSz. 1–4.sz. 353–437.

MÁTYUS Aliz–TAUSZ Katalin

1984. Maga ura parasztlak és uradalmi cselédek. Budapest, Magvető

MORVAY Péter–PESOVÁR Ferenc (szerk.)

1954. Somogyi táncok. Budapest

PAPP Ilona

1975. Nagymamán élete. SHH 18–56.

PAPP László–VÉGH József

1974. Somogy megye földrajzi nevei. Budapest

SIMON József

1996. Kutas 850 éve. Kutas, 120.

1998. Beleg története. Beleg, 108

L. SZABÓ Tünde

1993. Somogydöröcske. TKM. 16. Budapest

SZAKÁCS Sándor

1983. Az állami gazdaságok dolgozóinak helyzete és helye a társadalomban. (1945–1975) ATSz. XXV. 56–74.

SZÁNTÓ László

1992. Láttele a sztálinista agrárpolitikáról a somogyi összegezés kaposvári vitáján. SMM 23. sz. 263–278.

SZELEI Balázné

1975. Cselédönéletrajz. SHH 57–62.

SZUHAY Péter

1994. A magyarországi parasztság életmódjának változása 1945-től napjainkig. HOM XXXII. 345–369.

VALUCH Tibor

2001. Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében. Budapest. 189–212.

VÁMOSSY Ferenc

1998 Építészet. In Magyarország a XX. században. III. Szekszárd, 132–171.

VARGHA Károly

1941. A Délkeleti Zselic. Csurgói Könyvtár XVII. Kaposvár.

VARGA Zsuzsanna

2002. Az Agrárium 1945-től napjainkig. In ESTÓK János–FEHÉR György–GUNST Péter–VARGA Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002. (szerk. ESTÓK János). Budapest, 261–331.

1. Gyűrűfői (Baranya megyei) kaszások a termelőszövetkezetben 1960-ban, mikor még élt a falu.

Tinusz János felvétele. Reproneg. MMgMA VII.A. 215 520.

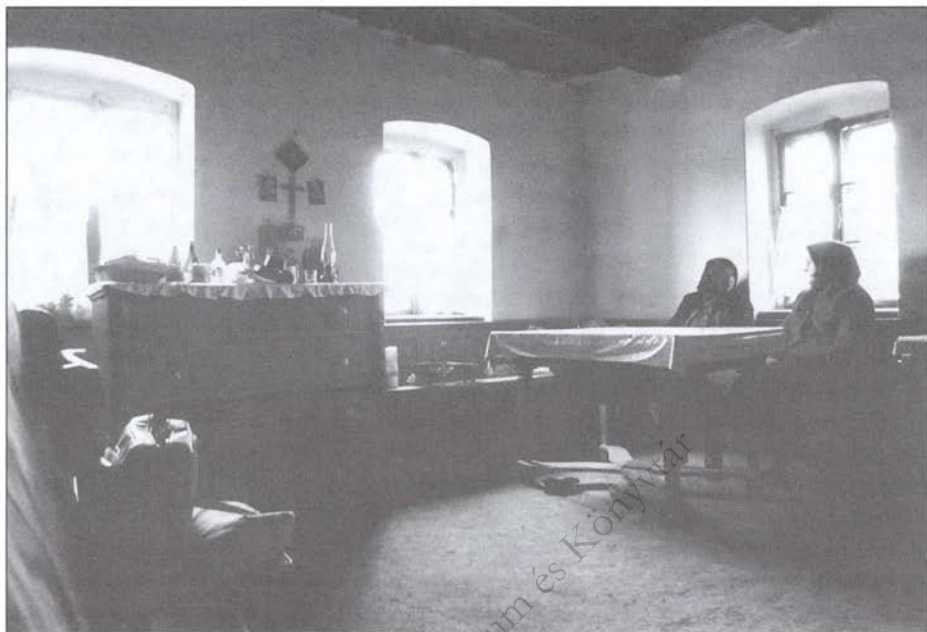
2. Megmaradt cselédház 2001. július. Kishárságypuszta, Somogyhárságy, egykori Somogy megye.

Knézy Judit felvétele. MMgMA VII.A. 219 497.

3. Egykori intézőlak és uradalmi kocsmá Szántódpusztán 1979-ben a felújítás előtt. Az épületben Pálóczi Horváth Ádám is lakott.

Knézy Judit felvétele.

4. A jugoszláviai menekült Aradi néni. Régi parasztház, utcai, sarokpados szobája
Csurgó csentei részén, Somogy megyében 1973-ban. Juhos Nándor felvétele

5. Fehér Ferenc egykor jómódú csurgó-csentei parasztember hagyományos berendezésű
boros és lisztes kamrája 1970-ben. Juhos Nándor felvétele MMgMA VII. 12 751.

6. Hollósi József a barcsi járás begyűjtési hivatalának helyettes vezetője, a kadarkúti Szabadság termelészövetkezet tagja „egyéni gazdákkal” beszélget 1953 körül.
MTI felvétel. MMgMA 220451.

7. Attalai fiatalasszony ünnepi viselete az 1950-es években képeslapon.
Fotó MTI Bajkór. Ma Tolna megye.

8. Sertésvágás Fehér Ferencéknél Csurgón a csénteik részén 1990. január 8.-án.
Juhos Nándor felvétele. MMgMA VII. 12 763.

Paraszti társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956)

FARKAS GYÖNGYI

A Rákosi- és a korai Kádár-korszak hatalmi rendszerét feltáró történeti kutatások kikerülhetetlen része az ún. hosszú ötvenes években¹ zajló kollektivizálás vizsgálata. A mezőgazdaságnak a birtokos paraszti rétegek akarata és érdekei ellenére történő ún. szocialista átszervezése a korabeli diktatórikus hatalomgyakorlás jellegzetes vonásait mutatja, míg a paraszti társadalomnak a hagyományos gazdálkodás megőrzésére tett kísérletei a hatalommal szembeni érdekérvényesítés esélyeiről és lehetséges formáiról nyújtanak képet.

Bár a közvélekedés úgy tartja, hogy az olyan önkényuralmi rendszerekben, mint amilyen a Rákosi-korszak volt, a központi akarat érvényre jutásának komoly akadályai nem lehettek, a történeti irodalom megállapításai szerint az érdekérvényesítés legális formáitól megfosztott társadalom mégis képes volt külföldi – többnyire illegális – technikák segítségével hosszabb-rövidebb ideig ellenállni az érdekeit sértő hatalmi törekvéseknek. Az 1948–56 közötti Veszprém megyei kollektivizálást elemezve arra keresek választ, hogy a megyében a paraszti társadalom önvédelmének milyen formái alakultak ki, és annak sikerét, illetve kudarcát mennyire befolyásolták a helyi gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok.

Mivel Veszprém megye a tárgyalt időszakban a mezőgazdaság „szocialista” átalakítása terén a megyék közötti rangsorban végig a legutolsók között volt, feltételezhető, hogy itt a paraszti ellenállás lehetőségei jobbak voltak, mint az ország más területein. Milyen tényezőkön múlt ez? Mi befolyásolhatta a kollektivizálás menetét?

Első helyen kell szólni arról, hogy a megye gazdaságában az átlagosnál nagyobb szerepe volt az iparnak és a bányászatnak. 1949-ben az itteni lakosság 25%-a élt iparból és bányászatból (ez az arány a döntően mezőgazdasági jellegű Somogyban 14%, Szolnok megyében pedig 16% volt).² Iparában nagy súllyal voltak jelen azok a bányászatra épülő nehézipari ágazatok (kohászat,

¹ Az MDP hatalomra jutásától, 1948-tól a kollektivizálás befejezéséig, 1961-ig tartó időszak.

² Az 1949. évi népszámlálás. 8. 1950. 198–199.

energiatermelés, vegyipar)³, amelyek az ötvenes évek extenzív iparosítása során a legdinamikusabban fejlődtek⁴.

Az ipari jelleg több szempontból is kihatott a megye kollektivizálására. A központi gazdaságpolitikai elképzelésekben – szovjet mintára – elsősorban a nagy gabonatermő területek, az Alföld, ezen belül is a Nagyikunság mezőgazdaságának átszervezése szerepelt⁵. Az iparosításban főszerepet kapó Veszprém megye így a kollektivizálás kapcsán nem került a figyelem középpontjába. A megyei apparátus (az állami és a pártbürokrácia) megítélése elsősorban az ipari tervek teljesítésén múlt, a megfelelési-bizonyítási kényszer nem hajszolta bele őket erőteljes kollektivizálási akciókba. Ez azért fontos tényező, mivel a tervutasításos gazdaságirányítás mintájára megyékre lebontott tsz-fejlesztési tervek végrehajtása nagymértékben múlt a helyi hatalmi szervek hozzáállásán. Bár a parasztságot tsz-ekbe tömörítő kényszer döntően gazdaság jellegű volt, a helyi apparátus „elszántsága”, erőszakos fellépése nélkül a szervezési kampányok kevés eredményt hoztak.

Negatívan hatott továbbá a kollektivizálás menetére a magasabb keresetet és biztosabb megélhetést nyújtó ipari üzemek és bányák korlátlanul látszó munkaerő-kereslete is, ami nagyobb mozgásteret, a tsz-eknél vonzóbb perspektívát jelentett a föld nélküli agrárnépességnek éppúgy, mint az egyéni gazdálkodást feladni kénytelen parasztbirtokosoknak. Ugyanakkor a politikailag többé-kevésbé elkötelezett, jól szervezhető és mozgósítható ipari munkásság nagyszámú jelenléte pozitív tényezőnek bizonyult. A hatalom a társadalom egyéb rétegeinél jobban fel tudta őket használni a falu ellenállásának megtörésére. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy az ipari munkások egy része maga is rendelkezett földtulajdonnal és a falusi társadalom tagja volt.

A megye földbirtokviszonyainak és paraszti társadalmának elemzéséből is arra a következtetésre juthatunk, hogy a tsz-szervezők nem számíthattak gyors sikerre. Mivel 1945 előtt Veszprém megye földbirtokszerkezetében a nagybirtok aránya az országos és a dunántúli átlagnál is magasabb volt,⁶ az 1945. évi földreform céljaira viszonylag nagy mennyiségben állt rendelkezésre kiosztható földterület. A földreform végrehajtása során pedig a megyében az átlagosnál erősebb volt az a tendencia, amely elsősorban az életképes, erős családi gazdaságok kialakítását tartotta a reform fő céljának.⁷ A megyei átlagos juttatás mértéke is meghaladta az országos átlagot (6, ill. 5,1 kat. hold volt).⁸

³ Az 1949. évi népszámlálás. 8. 1950. 198–199.

⁴ Beruházási adattár. 1973. 142–154.

⁵ URBÁN L. 1988. 88.

⁶ A megye területének 42%-a volt 500 kat. holdnál nagyobb területű birtokkal rendelkező földtulajdonosok kezén, Magyarországon ez az arány 33%, a Dunántúlon 37%. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. 1936. 12–13.

⁷ DONÁTH F. 1969. 63–64.

⁸ Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. 1971. 252.

A nincstelen agrárnépesség száma 1941 és 1949 között 60%-kal csökkent, és a mezőgazdasági keresőkön belüli arányuk 30%-ról 13%-ra szorult vissza (bár ez nem az önállósulás jele volt elsősorban, hanem a mezőgazdaság megtartóerejének csökkenését és az ipar vonzerejének növekedését mutatta).⁹ Az 1949. évi népszámlálás szerint kb. 11-12 ezer olyan önálló egzisztenciával nem rendelkező, teljesen bér munkából élő földműves volt a megyében, akik a kollektivizálás megindulásakor a tsz-ek társadalmi bázisát jelenthették.¹⁰

A Dunántúlon a paraszti földbirtokviszonyokat már a földosztás előtt is az alföldinél nagyobb kiegyensúlyozottság jellemezte. A gazdaságok döntő részét kis- és törpeüzemek, valamint családi munkaerőre épülő középgazdaságok alkották. A 25 kat. holdnál nagyobb birtokkal rendelkező nagygazda nem volt tipikus alakja a dunántúli falunak.¹¹ A földreform tovább erősítette a meghatározó kis- és középparaszti tömböt.

1949-ben, a kollektivizálás nyitányakor tehát Veszprém megye paraszti társadalmát többnyire hasonló gazdasági-társadalmi helyzetű termelők alkották. Hiányoztak az Alföldre jellemző szélsőségek: a földosztásból kimaradt nincstelenek tömegei és a széles gazdagparaszti réteg. A földosztás jellegének és az ipar szívóhatásának köszönhetően aránylag kevés volt azoknak a mezőgazdasági munkásból lett, kevés tapasztalattal és felszereléssel rendelkező újbirtokosoknak a száma, akik a kezdeti sikertelenségek után felhagytak az önálló gazdálkodással. Ezzel szemben a földosztás során megerősödött gazdaságok jelentős része önálló egzisztenciát és tisztességes megélhetést tudott biztosítani tulajdonosának.

Az önálló gazdálkodás felszámolását célzó hatalmi törekvésekkel szemben azonban a paraszti társadalom érdekérvényesítési lehetőségei minimálisak voltak. Többnyire csak az ellenállás illegális formái álltak rendelkezésükre, mint a beszolgáltatási rendeletek kijátszása, a földtulajdon szétíratása a családtagok között, a termény elrejtése, a feketevágás vagy a parlagon heverő állami tartalék földek engedély nélküli megművelése.¹² Ezek – a falusi társadalom szolidaritása és a helyi hatalom bizonyos fokú együttműködése mellett – javíthatták a parasztgazdaságok fennmaradási esélyeit, de a kisüzemek teherbírását figyelmen kívül hagyó, folyamatosan növekvő állami terhek ellen nem bizonyultak elégségesnek.

Ha a parasztcsalád a földbirtokból már nem volt képes megélni, kénytelen volt másfajta jövedelem után nézni, rövidebb-hosszabb távra érvényes megélhetési stratégiát kidolgozni. A jövedelem kiegészítésének (ami sokszor a családi jövedelem nagyobb részét jelentette) leggyakoribb formája az volt, amikor a család egyik tagja a biztosabb keresetet nyújtó gyárba vagy bányába ment el

⁹ Az 1941. évi népszámlálás. 1975. 20–21.

¹⁰ Az 1949. évi népszámlálás. 8. 1950. 464–465.

¹¹ GUNST P. 1987. 25–27.

¹² ERDMANN GY. 1992. 136.

dolgozni.¹³ Ha felnőtt gyerek volt a családban, többnyire rá, a könnyebben alkalmazkodó családtagra osztották ki ezt a szerepet, sokszor azonban maga a családfő vállalt munkát, és munkaidő után, ill. a hétvégeken művelte meg földjét. Az 1950-es évek elején a kétlaki munkások számának jelentős növekedése bizonyítja, hogy mennyire általános volt a kiútkeresésnek ez a módja.¹⁴ 1952 nyarán – amikor már javában folyt ellenük a földjük „felajánlását” kierősztoló kampány – a kétlaki munkások által művelt földterület nagyságát Veszprém megyében 4-5 000 kat. holdra becsülték.¹⁵

A mezőgazdaságból az iparba való munkaerő-vándorlás a paraszti társadalom két pólusán indult meg legkorábban. Az agrárszegénység számára az ötvenes években több alternatíva is kínálkozott. Többségük a mezőgazdaság állami szektorában helyezkedett el, ill. tsz-tag lett, a legvonzóbb perspektívának azonban az iparban való munkavállalás bizonyult (annak ellenére, hogy a szakértelmet nem kívánó, tehát rosszabbul fizetett munkakörökben alkalmazták őket).

A paraszti társadalom másik pólusán, a gazdagparasztság számára a falu elhagyása volt az egyedüli választási lehetőség, és mindenképpen társadalmi süllyedésnek számított. A kulákként kezelt gazdák kezdetben birtokuk egy részének bérbeadásával vagy az állam számára történő „felajánlásával” kísérelték meg gazdaságuk másik részét megmenteni, és adózási, beszolgáltatási szempontból kedvezőbb kategóriába kerülni. 1951-től már így sem lehetett megmenekülni a kulákbesorolástól, mivel kulákként bántak mindazokkal, akik 1949-ben mezőgazdaság-fejlesztési járulékot fizettek.¹⁶ A kulákfölddel járó terhektől való menekülés egyetlen járható útja a földbirtok egészének felajánlása maradt, a kulák névvel járó hátrányoktól való szabadulásra pedig a lakóhelytől távoli, ismeretlen környezetben nyílt csak lehetőség. 1952-ben a földfelajánlás megszigorításával azonban ez a kiút is lezárult a kuláknak nyilvánított gazdák előtt.¹⁷ A tanácsok nem vették át a felajánlott földeket, és szigorúan ellenőrizték, hogy tulajdonosuk megműveli-e azokat. A tanácsok hatáskörébe tartozott a munkavállalásra jogosító munkakönyvek kiadása is, amit a nagyobb földdel rendelkező gazdáktól megtagadtak.¹⁸

1952-ben a mezőgazdaságot elhagyók és az iparban elhelyezkedők zöme már a kis- és középbirtokos gazdák közül került ki.¹⁹ Az ingatlanfelajánlás

¹³ 1954-ben Veszprém megyében az ipari munkások átlagkeresete 1173 forint volt. Ugyanakkor az állami gazdaságban dolgozó munkás 860 forintot, a gépállomáson dolgozó pedig 821 forintot keresett. A tsz-tagok részeseiségének havi átlaga 647 forint volt. Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai. 1956. 103.

¹⁴ 1952-ben a 15 kat. holdnál kisebb gazdasággal rendelkező családok 35%-ában a családtagok egy része az iparban, a kereskedelemben és a közlekedésben dolgozott. Pető I.–Szakács S. 1985. 203.

¹⁵ VML. P. ír. 30. f. 31. ó. e. MB-ülés, 1952. július 28. Jelentés az 1952. évi tagosításról és a tsz-mozgalom fejlesztéséről.

¹⁶ ERDMANN GY. 1992. 109.

¹⁷ BELÉNYI GY. 1993. 38.

¹⁸ VML. P. ír. 30. f. 32. ó. e. MB-ülés, 1952. augusztus 25. Jelentés a tszcs-fejlesztésről.

¹⁹ BELÉNYI GY. 1993. 38.

megszigorítása és a művelési kötelezettség rájuk is vonatkozott, de ők nagyobb mozgástérrel rendelkeztek és könnyebben ki tudták játszani a központi munkaerő-gazdálkodás hézagjait, és felhasználni azt aényt, hogy az iparfejlesztés és a munkáslétszám folyamatos emelése elsőrendű érdeke volt a megyei vezetésnek. Kétfajta lehetőség kínálkozott a földjétől szabadulni akaró gazda számára. Egyrészt az őt foglalkoztatni kívánó üzem népgazdasági érdekekre hivatkozva kérhette a helyi tanácsot, hogy a földet vegye át.²⁰ A másik, ennél gyakrabban alkalmazott módszer az volt, hogy a birtokos formálisan belépett a tsz-be, leadta a földjét, de azonnal kilépett és továbbment dolgozni az iparba. A tsz-ek, bár megpróbálták visszaszerezni önkényesen kilépő tagjaikat, arra hivatkozva, hogy az alapszabály szerint a tagok csak a belépéstől számított három éven után léphetnek ki²¹, e törekvésük az ipari üzemek nagyobb érdekérvényesítő képessége miatt nem járt nagy sikerrel.

Bár a parasztgazdák a korszakban tömegesen ajánlották fel földjeiket az államnak és mentek el az iparba dolgozni, a mezőgazdasági munkához való ragaszkodás, akár a tsz-be való belépés árán is, legalább olyan meghatározó eleme volt az ötvenes évek paraszti magatartásának, mint a földtől való menekülés. Nemcsak az ipari munkától idegenkedtek a tsz mellett döntők, hanem abban is reménykedtek, hogy a kényszerű tsz-tagság nem lesz végleges, és egy kedvező politikai fordulat nyomán a tsz-ben „átmentett” földjükön visszatérhetnek az egyéni gazdálkodáshoz. Amíg ugyanis a földfelajánlást megmásíthatatlan döntésnek, a földről való „önkéntes” lemondásnak tartották a gazdák²², addig a tsz-be bevitt föld tulajdonjoga formailag továbbra is az övék maradt, és mint láttuk, az alapszabály a belépéstől számított három év elteltével lehetőséget adott a kilépésre is. 1956 előtt a földjüket felajánlók és az iparban munkát vállalók sem tekintették döntésüket véglegesnek, amit bizonyít, hogy 1953-ban és 1957-ben, amikor a paraszti gazdálkodás lehetőségei megjavultak, a korábban az iparban elhelyezkedő falusi lakosság tömegesen tért vissza a mezőgazdaságba.

A családból általában az idősebbek, az apa, esetleg a nagyapa léptek be a földdel tsz-be, és a fiatalabb, alkalmazkodóbb családtagok mentek el a közeli ipari üzemekbe pénzt keresni. Ahol még nem volt munkaképes gyerek vagy már nem lakott együtt a szülőkkel, ott a gyárban vagy a bányában dolgozó férj keresete volt a család megélhetésének biztosítója, és a feleség lett tsz-tag. Az asszonyok azonban csak ritkán vettek részt a közös munkában, és inkább alkalmi napszámos munkából egészítették ki a családi jövedelmet.

Az I. típusú termelőcsoportok alakítása a gazdák jelentős részénél szintén csupán menekülési lehetőséget jelentett. A gazdálkodás „kollektivizáltsága-

²⁰ VML. P. ir. 30. f. 32. ó. e. MB-ülés, 1952. augusztus 25. Jelentés a tszcs-fejlesztésről.

²¹ A termelőszövetkezetek alapszabálya. 1951. 5.

²² VML. P. ir. 30. f. 82. ó. e./1951. Az ÁVH Veszprém megyei osztályának küldött hangulat- és helyzetjelentések. 1951. március 11.

nak” alacsonyabb fokát megvalósító szövetkezeti formától azt várták, hogy anélkül szabadulhatnak meg a fokozódó állami terhektől, hogy közben az egyéni gazdálkodásról le kellene mondaniuk. A források szerint az I. típusú tszcs-k nagy része még azt a néhány munkafolyamatot (a szántás és a gépi vetés munkáit) sem végezte közösen, amit a működési szabályzat előírt.²³ Az I. típusú tszcs-k „...valósággal konzerválják az egyéni gazdálkodást.”²⁴ – hangzott el a megyei pártbizottság 1951. augusztus 1-jei ülésén. Többször előfordult, hogy éppen maguk a látszatsiker érdekében mindenre kész tsz-szervezők hívták fel a figyelmet e formák kijátszhatóságára. Tésen például 1951 nyarán az azal az érveléssel próbálták beszervezni a parasztokat, hogy „...gazdálkodásuk a régi marad, azzal a különbséggel, hogy az I. típusú tszcs-k 25%-os adókedvezményben részesülnek”.²⁵

A tsz-szervezési kampányok során a szervezők elleni erőszakos fellépésre ritkán került sor. A források között csak elvétve találkozunk olyan esettel, mint amelyről a megyei pártbizottság 1951. augusztus 1-jei ülésén számoltak be: Pápa-Báráncs-hegyen „...tavaly még késsel fogadták a népnevelőket, azt mondták, hogy aki a tszcs-ről beszél, agyonszúrják”.²⁶ „Sok helyen, mikor felvilágosító munkát végzünk, – panaszkodott a pápai járási tanács mezőgazdasági osztálya 1950-ben – szinte ellenségesen fogadnak.”²⁷ A szervezőkkel szembeni „ellenséges” magatartás többnyire abból állt, hogy a falu lakói szidalmazták és nem engedték be házaikba az agitátorokat. Az ÁVH megyei osztályának küldött 1951. szeptemberi hangulatjelentés szerint „Teleki Mihályné zalavári kisparaszt, mikor a népnevelők megjelentek nála, magából kikelve szidta a Pártot (sic!) és trágár szavakat használt”.²⁸

A kollektivizálás megkönnyítésére és a „tsz-ellenes agitáció” visszafogására 1949-ben kormányrendeletet adtak ki a „termelőszövetkezeti csoportok, tagjaik és vagyonuk büntetőjogi védelméről”.²⁹ A rendelet szerint büntettet követett el és tíz évig terjedő börtönnel volt büntethető az a személy, aki termelőszövetkezeti csoport alakulását megnehezítette, megghiúsította vagy a megalakult csoportot működésében akadályozta, fennmaradását veszélyeztette. 1950 augusztusában tszcs elleni izgatás büntetével vádoltak és 10 hónapi börtönrre ítélték egy devecseri lakost, továbbá egy évre kitiltották Öcs községből, ahol ismerőseinek a devecseri tszcs-t szidalmazta. Az ítélet indoklása szerint „...a devecseri tszcs-re vonatkozóan tett rágalmozó és becsmérő kijelentések alkalmassak arra, hogy Öcs községben éppen megalakulás alatt álló tszcs megalakulását

²³ VML. P. ir. 30. f. 23. ó. e. MB-ülés, 1951. október 15.

²⁴ VML. P. ir. 30. f. 21. ó. e. MB-ülés, 1951. augusztus 1. Rendkívüli ülés a tszcs-fejlesztésről és a tagosításról.

²⁵ VML. XXIII. 16-I. H 816–232/1951. 1951. június. 26.

²⁶ VML. P. ir. 30. f. 21. ó. e. MB-ülés, 1951. augusztus 1. Rendkívüli ülés a tszcs-fejlesztésről és a tagosításról.

²⁷ VML. XXIII. 16-I. FM 816–9. A pápai járási tanács mezőgazdasági osztályának jelentése a megyének. 1950. augusztus. 7.

²⁸ VML. P. ir. 30. f. 82. ó. e./1951. Az ÁVH megyei osztályának küldött hangulat- és helyzetjelentések 1951. szeptember 3.

²⁹ 2.560/1949. Korm. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 1949. március 19.

megnehezítse, esetleg megghiúsítsa és többek között F. Gy.-t és feleségét [akiknek szidta a tszcs-t] a csoportba való belépéstől visszatartsa”.³⁰

A nyílt összeütközésnél jóval gyakoribb jelenség volt a gazdáknak az a törekvése, hogy az agitátorokkal való kényelmetlen és egyre inkább félt találkozást elkerüljék. Távol tartották magukat minden olyan rendezvényről, ami tsz-agitációvá alakulhatott át, a házhoz jövő szervezők elől pedig szó szerint elmenekültek. 1950 augusztusában Szentgyörgyváron „...mikor a kapun bementek az aktívák, a dolgozó paraszt az ablakon ugrott ki előlük.... Kimennek az aktívák elől a mezőre és a temetőbe, nehogy megtalálják őket és csak az asszonyokat és gyerekeket lehet otthon találni”.³¹ 1951 szeptemberében Zalaváron, ahol „...200-nál több népművelő folytatott agitációs munkát,.... a dolgozó parasztok ajtóikat bezárták, sőt egyenesen elmentek hazulról csak azért, hogy ne találkozzanak a népművelőkkel”.³² Az 1953. februári szervezéskor néhány zalavári család egyenesen kiköltözött a szőlőhegyre, hogy ott várják meg a népművelők elvonulását.³³

Az erőteljesebb kampányok idején azonban, amikor a szervezők száma is, kitartása is nagyobb volt, nem lehetett elkerülni a találkozást. Ilyenkor a belépéstől vonakodó gazdák általában nem tagadták meg egyértelműen a belépési nyilatkozat aláírását, hanem féligéretekkel, a döntés halogatásával próbálták időt nyerni. A megyei pártbizottság 1951. február 19-i ülésén elhangzott beszámoló szerint a birtokos gazdák „...azt mondják, hogy majd holnap, holnapután vagy majd ősszel lépnek be. Vagy azt mondják, hogy 5 percen belül belépek, csak engedjenek haza, hogy megbeszélhessem az asszonnyal”.³⁴ A tavaszi szervezési kampányok során megígért őszi belépés a legtöbb esetben csak ígélet maradt, és a rámenős népművelők lerázását szolgálta.

A másik kibúvó érv a családtagokra való hivatkozás volt: „Nagydémen... a párttitkár ugyan aláírta a belépési nyilatkozatot, de a vezetőségi tagok azzal jöttek, hogy majd megkérdezik a feleségüket és a legközelebbi értekezleten nyilatkoznak. A legközelebbi értekezletről ezek az elvtársak hiányoztak.”³⁵ A belépés vagy kívülmaradás kérdésében valószínűleg éppúgy a családfőnek volt döntő szava, mint a családi élet és a gazdálkodás más területein.³⁶ A források szerint a szervezők is általában a férjet keresték, és a családból is egyedül

³⁰ VML. XXV. 151. 1950/2175. sz. ügyirat. A „becsmérlő” kijelentések a következők voltak: „...rossz körülmények között élnek, rongyosak, kenyerük is kevés, a munkával is elmaradtak, még csak most kaszálják a szénát. Az aratást is késve végezték, mert az aratógépek is elromlott. Kevesen vannak a csoportban, nem fognak boldogulni, senki sem támogatja őket.”

³¹ VML. P. ir. 30. f. 11. ó. e. MB-ülés, 1950. augusztus 28. Beszámoló a szövetkezeti mozgalom fejlesztéséről.

³² VML. P. ir. 30. f. 82. ó. e./1951. Az ÁVH megyei osztályának küldött hangulat- és helyzetjelentések. 1951. szeptember 3.

³³ BELÁK S.–NEMES K. 1973. 253.

³⁴ VML. P. ir. 30. f. 16. ó. e. MB-ülés, 1951. február 19. Beszámoló a tsz-fejlesztésről.

³⁵ VML. P. ir. 30. f. 16. ó. e. MB-ülés, 1951. február 6. Beszámoló a tsz-fejlesztésről és az előttünk álló feladatokról.

³⁶ MÁTYUS A. – TAUSZ K. 1984. 57. Lásd még MÁTYUS A. 1987. 89.

ő bújt el a népnevelők elől, míg az asszony és a gyerekek, a családnak azon tagjai, akiknek vélhetően nem volt önálló döntési joguk, otthon maradtak.

A források egy másik része viszont azt mutatja, hogy a családtagoknak, főleg a feleségnek nagy szerepe volt a döntés kialakításában, abban, hogy férjüket lebeszéljék a belépésről: „Ahol a családfő belépne a csoportba, a családtagok lebeszéljék róla...”³⁷ „Középbogárdon... a nők elkezdtek sírni, hogy most már oda a jó életnek, itt vannak a kolhozcsináló rablóbandák. Az asszonyok igen hathatós agitációt fejtettek ki a férfiak között.”³⁸ „Gyakori jelenség, hogy nem főznek nekik, elválással fenyegetőznek.”³⁹ Bár a családtagokra való hivatkozás minden bizonnyal az azonnali döntés elodázása érdekében történt, egyetértésük fontos szerepet játszott. A belépéssel kapcsolatos családi konfliktusok, a házastársak közti ellentéteken kívül, a szülők és a felnőtt gyerekek – a jövőendő örökösök – között alakulhattak ki. A fiatalok vagy az örökségüket féltették, amit a szülők belépése veszélyeztetett, vagy a jól fizető gyári, gépállomási, tisztviselői állásukat, amit a szülők kintmaradása esetén veszíthettek el.

Rendkívül gyakori volt a „feltételes belépés” taktikája, amikor a gazdák magatartásukat a gazdaközösség egyes tagjainak döntésétől tették függővé. A „védőpajzsként” kiválasztott gazda a helyi társadalom tekintélyes tagja volt, akiről feltételezték a többiek, hogy a végsőkéig kitart. Ezeknek a „kulcsembereknek” a belépése tsz-be nemcsak azt jelezte a többieknek, hogy a további ellenállás reménytelen, hanem feloldotta őket a belépési nyilatkozat aláírásának „szégyene” alól is. Az egyéni gazdaság feladását már nem mint egyéni vereséget, hanem mint a közösséget érintő „sörscsapást” élték át.

A paraszti társadalom döntő többsége a hatalom erőszakos kollektivizálási kísérleteire azonos módon, elutasítóan reagált. Az ellenállás kényszerű feladásáig az azonos érdek összefogta a helyi gazdálkodókat, utána azonban a „közös” gazdaság működési kereteinek kialakításánál már megjelentek a helyi társadalmat megosztó különböző érdekszempontok. Az azonos érdekcsoportok általában a „közülük valókkal” akartak tsz-t alakítani, nem pedig másokkal „közösködni”.

A paraszti társadalmat az ötvenes években nem bontották meg olyan éles ellentétek, mint ahogy azt a korabeli osztályharcos propaganda hirdette, mely szerint a falusi társadalmat a termelőeszközök (föld, igaerő, felszerelés és gépek) birtoklása egymással elkeseredett harcot folytató, ellentétes érdekű csoportokra osztotta. (A propaganda három réteget különített el élesen egymástól: a „szövetséges szegényparasztot”, az „ingadozó középparasztot” és a „falusi ellenséget”, a „kulákat”).

³⁷ VML. P. ir. 30. f. 12. ó. e. MB-ülés, 1950. szeptember 18. A mezőgazdasági osztály beszámolója a mezőgazdaság fejlesztéséről.

³⁸ MOL 276. f. 93. cs. 151. ó. e. Összesítő jelentés a megyei 2. sz. táblás csoportokat felülvizsgáló bizottság munkájáról. 1949. január 22.

³⁹ MOL. 276. f. 54. cs. 82. ó. e. A Mezőgazdasági és Szövetkezeti Bizottság jelentése a termelőszövetkezeti mozgalmról és a fejlesztés irányvonaláról. 1950. január 18.

A korszakban a legélesebb konfliktusok nem a paraszti társadalmon belül, hanem a társadalom és a hatalom között játszódtak le. A régi eredetű, ill. az újonnan keletkezett ellentéteket éppen az elmélyítésükre törekvő hatalom létezése tompította, amely bár tudatosan a falu más-más gazdasági-társadalmi helyzetű rétegeinek elkülönítésére és megkülönböztetésére törekedett, egy idő után nemcsak a felszámolni, ill. a gyengíteni kívánt gazdag- és középparasztokra, hanem a „kivételezett” kis- és törpebirtokosokra, sőt a többnyire szegényparasztokból szerveződő tsz-ekre is egyformán elviselhetetlen terheket rótt. Az azonos helyzetűdat, a közös ellenféllel szembeni védekezés fogta össze a falu egyébként más-más érdekektől vezérelt erőit, amire azért is szükség volt, mert csak a többség szolidaritása mellett lehetett megkísérelni a hatalommal szembeni ellenállást.

Ugyanakkor a gazdasági, társadalmi helyzet, a helyi hierarchiában betöltött szerep a paraszti társadalmat továbbra is egyesekeket összekapcsoló, másokat kirekesztő csoportokra tagolta. A birtokmegosztás helyi sajátosságai és a régi hierarchia-viszonyok a parasztfalvak döntő részében a földosztás ellenére is megmaradtak, és csak azokban a községekben bomlott meg a társadalmi struktúra és a helyi kapcsolatok kialakult rendje, ahova a telepítések során nagy számban kerültek más gazdasági-társadalmi-szociális helyzetű, más termelési kultúrájú, más értékek szerint élő emberek, ill. ahonnan kitelepítették a helyi társadalom meghatározó részét. Ezen (nagyobb uradalmak mellett fekvő, ill. döntően német lakosságú) települések hagyományosan tagolt társadalma újabb erővonalak mentén rendeződött.

Leggyakrabban a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely volt a tsz-ek alakításánál az elkülönülés alapja. A legélesebb választóvonal a nincstelenek, az újjgazdák, ill. a régi birtokos paraszti rétegek között alakult ki. A birtokos gazda nem szívesen vált egy olyan hierarchikus munkaszervezet részévé, amelyben a hagyományos társadalmi rangsorban alatta állók esetleg fölé kerülhettek.⁴⁰ Elkülönülésük mögött nemcsak presztízsszempontok, hanem komoly gazdasági érvek is voltak. Belépésükre ugyanis általában akkor került sor, amikor a könnyebben beszervezhető nincstelenekből és újjgazdákból álló tsz-ek már megalakultak, és rossz gazdálkodásuk, ill. a felvett állami hitelek következtében jelentősen el voltak adósodva. A kényszerből tsz-t alakító birtokos rétegek egyrészt nem kívánták átvállalni a mások által felhalmozott adósságterheket, másrészt úgy gondolták, hogy külön tsz-ben biztosabb anyagi bázisukkal és nagyobb gazdálkodási tapasztalatukkal eredményesebben tudnak gazdálkodni.

Maguk a szegényebb tsz-ek is sokszor elzárkóztak az elől, hogy a társadalmi rangsorban felettük állókat vegyenek be maguk közé. A korabeli hivatalos jelentésekben gyakran kárhoztatott „elszigetelődésük” egyik oka minden bizonnyal az lehetett, hogy vezetőik tartottak attól, hogy a birtokosok megjele-

⁴⁰ Egy tsz-fejlesztésről szóló beszámolóban hangzott el, hogy a „...középparasztság mindig is különbnek tartotta magát, mint az a cselédember...” VML. P. ir. 30. f. 16. ó. e. B-ülés, 1951. február 19.

nésével a tsz-en kívüli hierarchikus viszonyok fognak érvényesülni a tsz-en belül is. Egy 1955. évi jelentés ezt így fogalmazta meg: „Féltékenység van a tsz-ek vezetőségében. Arra gondolnak ugyanis, hogy ha jól dolgozó, kiváló egyéni középparasztok lépnek be a tsz-be..., akkor előbb vagy utóbb átveszik a vezetést.”⁴¹

Annak ellenére, hogy a központi irányelvek ott, ahol már volt, új tsz alakítását nem tartották kívánatosnak (a nagy területű tsz-ek szervezését ösztönözték), a kollektivizálásban messze lemaradt Veszprém megyei tsz-szervezők, ha a birtokos gazdákat nem tudták bekényszeríteni a „mezítlábas”⁴² tsz-be, általában engedélyezték, hogy külön tsz-t hozzanak létre.⁴³ Azokon a településeken, ahol a lakosság jelentős része kényszerült tsz-taggá válni, a birtokos rétegek is megoszlottak. A falu legtekintélyesebbnek számító gazdái általában külön tsz-ben tömörültek.

Bár a tsz-ek tagsága döntő módon a helyi társadalom rétegződése szerint oszlott meg, fontos tényező volt a birtokok elhelyezkedése is. Igaz, hogy a tagosítással könnyen összevonható volt a tsz földje, a gazdák saját birtokukat kívánták tovább művelni (különösen az alacsonyabb típusú tsz-ek tagsága ragaszkodott ehhez), ezért gyakran egy-egy határrész birtokosai álltak össze. Összetartó és elkülönítő szempont lehetett ezenkívül a vallás is. (A pápai járásban fekvő Nyárád községben például 1959-ben külön tsz-t alakítottak a katolikusok és a reformátusok.⁴⁴)

Az ötvenes években a telepes községek kollektivizálásánál mutatkozott meg leginkább a helyi társadalom különböző rétegeinek elkülönülése. A háború után a megye német ajkú községeiben bomlott fel legnagyobb mértékben a társadalom hagyományos struktúrája. Az 1941. évi népszámlálás szerint az össznépesség 10%-a, majdnem 27 ezer fő vallotta magát német nemzetiségűnek. A német többségű községek általában egymás mellett, egy tömbben helyezkedtek el, a devecseri, a pápai, a zirci és a veszprémi járások területén. Vallási szempontból egységesen katolikusok voltak, míg a szomszédos magyar falvak vagy a vegyes lakosságú települések magyar lakossága megoszlott a katolikus, református és evangélikus felekezet között. Birtokviszonyaikat tekintve a középparaszti és egyes községekben a gazdagparaszti birtokosok (Márkón például 113 gazdából 84 fő rendelkezett 20 és 50 kat. hold közötti birtokkal) száma nagyobb volt az átlagosnál. 1935-ben a megye német nemzetiségű lakossága 38 522 kat. hold földterülettel rendelkezett.⁴⁵

⁴¹ VML. XXIII. 352. a. VB-ülés, 1955. október 21.

⁴² Apátfalván (Csongrád megye) az agrárproletárokból álló tsz tagjait „mezítlásosoknak”, a módosabb gazdákból álló tsz tagjait pedig „lakkcsizmásoknak” nevezték. HALÁSZ P. 1975. 42.

⁴³ VML. P. ir. 30. f. 14. o. e. MB-ülés, 1950. december 4. A Mezőgazdasági Osztály jelentése a tsz-mozgalom további fejlesztéséről.

⁴⁴ MOL. 288. f. 28/1959/ 5. ó.e. Az Élelmezésügyi Minisztérium Állatforgalmi Igazgatóságának feljegyzése a Veszprém megyében 1959. évi június hó 15-én és 16-án a tsz-eknél végzett tájékoztatóról.

⁴⁵ MÁDAI L. 1946.

1945 után a német nemzetiségű lakosság gazdasági-társadalmi helyzetét elsőként a földreformrendelet érintette, amely vagyoneklobzással büntette a hazaárulók, a háborús és népeellenes bűnösök, ill. a fasiszta pártok, szervezetek, politikai mozgalmak vezetői mellett – a szervezetben betöltött tényleges szerepük vizsgálata nélkül – a Volksbund tagjait is.⁴⁶ Veszprém megyében összesen 996 földbirtokot (18 079 kat. holdat) koboztak el, ebből 824-et (5293 kat. holdat) Volksbund-tagság címén.⁴⁷ 1945 decemberében jelent meg az a kormányrendelet,⁴⁸ amely Németországba való kitelepülésre kötelezte azokat a magyar állampolgárokat, akik az 1941. évi népszámlálás alkalmával német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallották magukat. Végül nem került sor valamennyi áttelepülésre kijelölt elszállítására,⁴⁹ de a megye német nemzetiségű lakosainak száma így is jelentős arányban csökkent. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre a Veszprém megyéből kitelepített német lakosság számáról, de különböző források⁵⁰ alapján valószínűsíthető, hogy a kitelepítés kb. 11-13 ezer személyt érintett.

A Volksbund-tagoktól elkobzott és a kitelepített családok által hátrahagyott (ill. az itthon maradt német családoktól elvett⁵¹) földbirtokokat, lakóházakat és egyéb ingóságokat telepítési célokra használták fel. 1945 tavaszán-nyarán indult meg a földosztásból kimaradt, főleg tiszántúli és észak-magyarországi agrárszegénység letelepítése a dunántúli nagybirtokokra és a német községekbe. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg a szomszédos államokból menekülő magyar nemzetiségű lakosság elhelyezése,⁵² majd 1947 áprilisától a csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény értelmében a felvidéki magyar lakosság áttelepítése.⁵³ A Veszprém megyébe menekült vagy szervezett módon letelepített népesség számáról szintén nincsenek pontos adataim. Az 1949. évi népszámláláskor 5526 személy jelölte meg születési helyeként Csehszlovákiát.⁵⁴

Az ún. telepes községek társadalma a kényszerű együttélésből fakadó ellentétek miatt jóval tagoltabb volt, mint az eredeti népességüket megőrző telepü-

⁴⁶ 600/1945. M. E. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendelete a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatásáról. Magyar Közlöny, 10., 1945. március 18.

⁴⁷ SOMLYAI M. 1965. 88.

⁴⁸ 12 330/1945. M. E. sz. rendelet a magyarországi német nemzetiségű lakosság Németországba való kitelepítéséről. Magyar Közlöny, 211. 1945. december 29.

⁴⁹ Az 1947. október 20-án megjelent kormányrendelet szerint nem kellett kitelepülni azoknak, akik az 1941. évi népszámláláson német anyanyelvűnek, de magyar nemzetiségűnek vallották magukat, továbbá mentesítették az ipari, bányá- és mezőgazdasági munkásokat és a nélkülözhetetlen kisiparosokat is. 12.200/1947. M. E. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 245. sz. 1947. október 28.

⁵⁰ ZIELBAUER GY. 1989. 82., ill. TÓTH Á. 1993. 191.

⁵¹ A kitelepítés alól kivont személyek tulajdonában legfeljebb csak 10 kat. hold föld és egy lakóház **maradhatott**, ill. ha ezeket már telepítési célokra felhasználták, ennyit lehetett visszajuttatni. 12.200/1947. M. E. sz. rendelet. Magyar Közlöny, 245. sz. 1947. október 28.

⁵² BALOGH S. 1982. 90–91.

⁵³ BALOGH S. 1982. 131.

⁵⁴ Az 1949. évi népszámlálás. 9. 1950.

léseké. A közelmúlt sérelmeit őrizve éltek itt a falu eredeti – a kitelepítést elkerülő vagy illegálisan hazatérő – lakói, a valamikor jómódú, társadalmi megbecsülésnek örvendő, most viszont vagyonuktól megfosztott és a helyi hatalmi pozíciókból kiszorított német gazdák. Az „őslakosság” a vagyontalanként érkező és a házaikba telepített, ill. a földjeiket művelő alföldi magyar telepeseket mélységesen lenézte; „jöttmenteknek”, „betolakodóknak” tekintette. A csehszlovák–magyar lakosságcsere-egyezmény során áttelepített felvidéki magyarokat, akiknek többsége eredeti lakóhelyén is birtokos gazda volt, könnyebben fogadta be a helyi lakosság, jó gazdának tartották őket, de az idegenkedés velük szemben is csak lassan szűnt meg.

Az ellentéteket hatalmi jellegű konfliktusok is mélyítették; politikai szempontból a nincstelen belső telepések számítottak megbízhatónak; többnyire ők alkották a helyi kommunista pártszervezet tagságát,⁵⁵ és gyakran a helyi közigazgatás élén is ők álltak. A hatalom a német gazdákat a kitelepítések lezárulása után sem tartotta a társadalom egyenrangú tagjainak,⁵⁶ és megbízhatatlannak voltak az áttelepített felvidéki magyarok is, akiket a csehszlovák hatóságok többnyire a nagyobb birtokkal rendelkező gazdák közül jelöltek ki.⁵⁷ Mindkét réteget, függetlenül az éppen megművelt földjük nagyságától, a „kulákgyanús” kategóriába sorolták.⁵⁸

A különböző eredetű és társadalmi helyzetű csoportok összetartozásukat és másoktól való elkülönülésüket a tsz-ek alakításában is kifejezésre juttatták. Az eredetileg nincstelen belső telepések jelenléte – akik általában nem tudtak vagy nem akartak önállóan gazdálkodni –, továbbá az elkobzott, de ki nem osztott állami tartalékterületek nagy mennyisége ezekben a községekben általában elősegíthette a tsz-szervezők munkáját. Többnyire az alföldi telepések voltak az első tsz-ek tagjai. Márkó községben 1950 augusztusában Bihar és Vas megyéből érkező telepések alakítottak tszcs-t⁵⁹, míg Városlődön is tisztán alföldi telepésekből alakult csoport.⁶⁰

A helyiek és a felvidéki telepések, ha mégis kénytelenek voltak feladni az egyéni gazdálkodást, külön tsz-t alakítottak. A két régi birtokos réteg „összefogása” gyakoribb volt, mint a nincstelen telepésekkel való közös tszcs, de leginkább a tiszta felvidéki és a tiszta őslakosokból álló csoport létrehozására törekedtek.⁶¹ A tsz-szervezés sikeréért felelőssé tett apparátus – felismerve a te-

⁵⁵ 1945–46-ban az MKP tagságának 30%-a telepésekből került ki Veszprém megyében. SUKEREK L. 1970. 338.

⁵⁶ Az áttelepítésre kijelölt német lakosok csak 1949 októberétől választhatták meg szabadon lakóhelyüket (addig a községben kellett maradniuk), magyar állampolgárságukat pedig csak 1950-től kapták vissza a 84/1950. (III. 25.) M. T. sz. rendelet értelmében.

⁵⁷ A Csehszlovákiából áttelepített első 3000 magyar család közül 2849 volt földműves és 11%-uk rendelkezett 20 kat. holdnál nagyobb birtokkal. Többségüknek (37%-nak) 5–10 kat. hold közötti földje volt. TÓTH Á. 1993. 168.

⁵⁸ MOL 276. f. 93. cs. 207. ó. e. Jegyzőkönyv a veszprémi földbirtokrendezésről megtartott megyei értekezletről. 1950. szeptember. 11.

⁵⁹ VML. XXIII. 352. a. VB-ülés 1954. szeptember. 3.

⁶⁰ VML. XXIII. 16-I. FM. 816-8. 1950. július. 18.

⁶¹ VML. XXIII. 352. a. VB-ülés, 1952. szeptember. 28.

lepes községek különböző rétegeit szétválasztó ellentéteket – sok esetben a szervezés stratégiáját is ennek megfelelően alakította ki.⁶²

A telepes községekben az is nehezítette a kollektivizálást, hogy sokan ideiglenesnek tekintették a helyzetüket: „A kevert lakosságú községekben a felvidékiek a csoport alakítása ellen vannak általában és várják visszatelepítésüket Csehszlovákiába. Ezt a hírt táplálják az itthon maradt svábok is, mint Bakony-szentivánon azzal, hogy híresztelik, hogy Németországból hazajönnek hozzátartozóik és a felvidékieknek ki kell menniük a házból és vissza kell adni a földet.”⁶³ „Hidegkúton a szervezési munka igen nehezen megy – számolt be az 1951 télen történő szervezésről a veszprémi járás tsz-szervezője –, mert ott most indult meg egy költözési láz. A felvidéki parasztság költözni akar Püspökibe, Putnokra⁶⁴ [a csehszlovák–magyar határhoz közeli községekbe] vagy máshová, de menni akarnak. Azt mondják, hogy majd ott alakítanak csoportot.”⁶⁵

A kollektivizálás során a paraszti társadalom különböző válaszreakcióit elemezve nem hagyhatjuk ki a falunak a „kulákkérdésben” elfoglalt álláspontját. A hatalom tévedett, amikor feltételezte, hogy a falu sikeres gazdait a helyi társadalom „ellenség”-ként rekeszti ki. A vagyonát sikeresen gyarapító gazdálkodó a paraszti közösség szemében követendő, nem pedig – a propaganda beállítása szerint – elítélendő mintának számított. Az ötvenes évek első felének „kulákkampányához” a parasztság jelentős része nem csatlakozott, sőt a nagygazdák ellen hozott szigorúbb intézkedések hatására egyre erősebb lett a velük való szolidaritás.

Nemcsak a helyi társadalom, hanem az ahhoz kötődő községi vezetők sem mindig folytattak az „éleződő falusi osztályharcnak” megfelelő diszkriminatív politikát. A korabeli jelentések gyakran beszéltek a helyi tanács és pártszervek „...kulákokkal szemben megnyilvánuló liberalizmus”-áról.⁶⁶ Jellemző a kulákok elleni politika általános fogadtatására az ősküi pártszervezet egyik tagjának véleménye: „... ha mi nem bántanánk a kulákat, a kulák sem bántana minket és nem lenne ellensége a népi demokráciának”.⁶⁷

A propaganda által hirdetett hivatalos és a helyi társadalom eltérő álláspontja a „kulákkérdésben” a kollektivizálással kapcsolatban is megjelent. A tszcs-k, majd a tsz-ek mintaalapszabályai minden esetben megtiltották a falu

⁶² VML. P. ir. 30. f. 12. ó. e. MB-ülés, 1950. szeptember 25. A mezőgazdasági osztály beszámolója.

⁶³ VML. XXIII. 16–I. FM. 816–8/1950. A pápai járási tanács mezőgazdasági osztályának beszámolója. 1950. július 24.

⁶⁴ Mindkét község Borsod-Abaúj-Zemplén megyében fekszik. Püspöki alatt valószínűleg Sajópüspöki értendő.

⁶⁵ VML. XXIII. 16–I. F–816–42/1951. Jegyzőkönyv a veszprémi járási tanács mezőgazdasági osztályának üléséről. 1951. február 26. Hasonló jelenségről ír Albert Gábor: egy Garamlőkről Átára telepített gazda a következőket mondta „...abban a hitben voltam, hogy nem maradunk itt, két év múlva hazamegyünk.” ALBERT G. 1983. 238.

⁶⁶ VML. P. ir. 30.f. 1. ó. e. Az MDP Veszprém megyei küldöttértekezlete 1951. december 8. Magyar Bálint hasonló magatartást idéz dokumentum-szociográfiájában. László István dunaapáti (ténylegesen dunapataji) tanácselnökkel készült interjúból: „Együtt voltam velük katona, most meg üssem őket, mert kulákok? Most miért bántsam őket?” MAGYAR B. 1986. II. 400.

⁶⁷ VML. P. ir. 30. f. 16. ó. e. MB-ülés, 1951. február 6. Beszámoló a tsz-fejlesztésről és az előttünk álló feladatokról.

„kizsákmányoló elemeinek”, köztük a kuláklisra felvett gazdáknak a felvételét.⁶⁸ A tilalom szempontjából mindegy volt, hogy a volt nagygazda mennyi földdel rendelkezett, kuláknak számítottak azok is, akik közben földjük egy részét leadták az államnak vagy a tagosítás során vették el tőlük.⁶⁹

Forrásaim szerint Veszprém megyében a tilalom ellenére is vettek fel kuláknak számító gazdákat a tsz-ek, sőt Márkón pl. elnöknek is megválasztották.⁷⁰ Döntésüket a felettes szerveknek a csoportba felvett nagygazdák szakértelmével, gazdasági tapasztalataival, hozzáértésével, belépésüknek a falu többi gazdájára gyakorolt kedvező hatásával vagy a tsz munkaerőgondjaival indokolták.⁷¹ 1952-ben Szentjakabfán 22 család a tsz-szervezőknek kijelentette, hogy csak 7 „kulák” családdal együtt hajlandóak tsz-t alakítani: „A dolgozó parasztok úgy vetik fel, hogy addig nem alakítanak tszcs-t, csak ha mindenki bemehet, a kulákok is, mert ha azok eddig élhettek velük egy községben, akkor egy tszcs-ben is lehetnek.”⁷² A nagygazdák belépésének példaértékével maguk a szervezési kampány helyi irányítói is tisztában voltak, és a teljesítési kényszer szorításában olykor maguk is ösztönözték.⁷³

A központi hatalom a tsz-ekkel szemben sokkal erőteljesebben tudta érvényesíteni érdekeit, mint a kevésbé ellenőrizhető, függetlenebb kisüzemi gazdaságok esetén. A termelési, beszolgáltatási és adózási kötıtségeken túl, amelyek mindkét üzemtípust érintették, a tsz-ek termelési szabadságát a rájuk erőszakolt alapszabály és a felügyeleti szervként följük rendelt járási mezőgazdasági osztály tovább szűkítette. A tsz-tagok kiszolgáltatottabb helyzetük miatt még inkább rászorultak az érdekvérvényesítés többé-kevésbé illegális, „alapszabály-ellenes” formáira, mint egyéni gazda korukban.

A tsz-ek számára a gyakorlatban kötelezővé tett mintaalapszabály⁷⁴ szerint a gazdálkodó nemcsak a saját, hanem a vele közös háztartásában élő családtagjainak tulajdonában vagy használatában lévő összes földjét köteles volt bevinni a tsz-be, sőt a beviteli kötelezettség a később vásárolt vagy örökölt földterületekre is kiterjedt. Be kellett adnia mezőgazdasági felszereléseit, gépeit, állatait,

⁶⁸ A termelőszövetkezetek alapszabálya. 1951. 5.

⁶⁹ Ez a szemlélet azon a megfontoláson alapult, hogy „...az a kulák, aki leadja földjét az állami gazdaságnak, vagy tszcs-nek, nem nevelődött át és bensőjében megmaradt kuláknak”. MOL 276. f. 93. cs. 207. ó. e. Jegyzőkönyv a veszprémi földbirtokrendezésről megtartott megyei értekezletről. 1950. szeptember. 11.

⁷⁰ VML. XXIII. 357/a. 624–2/4–1955. A veszprémi járási tanács mezőgazdasági osztályának jelentése a megyének. 1955. június. 28.

⁷¹ VML. P. ir. 30. f. 31. ó. e. MB-ülés, 1952. július 28. Jelentés az 1952. évi tagosításról és a tsz-mozgalom fejlesztéséről.

⁷² MOL. 276. f. 93. cs. 405. ó. e. MDP Veszprém megyei Pártbizottság jelentése a tszcs-fejlesztésről és a tagosításról. 1952. szept. 1.

⁷³ MOL. 276. f. 93. cs. 405. ó. e. MDP Veszprém megyei Pártbizottság jelentése a tszcs-fejlesztésről és a tagosításról. 1952. szept. 1. Ugyanezt a jelenséget emelte ki az MDP KV 1953 márciusában: „A párt- és tanácsszervek megtűrik a termelőszövetkezetben a kulákokat, különösen azokat, akik földjük egy részét vagy egészét már régebben felajánlották az államnak.” MOL. 276. f. 93. cs. 442. ó. e. Az MDP KV határozata a kulákság elleni további harc irányelveiről. 1953. március. 31.

⁷⁴ A termelőszövetkezetek alapszabálya. 1951.

ill. a bevitt földjével arányos vetőmagmennyiséget és takarmánykészletét is. Egyéni kezelésében csupán a háztáji gazdaság, családonként 1/2-1 kat. hold földterület, az ennek megműveléséhez szükséges felszerelés és (a paraszti önállóságot jelképező ló kivételével) bizonyos mennyiségű állat maradhatott. A szigorú beviteli kötelezettséget a jogszabály nemcsak a közös gazdaság érdekében rendelte el, hanem az egyéni gazdálkodás rekonstruálását akarta ezzel lehetetlenné tenni.

Az alapszabály szerint a bevitt felszerelés, vetőmag, takarmány és állatok értékét a tagok számára ki kellett fizetni, de ennek feltételei olyan kedvezőtlenek voltak (15%-át a közös szövetkezeti vagyronhoz kellett csatolni, és az ezen felüli összeget a tagok 1-4 éven belül részletekben kapták meg), hogy a gazdák a belépés előtt igyekeztek „megmenteni” veszni látszó értékeiket: eladták, elrejtették a leltározó bizottság elől, vagy rokonok, ismerősök nevére írták át a tulajdonjogot. 1955-ben a megye tsz-eibe 1400 család lépett be, de mindössze csak 187 tehenet vittek be a közösbe,⁷⁵ amit nemcsak a vagyontalan belépők nagy száma magyaráz, hanem az említett „mentési technikának” az elterjedése.

A tsz-ekben a jövedelem elosztása az állami érdekeket előtérbe helyező ún. „maradékelv” szerint történt. A tsz jövedelmének csak azt a részét lehetett a tagok között szétosztani - az év közben teljesített munkaegységek⁷⁶ arányában -, amely az állam iránti kötelezettségek (adó, beszolgáltatás, hiteltörlesztés, gép-állomási díj stb.) teljesítése és a beruházásokra, ill. a következő évi gazdálkodásra kötelezően félretett tartalékok után megmaradt. A rendkívül gyengén gazdálkodó tsz-eknél - és ilyen volt a tsz-ek többsége - az év végi zárszámadásnál sokszor, különösen a rendkívül gyenge 1952. évben, alig volt mit kiosztani. Bár a tagok időszakonként vehettek fel előleget az év végi részesedés terhére, súlyos problémát jelentett a rendszeres jövedelem hiánya is. A tagok érdeke azt kívánta, hogy a hagyományosan terményrészesedésért végzett munkákat a tsz ne munkaegységben számolja el, hanem - függetlenül a tsz zárszámadásától - a termény meghatározott részét kapják. A részesművelést a hivatalos szervek alapszabály-ellenesnek tartották, de a tsz-ek vezetése, ha más-ként nem tudta a tagság munkaerejét biztosítani, kénytelen volt engedélyezni.

Mivel a háztáji termelés haszna szinte teljesen a termelőé volt és jövedelmének nagy része ebből származott, a tsz-tagok arra törekedtek, hogy a megengedettnél nagyobb háztáji gazdálkodást folytassanak; 1/2-3/4, majd 1953-tól 1 kat. holdnál nagyobb földterületet műveljenek meg, és az előírtnál több haszonállatot⁷⁷ és igavonó állatot is tartsanak. A közvetlen hasznot jelentő egyéni művelésű terület nagyságát a tsz-tagok olykor azzal is növelték, hogy mások

⁷⁵ VML. P. ir. 30. f. 61. 6. e. MB-ülés, 1956. február 20. Az 1955. júniusi KV határozat végrehajtásának tapasztalatai.

⁷⁶ Az ötvenes évek első felének szinte kizárólagos jellegű munkadíjazása a jellegükben és nehézségi fokukban különböző munkafolyamatok munkaegységre való átszámításán alapult.

⁷⁷ A háztáji gazdaságban egy tehenet, egy növendékmarhát, egy kocát a szaporulatával, öt juhot vagy kecskét és korlátlan számú baromfit, házinyulat, méhet és a család szükségletéhez mérten egy-két hizósértést lehetett tartani. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek alapszabálya. 1951. 4.

nevéen béreltek földet és azt a közöstől külön művelték meg. A tsz vezetése többnyire hallgatólagosan tudomásul vette a „túlméretezett” háztájt, a felettes szervek viszont visszaszorítását szorgalmazták.

A tagság oly mértékben kapcsolódott be a közös munkába, amelyen mértékben megélhetését az onnan származó jövedelemből biztosítottak látták. A tsz-tagok tsz-en kívüli – alapszabály-ellenes – munkavállalása a legelterjedtebb jövedelemkiegészítési mód volt. A téli időszakban ez megbocsátható „fegyelemsértésnek” számított. Mivel a tsz-ek ilyenkor amúgy sem tudtak munkát biztosítani tagjaiknak, eltűrték, hogy tagjaik az erdőgazdaságban vagy üzemekben keressenek ideiglenesen munkát.⁷⁸

Nagyobb feszültségeket okozott a tavaszi-nyári munkacsúcsok idején történő munkavállalás. Az egyéni gazdaságokban ilyenkor tisztességes napszámmért lehetett munkát vállalni, különösen a Balaton környéki szőlőkben adódott erre lehetőség. A tapolcai járási tanács mezőgazdasági osztálya „alattomos... kulák és klerikális mesterkedések” nyomát vélte felfedezni abban, hogy Balatoncsicsón az egyéni gazdák magas napszámbért és bort adtak a szőlőmunkákért, ami elvonta a tsz-tagokat a csoport szőlőjében végzendő munkától.⁷⁹ A tsz-ek munkaerőgondjait azonban nem csupán a tagok „laza munkafegyelme” okozta, hanem az is, hogy az állami gazdaságok mellett a tsz-eknek kellett megművelniük az egyre növekvő állami tartalék földeket is.

Az 1952. évi rossz termés után a tsz-ek többsége még a korábbi alacsony szinten sem tudta tagjai megélhetését biztosítani, ezért egyre nagyobb számban hagyták el a mezőgazdaságot, köztük elsősorban az agrárproletárokból alakult tsz-ek tagsága,⁸⁰ és kerestek munkát az ipárban. A tsz-ek 1953-as bomlása igazából már 1952 őszén érelődött. A rendeletek szerint az állami vállalatoknak vissza kellett irányítaniuk az engedély nélkül eltávozott tsz-tagokat.⁸¹ A tsz-ek megtartásában érdekelt erők mindent megtettek annak érdekében, hogy a nagy nehezen beszervezett tagok elvándorlását megakadályozzák, de fellépésük csak akkor volt sikeres, ha a rivális üzemnek vagy bányának nem volt szüksége munkaerőre. Az „egyre magasabbra emelt terv teljesítése érdekében a vállalatok a munkáslétszám lehető leggyorsabb növelésére törekedtek, s ezért hajlandók voltak akár tömegesen is felvenni azokat a munkásokat, akik előző munkahelyüket engedély nélkül hagyták el.”⁸² A várpalotai szénbányák toborzói a pétérdői tszcs egy részét 1951 telén „elcsalták”, és bár „...szerződésük csak tavaszig szólt, a bánya nem engedte őket vissza”.⁸³ A veszprémi járási tanács

⁷⁸ VML. XXIII. 16–I. H 816–2/1951. 1951. június 31.

⁷⁹ VML. XXIII. 16–I. H 816–2/1951. 1951. június 7. A tapolcai járási tanács mezőgazdasági osztályának jelentése a megyének.

⁸⁰ BELÉNYI GY. 1993. 42.

⁸¹ BELÉNYI GY. 1993. 38.

⁸² BELÉNYI GY. 1993. 21.

⁸³ VML. XXIII. 352. a. VB-ülés, 1952. május 23.

mezőgazdasági osztálya 1955 januárjában sem tudta elérni, hogy az iparba távozott tsz-tagokat visszarendeljék: „Azt válaszolják az illetékes vállalatok vezetői, hogy a volt tsz-tagok nem hajlandók visszamenni a tsz-be, úgy meg el nem küldheti, mert a termelés a bányában is fontos népgazdasági érdek.”⁸⁴

Összegzőként elmondható, hogy a Rákosi-korszak diktatórikus hatalmi gépezete a mezőgazdaság kollektivizálására irányuló szándékait nem tudta akadálytalanul megvalósítani. Ennek egyik legfőbb oka a paraszti társadalom ellenállásában keresendő, amelyet bár az érdekérvényesítés szinte valamennyi lehetőségétől megfosztottak, mégis képes volt – gyakran illegális, törvényekbe ütköző technikák segítségével – késleltetni, mérsékelni a központi akarat maradéktalan érvényre jutását. A hatalom és társadalom küzdelme – részben megváltozott körülmények között – 1956 után is tovább folyt.

1961-ben, a kollektivizálás befejezésekor úgy tűnt, hogy a hatalom teljes győzelmével zárultak le az „ötvenes évek”. A parasztság látszólag elfogadta a rákényszerített új rendet, hogy a társadalom többi rétegéhez hasonlóan bérmunkásként illeszkedjen be az egységes hierarchiába, de valójában az új formákon belül tovább folyt a ellenállás. A hatalom és az agrártársadalom közötti konfliktus azonban most már nem az üzemforma kérdésében éleződött ki, hanem annak eldöntésében, hogy milyen legyen az a nagyüzem, amely a volt parasztbirtokosok érdekeinek jobban megfelel, mint az ötvenes évek kolhozszerű tsz-ei.⁸⁵

RÖVIDÍTÉSEK

MOL = Magyar Országos Levéltár

276. f. 54. MDP KV Titkárság

276. f. 93. MDP KV Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Osztálya

288. f. 28. MSZMP KB Mezőgazdasági Osztály

VML = Veszprém Megyei Levéltár

Pártiratok (P. ir.) 30. f. MDP Veszprém Megyei Bizottsága, MB-ülés – a megyei pártbizottság ülése

XXIII.16-l. Veszprém Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály szövetkezeti csoport

XXIII. 352. a. Veszprémi Járási Tanács ülései

XXIII. 357. a. Veszprémi Járási Tanács Mezőgazdasági Osztály iktatott iratai

XXV. 151. Veszprém Megyei Főügyészség

⁸⁴ VML. XXIII. 357/a. 624–2/1955. A veszprémi járási tanács mezőgazdasági osztályának jelentése a megyének. 1955. május. 26.

⁸⁵ Lásd erről bővebben: VARGA ZS. 2001.⁸⁵ VML. XXIII. 352. a. VB-ülés, 1952. május. 23.

IRODALOM

A termelészövetkezetek alapszabálya (a 18. 010/1951. F. M. sz. rendelettel megállapított szöveg) Bp. 1951.

Albert Gábor

1983. Emelt fővel. Bp.

Az 1941. évi népszámlálás. 1. Foglalkozási adatok községek szerint. Bp. 1975.

Az 1949. évi népszámlálás. 8. A foglalkozási statisztika részletes eredményei. Bp. 1950.

Az 1949. évi népszámlálás. 9. Demográfiai eredmények Bp. 1950.

Balogh Sándor

1982. A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945–1947. Bp.

Belák Sándor–NEMES Kornélia

1973. A zalavári „Új Idők” Tsz története. In Termelészövetkezet-történeti tanulmányok II. Bp.

Belényi Gyula

1993. Munkaerő-gazdálkodási politika és a mezőgazdasági népesség iparba vándorlása az extenzív iparosítás kezdetén (1949–1953). In Belényi Gyula: A sztálini iparosítás emberi ára (1948–1956). Szeged

Beruházási adattár 1950–1971. Bp. 1973.

Donáth Ferenc

1969. Demokratikus földreform Magyarországon 1945–1947. Bp.

Erdmann Gyula

1992. Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956. Gyula

Gunst Péter

1987. A paraszti társadalom Magyarországon a két világháború között. Bp.

HALÁSZ Péter

1975. A termelészövetkezeti mozgalom története Apátfalván. Agrártörténeti tanulmányok 3. Bp.

MÁDAI Lajos

1946. A svábok földbirtokviszonyai Magyarországon, különös tekintettel a telepítésre. Bp.

MAGYAR Bálint

1986. Dunaapáti 1944–1958. I–III. Bp.

Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Bp., 1936.

MÁTYUS Aliz–TAUSZ Katalin

1984. Maga-ura parasztok és uradalmi cselédek. Bp.

MÁTYUS Aliz

1987. Hagyományok, perspektívák és vezetői stratégiák egy faluközösségben. In Mátyus Aliz: Pusztafalu. Bp. 83–97.

Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület II. Megyei adatok. Bp. 1971.

PETŐ Iván–SZAKÁCS Sándor

1985. A hazai gazdaság négy évtizedének története 1945–1985. I. Bp.

SOMLYAI Magda

1965. Az 1945-ös földreform. In Földreform 1945. Bp. 1–75.

SUKERÉK Lajosné

1970. Az MKP létrejötte és harca a hatalomért Veszprém megyében. In Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei IX. Veszprém 329–346.

TÓTH Ágnes

1993. Telepítések Magyarországon 1945 és 1948 között. Kecskemét

URBÁN László

1988. Az első négy termelőszövetkezeti város agrárpolitikai szerepe a kollektivizálás idején. In Tanulmányok a szocialista mezőgazdaság kialakulásáról. Bp. 61–141.

VARGA Zsuzsanna:

2001. Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Politikatörténeti füzetek XVIII. Bp.

Veszprém megye fontosabb statisztikai adatai 1952–1955. Veszprém 1956.

ZIELBAUER György

1989. Adatok és tények a magyarországi németiség történetéből 1945–49. Bp.

Peasant society and collectivization in Veszprém county (1948-1956)

GYÖNGYI FARKAS

Despite the widely held view that in dictatorships like the Rákosi-regime there could hardly be anything to hinder the central power in achieving its goals, according to historiographical findings Hungarian peasant society, deprived of legal forms of enforcing its interests was still able to resist, mostly by the means of illegal practices, those resolutions of the authority which hurt its interests. The author, analysing the collectivization in Veszprém county in the period 1948-56, tries to find the forms of self-defence applied by peasantry in the county, and also, the influence of local social and political circumstances on the success or failure of this self-defence.

A rendszerváltás hatása a magyarországi „gyógynövényügy” alakulására

WOHLNÉ NAGY ÁGOTA

A téma megközelítését elsődlegesen egyetlen példa, a Szilasmenti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet – mint legjellemzőbb és legjelentősebb termesztési egység – történetén keresztül végezzük.

A gyógynövények termesztése az 1960-as évek vége felé már komoly múlt-
ra tekinthetett vissza Magyarországon. Kiváló éghajlati adottságaink követ-
keztében a gyógynövények hatóanyag-tartalma igen kedvező. Termesztésük
időről időre a figyelem középpontjába került, hol jövedelemkiegészítő szere-
pük, hol kényszer szülte megoldás következtében, hol kifejezetten tudatosan,
a külföldi jó példát alapul véve. A filoxéravész következtében kieső szőlőterü-
letek helyére például sokszor valamilyen gyógynövényültetvény került. 1890-
ben Borsodi Miksa hívta föl a figyelmet a gyógynövények termesztésére. Saját
kísérletei igazolták ugyanis, hogy „hazánkban a legtöbb gyógynövény sikerrel
és nagy haszonnal kultiválható; annál inkább, mivel ez a termelési ág nálunk
még egészen parlagon hever”. 1909-ben Páter Béla irányításával létesült a ko-
lozsvári Kísérleti Gyógynövénytermesztő Telep, ahol elsősorban a vadon ter-
mők termesztésbe vételére folytak kísérletek. Ez volt az első ilyen jellegű intéz-
mény Európában. Feltétlenül említésre méltó Bittera Gyula munkássága, aki
francia mintára megteremtette a hazai illóolajipart, és létrehozta¹ a legendás ti-
hanyi levendulást. A trianoni szerződést követő területvesztések következté-
ben a korábbi gyógynövénytermő területek nagy része határainkon túlra ke-
rült, pl. Temes és Torontál jó minőségű kamillája, a felvidéki nagy mentaterü-
letek, stb. 1918-tól Darvas Ferenc szerkesztésével megindult a HERBA című
szaklap, ami a termesztést és gyűjtést segítette, s általános tájékoztatást adott.
1920-ban megkezdődött a beváltók és gyűjtők szervezett képzése. A II. világ-
háború alatt előtérbe került a teapótló szederlevél (Planta tea), az édesgyökér,
a rebarbara, a ricinus, a kutyabenge termesztése. 1958-ban létrejött Budakalá-
szon a Gyógynövény Kutató Intézet termesztési kísérleti gazdasága.

¹ MMgMK 1988–1989. 213., 217.

1920-ban 77 ha-on, az 1930-as években 4720 ha-on, az eddigi legkiemelkedőbb évben, 1978-ban 38 000 ha-on termesztettünk gyógynövényeket.² Egyel több érv a hazai termesztés mellett, hogy talajadottságaink nem mindegyik tesz lehetővé a szántóföldi növénytermesztést, ám számos igénytelen gyógynövényfaj ott is sikerrel termesztendő, ahol más nem maradna meg. A magyar gyógynövény ugyanolyan „hungarikum”, mint a paprika, a téliszalámi vagy a tokaji bor. Feltétlenül több figyelmet érdemelne.

GYÓGYNÖVÉNYTERMESZTÉS NAGYÜZEMI KERETEK KÖZÖTT

A klasszikus értelemben vett nagyüzemi gazdálkodás a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően az 1960-as évektől a rendszerváltásig meghatározó megnyilvánulási formája volt a hazai mezőgazdálkodásnak. A hozzávetőlegesen harminc évig működő rendszer lehetővé tette egy-egy ágazat teljes átalakítása után annak eldöntését, vajon beváltotta-e az átszervezés a hozzá fűzött reményeket, vagy megbukott a kolhoz típusú, központosított, nagyüzemi gazdálkodás. A két fő egység – az állami gazdaság és a termelőszövetkezet – számos rossz és jó példát mutatott. Mind az állami, mind a szövetkezeti típuson belül működött azonban nyereséges, mintaszerű, nemzetközi hírnevű üzem is. Gyógynövények vonatkozásában az előbbire a Daránypusztai (később Pélpusztai) ÁG, utóbbira a Szilasmenti MGT SZ kitűnő példa.

A Szilasmenti Egyesült Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1977. január 1-jén alakult meg a XVI. kerületi Aranykalász, a csömöri Haladás és a kerepesi Szilasmenti Mezőgazdasági Termelőszövetkezet egyesülésével. Az egyesülést a korra jellemző, minél nagyobb gazdálkodási egységeket kialakító törekvésen kívül területi és helyi adottságok is indokolták. Korábban mindhárom szövetkezetben más-más tevékenység volt meghatározó. A Szilasmenti Tsz-ben az 1960-as évek végén nagyüzemi termelésbe vontak különféle gyógynövényeket. 1971-ben megkezdte működését az illóolaj-lepárló, majd a zöldségszárító. Az Aranykalász a főváros lakosságát látta el. Kertészettel, péküzemmel, zöldségtisztító részleggel, betonelemgyártó és építőrészleggel rendelkezett. A Haladás Tsz elsődlegesen paradicsom és egyéb zöldségek termesztésével foglalkozott, de sóderbányákat is üzemeltetett. Az egyesülést valóban indokolta a három szövetkezet együttes – föld és állóeszköz-állomány – vagyoni helyzete, anyagi-műszaki felkészültsége, kitűnő szakember-ellátottsága. Közös céllá vált egy jól gazdálkodó, főváros közeli árutermelő gazdaság kialakítása. Az egyesült szövetkezet meghatározó tevékenysége, mely belföldön és külföldön egyaránt ismertté, keresetté tette, a gyógynövénytermesztés és az ahhoz kapcsolódó termékek előállítása volt.

² MMgMK 1988–1989. 226.

A „SZILAS”. MIÉRT ÉPPEN GYÓGYNÖVÉNY?

A kérdést dr. Sváb Jánosnének, a „Szilas” napjainkig meghatározó szakmai-szellemi vezéregyéniségének tettem föl. Sváb Jánosné, akit a szakma egyszerűen csak Judit néninek nevez, s a tsz-nek kül- és belföldön egyaránt szakmai megbecsülést és elismertséget, hírnevet szerzett, 1958-ban kezdte munkásságát – Tétényi Péter vezetése mellett – az akkor alakult budakalászi Gyógynövény Kutató Intézetben. A „Szilas”-nál 1970 óta dolgozott. Ekkor alakult ki – vezetésével – a gyógynövényprofil.³ „Termelőszövetkezetünket az ország legnagyobb gyógynövénytermesztő gazdaságaként ismerték. A gyógynövény gyűjtőfogalmába beleértem az illóolaj-tartalmú és a fűszernövényeket is. A hajdani szántóterület több mint 50%-a a nehezen művelhető kategóriába tartozik. Talaj- és domborzati adottságaira a gödöllői dombhát homokos, eróziós károk-kak kitett területei jellemzőek. A lejtős területek melletti sík táblák zöme sekély termőrétegű, rossz vízgazdálkodású, homokos talajú, sóderes-kavicsos altalajú. Humuszban gazdag réti talajok csak a gazdaságot végigkísérő Szilas-patak völgyében található. A földterület minősége így jóval a magyarországi átlag alatt van. Ilyen körülmények között szükséges volt olyan profil kialakítása, amely a kedvezőtlen természeti adottságok mellett is gazdaságos. Így került előtérbe a gyógynövények termesztése, amelyek között sok igénytelen, szárazságtűrő, kopáros területek hasznosítására alkalmas kultúrát tartunk számon. Az 1970-es években e növények vegyszeres gyomirtása és gépesített termesztése is megoldódott, s ez lehetővé tette a nagyüzemi termesztést” – idézte hajdani írásából Sváb Jánosné.⁴ Innen minden fontos további adat is megtudható: az első évek útkeresése után az ún. I. kerületben 500–700 ha-os gyógynövénytermesztés alakult ki. Az egyesülés után ez a terület 1550 ha körülire nőtt, melynek végleges nagysága 2000 ha lett. 1978-ban lényeges változást jelentett, hogy a Kozmetikai és Háztartásvegyipari Vállalat megszüntette és a Szilasmenti Termelőszövetkezetnek adta át az illóolajnövények termesztésével foglalkozó ágazatát (1. táblázat).

A legfontosabb termesztett növények a fűszermagvak (édeskömény, konyhakömény, fehérmustár, kapor), a kamilla, izsóp, levendula, orvosi zsálya, muskotályzsálya, angelika és a lestyán voltak. Ezek közül is kiemelkedik a kamilla, amit legalább 150 ha-on, vagy ennél nagyobb felületen termesztettek. Mind nagyüzemi termesztéstechnológiáját, mind az ehhez használatos gépeket helyben fejlesztették ki. A betakarítógépek tervezését és kivitelezését is itt végezték. (1. kép) A „Szilas” sikerének egyik titka az üzemben belüli termelő- és feldolgozó vertikum folyamatos bővítése, fejlesztése.

³ Dr. SVÁB Jánosné szóbeli közlése. Itt mondok köszönetet a tanulmány megírásában nyújtott segítségéért, s hogy lehetővé tette a tulajdonában lévő archív fotók reproduszását. Szívességéből a Magyar Mezőgazdasági Múzeum adattára 55 db, Szilasmenti MGT SZ-re vonatkozó felvétellel gyarapodott.

⁴ Szilasmenti termékek. Információs kiadvány. 1980. 3.

A KAMILLA

A legnépszerűbb gyógynövény termesztése és feldolgozása természetesen a Szilasmenti MGT SZ-ben is nagy szerepet kapott. Magyarország kamillatermésének legnagyobb része (300-600 tonna) a Tisza és a Körösök vidéki szikes területeken vadon termő állomány begyűjtéséből származik. Ennek ellenére a termesztett kamilla sem elhanyagolható. Az előző évtizedekben több gyógyszer-, illetve kozmetikai ipari feldolgozó különös figyelmet fordított a kamillalaj összetételére, gyulladásgátló, illetve görcsoldó alkotóelemeire. Ezek egyike a matricin, amely a lepárlás során kék színű kamazulén alakul, valamint a görcsoldó hatású bizabolol. Ez a kereslet indította el a kamilla illóolaj-tartalmának és összetételének vizsgálatát, és a kívánt összetevők dúsítására irányuló nemesítési munkákat. A vadon termő kamilla kamazuléntartalma alacsony, így a nemesítés ennek megnövelésére irányult. 1970-ben állami elismerést nyert a BK 2 poliploid és a Soroksári 40-es diploid fajta. Mindkettő illóolajában 2-3 szoros a kamazulén mennyisége a vadon termőéhez viszonyítva. Az eredeti elgondolás szerint a nemesített fajta vetőmagjával feldúsították volna a vadon termő területeket, és ezzel a vadon termő kamilla hatóanyag-összetételét értékesebbé tették volna. A várt siker elmaradt, így sürgető feladat lett a kamilla termesztéstechnológiájának kidolgozása.

Az első kísérletek után a hazai üzemi termesztés 10 ha-on indult, 1970-ben. Kezdetben még a Szilasmenti Tsz-ben is a hagyományos kamillafésűs betakarítási módszert (2. kép) alkalmazták, majd fokozatosan tértek át a gépesített termesztési, betakarítási eljárásokra. A tsz által kifejlesztett kamillabetakarító kombájnt az Országos Találmányi Hivatal CP néven szabadalmazta. A feldolgozás további fázisait is gépesítették; először különleges rostákkal tisztították, majd szárítóüzembe vitték a kamillát. A felhasználástól függően meleg levegős műszáritóval vagy TSZP berendezéssel történt a szárítás.⁵

A kiváló beltartalmi értékek mellett a termesztett kamilla egy szempontból nem versenyképes a gyűjtött kamillával: szárított virágja könnyen porlad, morzsálódik, míg a gyűjtötté száraz állapotban is tetszetősen egyben marad.

A Szilasmenti Tsz kamillakészítményei ismertek és keresettek voltak az 1980-as években. Ekkor több mint 280 ha-on termeltek kamillát. A BK 2 mellett a „Degumil” fajta volt a legnépszerűbb.⁶ A Kamillacsepp fertőtlenítő hatású, gyulladásgátló szerként ismert. Hajápoláshoz, teakészítéshez is ajánlották. A sikeres gyártás és a nyereség titka a helyben történt előállítás volt.

⁵ Kertészet és szőlészet 2002. 10. 4-5.

⁶ MMgMK 1986-1987. 183.

SIKERES SZILAS-TERMÉKEK

Ugyancsak az 1980-as években az egyéb, helyben termesztett gyógynövényekből készített termékek közül szintén jó néhány forgalomba került. A teljesség igénye nélkül álljon itt ezek közül néhány.

Egyike a legismertebbeknek a Paprikaszesz. Ez a termék többszörösen is sikeresnek mondható, hiszen a paprika egyébként is híres fűszer- és gyógynövénynek számít Magyarországon. A belőle készült termék iránti bizalom lassan fél évezrede megalapozott itt nálunk. A Paprikaszesz bedörzsölőszer, mely fokozza az izomzat teljesítőképességét, csökkenti az izomfáradtság érzetét, javítja a vérellátást.

Az Izsóp lábszesz a bőr felületén bárhol alkalmazható, gombásodást gátló szer. A Mentacsepp a száj és torok korszerű háziszere volt, ugyanígy a Kakukfűcsepp is. A Zsályacseppről ez idő tájt azt írták, hogy olyan sikeres, hogy nem győznek eleget előállítani belőle a kevés alapanyag miatt.

A virágzó izsóptáblák egyébként a legszebb látványt nyújtották: a kerepesi dombokon már messziről láthattuk a tarka – fehér, rózsaszín, lila, kék – ültetvényt. Ugyanolyan idegenforgalmi nevezetességnek számított, mint pl. a budapesti Várház körüti (akkor Tolbuchin körút) nagycsarnok. Külföldi delegációk hivatalos „látványosság” programjába gyakran iktatták be a Szilas gyógynövényültetvényeinek megtekintését. Ez idő tájt a legsikeresebb időszakát élte a tsz. A korszerű lepárlóüzem, az erős géppark, a tagok és dolgozók számára szervezett kulturális programok mind ezt támasztották alá. (3–5. kép)

Az aroma-előállítás a tsz legdinamikusabban fejlődő ágazata volt. Az 1980-as években az import biztosítása országos szinten gyakran akadozott. Ezt a hiányt felismerve, az ágazatban import alapanyagokból és hazai illóolajokból kiváló minőségű íz- és zamatjavító aromákat állítottak elő a magyar édesipar és likőripar számára. Az állományjavító termék keresett cikk volt a cukrászatok sütemény- és fagylalt-előállítói között. A takarmányaromák állati tápokba keverve megnövelték a beltartalmi értékek hasznosulását. Az eleinte a gyógynövény-főágazat részeként működő ágazat az 1980-as évek közepén önálló ágazattá lépett elő. Közép- és Kelet-Európa legnagyobb aromaüzemének építését viszont már hitelekkel finanszírozta a tsz. A hitelek ekkor már előrevetíthették volna egy későbbi lehetséges problémásor felbukkanását, de a jól működő tsz felbomlására csak a rendszerváltást követően került sor.

A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSA A TSZ-RE

Sokévi sikeres gazdálkodás után a Szilasmenti MGT SZ 1992. május 15-én csődöt jelentett.⁷ Egyszerű lenne arra gondolni, hogy belső okokból, rossz vezetői döntések eredményeképpen jutott idáig a tsz, ám országosan általános jelenségről van szó. A tsz csődhelyzetet előidéző okát helyi szinten főként az önfinanszírozó képesség romlásában kell keresni. Ebben több tényező együttesen játszott közre. Ezek közül az alábbiak a leglényegesebbek:

Az árbevételek késedelmessége. Mit kell ezen értenünk? Az előállított termékek száma több száz volt. A készletszint az árbevételhez képest mindig magas volt, szemben a készletforgások sebességével. A nagymértékű készletlektótttság miatt a tsz gyakran kénytelen volt rövid lejáratú hiteleket fölvenni a pénzügyi egyenleg javítása érdekében. Az 1991-es év volt az utolsó, amelyben az árbevétel egyenlege még pozitív volt. A tsz történetét feldolgozó, 1998-as diplomadolgozat valószínűsíti, hogy az éveken át tartó sikeres gazdálkodás idézte elő a tsz vezetésének „figyelmetlenségét”. A szervezetlen készletgazdálkodásnak köszönhetően folyamatosan 300-400 millió Ft volt a raktárkészlet. Így történhetett, hogy a csődöt megelőző évben az alapanyag-vásárlásokhoz 100 milliós nagyságrendű „készletfinanszírozó” hiteleket kellett felvenni. A pénzügyi összeomlás előtt a hitelek visszafizetését csak újabb hitelekből tudta fedezni a tsz. A bérék, prémiumok és célprémiumok fizetése is rövid lejáratú hitelekből történt.

Ezzel egyidejűleg a termelési költségek növekedésével is számolni kellett, amire a fedezetet szintén hitelek útján lehetett csak előteremteni.

Az 1980-as évek végén számos külföldi termék közvetlen piaci megjelenésére került sor. A sikeres Szilas-termékek (gyógykozmetikumok, illóolajok, aromatermékek, élelmiszer-ipari produktumok stb.) eladhatósága ezáltal lényegesen csökkent.

Általános, országos szinten a tsz-ek felbomlása politikai okokra vezethető vissza elsődlegesen. Az 1990-es szemlélet szerint a legfontosabb feladat a föld magántulajdonának helyreállítása, a kárpótlás volt. Ahelyett, hogy a mezőgazdaság minden részletét figyelembe vették volna (munkaerő foglalkoztatás, élelmiszer-termelő képesség, hozzájárulás a nemzeti össztermékhez stb.), csak a föld tulajdonjogát célozták az 1947. évi tulajdonviszonyoknak megfelelően visszaállítani. Ez volt a reprivatizáció. Sokak szerint a termőföld tulajdonreformját, azaz a privatizációt kellett volna végrehajtani. Ez az eljárás mindenképpen hosszabb előkészítést és hosszabb lebonyolítást jelentett volna, mint a reprivatizáció. A kárpótlási törvényről szóló 1991. évi XXV. törvény inkább politikai tartalommal bírt, mint gazdaságival. E törvény megalkotásakor az egyetlen fontos szempont az előző rendszertől való teljes elhatárolódás volt.

Mit jelentett a kárpótlási törvény? A törvény előírta, hogy a szövetkezetek

⁷ A témával részletesen foglalkozik ERŐS Gergely 1998-as diplomadolgozata. A továbbiakban közölt adatok ebből a forrásból származnak.

használatában és tulajdonában lévő (aranykoronával bíró) földterületeket különféle alapokba kell helyezni. Kárpótlási alapba került az összes földterület aranykorona értékének 50%-a. Ezeket a földingatlanokat a kárpótlási jeggyel rendelkezők szerezhették meg, nyilvános árveréseken. A kárpótlási törvény egy sajátos, ingyenes földtulajdon-szerzési jogcímet is tartalmazott. Ez volt a juttatás. Maximális mértéke 30 AK/tag volt. Ezek a földterületek képezték a tagi alapot. Részarányalapba kerültek azok a földterületek, amelyeket a szövetkezetek alapításakor a tagok vittek a közösbe. A kárpótlási törvény végrehajtásával megfosztották a szövetkezeteket az alapvető, speciális termelőeszköztől, a termőföldtől. A szövetkezeti közös vagyonban ugyanis csak minimális mennyiségű, AK érték nélküli, belterületi földingatlan maradhatott. A szövetkezetekre általánosan igaz, így a Szilasmenti MGTSZ-re is, hogy a reprivatizáció nem segítette, inkább gátolta a magyar mezőgazdaság válságból való kibontakozásának esélyeit. Ráadásul a rendszerváltást követően a keleti piacok elvesztése és a nyugati piacokon tapasztalható keresletcsökkenés nyíltá tette a hazai túltermelési válságot.

A csőd bekövetkeztének tehát belső és külső oka egyaránt volt. Mi történt ezután?

AZ ÁTALAKULÁS UTÁN

Az 1992. évi I. törvény értelmében a szövetkezeteknek 1992. december 31-ig dönteniük kellett további sorsukról. Így egyesülhettek, szétválhattak, átalakulhattak vagy megszűnhettek. A régi gazdálkodási formák fenntartása az új helyzetben lehetetlen volt. A tagság az átalakulás mellett döntött, új típusú szövetkezetté alakult Szilas Mezőgazdasági és Ipari Szövetkezet, röviden Szilas Szövetkezet néven. A tsz igazgatósága az új helyzethez illően döntést hozott, melynek értelmében a termelőtevékenységet megszüntették, a régi főágazatokból, ágazatokból korlátolt felelősségű társaságokat hoztak létre. Az adósságállományt a megmaradt szövetkezeti vagyon részleges értékesítéséből rendezték. Az 1993-as közgyűlés elfogadta a szövetkezet stabilizációs programját, és határozat született arra, hogy a Szilas Szövetkezet hat fővel vagyongazdálkodási formában fog tovább működni. 1994-től hétéves futamidejű reorganizációs hitelt vettek fel a volt szövetkezeti tagokból alakult társaságok, melyből szövetkezeti vagyontárgyakat vásároltak. E korlátolt felelősségű társaságok között található pl. a Silanus, a Szilas-Consult, a Szilas-Agrár, a Farmtech stb. Név szerint feltétlenül megemlítendő az extrakciós ágazatot megvásárló német Döhler cég, valamint a kerepesi drogüzemet átvevő Rózsahegyi Gyógy- és Fűszernövény Forgalmazó Kft. Összesen tizenhárom „utód” cég alakult a régi tsz helyett. A különböző ki-

válások, adásvételek nyomon követése a jelen tanulmány célját tekintve indokolatlan lenne. Joggal tehetjük fel a kérdést: nos, mi ebből a tanulság? Miért szükséges egy rendszerváltás következtében országos szinten jelentkező problémakör, nevezetesen a termelőszövetkezetek sorozatos felbomlása, illetve átalakulása körül elidőzni, miért kell mindezt egy mezőgazdasági múzeumi tanulmánykötetben tárgyalni? A válasz kézenfekvő és nagyon egyszerű. A múzeum célja és feladata mindannak bemutatása, ami a gazdaközönségre érdekel és haszonnal bír. Az alapító Darányi Ignác szavai máig ható érvényűek. Nemcsak a pozitívumok kiemelése és bemutatása a feladat, hanem a dolgok utólagos elemzése, elejétől a végéig tartó szintézise komoly segítséget jelenthet abban, hogy tanuljunk belőle, hogy bizonyos idő távlatából visszatekintve ártékeljünk egyes dolgokat. Könnyebb észrevenni, mit kellett volna csinálni, és mit nem kellett volna. A belső problémák talán rendszerváltás nélkül is (azaz külső problémák nélkül) csődhöz vezettek volna. Ugyanígy, belső probléma nélkül működő kiváló szövetkezet is megsínylette volna a rendszerváltás következtében előállt reprivatizációs, kárpótlásos helyzetet. Olyan döntés, ami a rendszerváltáskor mindenki számára „bölcshatóság” lett volna, nem létezik, s ennek megítélése szintén nem e tanulmány dolga. A múzeum szemlél, olykor értékel és főleg bemutat. Elsősorban kiállításokon, másodsorban publikációkban. A Szilasmenti MGT SZ a Magyar Mezőgazdasági Múzeum 1989-ben megnyílt kertészeti kiállításában igen előkelő helyet kapott, a híres izsóppülvetvény fotója a látogatókat gyönyörködtette. Számos kiállítást a tsz által adományozott növényanyaggal díszítettünk. A szemlélő múzeum sajnálattal vette tudomásul, hogy egy évekig jól működő szövetkezet felbomlott. Értékelésében úgy véli, hogy a jövőre nézve tanulságul szolgálhat a sajnálatos esemény. Mivel országos jelenségről van szó, a tsz-t, mint a történet esetleges előidézőjét nem marasztalhatja el. És végül, a múzeum idővel bemutatja a hungarikumok között a híres magyar gyógynövényeket. Ezek a gyógynövények visszatalálnak a már jól bevált termőhelyekre, s a napjainkban újból erősen formálódó, átalakuló „gyógynövényügy” – ezúttal a közelgő EU-csatlakozás kapcsán – újból jó irányba tart. A múzeum ebben bíz.

A Szilasmenti MGT SZ gyógynövénytermő és termeltetett területei 1970–1979

Termelési mód	Mégművelt terület (ha)									
	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Saját gazdaságban	42	323	575	587	723	639	629	798	1535	1539
Környező gazdaságok szerződéses területe						39	298	197	534	624
KHV-tól átvett szerződéses területek									327	36
Összesen						678	927	995	2396	2532

Forrás: Szilasmenti termékek. Információs kiadvány, 1980

RÖVIDÍTÉSEK

MMgMK = A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei

IRODALOM

ERŐS Gergely

1998. Szilas Szövetkezet: „Kiváló Szövetkezet”-től a felszámolásig. Diplomadolgozat. Gyöngyös

1980. Szilasmenti termékek. Információs kiadvány

SVÁB Jánosné

2002. Sziktúró kamilla. Kertészet és Szőlészet

WOHLNÉ Nagy Ágota

1988–1989. A gyógynövénytermesztés története Magyarországon a XX. században. MMgMK

WOHLNÉ Nagy Ágota

1986–1987. A kamilla Magyarországon a XX. században. MMgMK

The Effect of the Change of Regime (1990) on the Development of the "Matter of Herbs" in Hungary

ÁGOTA WOHLNÉ NAGY

The effect of the change of regime on the development of the matter of herbs is presented by means of Szilasmenti Farmers' Agricultural Co-operative (MGTSZ). The production of herbs in Hungary goes back to the past. In the 1920s herbs were already planted in an organized form. In the 1960s the farmers' agricultural co-operatives came into existence in Hungary. Szilasmenti was the most famous co-operative which became specialized to planting herbs. It was recognized that euryoecic herbs much in demand can be raised successfully on soil of bad quality, which was not suitable for planting cereals and other field crops. The success of the farmers' agricultural co-operatives lay not only in the plants which were chosen but also in the elaboration, i.e. various products were made of herbs on the spot which were successful and wanted for many years. The change of regime in 1990 forced the most agricultural co-operatives to make changes by turning to reprivatization and compensation methods. The study presents not only the pressure of outer circumstances but also the inner problems which contributed to the disintegration of the agricultural co-operatives. As a member of the EU we must rely on our national treasure, the Hungarian herbs of excellent quality. The technology of their production is mostly well elaborated and recognized. Szilasmenti Farmers' Agricultural Co-operative played a very important role in this for decades.

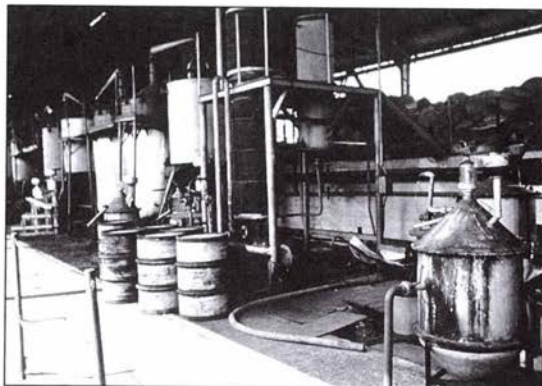

1. Munkában a kamillakombájn. (A képek forrása itt és a továbbiakban: dr. Sváb Jánosné magánarchívuma.)

2. Betakarítás kamillafésűvel

3. A tsz lepárló üzeme

4. Tsz kirándulás Lengyelországba

5. A tsz gépparkja

A hazai baromfiorvoslás és -egészségügy története a II. világháború után a nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásáig

SZOVÁTAY ADRIENNE

A baromfitenyésztésben a második világháborút követő években még a kisüzemi, főleg külterjes tartásmód volt uralkodó. A mezőgazdaság keretében a baromfitenyésztés fejlesztésére hozott központi intézkedések a baromfiorvos-tan és -egészségügy fejlődésére is kedvezően hatottak.

BAROMFI-ORVOSTANI SZAKOKTATÁS ÉS KUTATÁS

Az állatorvosképzésben a baromfi-orvostani ismeretek a szaktárgyak szerves részét alkották. Az állatorvosok továbbképzésének feladatát az 1878. évi alapítástól kezdve az Állatorvosok Lapja, 1946-tól a Magyar Állatorvosok Lapja látta el. Továbbképző előadásokat a gyakorló állatorvosok részére a szakszervezet (MEDOSZ) rendezett.¹ Az utóbbinak 1959-ben megalakult a baromfi-egészségügyi szakcsoportja, amely a szakismeretek továbbadásának nagy tekintélyű fórumává fejlődött.

Az agrárszakoktatás céljára készült baromfitenyésztési könyvek egyaránt tartalmazták a legszükségesebb baromfi-orvostani és -egészségtani ismereteket. A tudományos ismeretterjesztést a Baromfiipar és Baromfitenyésztés c. lapban megjelent számos szakközlemény szolgált (lásd az irodalomjegyzéket).

A baromfi-orvostani kutatóhelyek központja a 4272/1949. (208.) MT sz. rendelet és a 15034/1949. (XI. 26.) FM sz. rendelet alapján létesült Állat-egészségügyi Kutató Intézet lett. Első igazgatója Csontos József, aki Bamberger Károly, Derzsy Domokos, Kakuk Tibor közreműködésével végzett baromfi-orvostani kutatásokat. Jelentős kutatómunka folyt még az Agrártudományi Egyetem Állatorvos-tudományi Kara (1952-től egyetemi jellegű főiskola) tan-székein, az állat-egészségügyi és az oltóanyag-termelő intézetekben, valamint az oltóanyag-ellenőrző intézetben.²

¹ SZÉP I. 1993. 43, 569.

² MÉSZÁROS J. 1960. 167–169.

BAROMFIBETEGSÉGEK ELLENI VÉDEKEZÉS

Nem fertőző betegségek

A háború utáni években a baromfifajok élettanáról és kórtanáról az ismeretek jelentősen bővültek.

A belgyógyászatban tárgyalt szervi betegségek köréből ismertették az egyszerű szájhurutot, a begyhurutot, a begy eltömődését, a kavicschiány-betegséget, a bélhurutot, a bélsárpangást, valamint a hõgutát és a bőrfüggelékek megfagyását. Az anyagforgalmi betegségek közül ismert volt a köszvény ízületi és zsigeri alakja, az angolkór és a csontlágyulás, a tollcsipkedés, a tojásevés, a kannibalizmus (egymásnak vérző sebek okozása), a lesóványodás és az elhízás, a táplálkozási eredetű vérszegénység és a mérgező halolaj okozta májelfajulás. Az elfagyott taraj és környéke bőrét 5%-os cinkkenõccsel fedik be. Tollcsipkedés esetén a sérült bőrnek 1 rész fenyőfakátrány és 4 rész lenolaj keverékével való bedörzsölését, majd a tollevést okozó hiányok pótlására kőszénpor-nak és fahamunak eleségbe való keverését ajánlották.³

A hiánybetegségek közül a mangánhiány (íncsuszamlás, perosis), valamint a B₂-vitamin hiánya (görbeujj-betegség) jelentett gondot. A kokcidiózis ellen adagolt szulfonamidok a bélflóra pusztítása útján B- és K-vitamin-hiányt okoztak. Az avasodó csukamájolaj, húsliszt és tepertőliszt peroxidtartalma E-vitamin-hiányt és ezzel csibékben agylágyulást (encephalomalacia) okozott. Az agylágyulás megelőzésére a zsíros takarmányokba antioxidáns E- és A-vitamin keverését javasolták, sőt a takarmány felét kitevő kukorica etetésével meg is lehetett szüntetni, mivel az utóbbi természetes antioxidánst tartalmaz.⁴

Mérgezést okoztak a különféle növények, a növényvédõ, fakonzerváló, ragadozó- és rágcsálóirtó, valamint a fertõtlenítõszerek, pl. takarmánykiegészítõvel történt elcserélés következtében. A túladagolt gyógyszerek, az ólom-sörét elfogyasztása kavics helyett, a falról lecsipegetett salétrom, az anyarozs (*Claviceps purpurea*) gombatoxinjával fertõzött ocsú (gabonatörmelék) és vízhiány esetén a sok könyhasó szintén mérgeztek.⁵ A mérgező csalétket vagy a megmérgeződött rovarokat elfogyasztó kutya, macska és sertés hányadékának felvétele után főleg tyúkok és kacsák estek ún. láncolt mérgezésnek áldozatul. A csibenevelõ helyiségeket kezdetben fekvőkéménnyel fûtötték, s a tûztere ajtaja a szabadban, féltetõ alatt nyílt, amelyekben a fekvőkémények rossz szigetelése miatt a szén-monoxid-mérgezés okozott elhullást.

A baromfiban elõforduló sebészeti betegségek körében talpgyulladást, láb-töréseket, sebeket és vérzéseket írtak le.⁶ A sebeket környékük benzines meg-

³ MANNINGER R.-MÓCSY J. 1956. 6 – 563. CSUKÁS Z. 1955. 293–300. BÁLDY B. 1954. 260–262.

⁴ KAKUK T. 1960. 184–194. PROHÁSZKA L. 1960. 193. 194. 405–410.

⁵ BÁLDY B. 1954. 122. 262. CSUKÁS Z. 1955. 295. MANNINGER R.-MÓCSY J. 1956. 640. KAKUK T. 1954. 139.

⁶ BÁLDY B. 1954. 261–266. SZAJKÓ L.-WETTSTEIN F. 1954. 350. TÓTH P. 1956. 354.

tisztítása után Ultraseptyl-Urea sebhintőporral szórták be. Az erős vérzés csillapítására a vattára cseppentett vas-kloriddal végzett ecsetelés vált be. A műtétek közül a begymetszés, a szárnyacsonkítás és a szárnyideg (orsóideg) kimetszése fordult elő. Utóbbit 5-6 hetes csirkéken hajtották végre.

A baromfifajok szaporodásbiológiája körében, gazdasági érdekből a hím ivarú állatok ivartalanítását, a kappanozást műtéttel (herélés) és nőihormon-(ösztrogén-) készítménnyel végezték. Hormonális kappanozás céljából előbb stilbentartalmú tablettát varrtak a nyak bőre alá, később a Syntestrin-injekció 2 mg hatóanyagát izomba fecskendezték. A hormonkészítmények termelési célú felhasználása (kappanozásra, kotlásról való leszoktatásra) még nem volt tilos a tárgyalt időszakban.⁷

A baromfifajokat a XX. század közepe óta mesterséges termékenyítés útján is szaporítják. A tojópulykák taposási sérüléseit csak a mesterséges ondóvétel és termékenyítés segítségével lehetett kiküszöbölni. A mesterséges termékenyítés – a többi állatfajhoz hasonlóan – szorosan összefügg a fejlett szintű állattenyésztéssel, a törzskönyvezéssel. A kisszámú, gondosan szelektált, nagy tenyészértékű bakpulyka nemesítő hatása ezzel széles körben érvényesül, valamint a fedeztetés útján terjedő fertőző betegségek nem terjednek tovább.⁸ A tojó petevezetőjének megbetegedései közé sorolták a tojásrekedést és a hasüregbe történő tojásrakást, a petevezető előesését és gyulladását, valamint a sziktömlő késedelmes visszaalakulása esetén bekövetkező gyulladását. (A csírákorongból fejlődő, egészséges csibe kikelésekor az addigi táplálékot jelentő sziktömlő ugyanis teljesen visszaalakul.)⁹ A tojástermelést jelentősen csökkentő, kotlási időszakok megrövidítésére (kotlásleszoktatás) egyrészt ösztrogénkészítményeket, másrészt erős, stresszt kiváltó tényezőket (hideg víz, áramútés, éheztetés, szomjaztatás stb.) használtak.¹⁰

Fertőző betegségek

Vírusos betegségek. E járványok közül elsősorban a baromfipestis pusztított. Megelőző védőoltására szolgált a H-vakcina és a gyógyításra alkalmas szérum, amelyet a 109.389/1947. FM utasítás alapján a Phylaxia Állami Oltóanyagtermelő Intézet állított elő. Az intézet az állami oltóanyag-termelő intézetek összevonásával jött létre 1948-ban, amelynek 1950-ben felépült új központja ma is működik. Az évtized végére gyakorlatilag megszűnt a baromfipestis-járvány, mivel 1951-ben országosan elrendelték az évenkénti H-vakcinázást, amelyet 1956 után a háztájiban tartott, 6 hetes csibék B₁-vakcinával (csibevakcinával) történő itatásával egészítették ki. Az oltási reakcióktól (idegbénulás,

⁷ TAMÁS L.–FELLNER F. 1960. 225. 378. TÓTH–BARANYI I. 1957. 117–120.

⁸ WETTSTEIN F. 1958. 8–11. KOPLIKNÉ KOVÁCS É. 1960. 160–163.10.

⁹ CSUKÁS Z. 1955. 297. HAJÓS I.–HODOSY J. 1955. 37.

¹⁰ BEKE L.–LACZA B. 1954. 21. 51–54. SZAJKÓ L.–WETTSTEIN F. 1954. 97.

tojáscsökkenés) tartva azonban sokan elrejtették az oltás elől baromfiállományaik egy részét. Az oltásokat a körzetvezető állatorvosok irányítása alatt oltási csoportokba (brigádokba) szerveződött állatorvostan-hallgatók és falusi, ún. laikus oltók végezték.

A baromfiipari gyűjtőtelepeken kezdetben szimultán módon, vagyis egyidejűleg H-vakcinával és szérummal oltottak, hogy a fertőzött egyedekben keringő „utcai”, vad vírust a szérumban levő ellenanyagok lekössék, és közben a H-vakcina vírusa kb. 2 hét alatt kialakíthassa a közel 1 évig tartó védettséget. Az egyéb nagyüzemekben 1960-tól az L-vakcinát a 2 hetesnél fiatalabb csibékben ivóvízben, a 2-8 heteseknek permetködben adták, viszont a 12 hetes korúakat H-vakcinával oltották.¹¹ (1. ábra)

A baromfihimlő kártételével a mostoha tartási körülmények és az oltóanyagok kis hatékonysága miatt az 1950-es években még számolni kellett. Helyes tartásmód esetén a baromfihimlő elleni vakcina fiatal tyúkokban és galambállományokban, míg a pulykahimlő elleni vakcina pulyka- és tyúkállományokban megfelelő immunitást hozott létre.¹²

Észlelték már a tyúk fertőző gége- és légcsőgyulladását.¹³ A vérképzőszervi betegséget okozó, baromfileucosis-sarcoma csoportba tartozó vírusok leggyakrabban nyiroksejtes vagy kötőszövetes daganatokat idéztek elő.^{14, 15} A gamma-herpeszvírus által okozott Marek-féle betegség daganatos vagy idegbénulásos formában jelentkezett. Ennek a betegségnek a terjedését később a tojások fertőtlenítésével, a betegségtől mentes tenyészállományok tojásainak elkülönített keltetésével és a csibék zárt telepen vagy udvaron való felnevelésével akadályozták meg.¹⁶ (1. kép)

Baktériumos betegségek. E betegségek közül a baromfikolera a kistermelői udvarok és a még kezdetlegesen működő nagyüzemi telepek egymással érintkező állományaiban hatalmas járványokat okozott. Vakcinázással legfeljebb 4 hétig tartó, nagyon mérsékelt védettséget sikerült kialakítani. A betegség jelentkezésekor szulfonamidok (Ultraseptyl, 1951) etetésével vagy befecskendezésével, majd oxitetraaciklin-készítmények (Tetran pulvis A. U. V. 1958 és Tetran inj. A. U. V. 1960) lehetővé tették a további megbetegedéseket megelőzni. A baromfikolera okozói (pasteurellák) a madártuberkulin befecskendezése helyén, az állomány bőrében ún. lebenybetegséget okozhatnak.¹⁷

¹¹ MANNINGER R.–MÓCSY J. 1951. 268–277. MÉSZÁROS J. 1963. 263264., BUZA L. 1956. 43–47., TÓTH B. 1959. 272–275.

¹² MANNINGER R. – MÓCSY J. 1956. 357–364

¹³ SZENT-IVÁNYI T. – MÉSZÁROS J. 1985. 374.

¹⁴ TANYI J. 1972. 271.

¹⁵ BAMBERGER K.–DERZSY D.–ELEK P. 1957. 78.

¹⁶ CSUKÁS Z. 1955. 308. HAJÓS I.–HODOSY J. 1955. 62.

¹⁷ MIKLOVICH M.–PELLÉRDY L. 1955. 52. MANNINGER R.–MÓCSY J. 1951. 62. A baromfikoleraával közvetlenül veszélyeztetett állományok részére a Szukvin nevű, szulfaquinoxalint is tartalmazó „gyógyvakcinát” a 26384/1967. (IX. 11.) MÉM sz. rendelettel engedélyezték. MÁL 1958. 13. évf. 12. sz. 373., 1960. 15. évf. 2. sz. 51.

Az ivarsejtes (germinatív) úton terjedő baromfitífusz ellen kezdetben gyógyszeres kezeléssel védekeztek, majd a betegségektől mentes törzsállományok kialakítására kijelölt tenyésztélepeken az 1950-es években a teljes vér tárgylemez-agglutinációs vizsgálatával igyekeztek a fertőzött egyedeket felde-
ríteni és kiselejtezni. (2. ábra) Ezzel a módszerrel a fertőzöttséget 2% alá kíván-
ták szorítani.¹⁸

A paratífuszt okozó különféle fajú szalmonellákkal fertőzött hús és tojás sú-
lyos ételfertőzést okozott emberben, főleg a fagylaltkészítéshez használt, nyers
kacsatojásokkal. A víziszárnnyasok tojásai elsősorban a bélsár útján fertőződtek
a szennyezett tojófészekben, ezért ezeket csak főzés után szabad fogyasztani.¹⁹

A botulizmust okozó anaerob baktérium toxinja (botulin) bénulást okoz,
főleg a mocsaras területeken élő vadmadarakban, de a szennyezett víz, takar-
mány útján más állatokban, sőt az emberben is.²⁰ A különféle baromfifajokban
egyéb baktériumok is: campylobacterek (korábbi nevük: vibrio), strepto- és
staphylococcusok, sertésorbánc- és coli-baktériumok, valamint listeriák okoz-
tak megbetegedéseket. Légzsákgyulladást okozhat még a coli-baktériumokkal
való fertőzés, esetenként mikoplazmák nélkül is. Szórványosan növedékek
(coli-granulomák) fejlődhetnek a belső szervekben.²¹

A szennyezett környezetben lerakott tojások különféle baktériumokkal való
fertőződése az ébrények (csirkeembriók) elhalását és napos csibék köldökgyul-
ladását okozta. Pseudomonas-fertőzés a tojás ún. zöld rothadását, a Proteus-
fertőzés a tojás fekete és vörös rothadását, valamint a B. fluorescens, E. coli és
micrococcusok – a nagymértékű lehűlés és bepárasodás hatására – a tojás
hűtőházi rothadását idézik elő.²²

A ragadós nátha kórokozói (Haemophilus gallinarum és más baktériumok)
rossz tartási körülmények között (zsúfolt, hideg, huzatos, párás istálló, vitam-
nok és fehérje hiánya stb.) esetén idézett elő megbetegedést. A libáknak Hae-
mophilus-jellegű baktériumok által okozott fertőző sinusitist (szemgödör
alatti üreg gyulladását) Kemény Armand írta le 1951-ben. Az étvágytalan álla-
tokat ivóvízben adott szulfonamidokkal vagy antibiotikumokkal kezelték.

¹⁸ SZILVÁSSY I. 1956. 123–125. A baromfitífusz- és később a mikoplazmosis-fertőzöttség megállapítására szol-
gáló tárgylemez-agglutinációs próba során a baromfiból vett egy csepp vérhez (amelyben az ellenanyagok meg-
jelenése fertőzöttségre utal) antigén-készítményt cseppentenek (amely megfestett és elölt kórokozókat tartal-
maz) egy speciális üveglemez vajúlatába. Fertőzöttség esetén az antigén és az ellenanyagok 3 percen belül rögzök
formájában összecsapódnak (agglutináció), amennyiben nincs fertőzöttség, az összekevert cseppek egymeműek.

¹⁹ MÉSZÁROS J. 1963. 231. TÓTH-BARANYI I. 1957. 236–237. Szállítás előtt a libák kíméletlen kergetése, durva
ládázása, a szállítóládák dobálása, zsúfoltság stb. hatására a bélben tartózkodó szalmonellák néhány óra alatt
betörnek a véráramba.

²⁰ TÓTH-BARANYI I. 1957. 237. MÉSZÁROS J. 1963. 21. 233.

²¹ TÓTH-BARANYI I. 1957. 237. MANNINGER R.–MÓCSY J. 45–66. A sertés- és a juhállókban folytatott
baromfinevelés esetén a sertésorbánc-baktériumokkal, ill. listeriákkal való kölcsönös fertőződés jöhet létre, ha a
betelepítéseket megelőző takarítást és fertőtlenítést elhanyagolják. MÉSZÁROS J. 1963. 231. BUZA L.–HAJDU
G.–TEMESI Z. 1958. 247–250.

²² BODROSSY L. 1955. 22–23. MÉSZÁROS J. 1963. 236.

A mycoplasmák okozta betegségek közül az idült légzőszervi betegség (CRD) főleg légzsákgyulladás alakjában jelentkezik. Házityúkban a *Mycoplasma gallisepticum* okozza, amely a pulykák fertőző sinusitisét is előidézi. A betegség keletkezéséhez különféle hajlamosító tényezők is szükségesek (nedves, huzatos istálló, a levegő nagy ammónia-tartalma, társfertőzés, pl. a fertőző bronchitis vírusával való fertőzöttség stb.). A megbetegedett állományok gyógykezelésére széles sávú antibiotikumokat használtak, amelyek gyakorlatilag csak a tünetmentes egyedekre voltak hatással. Később derült ki, hogy a mikoplazmosis is germinatív fertőzés következménye, és csak a vérvizsgálat alapján mentesnek nyilvánított állományokból származó tenyésztőjások elkülönített keltetésével lehet a betegséget megelőzni. A fertőző ízületgyulladás (arthritis, synovitis) hazai előfordulását a kórokozó (*Mycoplasma synoviae*) azonosításával és a baromfivérsavók vizsgálatával igazolta Derzsy és Tóth-Baranyi 1960-ban.²³

Az ornitózis (madárbetegség, korábbi neve papagájvér, psittacosis) kórokozója (*Chlamydia psittaci*) minden baromfifajt, de embert is megbetegít. Az emberi fertőzés szempontjából legnagyobb jelentősége a kacsáknak van, de fertőzési forrást jelenthet pl. a tyúk, pulyka, galamb, papagáj és kanári is. A hazai baromfi- és galambállományokban 1957 óta fordul elő.²⁴

A baromfi-borreliosis (korábbi nevén baromfi-spirochaetosis, az ún. álmókór) a nagyüzemi tyúktartás kialakulása előtt fordult elő, amikor az átvivő gazda (óvantag) megtelepedését gátló higiénikus tartásmód nem volt általános. A betegek gyógyítására bevált a penicillin.²⁵

Amíg tyúkokat 1 éves tojástermelés után is tartottak, számos udvarban előfordult a gümőkór. A baromfiipar telepein a tuberkulinos bőrpróbával (a tisztított madártuberkulin 0,1 ml-ét az egyik oldali állebenybe fecskendezve a próba akkor pozitív, ha ez az állebeny a kontrollhoz viszonyítva 24-48 óra múlva min. 2-3 mm-rel vastagodik meg.) A gümőkóros egyedeket húsrá értékesítették, és elkezdtek a gümőkórtól mentes tenyészállományok kialakítását.²⁶

Gombás betegségek (mycosisok). E betegségek közül a tüdőpenész a friss (nedves), döngölt lótrágya és az ettől átnedvesedő szalmaréteg felhasználásával készült, német rendszerű mélyalomban elszaporodó *Aspergillus* gombák – főleg porral felvert spóráinak – belégzése útján alakult ki a tyúk és a pulyka 3 hetesnél fiatalabb csibéiben. A tüdőpenész gyógyítására az ivóvíz 0,5%-át kitevő kálium-jodid bizonyult hatásosnak. Később a gombás betegségeket szájon át adott antibiotikummal (flavofungin) gyógyították.

Hazánkban melegítő hatása miatt, a német rendszerű mélyalom terjedt el,

²³ KAKUK T. 1957. 268–271. DERZSY D.–MÉSZÁROS J. 1960. 69–73. A ragadós náthában szenvedő baromfi köthártyazsákját porrá tört Polytricin (penicillin+streptomycin) tableta vizes oldatával eredményesen öblítették ki. KEMÉNY A. 1951. 305–308. MÉSZÁROS J. 1963. 247–253.

²⁴ DERZSY D. 1958. 335–338.

²⁵ MÉSZÁROS J. 1963. 243–244. 296–298.

²⁶ LÁSZLÓ T. 1959. 66–67.

amelyben a 25-35 cm vastag friss (nedves), döngölt, fertőzött lótrágyától a föltötte lévő, 8-10 cm-es levegős szalmaréteg elnedvededett. Az alomanyag elnyirkosodása esetén megpenészedhet, és a csirkék meg is fázhatnak. Az amerikai rendszerű mélyalom száraz szalmából készült, ezért benne az orsóférges és a vakbélférges petéi, valamint a kokcidium-oociszták nem váltak fertőzőképessé.²⁷ A szájpenész (soor) okozóját a fiatal baromfiak a szennyezett alomról, tojásról vették fel. Az elváltozott felületet 1 rész borax és 6 rész glicerín elegyével ecsetelték.²⁸ A tarajpenész (kosz, favus) okozói a szellőztetlen ólak párással, levegőjének hatására szaporodnak el. Helyi kezelésként jódglicerines ecsetelést, valamint 2-3%-os formalinkénőcsöt ajánlottak.²⁹ A tojás felületét kívülről borító, vékony védőréteg, a kutikula akadályozza meg a mikroorganizmusok, penészgombák tojásba hatolását. Amennyiben ezt a védőréteget a tojás mosásával eltávolítják, a penészgombák tojásba jutásukat követően rövid idő múlva a tojás megromlását okozzák. A víziszárnnyasok keltetőtojásainak penészesedése főleg a nedves alomanyaggal szennyezett tojófészkekben következett be, és folytatódott a szállítás és a tárolás folyamán. A kórokozó gombafajok (*Aspergillus*, *Penicillium*, *Mucor*) és az élesztőgombák okozzák a tojás belső tartalmának kóros elváltozását, az ébrény pusztulását.³⁰

Parazitás betegségek. A belső élősködők (végélények, férgek) közül többféle végélény (egysejtű) okozhat megbetegedést. A trichomonas okozta fertőzőtség galambfiókákban (galambgolyva) és pulykacsibékben fordult elő. A histomonas-fertőzőtség (feketefejség, blackhead) elsősorban a fiatal pulykák fertőző vakbél- és májgyulladására, amelyet a talajról felvett vakbélférges terjesztenek. Megelőzésül a rácspadlón való tartás vagy az évenkénti kifutóváltás, gyógyszerként a furazolidon vált be. Hatásosnak bizonyult a 0,8%-os sósavat tartalmazó víz itatása.³¹ Libákban a vese és a vékonybél, gyöngytyúkban a vékonybél, pulykákban a vékonybél és a vakbél, csirkékben a vékonybél, a vakbél és a végbél kokcidiózis fordult elő. A talaj felületén előforduló, fertőzőképes kokcidium-oociszták behurcolását nem tudták megakadályozni, ezért szükségessé vált a gyógyszerek (kokcidiosztatikumok: szulfonamidok, 1960-tól a furazolidon) folyamatos, betegséget megelőző adagolása.³²

A petevezető-gyulladást okozó mételemek lárváit a szabadban tartott tyúkok a köztigazda szitakötők elfogyasztása útján vették fel, ezért csak az állóvizek környékének elkerülésével lehetett megakadályozni a fertőzést. A szabadban tartott egyéb baromfifajokban a különféle galandféregfajok lárváit hordozó

²⁷ KARASSZON D. 1959. 283–284. A mélyalom mikroorganizmusok okozta hőtermelése miatt, azonos lég hőmérsékleten, a felületi hőmérséklet 3 cm-es homokon 16 °C, 10 cm szalmaszecsán 18 °C, 12 cm-es lótrágyán 22 °C és 25 cm-es lótrágyán 27 °C.

²⁸ SZAJKÓ L.–WEETSTEIN F. 1954. 357.

²⁹ HAJÓS I.–HODOSY J. 1955. 69–70.

³⁰ TÓTH-BARANYI I. 1957. 346.

³¹ CSUKÁS Z. 1955. 325. MÉSZÁROS J. 1963. 306. HÓDY A.–KARASSZON D. 1956. 266–268.

³² PELLÉRDY L. 1932. 1956. 18–19. KÁDÁR T.–KOVÁCS J.–MIKES I. 1960. 306–307.

ízeltlábúak stb. felvételét sem lehetett elkerülni, de gyógyszerrel a galandférgek egy részét el lehetett űzni. A galandférgek ellen kamalát vagy hashajtó után terpentint adtak olívaolajban.³³ A fonálférgek (Nematoda) rendjéből a baromfifajok gyomorférgeinek zöme köztigazdákkal (halak, vízibolha stb.) fejlődik ki, bár a lúd gyomorférgessége köztigazda nélkül alakul ki. Megelőzésül a fiatal állatokat fertőzött idősebbek legelőjétől igyekeztek távol tartani.

Nagy jelentőségű parazitózis az orsóférgesség (ascaridatosis) és a baromfi-vakbélférgesség (heterakidosis). A tyúkfélék orsóférgessége okozta a legnagyobb gazdasági kárt, amelynek kezdetben a széntetraklorid-tartalmú „Aralban” volt a gyógyszere. Később tömegkezelésre egy takarmányba kevert piperezin-vegyület, a háztáji állományokban pedig a nyelőcsőn át begybe adott, olcsó benzín (2 ml/ttkg) vált be. A pulykák vakbélférgeinek egy részét histomonas-fertőzöttség esetén fenotiazinnal lehetett elhajtani, egyébként e férgek kártétele elenyésző volt.³⁴ Az emésztőcsőben élősködő hajszálférgek elhajtására kis lisztgombócokba gyúrt széntetrakloridot szoktak szájon át beadni.³⁵ A légcsőférgesség ellen belélegeztetett kalcium-antimonil-tartarát és bárium-klorid a légcső nyálkahártyáján bárium-antimonil-tartaráttá szintetizálódott.³⁶

Külső élősködők. E paraziták közül a legyek számát – mint egyéb állatfajok esetében is – az istállóban és környékükön 1946 óta a halogén vegyületek közül a klórozott szénhidrogén: DDT (diklór-difenil-triklóretán), majd HCH (hexaklór-ciklohexán) 1%-os oldatának permetezésével igyekeztek csökkenteni.³⁷ A tolltetvek ellen a porfürdők, a tojófészek és a kotlófészek homokjába tett 5%-nyi kénvirággpor, esetleg fahamu vált be.³⁸ A rühatkák elpusztítására, a tollas bőr rühössége esetén a tyúkokat 1-2 hét múlva megismételt, 0,5%-os nátrium-fluorid-oldatba mártották, és a galambokat gyakran porozták be vedléskor.³⁹ A tyúk lábrühössége elleni kezeléseket szükség szerint 1-2 hét múlva megismételték, és egyidejűleg az ólat kitakarították, valamint a berendezési tárgyakat megtisztogatták.⁴⁰ Az idős állatokat, mint a betegség fő terjesztőit kislejtezték. Egyedi kezelés alkalmával először a megvastagodott „meszes lábak”-ról káliszappanos lemosással távolították el a pörköket. Ezután 3-5 percig petróleumba mártották a lábakat vagy rühellenes kenőccsel (pl. 1 rész kreolin 9 rész vazelinban) kenték be. A madártetűatkák ellen helyi kezelésre bevált a DDT olajos szuszpenziója.⁴¹ Az ún. „álomkór”-t előidéző baktériumokat (bor-

³³ MÉSZÁROS J. 1963. 318–324.

³⁴ KOVÁCS J. 1957. 462–463. MÉSZÁROS J. 1963. 330.

³⁵ MANNINGER R.–MÓCSY J. 1956. 209.

³⁶ GYÖRGY GY.–TÓTH I. 1960. 229–230.

³⁷ MANNINGER R.–MÓCSY J. 1956. 630–631.

³⁸ BÁLDY B. 1954. 175. 224. 225. 271.

³⁹ HAJÓS I.–HODOSY J. 1955. 104.

⁴⁰ BÁLDY B. 1954. 272–273. MANNINGER R.–MÓCSY J. 1956. 617. Ma már azért is ritka a lábrühösség, mert a tyúkokat az első tojástermelési év után levágják.

⁴¹ SZAJKÓ L.–WETTSTEIN F. 1954. 356.

reliákat) vérszívással átoltó óvantag elpusztítása céljából a tyúkok helyi kezelése⁴² mellett az ól belső felületeit is le kellett permetezni DDT- vagy HCH-készítménnyel. A bőrből az óvantaglárvákat 2-5%-os ánizsolajjal való bedörzsölés után óvatosan kihúzták, vagy karbolos petróleum és DDT elegyével pusztították el. Ezen kívül a baromfiürülék kihordása után és a meszelés előtt a fából készült tárgyakat elégették, majd a téglából vagy kőből készült ólak repedéseinek eltömítése után az ólban ként égettek el úgy, hogy 5-6 óráig nem szellőztettek.⁴³

A baromfi-egészségtan (baromfi-higiénia) új tudományágának a feladata – a többi állatfaj egészségtanához hasonlóan – a nagyüzemi állattartás kialakulásával járó tartási, takarmányozási és állatforgalmazási hibák felderítése és kiküszöbölése. A baromfielhullások zöme 1945 és 1960 között baromfitífusz, bélkokciidiózis, valamint egyéb csibekori felnevelési betegségek miatt következett be.

A tartási és takarmányozási hibákra visszavezethető, gyakori baromfibetegségeket Csukás, majd a nagyüzemi baromfibetegségek megelőzésének legfontosabb környezeti feltételeit Murányi foglalta össze.⁴⁴ A nagyüzemi tartásban való járatlanság (etetés, itatás, szellőztetés elmulasztása, zsúfolt benépesítés stb.) és az állat-egészségügyi fegyelem hiányosságai miatt szigorú intézkedésekre volt szükség. A külföldi, elsősorban a nyugati tapasztalatok hazai kipróbálása útján alakították ki a baromfiipar állattelepén, valamint az állami gazdaságok és a nagy termelőszövetkezetek baromfi-telepein azokat a tartási és takarmányozási technológiákat, amelyekben az állat-egészségügyi feltételek is egyre inkább érvényesültek, és meghatározott állatorvosi ütemtervek (programok) is szerepeltek. E baromfitelek állat-egészségügyi rendjét már a telep helyének kijelölésekor, az építés és az üzemeltetés folyamán meg kellett tartani.⁴⁵

A külföldről behurcolható fertőző betegségek (baromfitífusz, gümőkór, Marek-féle betegség, egyéb leukózisok) felderítéséért szükségesnek látták az importált naposcsibék és az importált tojásokból keltetett tenyészbaromfi és első nemzedékének 1 évig tartó megfigyelését.⁴⁶ Az országon belüli tenyészállatszállítás esetén 2-3 hét elkülönítést (karantént) javasoltak. A telepeken a fiatalbakkat az idősebbektől külön nevelni, valamint az idősebbek ólját és a kifutókat betelepítés előtt fertőtleníteni kellett. A telep kapujában és az ólajtók előtt ti taposótálcákon a lábbeli fertőtlenítést is elengedhetetlennek tartották.⁴⁷

A váltókifutós baromfinevelés előnye az volt, hogy a pihentetett kifutóban a napfény és a szél hatására a kórokozók nagy része elpusztult. Hasonlókép-

⁴² BÁLDY B. 1954. 272.

⁴³ MANNINGER R.–MÓCSY J. 1956. 625.

⁴⁴ CSUKÁS Z. 1955. 290. MURÁNYI GY. 1960. 18–19.

⁴⁵ TIMKÓ I.–TÓTH-BARANYI I. 1959. 187–189.

⁴⁶ SZÉCSÉNYI I. 1960. 18.

⁴⁷ HAJÓS I.–HODOSY J. 1955. 38–39.

pen kisebb volt a legelőn a növendékek bélférges stb. fertőzésének lehetősége a vándorolás nevelés alkalmával. Az ólak beázás elleni szigetelése a megfázás veszélye miatt, az árnyékos helyen való felállításuk a túlmelegedés elkerüléséért volt szükséges. A kártevő állatok (gőrény, menyét, róka stb.) távol tartása, pl. rókák estében foszfortartalmú csalétek kihelyezésével történt. A varjufészek rendszeres irtását ajánlották. A legelőn a baromfi ugyan változatos takarmányhoz jutott, azonban a begy áttapintásával ellenőrizni kellett, hogy elegendő mennyiséget vett-e fel. A kifutók talaját felásás után égetett mésszel szórták be.⁴⁸

Felismerték, hogy bármely tartásmódban a beteg állatokat azonnal el kellett különíteni, majd az állatorvos intézkedése szerint eljárni. A már 3-5 éves, gyakorlatilag bacilusgazda egyedeket, valamint a lesóványodott és a rossz szokást (tolcsipkedést stb.) felvevő baromfit ki kellett selejtezni.

A betegségek megelőzésében fontos feladat lett a sok baktériumot és élősködőt is eltávolító napi takarítás és az időszakos fertőtlenítések elvégzése. Előnyösek voltak a ketrecek alatti kihúzható, trágyagyűjtő tálcák, és a horganyzott vaslemezről készült etető- és itatóedények. Ezeket naponta könnyen meg lehetett tisztítani, valamint hetente forró vízzel és 0,1%-os kálium-permanganát oldattal fertőtleníteni. Időszakos fertőtlenítésre, a tavaszi és az őszi nagytakarításkor, mechanikai tisztogatás után, 1-2%-os mésztej, nátronlúg-, klórlúg-, formalin- vagy 2-3%-os kreolinoldatot használtak. (A kreolint már kivonták a forgalomból.) A külső élősködők ellen a porfürdőbe, homokba – a már említett kénpor, fahamu mellett – 3% petróleumot is keverték. A kifutók talaját felásás után égetett mézsporról szórták be.

A hideg, szeles, esős kifutóban és a hideg, huzatos, párás ólban tartózkodó baromfiak lehűltek (megfáztak), és ellenállóképességük csökkenése miatt ősszel különösen gyakran megbetegedtek ragadós náthában, baromfihimlőben és baromfikolerában. Fagypontra alatti 8-10 °C-on a taraj és más bőrfüggelékek elfagyását észlelték.⁴⁹ Száraz levegőben (50% alatti relatív páratartalom esetén) viszont az alomanyag porzott, rossz volt a tollasodás és gyakori a kannibalizmus.⁵⁰ Nyáron a hőség megelőzése végett kerülendő volt a zsúfoltság (legfeljebb 15 csibe/m²), valamint kedvezőnek bizonyult a féleresztes tető, a szellős csapófészek, s a bányadt állatokkal hideg víz itatása vagy fejük vízbe mártása.⁵¹

A ketrecfáradtság (lábbénulás) és a vékony héjú tojások lerakása tyúkokban és pulykákban a viszonylagos C-vitamin-hiány miatt keletkezett. Utóbbit a szűk ketrec és magas hőmérséklet mint stresszt kiváltó tényező okozta, míg a

⁴⁸ BÁLDY B. 1954. 221. SZAJKÓ L.-WETTSTEIN F. 1954. 128–132.

⁴⁹ SZAJKÓ L.-WETTSTEIN F. 1954. 309–322. TÓTH P. 1956. 90.

⁵⁰ MÉSZÁROS J. 1963. 54. 210.

⁵¹ CSUKÁS Z. 1955. 299–300.

talajon tartottakban nem fordult elő.⁵² Talpgyulladást kemény talajon, salakos kifutón vagy érdes ülőrúdon tartott baromfin észlelték.⁵³

A kibontakozó nagyüzemi tartásban a takarmányértékesülés javulását tapasztalták az elhullást csökkentő antibiotikumok (oxitetraciklin, penicillin) etetése után. E takarmánykiegészítők hatását a káros bélflóra visszaszorításával magyarázták.⁵⁴

A baromfikeltető üzemekben a fertőzés szétterjedését a tojások külön bujtatógépbe való átrakásával lehetett eredményesen gátolni. A keltetőgépek és a tojások fertőtlenítésére sikeres módszereket dolgoztak ki. A penészesedés elkerülésére a tojásokat hűvös és száraz (legfeljebb 50% relatív páratartalmú) helyiségben kellett tárolni. A keltetőgépeket kiürülésük után, míg a tojásokat a tárolás kezdetén, valamint a keltetőgépbe való rakás után a keltetőúrral együtt fertőtlenítik.⁵⁵ A tyúktojás terméketlenségének, az ébrényelhalásnak és a kibúvás előtti csirkék befulladásának okairól számos közlemény jelent meg.⁵⁶ A tojásvizsgálatok alkalmával különféle torzképződményeket is találtak.⁵⁷

A keltetőállomások a kelési százalék javításáért gyakran a visszamaradt sziktolmóval született, kevésbé életképes, ún. kelésgyenge csibéket is eladták, amelyek elsősorban a tyúktífuszos fertőzés következtében, 8 napon belül elhullottak.⁵⁸ Csibekori elhullások még bélkokcidiózis, ragadós nátha, légcsőfégesség, orsóférgesség és vitaminhiány miatt is bekövetkeztek.

BAROMFI-EGÉSZSÉGÜGYI IGAZGATÁS

Az egységes állatorvosi kar megszervezésével, valamint a szaksegédek és az állategészségőrök beállításával megteremtődtek a fertőző baromfibetegségek és az egyéb állatjárvány elleni sikeres küzdelem személyi feltételei.⁵⁹

⁵² KAKUK T. 1954. 139. 1958. 9–10. SILVÁSSY I. 1956. 16. Más csibenevelő épületekben már infravörös sugárzókat használtak.

⁵³ CSUKÁS Z. 1955. 299.

⁵⁴ BAITNER K. 1957. 12–13.

⁵⁵ BÁLDY B. 1954. 174–208. BEKE L.–LACZA B. 1954. 114–115. CSUKÁS Z. 1955. 137. A természetes költésnek nagy hátránya volt, hogy a kotlóról a fertőző és a parazitás betegségek áterjednek a csibékre. A háztáji gazdaságokban az egyoldalú takarmányozás hatására csökkent a levált petesejtek száma, és így a tojáshozam. Ha több tojást tettek a kotlós alá, mint amennyi elfér, a szélső tojásokban az ébrények elhalhattak.

⁵⁶ BÁLDY B. 1954. 198–202. BEKE L.–LACZA B. 1954. 21. 51. 54. CSUKÁS Z. 1955. 136. 139–140. Ma már a kislejtezett tojásokat és a befulladás csibéket nem szabad állatokkal megetetni, hanem az állatokkal azonos módon (elégetéssel) meg kell semmisíteni.

⁵⁷ BUZA L. 1958. 200–203. KARASSZON D. 1958. 197–200.

⁵⁸ BEKE L.–LACZA B. 1954. 118. A napos baromfi minősítését a Napos baromfiak küllemi bírálata c. MNOSZ 6952. sz. szabvány szerint végezték. A nagyüzemi felnevelésre nem használt kakas csibéket lefojtották, amelyeket állatvédelmi okokból helyesebb lett volna a kistermelők külterjes tartásában hasznosítani.

⁵⁹ SZÉP I. 1993. 45. SCHWANNER J. 1952. 314–315. A 175/1951. (IX. 22.) MT sz. rendelet és a végrehajtására kiadott 18029/1951. (III. 13.) FM sz. rendelet a szaksegédekről, az 1046/1953. (IX. 16.) MT sz. rendelet az állategészségőrökről szól.

Az 1954-ben létrehozott Állatgyógyászati Oltóanyag-ellenőrző Intézet felügyelte a Phylaxia Állami Oltóanyag-termelő Intézet és az Állami Vakcinatermelő Vállalat tevékenységét. A baromfibetegségek laboratóriumi kórmegállapítását az állat-egészségügyi intézetekben végezték.⁶⁰

A bejelentési kötelezettség alá tartozó fertőző baromfibetegségek leküzdését az MT- és FM-rendeletek alapján tett intézkedések segítették elő. A baromfipestis visszaszorításáról a 102800/1947. FM sz. rendelet szólt. A baromfipestis elleni védőoltást szabályozta a 15026/1949. (224) FM sz. rendelet, a 8624/74/1949. és a 8644/894-1951. FM sz. körrendelet. (Az FM sz. körrendeleteket később FM-utasításnak nevezték). A 8644-295/1950. FM sz. körrendelet a baromfipestis elleni gócoltasokról intézkedett. A betegség újbóli elterjedésének megakadályozására adták ki a 8650/111/1951. FM sz. körrendeletet.⁶¹

A II. világháború pusztításait követően 1947-ben már 20 keltetőközpont működött hazánkban. Az 1949-ben alakult Baromfitenyésztő Nemzeti Vállalat megalakulásakor 29, 1950-ben már 30 keltetőállomást irányított. Az államilag ellenőrzött törzstenyészetek megmaradt állományyaiból összegyűjtött tenyésztőjásokat a gödöllői Kisállattenyésztési Kutató Intézet keltette, és keltetőüzeme látta el az 1950-es években a termelőszövetkezeteket kiváló termelő- és fejlődőképességű baromfifajtákkal. A törzskönyvezett tyúkok tojásait folyamatos ellenőrzés mellett, egyenletesen, nagy teljesítményű tojásosztályozó géppel keltették. A keltetőgépek tartását és használatát a 34.400/1947. FM sz. rendelet szabályozta. A nagy kapacitású villany-légfűtésű keltetőgépek 1954-ben 12,3 millió csibét és 0,5 millió vízibarmot keltettek ki. A 34400/1947. FM sz. rendelettel a baromfikeltető gépek állat-egészségügyi ellenőrzését a miniszter a járási állatorvosok feladatává tette. A 8500 (ált.) 2321/1951. FM sz. körrendelet alapján a baromfitífusztól mentes törzsállományok kialakítása céljából, a vízvizsgálat szerint min. 98%-ban negatív állományok tojásait külön gépekben kellett keltetni, s a kikelt csibéket külön telepeken felnevelni.

A baromfikeltető üzemek létesítésével és üzemeltetésével kapcsolatos állat-egészségügyi előírások az 1959. évi MÉM értesítő 45. számában jelentek meg.⁶² A baromfiipar állatorvosai a 67/1953. (MÉ. 25.) FM-Élip. M-BM sz. együttes rendelet alapján a HÁESZ szervezetébe, az ÉM irányítása alá kerültek. A baromfiipari üzemek élelmezés-egészségügyi szabályzatát a 88/1956. ÉM sz. utasítással adták ki. A 178/1958. Élm. M sz. utasítás alapján megalakult a BÁESZ, amely állat-egészségügyi szempontból a baromfiipar üzemeit és a BMV baromfitelepeit felügyelte.⁶³

⁶⁰ SCHWANNER J. 1952. 318–319. A 175/1951. (IX. 22.) MT sz. rendelet és a végrehajtására kiadott 18107/1951. (XI. 17.) FM sz. rendelet az állat-egészségügyi intézetekről is szólt.

⁶¹ SCHWANNER J. 1952. 233–235. 169–180. SCHWANNER J. 1952. A 8695/111–1952. FM sz. körrendelet a húsvizsgáló laboratóriumokat sorolta fel. NAGY I. 1954. 421. A baromfiforgalommal kapcsolatos állat-egészségügyi igazolványokról a 10/1954. FM sz. utasítás rendelkezett.

⁶² MÁRTHA ZS. 1960.40. 41. 43. SZALAY I. 1997. 548. 49. 79. SCHWANNER J. 1952. 322–323.

⁶³ TIMKÓ I. 1953. 312–323. 1956. 211–213. 1960. 248–249.

A baromfipestissal fertőzött, ellenőrizetlenül piacra és átvevőhelyekre vitt baromfi kezdetben számos járványgócot hozott létre. A kivitelre szánt baromfi üzletszerű vágására szolgáló vágóhelyek engedélyezését a 187400/1949. FM sz. rendelet szabályozta. A piaci és utcai élelmiszer-árúsítás közegészségügyi szabályairól szóló 2/1952. (II. 16.) EüM. sz. rendelet alapján vágott baromfit stb. csak szakértői vizsgálat után és a vizsgáló szerv engedélyével volt szabad forgalomba hozni.⁶⁴

Az ember egészségét is veszélyeztető kórokozók előfordulásának lehetőségét a 100.400/1938. FM sz. rendelet alapján, a levágott bontatlan baromfiak szigorú külső, és szükség esetén boncolással történő belső vizsgálatával állapították meg. A fertőzőképes elváltozott szerveket vagy akár az egész testet elvonták a közfogyasztástól. Mivel a beleket egy kis nyíláson át ki szokták húzni, a többi belső szerv vizsgálata céljából a hasüregi tükrözést, a laparoszkópiát javasolták, de a módszer nem bizonyult gyakorlatiasnak. (2. kép) A bontatlan baromfi húsvizsgálatának gyakorlatát Balla László 1956. Húshygiéne. ATE-ÁTK (Budapest) jegyzetében írta le.⁶⁵

A bakteriológiai élelmiszer-vizsgálatokat a 8-695/111-1951. FM sz. körrendelet alapján létesített húsvizsgáló laboratóriumok és az állat-egészségügyi intézetek végezték. Az élelmiszerek bomlását (rothadását, erjedését, avasodását) előidéző mikroorganizmusok, az ún. rothadáscsírák számát akkoriban antibiotikumokkal, kémiai és sugárfertőtlenítő szerekkel csökkentették.⁶⁶

A baromfiipar higiénikusainak feladatköre a tojáshigiénéjével is kibővült. A gyakorló állatorvosok szaktanácsainak, valamint a szennyezett tojások csökkent áron való átvételének hatására javult a tojástermelés higiénéja. A tiszta tojásokat rendszeresen tisztogatott és almozott tojófészkekből kellett tiszta kézzel összeszedni, majd sötét és hűvös helyen tárolni.⁶⁷ Tojáslét és tojásport a törött és főleg a „folyós”, gyakran erősen szennyezett tojásokból készítettek, amelyeket pasztörözéssel fertőtlenítettek. A tojásport előállítását megelőző pasztörözés 72 °C-on a tojás eredeti összes csíraszámát hatékonyan (1%-ra) csökkentette.⁶⁸

⁶⁴ SCHWANNER J. 1952. 111–146. ZSIGMOND L.–HORVÁTH GY. 1957. 318–326.

⁶⁵ SEVER L. – SZAKÁL S. 1957. 125–126. 1958. 54–56. CSISZÁR V. 1959. 192–196.

⁶⁶ KÁDÁR T.–NYIREDY I. 1959. 338–340. ERDÉSZ S. 1964. 65–68.

⁶⁷ SCHNEIDER L.–PERLAKI M.–SZAKÁL S. 1959. 295. CSISZÁR V. 1960. 1–3. GYÖRGY GY. 1965. 447.

⁶⁸ CSISZÁR V. 1952. 14–17. TÓTH-BARANYI I. 1954. 9–10. 1957. 323–371.

RÖVIDÍTÉSEK

Acta Vet. Hung. = Acta Veterinaria Hungarica

ATE-ÁTK = Agrártudományi Egyetem Állatorvos-tudományi Kar

BÁESZ = Baromfiipari Állatorvosi Ellenőrző Szolgálat

Bl = Baromfiipar

BM = Belügyminisztérium

BMV = Baromfiipari Mezőgazdasági Vállalat

Bt = Baromfitenyésztés

Élip. M (régén); ÉM = Élelmiszeripari Minisztérium

Élm. M = Élelmezésügyi Minisztérium

Eü. M = Egészségügyi Minisztérium

FM = Földművelésügyi Minisztérium

HÁESZ = Húsipari Állatorvosi Ellenőrző Szolgálat

MÁL = Magyar Állatorvosok Lapja

MEDOSZ = Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Dolgozók Országos Szakszervezete

MÉM = Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium

MGK = Mezőgazdasági Kiadó

MKK = Műszaki Könyvkiadó

MNOSZ = Magyar Népköztársaság Országos Szabvány

MT = Minisztertanács

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

IRODALOM

BAITNER Károly

1957. Az antibiotikumok használhatósága a baromfiak takarmányozásában. Bt I. évf. 2. sz. 12–13.

BÁLDY Bálint

1954. A baromfi tenyésztése. MGK Budapest. 122–299.

BAMBERGER Károly–DERZSY Domokos–ELEK Pál

1957. A leukózis jelentősége baromfi-tenyésztésünkben. MÁL XII. évf. 3. sz. 78.

BEKE László–LACZA Béla

1954. Baromfikeltetés. MGK Budapest. 21–118.

BODROSSY Leó

1955. A héjas tojás fertőződése mikroorganizmusokkal. Bl II. évf. 12. sz. 22–23.

BÖGRE János

1960. A keltetőtojás minőségét befolyásoló tényezők. Bt IV. évf. 4. sz. 19.

BUZA László

1956. Kísérletek napos csibék baromfipestis elleni aktív immunizálására. MÁL 11. évf. 2. sz. 43–47.

BUZA László

1958. Adatok a csirkeembriók torzfejlődéséhez és hibás alakulásához. MÁL XIII. évf. 7. sz. 200–203.

BUZA László–HAJDÚ Géza–TEMESI Zoltán

1958. A tyúkok coli-granulomájáról néhány eset kapcsán. MÁL XIII. évf. 8–9. sz. 247–250.

CSISZÁR Vilmos

1952. Pasztörözési kísérletek folyékony tojással. MÁL VII. évf. 1. sz. 14–17.

CSISZÁR Vilmos

1959. A baromfi-húsvizsgálat időszzerű kérdései. BI VI. évf. 10. sz. 192–196.

CSISZÁR Vilmos

1960. Az állatorvosi élelmiszerhigiéniai szolgálat új feladata. MÁL XV. évf. 1. sz. 1–3.

CSUKÁS Zoltán

1955. Baromfitenyésztés. MGK Budapest 8–315.

DERZSY Domokos

1958. Az ornithosis. MÁL XIII. évf. 11. sz. 335–338.

DERZSY Domokos – MÉSZÁROS János

1960. Gyakorlati megfigyelések „náthás” baromfiállományokban. MÁL XV. évf. 2. sz. 69–73.

ERDÉSZ Sándor

1964. Fertőtlenítési eljárások a baromfiiparban. BI XI. évf. 2. sz. 64–68.

GYARMATI Ernő

1954. Állatorvosi belgyógyászati diagnosztika. MGK Budapest. 207.

GYÖRGY Gyula

1965. Adatok a mészvízben tárolt tojás mikrobás romlásához. MÁL XX. évf. 10. sz. 447.

GYÖRGY Gyula–TÓTH István

1960. Újabb adatok a syngamosis gyógykezeléséhez. MÁL XV. évf. 6. sz. 229–230.

HAJÓS István – HODOSY József

1955. Védekezés a baromfibetegségek ellen. MGK Budapest. 25–116.

HODOSY József

1959. Az őszi-téli baromfibetegségek megelőzése. Bt III. évf. 11. sz. 21–22. 266–268.

HÓDY András–KARASSZON Dénes

1956. Fiatal pulykák trichomonadosisa. MÁL XI. évf. 7. sz. 266–267.

KÁDÁR Tibor–KOVÁCS Jenő–MIKES István

1960. Kísérletes vizsgálatok furazolidonnal. MÁL 15. évf. 10–13. sz. 306–307.

KÁDÁR Tibor–NYIREDY István

1959. Hústartósítási kísérletek antibiotikumokkal. MÁL XIV. évf. 10. sz. 338–340.

KAKUK Tibor

1954. A nagyüzemi baromfinevelés időszzerű kérdései. MÁL IX. évf. 4. sz. 139.

KAKUK Tibor

1957. A Polytricin-tabletta alkalmazásának újabb lehetőségei az állatorvosi gyakorlatban.

MÁL XII. évf. 7.–8.–9. sz. 268–271.

KAKUK Tibor

1960. A baromfi anyagforgalmi betegségei. MÁL XV. évf. 5. sz. 184–194.

KARASSZON Dénes

1958. Keltetéskórtani vizsgálatok. MÁL XIII. évf. 7. sz. 197–200.

KARASSZON Dénes

1959. Fiatal csirkék aspergillosisának gyógyítása belsőleg adagolt jódkáliummal. MÁL XIV. évf. 8–9. sz. 283–284.

KEMÉNY Armand

1951. Libák fertőző sinusitise. MÁL VI. évf. 10. sz. 305–308.

KOPLIKNÉ KOVÁCS Éva

1966. Mesterséges termékenyítés a Baromfitenyésztésben. BI XIII. évf. 7. sz. 160–163.

KOVÁCS Jenő

1957. Állatorvosi gyógyszer-tan. MGK Budapest 462–463.

LÁSZLÓ Tibor

1959. A baromfituberkulózis kérdéseiről. BI VI. évf. 6. sz. 66–67.

MANNINGER Rezső–MÓCSY János

1951. Állatorvosi belgyógyászat I. MGK Budapest. 58–369.

MANNINGER Rezső–MÓCSY János

1956. Állatorvosi belgyógyászat II. MGK Budapest. 6–637.

MÁRTHA Zsuzsánna

1960. A mesterséges keltetés története. Mezőgazdasági Múzeum Füzetei 14. sz. Budapest. 40. 41. 43.

MÉSZÁROS János

1960. A MTA Állategészségügyi Kutató Intézetének 10 éve. MÁL XV. évf. 5. sz. 167–169.

MÉSZÁROS János

1960. A Baromfi-egészségügyi Szakcsoport eddigi működéséről. MÁL XV. évf. 8–9. sz. 341–342.

MÉSZÁROS János (szerk.)

1963. Baromfi-egészségtan. MGK Budapest. 54–330.

MIKLOVICH Miklós–PELLÉRDY László

1955. Vizsgálatok az olajos Ultraseptyl-szuszenzió baromficholera elleni hatásáról. MÁL X. évf. 2. sz. 52.

MURÁNYI Gyula

1960. Állategészségügyi kíváncsalmak a nagyüzemi baromfitelepeken. Bt 4. évf. 3. sz. 18. 19.

NAGY Imre

1954. Hozzászólás a Marek-emlékülésen tartott szakszervezeti közgyűlésen elhangzott beszámolóhoz. MÁL IX. évf. 12. sz. 421.

PELLÉRDY László

1956. Adatok a csirkék vékonybél coccidiosisának előfordulásához Magyarországon. MÁL XI évf. 1. sz. 18–19.

PROHÁSZKA László

1960. Háziállataink A- és E-vitaminellátásának néhány problémája. MÁL XV. évf. 5. sz. 193–194.

PROHÁSZKA László

1960. A takarmánytápok peroxid-tartalmának biológiai hatása. MÁL XV. évf. 10. sz. 405–410.

SCHNEIDER Lajos–PERLAKI Mária–SZAKÁL Sándor

1959. Az étkezési tyúktojás piaci ellenőrzéséről. MÁL XIV. évf. 8.–9. sz. 295.

SCHWANNER Jenő

1952. Állategészségügyi jogszabályok, utasítások és elvi jelentőségű határozatok. MGK. Budapest. 111–323.

SEVER László–SZAKÁL Sándor

1957. A laparaszkiópi alkalmazása a baromfi-húsvizsgálatban. I. rész. MÁL XII évf. 4.–5. sz. 125–126. U. a. 1958. II. rész. MÁL XIII. évf. 2. – 3. sz. 54–56.

SZAJKÓ László–WETTSTEIN Ferenc

1954. Baromfitenyésztés. MGK Budapest 97–357.

SZALAY István (szerk.)

1997. 100 éves a Kisállat-tenyésztési és Takarmányozási Kutatóintézet. Gödöllő. 48. 49. 79.

SZÉCSÉNYI István

1960. Megelőzéssel védekezzünk a fertőző betegségek ellen. BT IV. évf. 1. sz. 18–19.

SZÉP Iván

1993. Az állatorvosi kar társadalmi helyzete és szerepe, érdekképvisellete és védelme 1945–1970. között. II. rész. MÁL XLVIII. évf. 1. sz. 43–45.

SZÉP Iván

1993. Az állatorvosi kar társadalmi helyzete és szerepe, érdekképvisellete és védelme 1945–1970 között. III. rész. MÁL XLVIII. évf. 6. sz. 569.

SZILVÁSSY Iván

1956. Csirkenevelés infravörös sugarakkal. MÁL XI. évf. 5. sz. 16.

SZILVÁSSY Iván

1956. Tárgylemez-próba alkalmazása és végrehajtása baromfitífusz bacilusgazdák felismerésére. BI 3. évf. 6. sz. 123–125.

TAMÁS László–FELLNER Ferenc

1960. Állatorvosi sebészeti műtéttan. MGK Budapest. 225–377.

TANYI János

1972. Type an influenza virus infection of duck flocks in Hungary. Acta Vet. Hung. XXII. 271–278.

TIMKÓ Iván

1953. A Húsiipari Állatorvosi Ellenőrző Szolgálatról. MÁL VIII. évf. 11. sz. 321–323.

TIMKÓ Iván

1956. A baromfiipar élelmezés-egészségügyi szabályzata. BI III. évf. 10. – 12. sz. 211–213.

TIMKÓ Iván

1960. A Baromfiipari Állatorvosi Ellenőrző Szolgálat munkájáról. BI VII. évf. 12. sz. 248–249.

TIMKÓ Iván–TÓTH-BARANYI István

1959. A nagyüzemi baromfitelek állategészségügye. BI VI. évf. 10. sz. 187–189.

TÓTH-BARANYI István

1954. A „létozás” kezelése. BI I. évf. 4. sz. 9–10.

TÓTH-BARANYI István

1957. Baromfiipari ismeretek. MGK Budapest. 46–371.

TÓTH Béla

1959. Baromfipestis elleni immunizálás vírusköddel (aerosollal). MÁL 14. évf. 272–275.

TÓTH Pál

1956. A Baromfitenyésztés kézikönyve. MGK Budapest. 90–354.

WETTSTEIN Ferenc

1958. Mesterséges termékenyítés a pulykatenyésztésben. Bt II. évf. 2–4. sz. 8–11.

ZSIGMOND László–HORVÁTH György

1957. Gyakorlati módszerek a baromfipestis fertőzőanyagának elhatárolására és megsemmisítésére. MÁL XII. évf. 10. sz. 318–326.

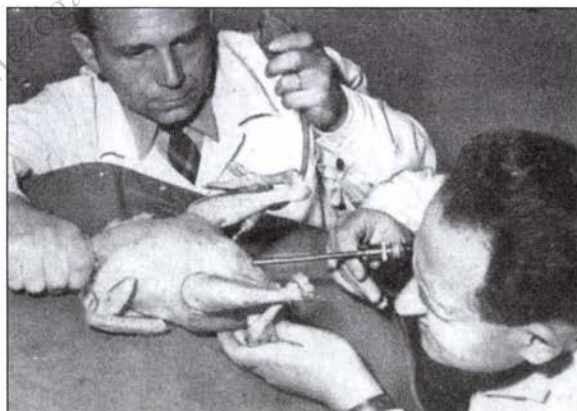
THE HISTORY OF THERAPY AND HYGENE OF POULTRY AFTER WORLD WAR II. UNTIL DEVELOPMENT OF LARGE - SCALE ANIMAL BREEDING IN HUNGARY

ADRIENNE SZOVÁTAY

In one and a half decade following World War II. among infectious diseases the fowl pest epizootics as a consequences of the preventive inoculations in the late fifties ended. Preventions against fowl cholera and coccidiosis with preventive medicinal treatment were possible. The fowl typhus - free breeding stocks by means of blood tests on the spot, breeding stocks that resistance to Marek - disease and other malignant tumours were evolved by means of sorting out. As the poultry breeding was characteristic of so - called extensive, small - scale breeding, in order to restraining of the diseases origin of animal husbandry and feeding were necessary to spread large - scale animal hygiene methods. These were the first initiated on animal colonies of the poultry - industry. Veterinary officer and veterinary of the state farms, as veterinary of the Public Veterinary Control Service, of the Meat Industry and of the Veterinary Control Service of the Poultry Industry carried on medical and preventive activity.

1. kép
Marek József professzor,
a róla elnevezett betegség
kutatója

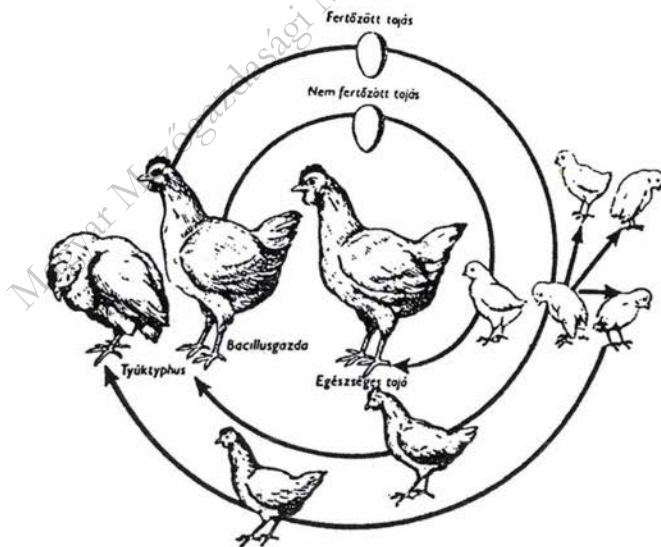

2. kép
Bontatlan baromfi belső szerveinek
laparoszkópiás vizsgálata

(SEVER-SZAKÁLL, 1957.)

1. ábra.
Baromfihimlő elleni megelőző védőoltás
alkalmával a szárnyredő átszűréséhez
használt eszköz szűrő része
háromszoros nagyításban
(BAMBERGER-SZAKMÁRY-
KAKUK 1957.)

2. ábra. A baromfityphusz – járvány körfolyamata csak fertőzéstől mentes
állományok kialakításával szakítható meg.

(MANNINGER-MÓCSY, 1956)

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum szürkemarhacsont-gyűjteménye

KŐRÖSI ANDREA

Magyarországon – és feltehetőleg Európában is - egyedülálló magyar szürkemarhacsont-gyűjtemény található a Magyar Mezőgazdasági Múzeum csonttárában. A szakemberek körében Matolcsi-féle gyűjteményként vált ismertté, amely koponyákból, teljes vázából és lábközépcsontokból (metapodiumok) áll. Szürkemarhacsontok gyűjtését már Matolcsi János előtt már mások elkezdték, de a gyűjtemény nagy részét Matolcsi hozta létre. A gyűjteménybe 1946 óta kerülnek szürkemarha-koponyák és -csontok vágóhidakról vásárlás és ajándékozás útján. Összesen 198 egyed csontjai kerültek a gyűjteménybe, ebből 174 egyed fajtatizsra. 4 koponya és 20 metapodium keresztezési termék. A legtöbb csont (178 egyed) a Budapesti Húsipari Vállalat Soroksári úti marhavágóhídjáról¹ (A továbbiakban: budapesti marhavágóhíd) került a gyűjteménybe. Két egyed csontjait a Hajdú-Bihar Megyei Húsipari Vállalat² debreceni vágóhídjáról gyűjtötték. Egy-egy egyed a ajándékozott a múzeumnak dr. Stohl Gábor³ (a Magyar Természettudományi Múzeum dolgozója), dr. Lénárt Lajos miniszterhelyettes (MÉM), illetve az MSZMP Központi Bizottsága Gazdasági Osztálya. 11 egyednél nem tüntették fel, honnan került a múzeumba, de feltehetően ezek is vágóhídon keresztül kerültek megvásárlásra. A metapodiumok nagy része és néhány egyed kifőzése a múzeumban történt. A gyűjteménybe 1953 előtt bekerült anyagok pontos beszerzési ideje, származási helye és gyűjtője ismeretlen. 1953 után az anyag nagy részét Kovács Miklós⁴ (1952-1970 között a MMM állattenyésztés-történeti osztályának vezetője), Matolcsi János⁵ (az MMM főigazgatója 1957 és 1969 között, majd tudományos

¹ Budapesti Húsipari Vállalat Marhavágóhídjá, Soroksári u. 50. Az 1980-as évek elején megszűnt, pontosabb információ nem áll rendelkezésre.

² 1969. január 1-től Hajdú-Bihar Megyei Állatforgalmi és Húsipari Vállalat, ma Debreceni Hús Rt.

³ A Magyar Természettudományi Múzeum dolgozója.

⁴ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok, 2002. Bp. Pulszky Társaság-Tarsoly Kiadó. 506-507. oldal

⁵ Magyar Múzeumi Arcképcsarnok, 2002. Bp. Pulszky Társaság-Tarsoly Kiadó.

⁶ A Budapesti Marhavágóhíd akkori munkatársa, pontosabb információ nem áll rendelkezésre.

munkatárs 1983-ig) és Bartos László* (a Budapesti Húsipari Vállalat dolgozója) gyűjtötte.

Az egyéni érdeklődés és a lehetőségek alapján a begyűjtött szürkemarhacsont-gyűjtemény rendkívül heterogén. Az összes egyed nemek szerinti megoszlása: 32 bika (16%), 33 ökör (17%) és 96 tehén (48%). 37 egyed (19%) neméről pedig nincs adatunk.

Az állatok nagy része (116 egyed) a Hortobágyi Állami Gazdaságból és a Hortobágyi Állami Gazdaság Ohati körzetéből⁷ származik. (Lásd az 1. táblázatot!) 59 egyed nevét is tudjuk, 94 egyed életkora szerepel a kartonokon. 111 egyed élő súlyát és 87 egyed marmagasságát is ismerjük. 86 egyednél az élő súly és a marmagasság mellett egyéb testméreteket is felvettek, pl. törzshossz, szárkörméret, mellkasmélység stb. Ezenkívül 7 egyednél a vágás után több szervének súlyát is megmérték. 32 egyednél a szülők nevét is rögzítették a kartonokon. 103 egyed szarvszáma és 25 egyed fülszáma is ismeretes. Tejtermeléssel kapcsolatos adatokat 13 egyednél találhatunk.

A gyűjtemény három részre osztható (Lásd a 2. táblázatot!):

1. koponya + egyéb részek – 82 egyed (41%)

78 egyed fajtatiszta. 4 koponya feltehetőleg keresztezésből származik, melyre a fajtától elütő jellegekből következtethetünk. Néha csak a koponya, legtöbbször azonban a hozzá tartozó állkapocspár is megvásárlásra került. A gyűjteményben 18 db teljes csontváz található. 15 egyednél a koponya és állkapocs mellett a lábközépcsontok is megőrzésre kerültek. 38 egyednél koponya és állkapocs, 11 egyednél csak a koponya került be a gyűjteménybe. Nemek szerinti megoszlás: 9 bika, 23 ökör, 47 tehén és 3 ismeretlen nemű egyed (Lásd a 2. táblázatot!).

2. koponyatető szarvakkal és frontale darabbal – 43 egyed (22%)

A gyűjtés kezdetén nem őrizték meg a teljes koponyát, hanem csak a szarvakat a szarvkörnyéki koponyarésszel. Így sok koponyáról lehasították a „felesleges” részeket, és csak a fejél, a két szarv és a homlokcsont (os frontale) egy része maradt meg. Gyakran ezt a koponyarészt egy fatáblára rögzítették, és falon helyezték el, mint ahogy a trófeákat szokás. Nemek szerinti megoszlás: 9 ökör, 34 ismeretlen.

3. csak lábközépcsontok (metapodiumok) – 73 egyed (37%)

Ugyanazon egyedtől mind az első, mind a hátsó lábközépcsont leltárba került. Általában ugyanazon egyednek csak 2, néha azonban mind a 4 lábközépcsontját megőrizték. 53 egyed fajtatiszta, 20 egyed pedig szürkemarha tehén és kosztromai bika keresztezésének első nemzedékéből (F1) származik. Ez utób-

⁷ Az Ohati Állami Gazdaság 1961. jan. 1-től beolvadt a Hortobágyi Állami Gazdaságba és annak Ohati körzeteként működött tovább.

bi mind fiatal, 20-24 hónapos bika. Nemek szerinti megoszlás: 23 bika, 1 ökör és 49 tehén.

Minden egyed külön került beletárolásra. Minden esetben a koponya az 1., az állkapocs a 2. leltári számot kapta.

A katalógusban a leírókartonon és a leltárkönyvben szereplő adatokat tüntettem fel. Hol a leírókarton, hol a leltárkönyv tartalmaz több információt. 1953-ig nem volt leltározás, így az addig bekerült anyag csak 1953 után kapott leltári számot. Sok koponyánál és koponyatetőnél szerepel a beszerzés idejénél a „régi múzeumi anyag” bejegyzés. Ez azt jelenti, hogy 1946 és 1953 között került a múzeum tulajdonába, a pontos beszerzési ideje ismeretlen. 1964-ig csak leltárkönyvet vezettek és erről készültek a kartonok. 1964-től azonban a leírókartont tekintették az elsődleges adatbázisnak, ezért ott több adat szerepel. A kettő néhol eltér egymástól. Ilyenkor a leltárkönyvet vettem alapul, és zárójelben jelöltem a kartonon szereplő adatot.

A kartonokon sok esetben a származás helye pontatlanul került feljegyzésre, így az Ohati Állami Gazdaság neve szerepel. Ez a megnevezés „1961.01.01.”-től a Hortobágyi Állami Gazdaság Ohati körzetét jelenti, mivel az Ohati Állami Gazdaság beolvadt a Hortobágyi Állami Gazdaságba, és annak körzeteként eredeti területén működött tovább. Szürkemarha-állományát is a Hortobágyi Állami Gazdaságtól kapta (Borics Imre,⁸ a Hortobágyi Kht. szaktanácsadója-nak szíves szóbeli közlése). A gyűjteményben található Ohatról származó egyedek mind 1961 után kerültek a múzeumba. A katalógusban mégis megőriztem ezt a megnevezést, mivel pontosan akartam jelezni, hogy a Hortobágy mely részéről kerültek ide. Bizonytalan a Kunmadarasi „Új Barázda” Tsz bejegyzés is. Lehetséges, hogy a Középtiszai Állami Gazdaság kunmadarasi telepéről származtak ezek az egyedek. A katalógusban a kartonon szereplő bejegyzést hagytam.

A gyűjtemény egyes részeit több publikációban is felhasználták. Matolcsi János a szarvasmarha marmagasság-⁹ és élő súlyszámításához¹⁰ alkalmazta a lábközépcsontok méreteit, az őstulok és a szarvasmarha metapodiumainak összehasonlító vizsgálatához¹¹ pedig azok röntgenfelvételeit. A gyűjtemény 18 koponyájának felhasználásával készült Szöllőssy Gábor–Takács István: *Szarvalakulások*¹² című publikációja, mely a különböző szarvállásokat mutatja

⁸ Borics Imre az 1960-as években a szürkemarha és a kosztromai keresztezésével foglalkozott a Hosszúhátú Kísérleti majd később Tangazdaságban. 1990. 01. 01. és 1998. 12. 31. között a Hortobágyi Állami Gazdaság Ohati Körzetének Ügyvezető Igazgatója volt, ma nyugdíjasként a Hortobágyi Természetvédelmi és Génmegőrző Kht. szaktanácsadója.

⁹ MATOLCSI János: Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial, 1970, Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie, 87, 2. 89-137. oldal

¹⁰ MATOLCSI János: Összefüggések a szarvasmarha élő súlya és lábközépcsontjainak súlya között, 1969, Állattani Közlemények LVI. 1-4. szám, 99-106. oldal

¹¹ BÖKÖNYI S.-KÁLLAI L.-MATOLCSI J.-TARJÁN R.: Összehasonlító vizsgálatok az őstulok és a szarvasmarha elülső lábközépcsontján, MMM közleményei, 1964, Bp.

¹² SZÖLLŐSSY Gábor-TAKÁCS István-ERNST József: Szarvalakulások, 1991, Bp. ÁTE

be. A publikációban bemutatott 19 koponya, az 5. oldalon bemutatott koponya kivételével, a MMM gyűjteményében található. A publikációban megjelent koponyák katalógusszáma a 3. oldalról indulva, egymás utáni sorrendben a következő: 96, 31, 32, 91, 88, 30, 20, 18, 60, 60, 79, 51, 55, 46, 78, 68, 64, 61 és 59. A fenti publikációkon kívül Bartosiewicz László is dolgozott a gyűjteményben, és lemért néhány szürkemarha-koponyát. Ezek a méretek 1996 és 1998 között a NIIF program keretén belül az Archeocomp Egyesület archeozoológiai adatbázisában interneten keresztül voltak hozzáférhetőek (T. Bíró Katalinnak, a MNM munkatársának szíves szóbeli közlése).

A szürkemarha-gyűjtemény legutolsó gyarapodása 1994-ben történt, amikor 3 szürkemarha koponyája és csontváza került a gyűjteménybe, katalógusszámuk: 13., 14., 39. Különlegességük miatt fontosnak tartom kiemelésüket.

Az egyik egy tehén (39.), melynek életkora 32 év, neve: 3 Csengős (Szöllősy Gábornak, a MMM munkatársának szíves szóbeli közlése). *(Lásd a 4. képet!)* Csontvázát az Állatorvos-tudományi Egyetem állította össze, és az 1996-os OMÉK-on Gödöllőn bemutatta. *(Lásd az 5. képet!)* A kiállítás után a felállított csontváz tartós bérletbe a kaposvári Móricz Zsigmond Mezőgazdasági Szakközépiskolába (ma Pannon Lovasakadémia és Mezőgazdasági Szakközépiskola¹³) került, ahol a mai napig szemléltetőeszközként szolgál. Jó anyai tulajdonságai miatt a Magyar Szürke Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesülete Csengős képét választotta pecsétjére.

A másik kettő ökör (13., 14.), Rezes és Bokros, melyek kitűnnek igen széles terpesztésű és hosszú szarvaikkal. Mindkét ökör a Középtiszai Állami Gazdaság hatos ökörfogatának ökre volt. *(Lásd a 6. képet!)* A Középtiszai Állami Gazdaság megszűnésekor a Tiszaigari Mezőgazdasági Kft.¹⁴ megvásárolta az állomány egy részét. Ekkor került a két ökör a kft. tulajdonába, majd 1993-ban, illetve 1994-ben a múzeumnak ajándékozta a két ökör csontvázát (Bertalan Józsefnek, a kft. ügyvezetőjének szíves szóbeli közlése).

A gyűjtemény az 1950-60-as évek, valamint a 70-es évek elejének hortobágyi szürkemarha-populációjának koponya- és szarvformájáról ad mintát. Az újonnan fellendülő szürkemarha-tenyésztésekből jó lenne néhány egyedet vizsgálat céljából a gyűjtemény számára beszerezni. Így figyelemmel lehetne kísérni a mai, illetve a közel 50 évvel ezelőtti populációk közötti osteológiai és koponyatani változást.

¹³ Pannon Lovasakadémia és Mezőgazdasági Szakközépiskola, Kaposvár, Guba Sándor u. 40.

¹⁴ 1991. jan. 1-jén jött létre a Tiszaigari Mezőgazdasági Kft. (Bertalan József ügyvezető szóbeli közlése).

A MATOLCSI-FÉLE SZÜRKEMARHACSONT-GYŰJTEMÉNY KATALÓGUSA

Bikák (1–9.)

1. bika: koponya + teljes csontváz (leltári szám: 65.6.1–164.)

Neve: Buda – életkora: 12 év – szül.: 1953. 04. 12. – apja: 77/5 Buckó, anyja 271 Hálás (tejtermelése: 294 nap alatt 2035 kg, 4,4% tejzsír) – származási hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1965. április, ára: 280,81 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós.

Testméretek:

A Hortobágyi Állami Gazdaságban felvett méretei: marmagassága: 156 cm – törzshossz: 176 cm (Ez a méret 6-8 cm-rel hosszabb lehetett, mert ez a méret nagyon rokkant állásban lett felvéve.) – mellkasmélység: 96 cm – övméret: 235 cm – szárkörméret: 25 cm.

Adatai vágás előtt: marmagasság: 158 cm – törzshossz: 191,5 cm (ferdén mérve) – tomporszélesség: 76 cm.

Vágás után szerveinek súlya: here: 593 g – mellékvese: 33 g – pajzsmirigy: 16 g – csontsúly: 64,5 kg – hasnyálmirigy: kicsi, hiányos, nem mérhető.

Egyéb:

A bika 11 tenyészév alatt 110 tehenet fedezett. Utódok száma: 39 bika és 37 üsző. Ebből 1965-ben a Hortobágyi Állami Gazdaság állományában van 21 tehén, 3 üsző és 3 növendék bika utódja.

1955 és 1963 között több esetben szerepelt az Országos Mezőgazdasági Kiállításon, ahol nagydíjat és egyéb díjakat nyert. Fotó (Hudetz József felvétele). (Lásd az 1. és a 2. képet!)

2. bika: koponya + teljes csontváz (lsz: 67.16.1-159.)

Neve: Tatár – életkora: 9 év – szül.: 1958. 05. 10. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1967. V. 16., ára: 462,56 Ft – vágóhídi csapatszám: 5/15 – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élősúly: 829 kg – marmagasság: 151 cm – törzshossz: 178,5 cm – övméret: 229 cm – farszélesség: 86 cm – szárkörméret első: 22,5 cm, szárkörméret hátsó: 24,5 cm.

Levágás után: törzshossz: 182 cm – hússúly: 500,4 kg – bőrsúly: 84 kg.

Belső szervek: szájrétű gyomor: 4,5 kg, oltógyomor: 2,5 kg – bendő: 13 kg – agyvelő: 518 g – herék összesen: 645 g, jobb here: 335 g, bal here: 310 g – hasnyálmirigy: 745 g.

3. bika: koponya + teljes csontváz (lsz: 71.12.1-166.)

Neve: 36. Morgó – életkora: 10 év – szül.: 1961. VII. 19. – apja: Maros, anyja: 144. Mozsár – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1971. VI. 30, ára: 292,10 Ft.

Élő súly: 690 kg.

Selejtezésének oka: csípőtörés alapos gyanúja, állandó sántasága.

Az 1967. évi Mezőgazdasági Kiállításon szerepelt.

4. bika: koponya + teljes csontváz + bőr (lsz: 65.27.1-221.)

Száma: 34/6 (217/2 Hu) – életkora: 2 év – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1964. VI. 4., ára: 226,25 Ft. – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 560 kg – vágó súly: 222 kg – marmagasság: 132 cm – törzshossz: 168 cm – övméret: 201 cm – szárkörméret: 21 cm – csontsúly: 32,1 kg.

5. bikaborjú: koponya + teljes csontváz + bőr (lsz: 65.25.1-165.)

Fülszáma: 382 – életkora: 1 hét – szül.: 1964. VI. 5. – Apja: Bakony, anyja: Bözsi (szarv száma: 382) – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1964. VI. 17., ára: 190 Ft. – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 31 kg – marmagasság: 64 cm – törzshossz: 59 cm – övméret: 72 cm – szárkörméret: 11 cm – fejhossz: 19,5 cm – fejszélesség: 11 cm, Máj: 799 g – tüdő: 375 g – szív: 209 g – vese: 123 g – lép: 121 g.

6. bikaborjú: koponya + teljes csontváz + bőr (lsz: 65.26.1-167.)

Életkora: 12 nap – született: 1964. VI. 7. – Apja: Maros, anyja: Vadorzó (szarv száma: 49) – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1964. VI. 17., ára: 190 Ft. – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 36 kg – marmagasság: 78 cm – törzshossz: 63 cm – övméret: 74 cm – szárkörméret: 11 cm – fejhossz: 21,5 cm – fejszélesség: 12 cm, Máj: 946 g – tüdő: 459 g – szív: 263 g – vese: 151 g – lép: 135 g.

7. bika: koponya + állkapocs (lsz: 70.64.1-2.)

Neve: 215/4. Csordás – száma: 35 – fülszáma: 215/4 HRI – életkora: 12 év – szül.: 1954. III. 27. – apja: Betyár, anyja: 215. Izabella – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Tenyésztette az Ohati Állami Gazdaság – 3 éves korában eladva a Tiszacsegei Legeltetési Társulatnak – 1963-ban a Hortobágyi Állami Gazdaság visszavásárolta vonalalakítás céljára – eladva vágásra: 1966. V. 23. – csere: debreceni vágóhíd, 1966. XII. 13. – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 870 kg – súly a vételkor: 10,5 g (téves, elírás) – marmagasság: 156 cm – törzshossz: 181 cm – mellkasmélység: 80 cm – övméret: 223 cm – mellkasszélesség: 50 cm – farhossz: 52 cm – farszélesség II.: 51 cm – farszélesség III.: 35 cm – szárkörméret: 24 cm – Fotó (Hudetz József felvétele).

Színe nem volt kifejezetten kormos. Küllemi hibái: szűk szarvtő, kiemelkedő farbúb, elhegyesedő far, hosszúlábúság, gacsos, kardos lábszerkezet, és az első

lábbon hibás csülökszarú. Rossz kondíciótartó és meglehetősen izomszegény volt. Következtesen örökítette finom fejét.

8. bikaborjú: koponya + állkapocs (lsz: 74.79.1-2.)

Jelzése: A.10 – életkora: 4 hónap – szül.: 1961. VIII. 31. – levágva: 1961. XII. 8. – apja: Betyár – szárm. hely: Fővárosi Állatkert – dr. Stohl Gábor ajándéka 1974. október.

Élő súly: 123 kg – bőr: 13,8 kg – csont + hús: 74,7 kg – máj: 2 kg – szív: 0,5 kg – tüdő: 2,2 kg – vesék: 0,43 kg – pajzsmirigy: 10,08 g – mellékvese: 4,94 g – szív-timusz: 15,89 g – nyaki timusz: 59,77 g – herék: 28 g.

9. bika: koponya (lsz: 67.07.1.)

Száma: 35 – fűlszáma: 215/4 HRI – életkora: 12 év – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság, szolnoki járás – csere a Hortobágyi Állami Gazdasággal, 1966. 12. 13. egy szürkemarka ökör koponyájáért (lsz: 65.20.1-2.). (Nem egyértelmű bejegyzések a leltárkönyvben, karton hiányzik.)

Ökrök (10-32.)

10. ökör: koponya + teljes csontváz (lsz: 66.151.1-165.)

Fűlszám: 33738 – életkora: 4 év 9 hónap – szül.: 1962. II. 1. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság, Szerep – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. X. 31., ára: 303,63 Ft – vágóhídi csapatszám: 171/4 – gyűjtötte: Bartos László – méreteket felvette: Kovács Miklós.

Élő súly: 814 kg – marmagasság: 163,5 cm – törzshossz: 190 cm – övméret: 228 cm – szárkörméret: 25 cm – farhossz: 64,5 cm – tomporszélesség: 60 cm – fejhossz: 53 cm – homlokszélesség: 31 cm – csípőszélesség (farszélesség I.): 68 cm, ülőgumó (farszélesség III.): 44,5 cm, mellkasmélység: 87,5 cm. Feltűnően magas, nagycsontú.

Belső szervei: tüdő: 14,20 kg – vesék: 1,80 kg – lép: 1,35 kg – szív: 3,23 kg – máj: 6,87 kg.

Mintavétel: mellékvese: 34 g – hasnyálmirigy: 297,5 g – pajzsmirigy: 14,5 g – agyvelő: 631,2 g.

Szarvállás: széles terpesztésű, színe: zöld.

11. ökör: koponya + teljes csontváz (lsz: 73.16.1-159.)

Állat száma: 10/3 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 521,62 Ft.

12. ökör: koponya + teljes csontváz (lsz: 73.17.1-171.)

Állat száma: 10/12. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 521,62 Ft.

13. ökör: koponya + teljes csontváz (lsz: 94.03.1-129.)

Neve: 396/7 Rezes – életkora: 16 év – szül.: 1977. – anyja: 396 Kati, anyai nagyanyja 318 Kati, nagyapja 8 Kujon – szárm. hely: Középtiszai Állami Gazdaság – ajándék, Tiszaigari Mezőgazdasági Kft., 1994. 01. 06.

Élő súly: 1000-1200 kg felett (Bertalan József, a Tiszaigari Mezőgazdasági Kft. ügyvezetőjének szíves szóbeli közlése, pontos adat nem áll rendelkezésre).

A Középtiszai Állami Gazdaság hatos ökörfogatának bal oldali vezető ökre. *(Családfáját lásd a 8. képen!)*

14. ökör: koponya + teljes csontváz (lsz: 94.04.1-119.)

Neve: 313/8 Bokros – életkora: 16 év – szül.: 1978. 03. 09. – apja: 495/3 Tarján, apai nagyanyja 495 Lámpás, apai nagyapja 300/7 Tüzes – anyja: 313 Avas, anyai nagyanyja 245 Avas, nagyapja 5 Árpád, – szárm. hely: Középtiszai Állami Gazdaság – ajándék, Tiszaigari Mezőgazdasági Kft., 1994. 03. 10. – Kifőzés a MMM preparátorműhelyében, preparálási költség: 3000 Ft. *(Lásd 3. képet!)*

Élő súly: 1000-1200 kg felett (Bertalan József, a Tiszaigari Mezőgazdasági kft. ügyvezetőjének szíves szóbeli közlése, pontos adat nem áll rendelkezésre).

A Középtiszai Állami Gazdaság hatos ökörfogatának jobb oldali vezető ökre. *(Családfáját lásd a 7. képen!)*

15. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.01.1-2.)

Életkora: 13-14 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. IX. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

16. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.02.1-2.)

Életkora: 12-13 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. II. 13., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

17. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.03.1-2.)

Szarvszám: 3 – életkora: 6-7 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. IX. 15., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

18. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.04.1-2.)

Életkora és szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János – negatív szám: 194.194.

19. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.05.1-2.)

Életkora: 5-6 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

20. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.06.1-2.)

Életkora: 6-7 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

21. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.08.1-2.)

Életkora: 5-6 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

22. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.10.1-2.)

Szarvszám: 34 – életkora: 7-8 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft. – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvállás: kapitális csákó, színe: fehér.

23. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.11.1-2.)

Szarvszám: 97 – életkora: 8-9 év (leltárkönyvben 10-11 év, kartonon a 10-11 év később javítva 8-9 évre) – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. IX. 15., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvállása: tülkös, színe: zöld – nem fajtatiszta, más fajtával keresztezett, amelynek jele a fejélen feltűnő dudor.

24. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.12.1-2.)

Életkora: 8-9 év felett – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. II. 23., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvállása: kapitális csákó, színe: fehér.

25. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.13.1-2.)

Szarvszám: L jelzés – életkora: 10 év körül – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1962. – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvállása: kapitális csákó, színe: zöld – nem teljesen fajtatiszta.

26. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.14.1-2.) (kartonon tévesen 1-4.)

Életkora és szárm. hely: ismeretlen, régi múzeumi anyag – vétel: budapesti marhavágóhíd – gyűjtötte: Matolcsi János.

27. ökör: koponya + állkapocs (lsz: 64.28.1-2.)

Életkora: 8-10 év – (leltárkönyvben tévesen tehénként szerepel) – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd 1964. I. 30.

Szarvállása: villás, színe: zöld – szarvhossz: 998 mm.

28. tinó: koponya + állkapocs (lsz: 65.19.1-2.)

Életkora: 3,5 év – szárm. hely: Újszilvási Tsz (Szolnok megye) – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1964. XI. 3., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 417 kg.

29. tinó: koponya + állkapocs (lsz: 64.29.1-2.)

Jelzése: 120 – életkora: 3-3,5 év – levágva: debreceni vágóhíd, 1963. IX. 6. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – az MSZMP Közp. Biz. Gazd. Osztályának ajándéka 1963. IX. 6. – kifőzés: MMM preparátorműhelyében – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Szarvállása: táblás – vágása a múzeum képviselőinek jelenlétében történt – leírókarton alapján bizonyos szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők – lábközépcsontjai a 65.56.1-4. szám alatt leltározva – Fotó (ismeretlen fényképész).

30. ökör: koponya (lsz: 53.1722.1.)

Életkora és szárm. hely: ismeretlen, régi múzeumi anyag – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 100 Ft – meghatározta: Kovács Miklós – negatív szám: 194.192.

Szarvkörméret: 32 cm – szarvcsúcsok távolsága: 146,5 cm.

Szarvállása: csákó.

31. ökör: koponya (lsz: 53.1725.1.)

Életkora és szárm. hely: ismeretlen, régi múzeumi anyag – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 200 Ft – meghatározta: Kovács Miklós – negatív szám: 194.199 és 194.200.

Szarvkörméret: 33 cm – szarvcsúcsok távolsága: 236 cm.

Szarvállása: nyársas.

32. ökör: koponya (lsz: 53.152.3)

Életkora és származási helye ismeretlen, régi múzeumi anyag.

Szarvkörméret: 36 mm – szarvcsúcsok távolsága: 201,5 cm.

Tehenek (33-79.)

33. tehén: koponya + teljes csontváz (lsz: 65.21.1-196.)

Neve: Szemes – szarvszáma: jobb 222, bal 575 – életkora: 9 év – szül.: 1954. – apja: Kardos – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 284,80 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 430 kg – marmagasság: 135 cm – csontsúly: 33 kg – leírókaton alapján bizonyos méretek és szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők.

Szarvállás: sodrott-tulipán, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: petefészek-hypertrophia.

34. tehén: koponya + teljes csontváz (lsz: 65.22.1-209.)

Neve: Arany – sarvszám: 98 – életkora: 6 év – szül.: 1957 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 284,80 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 500 kg – marmagasság: 139 cm – csontsúly: 32,70 kg – leírókaton alapján bizonyos méretek és szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők.

Szarvállás: csákó, színe: fehér – selejtezésének oka: rossz borjúnevelő.

35. tehén: koponya + teljes csontváz + bőr (lsz: 65.23.1-195.)

Neve: Tancos – 91,5 pontos – sarvszám: 187 – életkora: 15 év – szül.: 1948 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 28., ára: 802,30 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 544 kg – marmagasság: 146 cm – tejtermelése: 2718 liter, tejsír: 4,4% – csontsúly: 35,6 kg – leírókaton alapján bizonyos méretek és szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők.

Szarvállása: szabályos csákó, színe: zöld – selejtezésének oka: petefészek-sorvadás.

36. tehén: koponya + teljes csontváz + bőr (lsz: 65.24.1-163.)

Neve: Meggyes – sarvszám: 250/3 – életkora: 7 év – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Hortobágyi Állami Gazdaság vásárolta az Izsáki Állami Gazdaságtól – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 25., ára: 787,35 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 360 kg – marmagasság: 134 cm – csontsúly: 20,6 kg

Szarvállás: sodrott, színe: zöld – selejtezésének oka: nyakcsatorna-szűkület. Méretek és szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők.

37. tehén: koponya + teljes csontváz (lsz: 65.52.1-197.)

Sarvszám: 299 – fülszám: 598956 – életkora: 5-6 év – született: 1962. II. 1. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1965. IX. 3., ára: 262,61 Ft – vágása ezen a napon történt – vágóhídi csapatszáma: 138/2 – gyűjtötte: Kovács Miklós és Matolcsi János.

Élő súly: 533 kg – vágósúly: 222 kg – marmagasság: 138,5 cm – törzhossz: 153 cm – övméret: 200 cm – szárkörméret: 21 cm – farszélesség: 54 cm – agyvelő lével: 528,5 g – lé nélkül: 501,8 g – csontsúly: 29,10 kg.

38. tehén: koponya + teljes csontváz (lsz: 73.18.1-179.)

Neve: 300 Dóra – szarvszáma: 300 – fülszáma: 521/8 – életkora: 14 év – szül.: 1958. II. 15. – anyja: 521 Dóra (tejtermelése: 252 nap alatt 1618 kg, tejzsír: 5,3%, Küllemi pontszámai: P:86), anyai nagyanyja: 110 Aranyos, nagyapja: Kardos (Küllemi pontszámai: P:90), apja: Acél (Ohati Állami Gazdaság tenyésztése), apai nagyanyja: 47 Haragos (tejtermelése: 273 nap alatt 1849 kg, tejzsír 4,7%), nagyapja: Tuskó (Küllemi pontszámai: P: 83) – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – eladva vágóra: 1972. X. 9. – vétel: budapesti marhavágóhíd 1973., ára: 505,20 Ft (kartonon elírva: 505,62 Ft).

Fajtájának igen jellegzetes képviselője. Kimagasló jó tulajdonságai: kifejezett fajtajelleg, szép fej, fehér szarvak. Nagyon mély mellkas. Hibái: izomszegény far, gacsos lábszerkezet. A magyar szürke ősi, lassabban fejlődő típusához tartozott. 10 tenyészév alatt 7 borjút ellett. Ezek közül 2 fia tenyészbika (Makacs 1963., Tüzes 1967.) és egy lánya törzstehén (497 Dóra) lett a Hortobágyi Állami Gazdaságban.

39. tehén: koponya + teljes csontváz (lsz: 94. 02.1-112.)

Neve: 3. Csengős – fülszáma: 3 BK240 – életkora: 32 év – szül.: 1960, Bugac – szárm. hely: Városlödi Állami Gazdaság Bugacpusztai kerülete¹⁵ – ajándék: 1994. 03. 05. – preparálási költség: 3000 Ft. (Lásd a 4. képet!)

Rendkívül jó anyai tulajdonságai voltak. Felnevelt 27 borjút. Utolsó éveiben félvakon 6 idegen borjút dajkált. Selejtezésének oka: vakság.

Származásának körülményei nem ismertek. A Bugacpusztai Állami Gazdaság 1949-ben alakult. Tázlár község papja 49 tehenet, illetve üszőt és 1 bikát adományozott ekkor a Gazdaságnak, melyeket 1944-ben a németektől szerzett. Ennek az 50 állatnak a származása ismeretlen. Ebből a gulyából származik Csengős anyja és apja. 1973-ban kezdték el az akkor már a Városlödi Állami Gazdaságba beolvadt, annak Bugacpusztai kerületét képező gazdaságban a törzskönyvezést. Csengős volt a legidősebb tehene ekkor a Bugacpusztai kerületnek, fülszámát is ekkor kapta. Életkorát a fogai és a szaruja alapján számolt ellésekből egyaránt 13 évben állapították meg (id. Farkas Jenő szíves szóbeli közlése¹⁶).

40. tehén: koponya + állkapocs + mindkét első és hátsó lábközepcsont (lsz: 67.15.1-6.)

Neve: 162 Adó – szarvszám: 427 – életkora: 16 év – szül.: 1951. 01. 01. – apja: Káplár, törzskönyvi száma: 3322/1 – anyja: 090 Viol, anyja törzskönyvi száma: M16.64 – fia: Borzas – lánya: 215 Adó, szül.: 1955. 12. 16., unokája: 453 Adó, szül.: 1964. 06. 11., dédunokája: 835 Adó, szül.: 1972. 04. 18., 3 ükunokája: 427

¹⁵ A Bugacpusztai Állami Gazdaságot 1949-ben hozták létre, majd 1960-ban beolvadt a Városlödi Állami Gazdaságba, és annak kerületeként működött tovább.

¹⁶ A Bugacpusztai Állami Gazdaság tenyésztetének dolgozója, a közölt adatokat saját tapasztalatai, könyvelési papírok és az Állami Gazdaság első gulyása, Fekete János közlése alapján gyűjtötte össze

Adó, szül.: 1984. 01. 20., 323 Adó, szül.: 1983. 02. 01., és 961 Adó 1977. 01. 08. – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság törzsállattenyésztése – ajándék: Hortobágyi Állami Gazdaság, 1967 – gyűjtötte: Kovács Miklós.

1956-ban felvett méretei: élősúly: 650 kg – marmagasság: 136 cm – törzhossz: 172 cm – mellkasmélység: 68 cm – övméret: 197 cm – farhossz: 55 cm – farszélesség: 46 és 34 cm – szárkörméret: 20,5 cm.

Kényszervágása: 1967. V. 3., idegen test (szeg) okozta szívburokgyulladás miatt.

Nyugodt, szelíd, könnyen kezelhető, jó takarmányértékesítő. Nagyrámájú, aránylag korrekt küllemű, a jó tejelékenységhez viszonyítva nem túl finom szervezettel. Nyak és far izomltsága volt rajta a leginkább kifogásolható. 11 tenyésztés alatt kilencszer vemhesült, 10 borjút ellett. A bőven tejelő szürkemárha tehén példaként szerepel Horn A.: Szarvasmarha tenyésztés c. könyv (1966. IV. kiadás) 87. oldalán.

Debrecen város gulyájának legveszélyeztetettebb családjának, a 45-ös tehén-családnak a tagja. Családalapító tehén: 090 Viol, bizonyíthatóan 1944 előtt, 1937 és 1940 között született Debrecen város mátai gulyájában. 1949-ben és 1950-ben visszahozták a korábban a várostól elhajtott gulya egy részét. Ebben 4 tehén volt. Ezek közül csak a 090 Violnak maradt tehén utódja. Ebben a családban ma csak 4 tenyészttehén van. 090 Viol fia Csibész, aki tenyészbika lett (Borics Imre,¹⁷ a Hortobágyi Természetvédelmi és Génmegőrző Kht. szaktanácsadójának szíves szóbeli közlése).

41. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 66.128.1-4.) Szarvszám: 625 – állatszám: 10/6 – fülszám: 20163 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 77,90 Ft – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élősúly: 434 kg – vágósúly: 218 kg – marmagasság: 134 cm – övméret: 187 cm – törzhossz: 151 cm – szárkörméret: 18 cm.

42. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 66.129.1-4.) Szarvszám: 541 – állatszám: 104/4 – fülszám: 20164 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1966. VII. 28., ára: 77,90 Ft – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élősúly: 487 kg – vágósúly: 252 kg – marmagasság: 138 cm – övméret: 189 cm – törzhossz: 167 cm – szárkörméret: 19 cm.

43. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.7.1-4.)

Neve: Árva – szarvszám: 100 – életkora: 5 év – szül: 1958 – apja: Maros – szárm.

¹⁷ Borics Imre a 60-as években a szürkemárha és a kosztromai keresztezésével foglalkozott a Hosszúhátú Kísérleti majd később Tangazdaságban. 1990. 01. 01. és 1998. 12. 31. között a Hortobágyi Állami Gazdaság Ohati Körzetének Ügyvezető Igazgatója volt, ma nyugdíjasként a Hortobágyi Természetvédelmi és Génmegőrző Kht. szaktanácsadója.

hely: Hortobágyi Állami Gazdaság -- vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 300 kg – marmagasság: 130 cm.
Szarvállása: tülkös, színe zöld – selejtezésének oka: fejletlen.

44. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.8.1-4.)
Neve: Csibi – szarvszám: jobb 43, bal 61 – életkora: 10 év – szül: 1953 – szárm.
hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 495 kg – tejtermelése: 262 nap alatt 2470 kg, tejszír: 4,2%.
Szarvállás: csákó, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: kóros, vak.

45. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.9.1-4.)
Neve: Éva – szarvszám: 65 – életkora: 10 év – apja: Jugó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 25., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 446 kg.
Szarvállás: csákó, színe: fehér – selejtezésének oka: méhhurut.

46. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.10.1-4.)
Neve: Gyenge – szarvszám: 286-47 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Hortobágy vásárolta Izsáki Állami Gazdaságtól – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 400 kg.
Szarvállás: tulipános, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: idült méhhurut – negatív szám: 196.998.

47. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.11.1-4.)
Neve: Dehogy – szarvszám: 251-20 – életkora: 7 év – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 397 kg.
Szarvállás: rövid tülkös, színe: zöld – selejtezésének oka: méhhurut.

48. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.12.1-4.)
Neve: Szárcsa – szarvszám: 511-157 – életkora: 10 év – apja: Betyár – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.
Élő súly: 400 kg – tejtermelés: 300 nap alatt 2168 kg, tejszír: 4,9%. Szarvállás: szabályos csákó, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: petefészkek-sorvadás.

49. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.13.1-4.)
Neve: Szajkó – szarvszám: jobb 148 (tülkein több szám is található: jobb old.: 148 és 487, bal old.: 487 és 400) – életkora: 12 év – apja: Tigris – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 443 kg – tejtermelés: 300 nap alatt 3215 kg, tejszír: 4,5%.

Szarvállás: tülkös, balog csákó, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: kóros.

50. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.14.1-4.)
Neve: Izabella – szarvszám: 219 (tülkén még 550 is szerepel) – életkora: 10 év – apja: Vándor – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 558 kg – tejtermelés: 42 nap alatt 168 kg, tejszír: 5,9%.

Szarvállás: csákó, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: idült petefészek-gyulladás, hypertrophia.

51. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.15.1-4.)
Neve: Hideg – szarvszám: 261-37 (tülkén még 797 is szerepel) – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Hortobágy vásárolta Izsáki Állami Gazdaságtól – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 400 kg.

Szarvállás: gallyas, színe: fehér – selejtezésének oka: nyakcsatorna-szűkület – negatív szám: 196.996.

52. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.16.1-4.)
Neve: Hámor – szarvszám: 260-36 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Hortobágyi Állami Gazdaság vásárolta Izsáki Állami Gazdaságtól – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 25., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 278 kg.

Szarvállás: gallyas, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: fejletlen nemi szervek.

53. tehén: koponya + állkapocs + első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.18.1-4.)
Neve: Álmos – szarvszám: bal 137 jobb 568 – életkora: 10 év – apja: Tuskó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – Hortobágyi Állami Gazdaság vásárolta Izsáki Állami Gazdaságtól – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 25., ára: 38,81 Ft – gyűjtötte és meghatározta: Matolcsi János.

Élő súly: 400 kg – tejszír 5% – tejelő jellegre való.

Szarvállás: könnyű csákó, meszelt, színe: fehér-fekete – selejtezésének oka: rossz borjúnevelő.

54. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.07.1-2.)

Életkora: 8-9 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd 1962. VII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

55. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.09.1-2.)

Életkora: 6-7 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd 1962. VIII. 4., ára: 49,60 Ft – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János – negatív szám: 196.986.

56. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.25.1-2.)

Szarvszám: bal oldalon VB, jobb oldalon SK 1 jelzésű – fülszám: 803.843 – életkora: 6-7 év – szárm. hely: Kunmadaras „Új Barázda” Tsz – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. IX. 7., ára: 49,60 Ft – vágóhídi csapatszám: 307/4.

Élő súly: 435 kg – leírókarton alapján bizonyos méretek és szervsúlyok felvéve, jelenleg nem fellelhetők.

Szarvállása: csákó – tiszta fajta jelleget mutat.

57. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.26.1-2.)

Szarvszám: jobb oldalon VB (4010, 3 is), bal oldalon SK 6 jelzésű – fülszám: 702.100 – életkora: 10-12 év – szárm. hely: Kunmadaras „Új Barázda” Tsz – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963. IX. 7., ára: 49,60 Ft – vágóhídi csapatszám: 307/5.

Élő súly: 464 kg.

Szarvállása: csákó, színe: zöld, kopott.

58. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.27.1-2.)

Életkora: 5-6 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd 1963. VI. 7., ára: 49,60 Ft.

Szarvállása: csavarodott csákó – szarv hossza: 610 mm.

59. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.30.1-2.)

Életkora: 5-6 év – szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd 1963. VI. 7., ára: 49,60 Ft (kartonon elírás miatt 1953. VI. 7. szerepel).

Koponya felső hossza: 514,3 mm.

Szarvállás: kontyos „bivalyszarv” – szarvak hossza: 600 mm - negatív szám: 194.195.

60. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 66.149.1-2.)

Szarvszám: 214 (régebbi 158) – életkora: 4,5 év – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. X. 8., ára: 75,50 Ft – vágóhídi csapatszám: 29/3 – gyűjtötte: Bartos László.

Élő súly: 378 kg – vágósúlya: 181 kg – negatív szám: 196.990 és 196.991.

61. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.17.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – gyűjtötte: Matolcsi János – negatív szám: 196.988.

62. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 64.18.1-2.)

Szarvszám: 309 – életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – gyűjtötte: Matolcsi János.

63. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.19.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

64. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.20.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1973., ára: 208 Ft – negatív szám: 196.993.

65. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.21.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

66. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.22.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

67. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.23.1-2.)

Szarvszáma: 354 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

68. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.24.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft – negatív szám: 196.994.

69. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.25.1-2.)

Szarvszáma: 540 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

70. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.26.1-2.)

Szarvszáma: 358 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

71. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.27.1-2.)

Szarvszáma: 542-642 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

72. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.28.1-2.)

Életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

73. tehén: koponya + állkapocs (lsz: 73.29.1-2.)

Szarvszáma: 437 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1973., ára: 208 Ft.

74. tehén: koponya (lsz: 53.1680.1.)

Szarvszáma: 134 – életkora: ismeretlen – szárm. hely: ismeretlen, régi múzeumi anyag – vétel: 1953. X. 18., ára 200 Ft – karton szerint tablóra szerelve – kartonon tévesen primigenius koponyaként leírva.

75. tehén: koponya (lsz: 53.1726.1.)

Életkora: „öreg” – szárm. hely: ismeretlen, régi múzeumi anyag – ára: 200 Ft. Szarvállás: megsodort, táblás, átmenet a gallyas felé, színe: zöld – jobb oldali intermaxilla hiányzik.

76. tehén: koponya (lsz: 64.21.1.)

Életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag. Szarvállása: sodrott kajla – a két szarv különböző állású – P1 és P2 mindkét oldalon hiányzik.

77. tehén: koponya (lsz: 64.22.1.)

Életkora: öreg – szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag. Szarvállása: csavarodott villás – bal oldali szarvcsap lefűrészelve – nem tisztavérű, feltehetően frontosus jellegű keresztezési termék.

78. tehén: koponya (lsz: 64.23.1.)

Életkora: 6 év körül – szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag. Szarvállása: táblás – orrcsont hiányzik, intermaxilla törött, fogak épek – negatív szám: 196.983.

79. tehén: koponya (lsz: 64.24.1.)

Életkora: 8-10 év – szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag. Szarvállása: kukora – alapja magyar szürke, keresztezett – negatív szám: 196.981.

Ismeretlen neműek (80–82.):

80. koponya + állkapocs (lsz: 64.15.1-2.) (kartonon tévesen 1-4.)

Életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag – gyűjtötte: Matolcsi János.

81. koponya + állkapocs (lsz: 74.82.1-2.)

Szopós borjú – szárm. hely: ismeretlen – dr. Stohl Gábor ajándéka, 1974. – gyűjtötte: dr. Stohl Gábor.

82. koponya (lsz: 64.16.1.)

Életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – gyűjtötte: Matolcsi János.

Koponyatetők, fejél + frontale + szarvak (83-125.)

83. koponyatető fapajzson (lsz: 53.1727.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 150 Ft (kartonon: 200 Ft) – meghatározta: Kovács Miklós.

Szarvállás: pödrött szarv.

84. koponyatető fapajzson (lsz: 59.203.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 300 Ft.

85. koponyatető fapajzson (lsz: 59.204.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 300 Ft.

86. koponyatető fapajzson (lsz: 59.205.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 300 Ft.

87. koponyatető fapajzson (lsz: 59.206.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 300 Ft.

88. koponyatető fapajzson (lsz: 69.8.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – átvéve az állattenyésztési osztály gyűjteményéből – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János – negatív szám: 194.196.

Szarvak legnagyobb hossza: 935 mm – legnagyobb átmérője: 134 mm – legkisebb átmérője: 106 mm – báziskörméret: 370 mm – szarvhegyek távolsága: 1660 mm – fejélhossz: 168 mm – homlok legkisebb szélessége: 210 mm – homlok legnagyobb szélessége: 255 mm.

89. koponyatető (fejél + frontale + szarvak) fapajzson (leltári szám: 69.9.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – átvéve az

állattenyésztési osztály gyűjteményéből – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvak legnagyobb hossza: 1130 mm – legnagyobb átmérője: 111,5 mm – legkisebb átmérője: 84,5 mm – báziskörméret: 327 mm – szarvhegyek távolsága: 1890 mm – fejlhossz: 164 mm – homlok legkisebb szélessége: 196 mm – homlok legnagyobb szélessége: 241,5 mm.

90. koponyatető fapajzson – leltári szám: 69.10.1.

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – átvéve az állattenyésztési osztály gyűjteményéből – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvak legnagyobb hossza: 965 mm – legnagyobb átmérője: 118 mm – legkisebb átmérője: 82,6 mm – báziskörméret: 335 mm – szarvhegyek távolsága: 1390 mm – fejlhossz: 147 mm – homlok legkisebb szélessége: 198,8 mm – homlok legnagyobb szélessége: 238,3 mm.

91. koponyatető fapajzson (lsz: 72.32.1.)

ökör – életkora és szárm. hely: ismeretlen – MÉM ajándéka 1972 – gyűjtötte: dr. Lénárt Lajos miniszterhelyettes, meghatározta: Matolcsi János – negatív szám: 194.197.

92. koponyatető fapajzson (lsz: 53.1723.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag – vétel, ára: 200 Ft – meghatározta: Kovács Miklós.
Szarvállás: gallyas.

93. koponyatető fapajzson (lsz: 53.1724.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag – vétel, ára: 100 Ft (leltárkönyv szerint 200 Ft) – meghatározta: Kovács Miklós.
Szarvállás: nagy túlkös.

94. koponyatető fapajzson (lsz: 53.1728.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag – vétel, ára: 200 Ft – meghatározta: Kovács Miklós.

95. koponyatető fapajzson (lsz: 53.1729.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – régi múzeumi anyag – vétel, ára: 150 Ft – meghatározta: Kovács Miklós.

96. koponyatető fapajzson (lsz: 69.11.1.)

Neme és életkora ismeretlen – szárm. hely: ismeretlen – régi múzeumi anyag – átvéve az állattenyésztési osztály gyűjteményéből – gyűjtötte: Kovács Miklós, meghatározta: Matolcsi János.

Szarvak legnagyobb hossza: 795 mm – legnagyobb átmérője: 98 mm – legkisebb átmérője: 72 mm – báziskörméret: 285 mm – szarvhegyek távolsága: 255 mm – fejlhossz: 155 mm – negatív szám: 194.198.

97. koponyatető (lsz: 63.302.1.)

Szarvszám: 284 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,80 Ft.

98. koponyatető (lsz: 63.303.1.)

Szarvszám: 113 (rosszul olvasható, kartonon tévesen 118) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1963., ára: 26,65 Ft (kartonon: 28,50 Ft) – gyűjtötte: Kovács Miklós.

99. koponyatető (lsz: 63.304.1.)

Szarvszám: jobb 156, bal 670 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

100. koponyatető (lsz: 63.305.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – szaru hiányzik – alumíniumlap rákötve, rajta: 342.

101. koponyatető (lsz: 63.306.1.)

Szarvszám: 194 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

102. koponyatető (lsz: 63.307.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

103. koponyatető (lsz: 63.308.1.)

Szarvszám: 284 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

104. koponyatető (lsz: 63.309.1.)

Szarvszám: 479 (mindkét oldalon 479, jobb oldalon ezenkívül 38) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

105. koponyatető (lsz: 63.310.1.)

Szarvszám: 1 (kopottabban 3) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

106. koponyatető (lsz: 63.311.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – szaru hiányzik.

107. koponyatető (lsz: 63.312.1.)

Szarvszám: 301 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, 25,65 Ft – jobb oldali szarvcsap kettétörve.

108. koponyatető (lsz: 63.313.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – szaru hiányzik.

109. koponyatető (lsz: 63.314.1.)

Szarvszám: 5 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – jobb oldali szaru hiányzik.

110. koponyatető (lsz: 63.315.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – jobb oldali szaru hiányzik.

111. koponyatető (lsz: 63.316.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – mindkét szarvcsap a koponyánál lehasítva, mindkettő megvan, jobb oldali szaru hiányzik.

112. koponyatető (lsz: 63.317.1.)

Szarvszám: 160 (rosszul olvasható, kartonon tévesen: 180) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

113. koponyatető (lsz: 63.318.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – szaru hiányzik.

114. koponyatető (lsz: 63.319.1.)

Szarvszám: 337 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

115. koponyatető (lsz: 63.320.1.)

Szarvszám: 268 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

116. koponyatető (lsz: 63.321.1.)

Szarvszáma: 268, 42, 24 (mindhárom szám szerepel) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – bal oldali szaru hiányzik.

117. koponyatető (lsz: 63.322.1.)

Szarvszám: 320 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

118. koponyatető (lsz: 63.323.1.)

Szarvszám: 188 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: **budapesti** marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

119. koponyatető (lsz: 63.324.1.)

Szarvszám: 290 (szerepel még: 21) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – bal oldali szaru hiányzik.

120. koponyatető (lsz: 63.325.1.)

Szarvszám: 27624 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – bal oldali szaru hiányzik.

121. koponyatető (lsz: 63.326.1.)

Szarvszám: 254 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: **budapesti** marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – bal oldali szaru hiányzik.

122. koponyatető (lsz: 63.327.1.)

Szarvszám: 258 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

123. koponyatető (lsz: 63.328.1.)

Neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft – szaru hiányzik.

124. koponyatető (lsz: 63.329.1.)

Szarvszám: 268 – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

125. koponyatető (lsz: 63.330.1.)

Szarvszám: 249 (szerepel még: 23) – neme, életkora és szárm. helye: ismeretlen – vétel: budapesti marhavágóhíd, ára: 25,65 Ft.

Metapodiumok (126-178.)

126. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.117.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vágóhídi csapatszám: 33/3 – budapesti marhavágóhíd ajándéka, 1964. 06. 04. – kifőzése a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István¹⁸ – csontméreteket felvette: Matolcsi János.

Vágóhídi súly: 519 kg – hússúly: 244 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 147 cm – övméret: 192 cm – szárméret: 20 cm.

127. bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.119.1.)

Bika – életkora: 20-24 hó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vágóhídi csapatszám: 34/2 – budapesti marhavágóhíd ajándéka, 1964. 06. 04. – kifőzése a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – csontméreteket felvette: Matolcsi János.

Vágóhídi súly: 545 kg – hússúly: 264 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 149 cm – övméret: 197 cm – szárméret: 20 cm.

128. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.121.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – vágóhídi csapatszám: 34/5 – budapesti marhavágóhíd ajándéka, 1964. 06. 04. – kifőzése a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – csontméreteket felvette: Matolcsi János.

Vágóhídi súly: 585 kg – hússúly: 298 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 153 cm – övméret: 198 cm – szárméret: 21 cm.

129. mindkét oldali első és hátsó lábközépcsont (lsz: 65.57.1-4.)

Ökör – jelzése: 121 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – az MSZMP Központi Bizottsága Gazdasági Osztályának ajándéka, 1963. IX. 6. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

130. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.10.1-2.)

Tehén – neve: Kurta – szarvszám: 1 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élősúly: 422 kg – hússúly: 212 kg – marmagasság: 134 cm – törzshossz: 149 cm

¹⁸ Káldi István 1950-től 1986-ig a MMM preparátora, majd főpreparátora.

– övméret: 188 cm – farhossz: 54,5 cm – tomporszélesség: 44 cm – fejhossz: 57 cm – homlokszélesség: 28 cm – lábszárkörméret: 20,5 cm.

131. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.11.1-2.)

Tehén – neve: Tancos – szarvszám: 79 – életkora: 9 év – szül.: 1954. – apja: Kardos – tejtermelése: 92 nap alatt 410 liter, tejszír 4,3% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 483 kg – hússúly: 224 kg – marmagasság: 146 cm – törzshossz: 161 cm – övméret: 203 cm – farhossz: 53 cm – tomporszélesség: 46 cm – fejhossz: 54 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 21 cm.

132. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.13.1-2.)

Tehén – neve: Avar – szarvszám: 104 – életkora: 5 év – szül.: 1958. – apja: Ingó – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 443 kg – hússúly: 196 kg – marmagasság: 138,5 cm – törzshossz: 146 cm – övméret: 188 cm – farhossz: 52,5 cm – tomporszélesség: 44 cm – fejhossz: 54 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 21 cm.

133. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.14.1-2.)

Tehén – neve: Boldog – szarvszám: 113 – életkora: 6 év – szül.: 1957. – apja: Cegléd – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 348 kg – hússúly: 160 kg – marmagasság: 132 cm – törzshossz: 141 cm – farhossz: 54 cm.

134. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.16.1-2.)

Tehén – neve: Nyalka – szarvszám: 156 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 458 kg – hússúly: 201 kg – marmagasság: 139 cm – törzshossz: 149 cm – övméret: 195 cm – farhossz: 57 cm – tomporszélesség: 45 cm – fejhossz: 54 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 21 cm – jegyz: III.39.

135. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.17.1-2.)

Tehén – neve: Badár p 86 – szarvszám: 160 – életkora: 10 év – szül.: 1953. – apja:

Tuskó – tejtermelés: 231 nap alatt 1934 liter, tejszír 4,8% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 446 kg – hússúly: 196 kg – marmagasság: 143 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 195 cm – farhossz: 59 cm – tomporszélesség: 47,5 cm – fejhossz: 53 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 22 cm – jegyz: III.46.

136. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.19.1-2.)

Tehén – neve: Fűrge – szarvszám: 170 – életkora: 5 év – szül.: 1958. – apja: Vértés – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 387 kg – hússúly: 176 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 159 cm – övméret: 183 cm – farhossz: 54,5 cm – tomporszélesség: 45 cm – fejhossz: 52 cm – homlokszélesség: 25,5 cm – lábszárkörméret: 20,8 cm – jegyz: III.

137. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.20.1-2.)

Tehén – neve: Csendes – szarvszám: 188 – életkora: 15 év – szül.: 1948. – tejtermelés: 1205 liter, tejszír 4,4% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 393 kg – hússúly: 161 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 149 cm – övméret: 187 cm – farhossz: 55,5 cm – tomporszélesség: 48 cm – fejhossz: 50 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 21 cm – jegyz: III.

138. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.22.1-2.)

Tehén – neve: Lárvas – szarvszám: 218 – életkora: 11 év – szül.: 1952. – apja: Tigris – tejtermelés: 236 nap alatt 1896 liter, tejszír 4,2% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 492 kg – hússúly: 242 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 196 cm – farhossz: 57 cm – tomporszélesség: 48 cm – fejhossz: 51 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 22,5 cm.

139. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.24.1-2.)

Tehén – neve: Takaros – szarvszám: 230/21 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 394 kg – hússúly: 176 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 158 cm – övméret: 187 cm – farhossz: 56 cm – tomporszélesség: 46 cm – fejhossz: 49 cm – homlokszélesség: 26 cm – lábszárkörméret: 19,5 cm – jegyz: IV. 38.

140. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.30.1-2.)

Tehén – neve: Szilaj – szarvszám: 267 – szül.: 1958. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 334 kg – hússúly: 172 kg – marmagasság: 131 cm – törzshossz: 141 cm – övméret: 178 cm – farhossz: 54 cm – tomporszélesség: 42 cm – fejhossz: 53 cm – homlokszélesség: 23 cm – lábszárkörméret: 19 cm.

141. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.31.1-2.)

Tehén – neve: Szeder – szarvszám: 268/42 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 326 kg – hússúly: 156 kg – marmagasság: 127 cm – törzshossz: 147 cm – övméret: 177 cm – farhossz: 54 cm – tomporszélesség: 41 cm – fejhossz: 47,5 cm – homlokszélesség: 22 cm – lábszárkörméret: 20 cm.

142. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.32.1-2.)

Tehén – neve: Alma – szarvszám: 276/24 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 330 kg – hússúly: 179 kg – marmagasság: 131 cm – törzshossz: 147 cm – övméret: 173 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 41 cm – fejhossz: 43 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 19,5 cm.

143. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.33.1-2.)

Tehén – neve: Álmos – szarvszám: 284 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 401 kg – hússúly: 198 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 157 cm – övméret: 183 cm – farhossz: 55 cm – tomporszélesség: 46 cm – fejhossz: 51 cm – homlokszélesség: 27 cm – lábszárkörméret: 21 cm.

144. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.41.1-2.)

Tehén – neve: Páva p 745 – szarvszám: 479/38 – életkora: 9 év – szül.: 1954. – apja: Káplár – tejtermelése: 300 nap alatt 1763 liter, tejszír 5% – szárm. hely:

Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 386 kg – hússúly: 163 kg – marmagasság: 136 cm – övméret: 179 cm – törzshossz: 149 cm – farhossz: 48 cm – tomporszélesség: 45,5 cm – fejhossz: 48 cm – homlokszélesség: 22 cm – lábszárkörméret: 19,5 cm.

145. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.130.1-2.)

Tehén – szarvszáma: 742 – állatszám: 103/11 – fülszáma: 20147 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 442 kg – vágósúly: 221 kg – marmagasság: 134 cm – övméret: 187 cm – törzshossz: 160 cm – szárméret: 18,5 cm.

146. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont – (lsz: 66.133.1-2.)

Tehén – szarvszáma: 495 – állatszám: 103/3 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 473 kg – vágósúly: 239 kg – marmagasság: 133 cm – övméret: 192 cm – fülszáma: 20152 – törzshossz: 157 cm – szárméret: 19 cm.

147. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.134.1-2.)

Tehén – szarvszáma: 491 – állatszám: 103/5 – fülszáma: 20145 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 450 kg – vágósúly: 239 kg – marmagasság: 137 cm – övméret: 189 cm – törzshossz: 149 cm – szárméret: 18 cm.

148. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.135.1-2.)

Tehén – szarvszáma: 635 – állatszám: 105/10 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 445 kg – vágósúly: 221 kg – marmagasság: 135 cm – övméret: 185 cm – fülszáma: 20173 – törzshossz: 152 cm – szárméret: 19 cm – fotó.

149. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.136.1-2.)

Tehén – szarvszáma: 684 – állatszám: 103/7 – fülszáma: 20156 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 474 kg – vágó súly: 252 kg – marmagasság: 134 cm – övméret: 187 cm – törzshossz: 155 cm – szárméret: 19 cm.

150. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.140.1-2.)

Tehén – szarvszám: 724 – állatszám: 104/12 – fülszám: 20159 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 507 kg – vágó súly: 268 kg – marmagasság: 136 cm – övméret: 195 cm – törzshossz: 148 cm – szárméret: 20 cm – (fotó).

151. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.141.1-2.)

Tehén – szarvszám: 374 – állatszám: 105/2 – fülszám: 20172 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 442 kg – vágó súly: 197 kg – marmagasság: 137 cm – övméret: 179 cm – törzshossz: 157 cm – szárméret: 20 cm.

152. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.142.1-2.)

Tehén – szarvszám: 936 – állatszám: 104/8 – fülszám: 20156 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 490 kg – vágó súly: 252 kg – marmagasság: 138 cm – övméret: 194 cm – törzshossz: 162 cm – szárméret: 19 cm.

153. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.144.1-2.)

Tehén – szarvszám: 643 – állatszám: 103/14 – fülszám: 20155 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 359 kg – vágó súly: 181 kg – marmagasság: 118 cm – övméret: 173 cm – törzshossz: 152 cm – szárméret: 17 cm.

154. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.15.1-2.)

Tehén – neve: Szemes – szarvszám: 123 – szül.: 1958. – életkora: 5 év – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – test-méreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 345 kg – hússúly: 176 kg – marmagasság: 132 cm – törzshossz: 155 cm – övméret: 181 cm – farhossz: 54 cm – tomporszélesség: 42 cm – fejhossz: 46 cm – homlokszélesség: 22 cm – lábszárkörméret: 20 cm.

155. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.18.1-2.)

Tehén – neve: Boglár – szarvszám: 163 – szül.: 1954. – életkora: 9 év – apja: Legény – tejtermelés: 126 nap alatt 1301 liter, tejsír 4,3% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 350 kg – hússúly: 146 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 180 cm – farhossz: 48 cm – tomporszélesség: 44 cm – fejhossz: 57 cm – homlokszélesség: 26 cm – lábszárkörméret: 19,5 cm – jegyz: 43-III.

156. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.23.1-2.)

Tehén – neve: Amália p 80.5. – szarvszám: 220 – tejtermelés: 222 nap alatt 2138 liter, tejsír 4,3% – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 486 kg – hússúly: 215 kg – marmagasság: 135 cm – törzshossz: 157 cm – övméret: 188 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 47,5 cm – fejhossz: 52 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 21 cm – jegyz: III.

157. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.28.1-2.)

Tehén – neve: Pletyka – szarvszám: 257/4/3 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 352 kg – hússúly: 150 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 156 cm – övméret: 176 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 43 cm – fejhossz: 52 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 19 cm.

158. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.43.1-2.)

Tehén – neve: Szemes – életkora: 5 év – szül.: 1958. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 405 kg – hússúly: 187 kg – marmagasság: 130 cm – törzshossz: 157 cm – övméret: 189 cm – farhossz: 53 cm – tomporszélesség: 47 cm – fejhossz: 49 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 22 cm – színe: fekete.

159. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.26.1-2.)

Tehén – neve: Kávé – szarvszám: 249/23. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 352 kg – hússúly: 162 kg – marmagasság: 134 cm – törzshossz: 150 cm – övméret: 175 cm – farhossz: 57 cm – tomporszélesség: 45 cm – fejhossz: 54 cm – homlokszélesség: 28 cm – lábszárkörméret: 20,5 cm – jegyz: III.

160. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.27.1-2.)

Tehén – neve: Becses – szarvszám: 254/20. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 410 kg – hússúly: 194 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 162 cm – övméret: 180 cm – farhossz: 53 cm – tomporszélesség: 45 cm – fejhossz: 50,5 cm – homlokszélesség: 22,2 cm – lábszárkörméret: 20 cm – jegyz: III.

161. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.36.1-2.)

Tehén – neve: Nyalka – szarvszám: 320 – életkora: 4 év – szül.: 1959 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 334 kg – hússúly: 150 kg – marmagasság: 129 cm – törzshossz: 146 cm – övméret: 178 cm – farhossz: 50 cm – tomporszélesség: 42 cm – fejhossz: 45 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 18,5 cm – jegyz: III.

162. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.38.1-2.)

Tehén – neve: Giza – szarvszám: 341 – életkora: 4 év – szül.: 1959 – apja: Bandi – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 308 kg – hússúly: 140 kg – marmagasság: 127 cm – törzshossz: 143 cm – övméret: 173 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 40 cm – fejhossz: 48 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 19 cm.

163. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.39.1-2.)

Tehén – neve: Sodró – szarvszám: 342 – életkora: 4 év – szül.: 1959. – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 321 kg – hússúly: 147 kg – marmagasság: 127 cm – törzshossz: 142 cm – övméret: 167 cm – farhossz: 48 cm – tomporszélesség: 42 cm – fejhossz: 49 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 18,7 cm.

164. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.131.1-2.)

Tehén – állatszám: 103/8 – fűlszám: 20153 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János. Élő súly: 440 kg – vágó súly: 216 kg – szarv szám: 664 – marmagasság: 131 cm – övméret: 188 cm – törzshossz: 156 cm – szárméret: 19 cm.

165. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.12.1-2.)

Tehén – neve: Szárcsa – szarv szám: 87 – életkora: 9 év – szül.: 1954. – apja: Ingó – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János. Élő súly: 396 kg – hússúly: 180 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 157 cm – övméret: 183 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 47 cm – fejhossz: 48 cm – homlokszélesség: 25,5 cm – lábszárkörméret: 19 cm.

166. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.21.1-2.)

Tehén – neve: Makrancos – szarv szám: 194 – szül.: 1895. – apja: Tuskó – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János. Élő súly: 410 kg – hússúly: 182 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 156 cm – övméret: 194 cm – farhossz: 55 cm – tomporszélesség: 47 cm – fejhossz: 51 cm – homlokszélesség: 25 cm – lábszárkörméret: 21 cm – jegyz: III.

167. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.25.1-2.)

Tehén – neve: Kánya (vagy Kónya) – szarv szám: 240 – szül.: 1959. – életkora: 4 év – apja: Maros – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Elő súly: 340 kg – hússúly: 163 kg – marmagasság: 128 cm – törzshossz: 156 cm – övméret: 174,5 cm – farhossz: 51 cm – tomporszélesség: 44 cm – fejhossz: 51,2 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 18,8 cm – jegyz: II.27.

168. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.29.1-2.)

Tehén – neve: Meleg – szarv szám: 258 – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Elő súly: 410 kg – hússúly: 210 kg – marmagasság: 131 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 169 cm – farhossz: 56,5 cm – tomporszélesség: 43 cm – fejhossz: 51 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 18 cm.

169. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.34.1-2.)

Tehén – neve: Ballon – szarvszám: 295 – életkora: 5 év – szül.: 1958. – apja: Ipoly – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János. Élő súly: 438 kg – hússúly: 238 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 148 cm – övméret: 190 cm – farhossz: 52 cm – tomporszélesség: 46,5 cm – fejhossz: 50 cm – homlokszélesség: 23 cm – lábszárkörméret: 22 cm.

170. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.35.1-2.)

Tehén – neve: Játék – szarvszám: 301 – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 278 kg – hússúly: 120 kg – marmagasság: 126 cm – törzshossz: 135 cm – övméret: 171 cm – farhossz: 47 cm – tomporszélesség: 39 cm – fejhossz: 52 cm – homlokszélesség: 24 cm – lábszárkörméret: 17 cm.

171. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.37.1-2.)

Tehén – neve: Karcsú – szarvszám: 337 – életkora: 4 év – szül.: 1959. – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 330 kg – hússúly: 163 kg – marmagasság: 130 cm – törzshossz: 139 cm – övméret: 181 cm – farhossz: 54,5 cm – tomporszélesség: 43,5 cm – fejhossz: 48 cm – homlokszélesség: 23 cm – lábszárkörméret: 22,5 cm.

172. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.40.1-2.)

Tehén – neve: Pöszi – szarvszám: 469/36 – életkora: 11 év – szül.: 1952. – apja: Tuskó – tejtermelése: 201 nap alatt 1176 liter, tejsír 5% – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 475 kg – hússúly: 204 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 162 cm – övméret: 193 cm – farhossz: 55 cm – tomporszélesség: 48 cm – fejhossz: 50 cm – homlokszélesség: 28 cm – lábszárkörméret: 20,5 cm.

173. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.42.1-2.)

Tehén – neve: Nyalka – szarvszám: 677/62 (5) – életkora: 9 év – szül.: 1954. – apja: Legény – Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd, 1963. II. 26. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 430 kg – hússúly: 191 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 193 cm – farhossz: 58 cm – tomporszélesség: 44,5 cm – fejhossz: 56 cm – homlokszélesség: 23 cm – lábszárkörméret: 21 cm.

174. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.132.1-2.)

Tehén – szarvszám: 673 – állatszám: 104/1 – fülszám: 20162 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 420 kg – vágósúly: 252 kg – marmagasság: 137 cm – övméret: 186 cm – törzshossz: 153 cm – szárméret: 18 cm.

175. bal első és jobb hátsó lábközépcsont – (lsz: 66.137.1-2.)

Tehén – szarvszám: 675 – állatszám: 105/8 – fülszám: 20157 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János. Vágósúly: 216 kg – marmagasság: 140 cm – övméret: 188 cm – törzshossz: 153 cm – szárméret: 19,5 cm – (fotó).

176. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.138.1-2.)

Tehén – szarvszám: 719 – állatszám: 104/7 – fülszám: 20157 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 454 kg – vágósúly: 229 kg – marmagasság: 132 cm – övméret: 181 cm – törzshossz: 160 cm – szárméret: 19 cm.

177. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.139.1-2.)

Tehén – szarvszám: 821 – állatszám: 104/3 – fülszám: 20158 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 445 kg – vágósúly: 228 kg – marmagasság: 135 cm – övméret: 187 cm – törzshossz: 155 cm – szárméret: 18 cm.

178. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.143.1-2.)

Tehén – szarvszám: 570 – állatszám: 103/1 – fülszám: 20144 – szárm. hely: Ohati Állami Gazdaság – vétel: budapesti marhavágóhíd, 1966. VII. 28., ára: 2,40 Ft – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 493 kg – vágósúly: 252 kg – marmagasság: 140 cm – övméret: 198 cm – törzshossz: 151 cm – szárméret: 19 cm.

*Szürkemarkarha és kosztromai keresztezéséből
származó egyedek metapodiumai (179-198.)*

179. jobb és bal első lábközépcsont (lsz: 66.110.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 30/5 – szárm. hely:
Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4.
– kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket
felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 577 kg – hússúly: 289 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 152 cm
– övméret: 197 cm – szárméret: 22 cm.

180. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.103.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/3 – szárm. hely:
Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4.
– kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket
felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 484 kg – hússúly: 237 kg – marmagasság: 128 cm – törzshossz: 139 cm
– övméret: 188 cm – szárméret: 22 cm.

181. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.109.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 30/4 – szárm. hely:
Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4.
– kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket
felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 567 kg – hússúly: 285 kg – marmagasság: 133 cm – törzshossz: 160 cm
– övméret: 194 cm – szárméret: 21 cm.

182. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.112.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 31/5 – szárm. hely:
Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4.
– kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket
felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 590 kg – hússúly: 299 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 152 cm
– övméret: 200 cm – szárméret: 22 cm.

183. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.114.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 32/1 – szárm. hely:
Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4.
– kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket
felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.
Élő súly: 588 kg – hússúly: 290 kg – marmagasság: 132 cm – törzshossz: 156 cm
– övméret: 195 cm – szárméret: 22,5 cm.

184. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.115.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 32/2 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 518 kg – hússúly: 261 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 150 cm – övméret: 193 cm – szárméret: 21 cm.

185. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.116.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 32/8 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 588 kg – hússúly: 287 kg – marmagasság: 135 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 195 cm – szárméret: 21 cm.

186. jobb első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.123.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 34/1 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 630 kg – hússúly: 310 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 159 cm – övméret: 203 cm – szárméret: 22 cm.

187. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.105.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/7 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 563 kg – hússúly: 281 kg – marmagasság: 133 cm – törzshossz: 152 cm – övméret: 194 cm – szárméret: 21 cm.

188. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.118.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 34/1 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 501 kg – hússúly: 246 kg – marmagasság: 134 cm – törzshossz: 158 cm – övméret: 186 cm – szárméret: 21 cm.

189. bal első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.120.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 34/3 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 579 kg – hússúly: 271 kg – marmagasság: 134 cm – törzshossz: 161 cm – övméret: 199 cm – szárméret: 22 cm.

190. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.106.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/8 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 543 kg – hússúly: 275 kg – marmagasság: 139 cm – törzshossz: 159 cm – övméret: 191 cm – szárméret: 21 cm.

191. jobb első és bal hátsó lábközépcsont (lsz: 66.111.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 31/3 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 658 kg – hússúly: 328 kg – marmagasság: 141 cm – törzshossz: 160 cm – övméret: 211 cm – szárméret: 23 cm.

192. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.102.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/2 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 623 kg – hússúly: 325 kg – marmagasság: 137 cm – törzshossz: 166 cm – övméret: 200 cm – szárméret: 23 cm.

193. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.104.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/6 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 539 kg – hússúly: 271 kg – marmagasság: 136 cm – törzshossz: 151 cm – övméret: 199 cm.

194. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.107.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/9 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 568 kg – hússúly: 283 kg – marmagasság: 135 cm – törzshossz: 158 cm – övméret: 195 cm – szárméret: 22 cm.

195. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.108.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 30/3 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 617 kg – hússúly: 310 kg – marmagasság: 139 cm – törzshossz: 153 cm – övméret: 205 cm – szárméret: 22 cm.

196. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.113.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 31/8 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 607 kg – hússúly: 309 kg – marmagasság: 138 cm – törzshossz: 161 cm – övméret: 202 cm – szárméret: 24 cm.

197. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.124.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 35/4 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 597 kg – hússúly: 300 kg – marmagasság: 133 cm – törzshossz: 169 cm – övméret: 199 cm – szárméret: 21 cm.

198. bal első és jobb hátsó lábközépcsont (lsz: 66.125.1-2.)

Bika – életkora: 20-24 hó – vágóhídi csapatszám: 29/2 – szárm. hely: Hortobágyi Állami Gazdaság – ajándék: budapesti marhavágóhíd 1964. VI. 4. – kifőzés a Mezőgazdasági Múzeum preparátorműhelyében – testméreteket felvette: Kovács Miklós és Káldi István – gyűjtötte: Matolcsi János.

Élő súly: 576 kg – hússúly: 280 kg – marmagasság: 135 cm – törzshossz: 160 cm – övméret: 199 cm – szárméret: 22 cm.

RÖVIDÍTÉSEK:

MNM = Magyar Nemzeti Múzeum

MMM = Magyar Mezőgazdasági Múzeum

MÉM = Magyar Élelmiszer-ipari Minisztérium

NIIF = Nemzetközi Információs és Infrastruktúra Fejlesztési program

MSZMP = Magyar Szocialista Munkáspárt

OMÉK = Országos Mezőgazdasági és Élelmiszer-ipari Kiállítás

Kht. = Közhataln társaság

Tsz = Termelőszövetkezet

1. táblázat. Származási hely szerinti megoszlás

SZÁRMAZÁSI HELY	EGYEDSZÁM	%
Hortobágyi Állami Gazdaság saját tenyésztése	91	46,0
Izsáki Állami Gazdaságtól vett tenyészállat	5	2,5
Ohati Állami Gazdaságtól vett tenyészállat (1961 előtt)	1	0,5
Ohati körzet tenyésztése	19	9,6
Hortobágy összesen	116	58,6
Középtiszai Állami Gazdaság	2	1,0
Szolnok megye: Kunmadarasi „Új Barázda” Tsz	2	1,0
Szolnok megye: Szandaszőlősi Állomás	1	0,5
Szolnok megye: Újszilvási Tsz	1	0,5
Városföldi Állami Gazdaság	1	0,5
Fővárosi Állatkert	1	0,5
Ismeretlen	74	37,4
Összesen	198	100

2. táblázat. Nemek és életkorok szerinti megoszlás (egyedszám)

TESTRÉSZ \ NEME	BIKA	BIKA-BORJÚ	ÖKÖR	TINÓ	TE-HÉN	ISMERETLEN	ISMERETLEN BORJÚ	ÖSSZESEN
teljes váz	4	2	5	–	7	–	–	18
koponya+állkapocs +metapodium	–	–	–	1	14	–	–	15
koponya+állkapocs	1	1	13	1	20	1	1	38
koponya	1	–	3	–	6	1	–	11
koponyák								
összesen	6	3	21	2	47	2	1	82
koponyatető	–	–	9	–	–	34	–	43
fajtatiszta metapodiumok	3	–	1	–	49	–	–	53
keresztezett metapodiumok	20	–	–	–	–	–	–	20
metapodiumok összesen	23	–	1	–	49	–	–	73
Összesen	29	3	31	2	96	36	1	198

FÜGGELÉK

LELTÁRISZÁM	MEGNEVEZÉS	NEM	KATALÓGUS SZÁM
53.152.3.	koponya	ökör	32.
53.1680.1.	koponya	tehén	74.
53.1722.1.	koponya	ökör	30.
53.1723.1.	koponyatető	ismeretlen	92.
53.1724.1.	koponya	ismeretlen	93.
53.1725.1.	koponya	ökör	31.
53.1726.1.	koponya	tehén	75.
53.1727.1.	koponyatető	ökör	83.
53.1728.1.	koponya	ismeretlen	94.
53.1729.1.	koponya	ismeretlen	95.
59.203.1.	koponyatető	ökör	84.
59.204.1	koponyatető	ökör	85.
59.205.1.	koponyatető	ökör	86.
59.206.1.	koponyatető	ökör	87.
63.302.1.	koponyatető	ismeretlen	97.
63.303.1.	koponyatető	ismeretlen	98.
63.304.1.	koponyatető	ismeretlen	99.
63.305.1.	koponyatető	ismeretlen	100.
63.306.1.	koponyatető	ismeretlen	101.
63.307.1.	koponyatető	ismeretlen	102.
63.308.1.	koponyatető	ismeretlen	103.
63.309.1.	koponyatető	ismeretlen	104.
63.310.1.	koponyatető	ismeretlen	105.
63.311.1.	koponyatető	ismeretlen	106.
63.312.1.	koponyatető	ismeretlen	107.
63.313.1.	koponyatető	ismeretlen	108.
63.314.1.	koponyatető	ismeretlen	109.
63.315.1.	koponyatető	ismeretlen	110.
63.316.1.	koponyatető	ismeretlen	111.
63.317.1.	koponyatető	ismeretlen	112.
63.318.1.	koponyatető	ismeretlen	113.
63.319.1.	koponyatető	ismeretlen	114.
63.320.1.	koponyatető	ismeretlen	115.
63.321.1.	koponyatető	ismeretlen	116.
63.322.1.	koponyatető	ismeretlen	117.
63.323.1.	koponyatető	ismeretlen	118.
63.324.1.	koponyatető	ismeretlen	119.
63.325.1.	koponyatető	ismeretlen	120.
63.326.1.	koponyatető	ismeretlen	121.
63.327.1.	koponyatető	ismeretlen	122.
63.328.1.	koponyatető	ismeretlen	123.

LELTÁRSZÁM	MEGNEVEZÉS	NEM	KATALÓGUS SZÁM
63.329.1.	koponyatető	ismeretlen	124.
63.330.1.	koponyatető	ismeretlen	125.
64.01.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	15.
64.02.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	16.
64.03.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	17.
64.04.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	18.
64.05.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	19.
64.06.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	20.
64.07.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	54.
64.08.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	21.
64.09.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	55.
64.10.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	22.
64.11.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	23.
64.12.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	24.
64.13.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	25.
64.14.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	26.
64.15.1-2.	koponya + állkapocs	ismeretlen	80.
64.16.1.	koponya	ismeretlen	82.
64.17.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	61.
64.18.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	62.
64.21.1.	koponya	tehén	76.
64.22.1.	koponya	tehén	77.
64.23.1.	koponya	tehén	78.
64.24.1.	koponya	tehén	79.
64.25.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	56.
64.26.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	57.
64.27.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	58.
64.28.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	27.
64.29.1-2.	koponya + állkapocs	tinó	29.
64.30.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	59.
65.06.1-164.	koponya + csontváz	bika	1.
65.07.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	43.
65.08.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	44.
65.09.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	45.
65.10.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	46.
65.11.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	47.
65.12.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	48.
65.13.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	49.
65.14.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	50.
65.15.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	51.
65.16.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	52.
65.18.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	53.
65.19.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	28.

LELTÁRISZÁM	MEGNEVEZÉS	NEM	KATALÓGUS SZÁM
65.20.1-2.	koponya + állkapocs	ökör	elcserélve a 9. bikára
65.21.1-196	koponya + csontváz	tehén	33.
65.22.1-209	koponya + csontváz	tehén	34.
65.23.1-195	koponya + csontváz	tehén	35.
65.24.1-163	koponya + csontváz	tehén	36.
65.25.1-165	koponya + csontváz	bikaborjú	5.
65.26.1-167	koponya + csontváz	bikaborjú	6.
65.27.1-221	koponya + csontváz	bika	4.
65.52.1-197	koponya + csontváz	tehén	37.
65.57.1-4.	metapodiumok	ökör	129.
66.10.1-2.	metapodiumok	tehén	130.
66.11.1-2.	metapodiumok	tehén	131.
66.12.1-2.	metapodiumok	tehén	165.
66.13.1-2.	metapodiumok	tehén	132.
66.14.1-2.	metapodiumok	tehén	133.
66.15.1-2.	metapodiumok	tehén	154.
66.16.1-2.	metapodiumok	tehén	134.
66.17.1-2.	metapodiumok	tehén	135.
66.18.1-2.	metapodiumok	tehén	155.
66.19.1-2.	metapodiumok	tehén	136.
66.20.1-2.	metapodiumok	tehén	137.
66.21.1-2.	metapodiumok	tehén	166.
66.22.1-2.	metapodiumok	tehén	138.
66.23.1-2.	metapodiumok	tehén	156.
66.24.1-2.	metapodiumok	tehén	139.
66.25.1-2.	metapodiumok	tehén	167.
66.26.1-2.	metapodiumok	tehén	159.
66.27.1-2.	metapodiumok	tehén	160.
66.28.1-2.	metapodiumok	tehén	157.
66.29.1-2.	metapodiumok	tehén	168.
66.30.1-2.	metapodiumok	tehén	140.
66.31.1-2.	metapodiumok	tehén	141.
66.32.1-2.	metapodiumok	tehén	142.
66.33.1-2.	metapodiumok	tehén	143.
66.34.1-2.	metapodiumok	tehén	169.
66.35.1-2.	metapodiumok	tehén	170.
66.36.1-2.	metapodiumok	tehén	161.
66.37.1-2.	metapodiumok	tehén	171.
66.38.1-2.	metapodiumok	tehén	162.
66.39.1-2.	metapodiumok	tehén	163.
66.40.1-2.	metapodiumok	tehén	172.
66.41.1-2.	metapodiumok	tehén	144.

LELTÁRISZÁM	MEGNEVEZÉS	NEM	KATALÓGUS SZÁM
66.42.1-2.	metapodiumok	tehén	173.
66.43.1-2.	metapodiumok	tehén	158.
66.102.1-2.	metapodiumok	bika	192.
66.103.1-2.	metapodiumok	bika	180.
66.104.1-2.	metapodiumok	bika	193.
66.105.1-2.	metapodiumok	bika	187.
66.106.1-2.	metapodiumok	bika	190.
66.107.1-2.	metapodiumok	bika	194.
66.108.1-2.	metapodiumok	bika	195.
66.109.1-2.	metapodiumok	bika	181.
66.110.1-2.	metapodiumok	tehén	179.
66.111.1-2.	metapodiumok	bika	191.
66.112.1-2.	metapodiumok	bika	182.
66.113.1-2.	metapodiumok	bika	196.
66.114.1-2.	metapodiumok	bika	183.
66.115.1-2.	metapodiumok	bika	184.
66.116.1-2.	metapodiumok	bika	185.
66.117.1-2.	metapodiumok	bika	126.
66.118.1-2.	metapodiumok	bika	188.
66.119.1-2.	metapodiumok	bika	127.
66.120.1-2.	metapodiumok	bika	189.
66.121.1-2.	metapodiumok	bika	128.
66.123.1-2.	metapodiumok	bika	186.
66.124.1-2.	metapodiumok	bika	197.
66.125.1-2.	metapodiumok	bika	198.
66.128.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	41.
66.129.1-4.	koponya+ állkap. + mp	tehén	42.
66.130.1-2.	metapodiumok	tehén	145.
66.131.1-2.	metapodiumok	tehén	164.
66.132.1-2.	metapodiumok	tehén	174.
66.133.1-2.	metapodiumok	tehén	146.
66.134.1-2.	metapodiumok	tehén	147.
66.135.1-2.	metapodiumok	tehén	148.
66.136.1-2.	metapodiumok	tehén	149.
66.137.1-2.	metapodiumok	tehén	175.
66.138.1-2.	metapodiumok	tehén	176.
66.139.1-2.	metapodiumok	tehén	177.
66.140.1-2.	metapodiumok	tehén	150.
66.141.1-2.	metapodiumok	tehén	151.
66.142.1-2.	metapodiumok	tehén	152.
66.143.1-2.	metapodiumok	tehén	178.
66.144.1-2.	metapodiumok	tehén	153.

LELTÁRISZÁM	MEGNEVEZÉS	NEM	KATALÓGUS SZÁM
66.149.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	60.
66.151.1-165	koponya + csontváz	ökör	10.
67.07.1.	koponya	bika	9. csere: 65.20.1-2-ért
67.15.1-6.	koponya+ állkap. + mp	tehén	40.
67.16.1-159.	koponya + csontváz	bika	2.
69.8.1-2.	koponyatető	ökör	88.
69.9.1-2	koponyatető	ökör	89.
69.10.1-2	koponyatető	ökör	90.
69.11.1-2	koponyatető	ismeretlen	96.
70.64.1-2	koponya + állkapocs	bika	7.
71.12.1-166	koponya + csontváz	bika	3.
72.32.1.	koponyatető	ökör	91.
73.16.1-159	koponya + csontváz	ökör	11.
73.17.1-171.	koponya + csontváz	ökör	12.
73.18.1-179	koponya + csontváz	tehén	38.
73.19.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	63.
73.20.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	64.
73.21.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	65.
73.22.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	66.
73.23.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	67.
73.24.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	68.
73.25.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	69.
73.26.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	70.
73.27.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	71.
73.28.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	72.
73.29.1-2.	koponya + állkapocs	tehén	73.
74.79.1-2.	koponya + állkapocs	bika	8.
74.82.1-2.	koponya + állkapocs	ismeretlen borjú	81.
94.02.1.112	koponya + csontváz	tehén	39.
94.03.1-129.	koponya + csontváz	ökör	14.
94.04.1.-119.	koponya + csontváz	ökör	13.

IRODALOM

MATOLCSI János:

Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund von ungarischem Knochenmaterial, 1970, Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 87. 2. Hamburg und Berlin, 89-137. o.

SZŐLLŐSY Gábor-TAKÁCS István-ERNST József:

Szarvalakulások, 1991, Bp. ÁTE

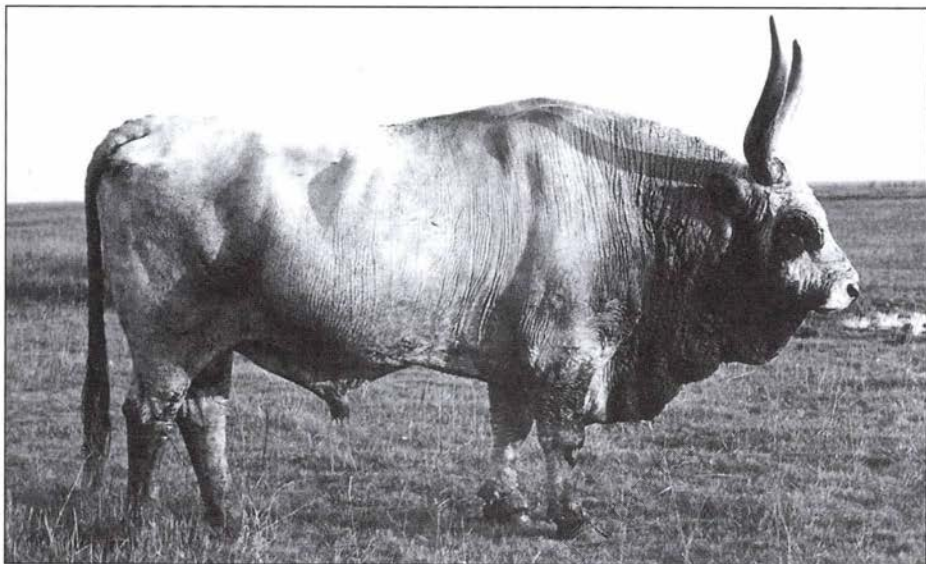
A magyar szürke szarvasmarha, Bp. 1994.

The collection of bones of Hungarian Grey cattle in the Museum of Hungarian Agriculture

ANDREA KŐRÖSI

Present paper describes the collection of bones of Hungarian Grey cattle within the bone collection of the Museum of Hungarian Agriculture. The collection, also known by experts as Matolcsi-collection, consists of skulls, complete skeletons, and metatarsal bones (metapodium). It comprises bones from 198 animals, 174 of this number being purebred. 4 skulls belong to crossovers of Hungarian Grey cattle and unknown varieties, 20 metatarsi belong to bulls from the first generation (F1) of the crossing of Hungarian Grey cow with Kostroma bull. From among all the animals, there are 32 bulls, 33 oxen, 96 cows and 37 animals the sex of which can not be determined. Most animals got to the Museum from the stock of the Hortobágy State Farm. As far as possible, for a part of the animals various data were also recorded such as age, name, live weight, body measurements, weight of the individual organs, names of the parents, lactation results. These data provided important knowledge for scientific research work, resulting in several publications, too.

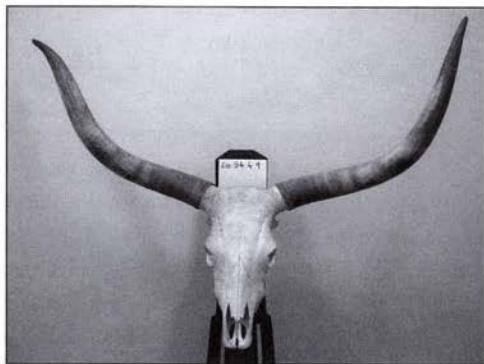
Most part of the material was collected from slaughter-houses between 1946 and 1973, thus presenting a picture of the horn and skull forms of the Hungarian Grey cattle population of Hortobágy in the 1950s, '60s and early '70s. Exceptions are three animals which got to the collection in 1994. It is worth mentioning that one of them, a cow lived 32 years.

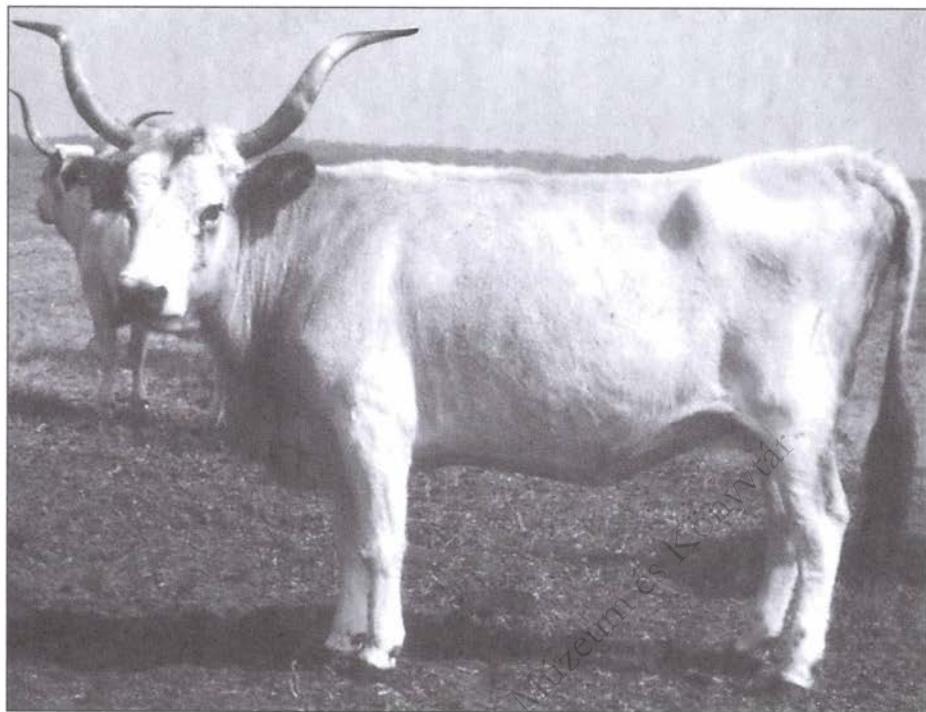
1. Buda nevű magyar szürke bika

2. Buda nevű magyar szürke bika koponyája

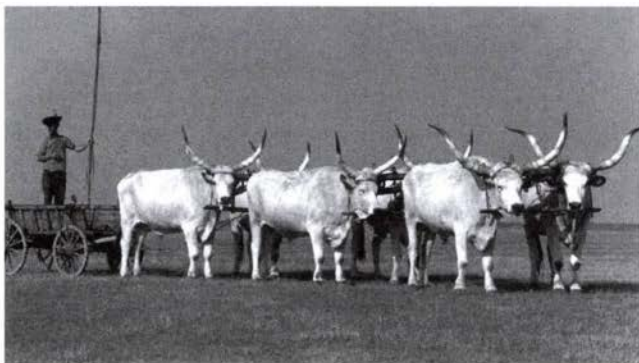
3. Bokros nevű magyar szürke ökör koponyája

4. A Csengős magyar szürke tehén

5. A Csengős magyar szürke tehén csontváza

6. A Középtiszai Állami Gazdaság hatos ökörfogata,
 elöl Bokros és Rezes vezető ökrökkel.
 A kocsit Fekete János gulyás hajtja.

313/8 Bokros ökr sz. 1968.03.09.									
313 Ávas					435/8 Tarján				
265 Ávas			5 Árpád		435 Lempác		300/6 Tűzes		
135 Ávas	8 Rugac	ism.	1 Ácél	166 Lempác	680/6 Horga	300 Dósa	457/6 Tánár		
			47 Horga	548 Tánár				422/1 Ácél	

7. Bokros családfája

396/7 Rezes ökr sz. 1977.									
396 Kati					Isu.				
318 Kati			8 Kujon						
221 Kati	48/4 Koppány	35 Dobos	2 Rugac						
165 Kati	5 Hódor vas	48 Sanyi	2 Rugac						

8. Rezes családfája

A céhes kézműipar forrásai a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban

TAKÁTS RÓZSA

PECSÉTNYOMÓK¹

A kézművesipar céhes korszakának tárgyi és írott forrásait döntő részben fel térképezte az 1975–76-ban, két kötetben kiadott mű, *A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere* (továbbiakban: *Céhkataszter*). E hatalmas, kollektív munka az 1971-től kialakított adatlapok szétküldésével és kitöltésével az egyes gyűjtemények adatszolgáltatásán alapult. A 112 közgyűjtemény között a Magyar Mezőgazdasági Múzeum is számba vette és megküldte a céhes tárgyak, dokumentumok leírását.² Azonban a gyűjtemények feldolgozottságának korabeli hiányosságai, valamint az időközben történt gyarapodás szükségessé teszik a *Céhkataszter* adatainak bővítését, pontosítását. A gyűjtemények céhes tárgyainak ismertetése, az előkerült dokumentumok leírása egyre több múzeum éves közleményének és egyéb kiadványának lapjain szerepel.

A Mezőgazdasági Múzeum különböző gyűjteményei több céhes vonatkozású anyagot őriznek. Kerámiagyűjteményében két céhkorsó található.³ A Fónás-szövés eszközei Gyűjtemény őrzi a kunszentmártoni (Nagykunság), 1765-ben privilégiumot kapott csizmadia vegyes céh 1822-ből származó behívó tábláját s céhládáját.⁴ Sok céhes dokumentum található a ma kb. 10 ezres tétel-számnál tartó Agrártörténeti Iratok Gyűjteményében, amely egyedi vagy kevés példányszámban sokszorosított iratokat őriz. A gyarapodó gyűjteményben a *Céhkataszter* által közölt 27 darabbal szemben ma már 128 olyan dokumentumot őrzünk, amely bizonyára céhes kézművesek kezében fordult meg.

¹ Itt mondok köszönetet a Numizmatikai Gyűjtemény referensének, dr. Szöllősy Gábornak, aki raktári pozíciólistáját rendelkezésemre bocsátotta és hozzájárult, hogy gyűjteménye kézművesipari vonatkozású pecsét-nyomóit ismertessem. Köszönöm Jurinka Lászlónak, a múzeum fémrestaurátorának a typariumok anyagának meghatározásában nyújtott segítségét. Hálas köszönetet mondok dr. Knézy Juditnak, aki fontos irodalmakra hívta fel a figyelmemet.

² Az adatlapokat Barbarits Lajos muzeológus töltötte ki és küldte meg. Az érme- és pecsétek időközben végzett fotóztatásakor és a gyűjtemény revíziójakor történt pontosítások, valamint a korabeli elírások miatt a *Céhkataszter* és a gyűjtemény adatai sok helyütt eltérnek, ezek mai leltári számát mindenütt jelezzük.

³ 54.643.1. Halász – kovács – bognár céhkorsó, 1710. H. n. (Felvidék). 64.665.1. Kiskunlacházi csizmadiacéh korszója, 1835, Kiskunlacháza (Kiskunság).

⁴ A céhláda leltári száma: 63.1469.1.; a behívótábla leltári száma: 63.1470.1. Elhelyezését az indokolja, hogy Khin Antal ide tartozó gyűjtéseivel együtt tárolódik.

Nem célunk a mostani közleménnyel a Mezőgazdasági Múzeumban őrzött céhes tárgyak és dokumentumok teljes körű bemutatása, alábbiakban a *Céhkataszter* által megadott források közül a Numizmatikai Gyűjtemény pecsétnyomóit ismertetjük.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye egyidejűleg keletkezett a múzeum alapításával. Egy 1897-ből fennmaradt leltári naplóban már állami aranyérmek, bronzérmek is szerepeltek. 1903 februárjában miniszteri rendelet született arról, hogy az FM és a hozzá tartozó intézmények kiállításokon nyert díjait (érem, serleg, díszoklevél) a múzeumban kötelesek elhelyezni.⁵ Ez a felbecsülhetetlen értékű gyűjtemény a második világháborúban pótolhatatlan veszteségeket szenvedett. A bombatalálatok, az ostrom és a fosztogatások miatt a régi éremgyűjteményből alig maradt valami hírmondónak.⁶ A régi leltárkönyvek megsemmisültek, ezért az 1950-es években újra kellett leltározni a múzeum teljes anyagát. 1953-tól indult a Numizmatikai Gyűjteményben az új leltározás, s ettől kezdve egyre nagyobb számban kerültek be kitüntetések, emlékérmek, díjszalagok, emléklapok, képzőművészeti és díjérmek, jelvények, medálok, táblavésetek. A gyűjtemény anyagaként leltároztak pénzeket, értékpapírokat, robotjegyeket, bárcákat, zsetonokat, zárjegyeket. Ekkor indult a fém- és gumibélyegzők, pecsétnyomók (typarium és pecsétgyűrű) gyűjtése. Különösen az 1960-as években lendült fel a gyűjtemény gyarapítása, évente két-háromszázzal nőtt a tételszám.⁷

A ma kb. 4000-es tételszámú gyűjteményben 215 darab⁸ a céhes korszakban keletkezett kézművesipari pecsétnyomók száma. A gyűjtemény 1960-as évekbeli referense, Isztiméry László által készített leírókartonok szerint a pecsétnyomók legnagyobb részét budapesti gyűjtőktől vásárolták,⁹ csupán elvétve akad egy-egy más, pl. pécsi eredetű.¹⁰ 1961-től 1976-ig kerültek a gyűjteménybe az alábbiakban ismertetett typariumok, azóta céhes vonatkozású pecsétnyomót nem leltároztak be.

Nem hangsúlyozzuk a pecsétnyomók történeti forrásjellegének fontosságát, miután számos megjelent tanulmány, közlemény hívta fel a figyelmet azok pecsét-történeti, céhtörténeti, nyelvtörténeti, epigráfiai, heraldikai, művelődéstörténeti jelentőségére. Az MTA VEAB Kézművesipar-történeti Munkabizottsága által szervezett szimpóziumok előadásai is foglalkoztak e témával. Az egyes

⁵ P. ERMÉNYI M., 1986. 71. p.

⁶ ISZTIMÉRY L., 1962. 135. p.

⁷ P. ERMÉNYI M., 1986. 91–92. p.

⁸ A darabszám nem jelenti az összes céhes kézműipari pecsétnyomót. Kb. 47 darab olyan pecsétnyomó és pecsétgyűrű is a számban szerepel, mely monogramos ugyan, de szimbólum hiányában nem azonosítható a szakma, vagy a pecsétlap szarvast, farkast, szőlőt, vágatót, lovát, aratószerszámokat, vadászt stb. ábrázol, s így nem sorolható egyértelműen céhes mesterséghez.

⁹ Lakos János, Farkas Jenő, Fodor György, Molcsányi Gy. budapesti lakosok neve szerepel legtöbbször a származási hely rovatban.

¹⁰ 63.843.1. – gyertyaöntőmester pecsétnyomója – Járány Bélától, de itt is gyűjtőként Fodor Gy. van feltüntetve.; 63.839.1. – pécsi serfőzőmesterpecsét.

közgyűjteményekben található céhes pecsétnyomatok és typariumok Nagybakay Péter¹¹ példaértékű ismertetései nyomán már szép számban napvilágot láttak,¹² 1995-ben pedig megjelent ugyancsak Nagybakay Péter tollából a céhes kézművesipar jelvényeit elemző munka, amely alapvető segítséget nyújt a jövőben is a céhes tárgyi emlékek szimbólumrendszerének értelmezéséhez, leírásához.

RUHÁZAT, SZÖVÉS

Takács

A takácsmesterséget hat pecsétnyomó képviseli a gyűjteményben. Ezek közül azonban csak kettő feliratos, a második pedig már nem is céhes, hanem ipartársulati forma pecsétnyomója. A többinek, mint a mesterpecséteknek általában, nem ismerjük sem az illetőségi helyét, sem a tulajdonosának nevét.

63.907.1. Gyarmati takácscéh pecsétnyomója, 1827, Balassagyarmat (Nógrád vm.) – vagy Gyarmat (Győr vm.).¹³ Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 26 mm. A fent domborúra esztergált, 5 mm vastag nyomólap egy ívesen, 7 mm szélesre karcsúsodó, majd 17 mm átmérőjűvé hasasodó nyélben folytatódik. A nyél vége egyenesre van metszve. Össz. magasság: 42,5 mm.

A körirat a XIX. században jellemző dőlt fonálírással, s kivételesen nem csupán kapitális betűkkel készült: „AZ : Gyarmati E : N : Takács TZé. Pe : 1827”

A takácsmesterség legelterjedtebb, ősi jelképe, a vetélő, általános szokás szerint megháromszorozva szerepel benne. A három vetélő által bezárt háromszög közepén itt kétfejű császári sas látható, amely arra utal, hogy privilégiumokat a királytól nyerték.

A korábbi leírás szerint a pecsétnyomó illetőségi helyének Balassagyarmatot határozták meg, de nem zárható ki az sem, hogy a Győr megyei Gyarmatról van szó. Mindkét település székhelye volt a körzetében működő mestereknek. A balassagyarmati takácscéhről – a fenti pecsétnyomót kivéve – egyéb tárgy vagy dokumentum nem került elő, ellenben a Győr megyei Gyarmaton az 1825-ben létesült, 9 szakmát tömörítő vegyes céhen kívül éppen 1827-ben nyertek önálló céhprivilegiumot a takácsok.¹⁴

A *Céhkataszter*ben ez az egyetlen emlék a balassagyarmati takácsmester-

¹¹ NAGYBÁKAY Péter munkái: 1963, 1967, 1972, 1978.

¹² Mándoki László, 1963; Bodó Sándor, 1970; Bunta Magdolna, 1970; Incze László, 1974-75; Nyakas Miklós, 1977; Csiffáry Gergely, 1982; Molnár József, 1984; Szabó Péter, 1986; Enzsől Imre, 1993.

¹³ Említi NAGYBÁKAY, 1995, 86. p.

¹⁴ OL. A 39. - 1827 - N. 10968. Céhiratok – TROSTOVSKY, 1996. 355. p.

ségről.¹⁵ (1. ábra). A gyűjteményben megtalálható a Gyarmati Takács Ipartársulat pecsétnyomója is.¹⁶

A fentínél díszesebb a múzeum éremgyűjteményében őrzött mesterpecsétek némelyike, mely a takácsmesterek egyéni mesterjegyeit rögzíti. Ezek nagy hiányossága, hogy származási helyük csak kivételesen ismert, s a mester nevét is legtöbbször csak monogram jelöli. Azonos hatást tükröz az a két mesterpecsét, melyek mindegyike ovális alakú, és a háromszög alakban elrendezett vetélőket két egymás felé forduló oroszlán tartja.¹⁷

A nemesi címerek heraldikai jellemzői közül a polgári címerhasználat is átvett bizonyos elemeket. Így a korai (XVIII. századi) pecsétnyomók legtöbbször a címerpajzsot is alkalmazza a pecsét lapján (ezek legszebb példányai királyi adományozás emlékét rögzítik). Ugyanígy a rangjelző (fedett vagy nyitott, négy- vagy ötágú) nemesi korona, amely a céhirodalom szerint a mesterek haddani nemesi származására utal, de legalábbis a testületük (jogi alap nélküli) „nemes” voltát jelzi, amint némely pecsétköriratban olvasható is. A XVII. század második felétől terjedt el a pajzs nélküli címereken a heraldikai oroszlánok alakja, amely Nagybákay szerint „szinte népies motívummá vált nem utolsósorban éppen a mezővárosok és falvak primitív céhheraldikája után”.¹⁸

Gombkötő

63.283.1. Gombkötőcéh pecsétnyomója. 1678, Pápa (Veszprém vm.). Anyaga: bronz, fa. A lap átm.: 38,5 mm. A nyomólapot a rá merőlegesen álló, 38x25 mm-es bronzlemezre forrasztották, s ennél fogva süllyesztették bele egy hengeres, 35 mm átmérőjű, esztergályozott, puhafa nyélbe. A nyél korhadt, a végén az ütéstől sérült. Össz. magasság: 70 mm.

Felirata: „PAPAI · GOMB · KÖTŐ · CZEH · PETSETIE · 1678 ·”

A gombkötők feltűnően egységesek, a XVI. századtól kezdve csaknem változatlan címert használtak az egész országban. Nagybákay feltételezése szerint ennek egy 16. századi, ma már nem ismert királyi címeradomány lehetett az alapja.

A pecsét területét háromszögekből álló füzér díszíti, ezen belül fut a körirat. A pecsétmezőt két félkörívben hajló zsinórdísz keretezi. A korona helyén (mely rangjelző motívumként szokott szerepelni), itt virág alakban és elszórtan gombok csoportja látható. A pecsétlap közepéig a nemesi címerekből is ismert, könyékben hajlított kar nyúlik be, s fogja a kócsagtollbokrétát. (A gomb-

¹⁶ Leltári száma: 63.908.1.

¹⁵ Céhkataszter, 2. köt. 28. p.

¹⁷ Takácsmesterek pecsétnyomói: Oroszlános: 63.215.1. M K monogrammal. Év n. [18. sz. második fele], H. n.; 63.255.1. Év n. [1850 körül], H. n. [Dunántúl?]; Egyéb: 62.283.1. Év n. [19. sz.], H. n.; 65.1876.1. L G N M C M monogrammal.

¹⁸ NAGYBÁKAY, 1963. 210. p.

kötők kiváltsága volt, hogy ünnepélyes alkalmakkor a magyar ruhához kőcsagforgós kalpagot viseljenek.) Az egymással szemben sorakozó 3-3 vitézkötés, egyik oldalon a gomblyukakkal, másikon bevarrt fagombokkal a magyar viseletek elterjedt díszje volt. A bal oldalon alul látható kis eszközzel csak feltelezni tudjuk, hogy az ún. tenyérgyűszű ábrázolása akar lenni, melyet a mester a középső ujjá tövéhez kis drótygyűrűvel erősített, s e kis bőrdarab segítette a tű behatolását a sodrásszálak közé.¹⁹ (2. ábra)

A pápai gombkötők pecsétnyomóján kívül múzeumunk birtokában van a céh 1676-ban kelt privilégiuma is,²⁰ mely egészen 1795-ig tartalmaz bejegyzéseket. A pápai gombkötőmesterek Nagyszombat városának (ma Trnava, Cs.) gombkötőcéhétől kérték a mintát. A kölcsönzött céhartikulusok elejére és végére a csak rájuk vonatkozó kitételeket függesztették, a többi a nagyszombati privilégium másolata.²¹ A Numizmatikai Gyűjteményben még egy gombkötő szakmabeli pecsétnyomó van, ez az N G monogramú mesteré.²² Valószínűleg paszományos mesteré lehetett az a különleges pecsétnyomó, melynek pecsétlapján az A R monogramon kívül elszórtan csavart zsinórdíszek, gomblyukak (vagy két kis vetélő) látható, továbbá egy elindított fonalsodrat, melynek közepéből egy tű feje látszik ki. A nyélmegoldás stilizált halat ábrázol, felkunkorodott farokkal.²³

Szabó

63.762.2. Egri szabólegények pecsétnyomója. Év n. [XVIII. sz. vége], Eger (Héves – Külső-Szolnok vm.). Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 25x28 mm. A talp átmérője körkörösén fog a 15 mm magasságban lévő gyűrűig. A nyél 5 mm vastag, lekerekített élűvé reszelt, négyszög alapú hasáb, mely a végén hirtelen elkeskenyedik. Össz. magasság: 54 mm. Felakasztásához (vagy fanyél ráerősítéséhez) végétől 7 mm-re átfúrt lyuk.

Felirata: „EGRI · SZABÓ · LEGÉNYEKNEK · PETSÉTTYE”

A nyél felirata: „KONYA / LÖRINTZ / ATYAMESTER / SÉGÉMBEN”

Az ovális nyomólapon a vonallal keretezett körirat a szabócéh általánosan elterjedt szimbólumát, a nyitott ollót ábrázolja. Az olló füle a XVIII. századig használt középkori forma: S alakú, kígyó formájú, nyitott. Az olló pengéi között egy gömbölyű fejű gomblyukasztó ár látható. Ez a szimbólumegyüttes Nagybákay szerint a XVIII. századi céhjelvényekre jellemző. Az ábra fölött ötágú korona lebeg.²⁴ Eredeti, magyar nyelvű, király által kiadott 1775. évi privilégiumukat az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi.

¹⁹ A pecsétnyomót közli NAGYBÁKAY, 1972. 403. p.

²⁰ Jelzete: III. 951. sz.

²¹ A pápai gombkötők céhládája a Pápai Helytörténeti Múzeumban van. (Céhkataszter 2. köt. 209. p.)

²² Leltári száma: 68.144.1.

²³ Leltári száma: 62.284.1.

²⁴ Említi a pecsétnyomót RAINER Pál, 1994. 483. p.

A Céhkataszterben a leltári szám utolsó számjegye eltér e fentitől.²⁵ (3. ábra)

A gyűjteményben még négy szabómester pecsétnyomója megtalálható.²⁶ Ezek közül az egyik – az olló alatti 3 virágból álló szűrhimzés minta utalása szerint – szűrszabómester pecsétnyomója. A textilipari szakmához tartozik még egy kalaposmesteré.²⁷

Kötélverő

65.1837.1. Szatmárnémeti kötélverőcéh pecsétnyomója, 1829, Szatmárnémeti (Szatmár vm., ma: Satu Mare, R.). Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 32 mm. A talp 12 mm magasságig karcsúsodik, majd 2 mm vastag gyűrűben szélesedik ki, amelyhez négyzet alapú hasábnnyél csatlakozik. A dúchoz csatlakozó fanyél hiányzik. Össz. magasság: 40 mm.

Felirata: „SZATHMÁR NIMETI KÖTÉLVERŐ TZÉH : 1829 :”

A gyöngyözéssel körbefogott nyomólap belső felületén a körirat a pajzs nélküli ábrát foglalja körül. Füves, virágos réten álló heraldikai oroszlánok tartják a kötélverők immár stilizált eszközeit. A függőlegesen álló, gereblye alakú száltartófát X alakban keresztezi a horgasfa és a kallantyú, utóbbiak már kardda és spádévá lényegülve. Az eredetileg a csúszkálás megakadályozására használt csontkakúp alakú rögzítés a céhes ábrázolásokon általánosan szív alakká módosult, s a szakmabeli hagyomány szerint ez a mesterség szeretetét jelképezi. Itt a három eszköz ezen a domború szív alakon hatol át. Fölül ötágú korona lebeg, melynek két oldalán A Z monogram olvasható.²⁸ (4. ábra)

A Numizmatikai Gyűjteményben még három mesterpecsétnyomó található a kötélgyártószakma művelőitől.²⁹

FÉMIPAR (ÉS TÁRSULT SZAKMÁK)

Kovács és kerékgyártó

63.294.1. Kovács- és kerékgyártócéh pecsétnyomója. 1842, Tiszafüred (Héves-Külső-Szolnok vm.). Anyaga: sárgaréz (egybeöntött). A lap átm.: 24x27 mm. Az ívelt talp 11 mm magasságban gyűrűvel illeszkedik a karcsú, négyze-

²⁵ Céhkataszter 2. köt. 245. p.; Említi a pecsétnyomót NAGYBÁKAY, 1995, 85. p.

²⁶ Szabómesterek pecsétnyomói: 68.140.1. M K monogrammal; 63.231.1. M. Matias; 65.1844.1. R K monogrammal; 62.285.1. Magyar szűrszabómester pecsétnyomója. H. n., Év n. [1780 körül].

²⁷ 63.268.1. Kalaposmester pecsétnyomója. H. n. [Dunántúl?], Év n. [1800-as évek eleje].

²⁸ 1839. évi eredeti magyar privilégiumuk az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattárában van. (Céhkataszter 2. köt. 317. p.). Másolatokat őriz még az Országos Levéltár (OL. A. 39. - 1839 - N. 8813. - Lásd Céhiratok - TROSTOVSKY, 1994. 190. p.) és a Hajdú-Bihar M. Levéltár (utóbbi latin-magyar nyelvűt).

²⁹ Kötélverőmesterek pecsétnyomói: 63.217.1. G B monogrammal (A mesterbélyegző 11x13 mm-es, kicsi nyomólapján nehezen vehető ki az ábra. Lehet a csapómesterség vagy a tükészítők jelképegyüttese is.); 63. 270. 1. Sz J monogrammal; 65.1378.1. K P monogrammal.

tes alapú hasábnýélhez, mely egyenletesen szélesedik és domborúan végződik. Végétől 7 mm-re lyuk található a hordgyűrű vagy a fanyél ráerősítéséhez. Össz. magasság: 54 mm.

Felirata: „TFÜREDI KOVÁCS KERÉKJÁRTÓ CZÉH P:”

Az ovális pecsétlap keret nélküli köriratán belül a két társult mesterség fő termékei láthatók: a lópatkó és benne a hatküllős kerék. Az évszám a jelképek alatt látható: 1842. A kovácscéhek legfontosabb tevékenysége a patkolás volt, ezért a céhpecséteken ennek eszközei, illetve terméke, a lópatkó és legtöbbször patkószögek állandósultak.

A faipar egyik legfontosabb ősi mestersége a bognároké. Régebbi elnevezésük a kerékgyártó vagy kerekés. Ők készítették a faedények kivételével az összes mezőgazdasági faeszközt is. Mivel a szekerek vasalását a kovácsok készítették, nagyon gyakoriak a közös bognár- és kovácscéhszervezetek. Itt is ennek példáját látjuk. A kerék a bognárok általánossá vált jelképe a céhpecséteken, céhjelvényeken.

1841. évi, királytól kapott, latin nyelvű privilégiumuk és egyéb, magyar nyelvű céhirataik a tiszafüredi Kiss Pál Múzeum őrzetében vannak. A *Céhkataszter* eltérő leltári számot közöl.³⁰ (5. ábra)

65.1677.1. Csurgoi bognár-, kovácscéh pecsétnyomója, Csurgo (Somogy vm.), 1855. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 34x36 mm. A nyél nyolcszögűvé váló, a végén 15 mm-re keskenyedő. Össz. magasság: 56 mm.

Felirata: „SIGIL .CZEHALE . EXTER . CSURGO . 1855”

A pecsét lapján két ágaskodó oroszlán a bognárok eszközeit és termékét, a kereket tartja. A közepén lévő keréktől jobbra lévő oroszlán kezében egy bognárbárd, a bal oldali pedig egy bognárszekercét emel. Fölül a patkolókovácsok fogója és alatta egy lópatkó jelzi a kovácsmesterséget.

A *Céhkataszter*ben ez az egyetlen emlék a csurgoi bognár-kovács céhről.³¹ (6. ábra)

Még négy kerékgyártómester pecsétnyomója megtalálható a gyűjteményben.³²

³⁰ Céhkataszter 2. köt. 246. p.

³¹ Céhkataszter 2. köt. 132. p.

³² Bognármesterek pecsétnyomói: 64.1593.1. H. n., Év n. [1850-es évek]; 63.212.1. A L monogrammal. H. n., Év n. [1850-es évek]; 63.207.1. M monogrammal. [1800 körüli, Dunántúli]; 66.62.1. J M [gót betűs] monogrammal.

VEGYES

Kovács – lakatos – csiszár – bognár

62.11.1. Nagykállói vegyes céh (kovács – lakatos – csiszár – bognár) pecsétnyomója. 1626, Nagykálló (Szabolcs vm.). Anyaga: bronz, sárgaréz, fa. A bronz lap átm. 35 mm. A lapvésetet tartalmazó fémrész egy sárgarézből készült, 30 mm magasságú gyűszű. A gyűszű hüvelyében a pecsételővel egyidejű, „babásan” kiképzett fanyél, a végéhez egy 40 mm magas, 45 mm átmérőjű esztergályozott félgömböt illesztettek. Össz. magasság: 135 mm.

Felirata: „SIGILLUM FEKRIFAB KÁLO 1626”

Nagykálló mezőváros vasművescéheinek közös pecsétnyomója.³³ Az egyszerű vonalkeretben, álló antikva betűkkel készült körirat a belső mezőben szereplő társult szakmák eszközeit és termékeit veszi körül. Egy-egy szimbólumértékű ábrázolás adja meg a céhben egyesült mesterségeket: a kovács – lópatkóval, a lakatos – kulccsal, a csiszár – görbe magyar szablyával, a bognár – 12 küllős kocsikerékkel szerepelnek.

A *Céhkataszter*ben csak kováccséhnek van felvéve.³⁴ (7. ábra) Ez, és a következő pecsétnyomó az egyetlen vasasszakmában megadott céhforrás Nagykállónál.

63.288.1. Nagykállói vegyes céh (kovács – lakatos – csiszár) pecsétnyomója. 1676, Nagykálló (Szabolcs vm.). Anyaga: vörösréz, bronz, fa. A bronzlap átm. 36 mm. A lapvésetet egy 28 mm magasságú, vörösréz gyűszű hordozza, mely cinnel van forrasztva. Fölötte, a gyűszű hüvelyében a pecsételővel nem egyidejű, „babásan” kiképzett, a végén 34 mm átmérőjűvé kiszélesedő, esztergált fanyél. Össz. magasság: 112 mm.

Felirata: „SIGILLUM FEKRIFAB KÁLO 1676” (Dátum elmosódott)

Az előbbi nagykállói vasműves céhpecsét ábráinak pontos másolata, a véset kezdetlegesebb, s a bognármesterséget jelölő kerék elmaradt, itt a lakatosmesterséget szimbolizáló háromkaréjos fülű kulcs mellett a háromszögletű, függő lakat ábrázolása jelenik meg. (8. ábra)

A *Céhkataszter*ben ez és az előző pecsétnyomó az egyetlen utalás a vasasszakma céhére Nagykállónál.³⁵

62.500.1. Kovácsmester pecsétnyomója. Év n. (1800-as évek). H. n. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm. 22x24 mm. Nyele koncentrikus gyűrűkkel előbb 5 mm-enként, majd 11 mm-enként befűződik, s a gyűrűk között a nyél hasasodik. Vége, a kalapáccsal történő ráveréshez, vízszintesen lehasítva és rácsosra reszelve. Össz. magasság: 53 mm.

³³ Említi NAGYBÁKAY, 1995, 39–40 p.

³⁴ *Céhkataszter* 2. köt. 314. p.

³⁵ A *Céhkataszter*ben csak kováccséhnek van felvéve 2. köt. 314. p.

A szép mívű mesterpecséten az ovális lapon ötágú korona alatt, szív alakú pajzsban M R betűk (az R betű átütve). Alul a patkolókovács szerszámai sorakoznak: a kerek szájú patkolófógó, benne patkószeg, a patkolókalapács – amely egyik oldalán a szeghúzás céljára villa alakúvá van kiképezve – és a patametsző. A pajzsot kétoldalt barokkos indák szegélyezik, fölöttük jobbról hold, balról csillag. A kalapács nyelén lópatkó fekszik, és legfelül az ötágú koronán álló gólya csőrében szintén patkó. Stájerországi hatásra legkorábban a Győr megyei kovácsok és kerékgyártók privilégiumának céhpecsétjén látható madár képe (strucc), s ezt később több magyarországi kovácsché átvette, majd a céhes tárgyakon elnépiesedve tűzokábrázolássá módosult. (A struccszimbólum arra a középkori hiedelemre vezethető vissza, hogy a strucc a vasat is megeszi, és olyan kitartóan fut, mint a ló. Ezért került kapcsolatba e szimbólum minden vassal foglalkozó szakmával.) Érdekesség, hogy ezen a mesterpecséten tovább módosulva a madáralak már inkább daru vagy gólya. (Szolnok, Békés, Hajdú és Heves megye területén több település címerében szerepel az ún. őrdaru vagy a gólya.) (9. ábra)

Bár a kovácsmesterség mindenütt (mint a foglalkozást jelző szimbólum is mutatja) magában foglalta a lópatkolás tudományát is, már a XVI. században elkülönültek a kovácsok a patkolókovácsoktól. A *Céhkataszter* 93 kovácscéhe mellett csak 11 patkolókovács megjelölés található. Ezek főképpen ott alapulnak (mezővárosokban, városokban), ahol nem minden kovács patkolt lovat.³⁶

Az ismertetett 6 vegyes céh kovácsmesterein kívül még az előbbi mellett 4 kovácsmester pecsétnyomója, illetőleg pecsétgyűrűje van meg a gyűjteményben.³⁷ Mindegyiknél kivétel nélkül a szakma attribútuma a patkolókovács szerszámaiból tevődik össze.

Lakatos

A kovácsoktól leváló lakatosszakma mestereinek külön céhekbe tömörülésére már a XV–XVI. században volt példa. A *Céhkataszter* adatai szerint Magyarországon 47 önálló lakatoscéh működött, de ezenkívül 165 olyan egyesült céhet ismerünk, amelyben a lakatosmesterség egy, két, három vagy több szakmával társulva jelen volt. A Numizmatikai Gyűjtemény tíz lakatosmester pecsétnyomóját őrzi. Ezek közül három heraldikai elemként szárnyas oroszlánokat szerepeltet a szakma jelképén, a kulcson kívül.³⁸ A lakatosmesterség legáltalánosabb szimbóluma, a két, szárával egymást keresztező kulcs jelenik meg a

³⁶ DOMONKOS O., 1991. 71. p.

³⁷ Kovácsmesterek bélyegzői: 62.200.1. Pecsétgyűrű. H. n. [Isztiméry László leírása szerint „Gyűjtve Sopron környékéről”], [18. sz.]; 62.196.1. Pecsétnyomó, K M monogrammal; 63.219.1. M K monogrammal; 63.732.1. A N [?] gót betűs monogrammal.

³⁸ Lakatosmesterek pecsétnyomói: 63.229.1. Monogram nélkül, Év n. [1700-as évek vége], 63.233.1. I Sch monogrammal. [1800-as évek eleje]; 63.232.1. Fleszer József [1850-es évek].

gyűjtemény további, itt részletesen nem ismertetett 6 db mesterpecsétjén.³⁹ Egy pecsétnyomó viszont különleges ábrája miatt említést érdemel:

63.223.1. Lakatosmester pecsétnyomója. H. n., év n. Anyaga: sárgaréz. A lap átm.: 23x27 mm. Magasság: 57 mm.

Álló ovális formájú, vonallal keretezett pecsétlapon szépen véssett, páncélos vitéz áll, sisakrostélya leeresztve. Bal kezét az övében lévő kardja markolatán nyugtatja, jobb kezében háromkaréjos fülű, nagy kulcsot tart. Kétoldalt kapitális betűkkel az ív vonalát követve szerepel a mester teljes neve: Franz Czihal.

A lakatosszakmától vált le a páncélgyártók vagy fegyverderék-készítők mestersége, majd a bádogosok mestersége is. Ahogy Magyarországon két miskolci bádogos (Flaschner) céhpecsét megőrizte a páncélgyártók emlékét,⁴⁰ itt is valamiféle utalás lehet ezekre az előzményekre. (10. ábra)

Bádogos

63.224.1. Bádogosmester pecsétnyomója. H. n. (Dunántúl?). Év n. (1850 körül). Anyaga: sárgaréz. A lap átm.: 22x24 mm. Magasság: 49 mm.

Enyhén ovális nyomólapon, talajt imitáló, lebegő talapzaton egy ágaskodó oroszlán tart a kezében egy tölcséres, öntözőórzában végződő vizeskannát, másik kezében füstölő vagy bádoglámpa. A mester monogramja, S I, a pecsétmező alsó egyharmadát foglalja le, dőlt írású betűkkel.

A bádogosok feladata volt pléhből vagy ónból urnák, bádogkannák készítése, az épületek díszítő vagy esővető részeinek kivitelezése. A jellemző szimbólumuk a bádoglámpa és a tölcsér volt. (11. ábra)

63.226.1. Üstkészítő mester pecsétnyomója. H. n. (Leltározó szerint Dunántúl?). Év. n. (1850-es évek). Anyaga: sárgaréz. A lap átm.: 19x21 mm. Magasság: 44 mm.

A vörösréz művesek (kolompárosok, rézfazekasok) jelvényei között szerepeltek a rézüst és a griffek. Termékeik a pálinka- és sörfőző kazán, edények, eszközök, kannák. A bajaiak, veszprémiek jelvényei, cégerei között fordul elő az ún. kengyeles üst (bogrács).⁴¹

Ezen a mesterpecséten az álló ovális lapon két griff tart egy üstöt. A mesternek azonban még a monogramja sem szerepel.

³⁹ Lakatosmesterek pecsétnyomói: 63.225.1. Karl Schuster; 63.227.1. Josef Tremmel; 63.228.1. F I monogrammal; 63.230.1. Georg Wagner; 63.746.1. Ch A monogrammal; 68.142.1. E G monogrammal.

⁴⁰ NAGYBÁKAY, 1995. 43. p.

⁴¹ NAGYBÁKAY, 1995. 45. p.

Önöntő

63.275.1. Önöntőmester pecsétnyomója. H. n. (Felvidék), év n. (1800 körül). Anyaga: bronz. A lap átm.: 20 mm. Magasság: 40 mm.

A vonallal keretezett pecsétmező közepén egy elfektetett ovális alapú hordón lovagloulásban ül egy emberi alak kiterjesztett karral. Egyik kezében söröskupát, másik kezében kelyhet tart. A hordó felénk eső alján a mester monogramja: D F látható dőlt betűkkel.

A humorosnak ható jelenet több lehetőséget vet fel a szakma meghatározásában. Az önöntők céhei a sörgyártó, sörívó vidékeken, a Felvidéken és a szászok lakta területeken létesültek. Pozsony (Bratislava, Cs.), Kassa (Košice, Cs.), Lőcse (Levoča, Cs.), Selmecbánya (Banská Štiavnica, Cs.), Miskolc, Arad (Arad, R.), Temesvár (Timișoara, R.), Újvidék (Novi Sad, J.), Brassó (Brașov, R.), Nagyszeben (Sibiu, R.), Pest-Buda, Siklós és Pécs önöntőinek termékei az ön-ből készített edények, tárgyak (kannák, kupák, palackok, billikomok, tálak, tányérok, tálcák, gyertyatartók) voltak. Itt az égetett szesz vagy bor ivására használatos kehely és a sörívók által használt félliteres söröskupa látható. Azonban az önöntők legjellemzőbb céhjelvényei között az ún. bivalyszarv (a türingiai címer ősi sisakdíszének elkopott eredetű jelzése) is szokott szerepelni. Bár az önöntők céhes jelvényeiken Nagybákay szerint egész Közép-Európában szokatlanul egységes címert használtak, de az ötvösökhöz hasonlóan egyedi mesterjegyeik is voltak.⁴² Lehetséges, hogy itt erről az esetről van szó.

A másik lehetőség, hogy a typarium sörfőző mesteré. Gambrinus vagy Bacchus alakjának is vélhető a hordón ülő figura. Ez esetben a pecsétnyomó metszőjének nívós, antik művészi hatásokkal dolgozó műhelye kellett hogy legyen, ez azonban a véseten nem érződik. (12. ábra)

FAMEGMUNKÁLÁSSAL ÉS ÉPÍTÉSSSEL KAPCSOLATOS SZAKMÁK

Kádár

Kádár – kovács – bognár

63.289.1. Kádár, kovács, bognár egyesült céhek pecsétnyomója, 1793. H. n. Anyaga: bronzlap, kovácsoltvas nyél (egyben). A lap átm. 32 mm, vastagsága 1,5 mm. A nyomólapot egy 3 mm vastag, enyhén kúpos vaslap hordozza, amely 12 mm átmérőjű, hengeres vas nyélben folytatódik, s itt egy domború körgyűrű után lekerekített élű, négyszögletes hasábra megy át, amely lassan 13 mm-re hasasodik, majd 9 mm-es átmérőjűvé keskenyedik. (A kovácsoltvas

⁴² NAGYBÁKAY, 1995. 46. p.

nyél magassága: 87 mm.) A végén kalapácsütés nyomai. Össz. magasság: 101 mm.

Felirata: „SIG[illum]. D[es]. E[hrbahre]. H[andwerk]. D[er]. PINT[ér]. SCHM[ied]. U[nd] WAG[ner]. T: PER”

A mesterségeket a körirat megnevezésén kívül a barokkos széldíszű pecsétlap egy-egy jellemző eszközzel és egy-egy fontos termékkel szimbolizálja. A pecséten a pintérek legfőbb termékeként a hordó, és egyik fontos eszközüként, a körző (cirkli) szerepel. A körző szárai fent nem szöveget zárnak be, hanem körívet alkotnak, aminek valószínűleg az a magyarázata, hogy a körző egyetlen meghajlított vesszőből készült.⁴³ A bognárok jelképét, a kereket két oldalról két-két ívesen hajló, nagy levél veszi körül, ez valószínűleg a védszent, Szent Katalin megdicsőülését jelentő pálmaág jelzése. A kovácsmesterségre az elterjedt jelkép, a patkolókalapács és a patkó utal, jelezve, hogy itt is a legfőbb tevékenység a lópatkolás volt.

A helynév megadásaként T:PER szerepel. Ez lehetséges, hogy a Veszprém megyei Tósok és Berend helységeket jelöli, s Berend nevét a németes ejtés szerint írták.⁴⁴ 1727-ből származó kontraktusuk szerint nagyszámú német szabadmenetelű hospeszt telepítettek ide a török kori elnéptelenedés után⁴⁵. A *Céhkataszter* Berend és Tósok 1794-ből származó vegyes céhbeli bognár – kádár – kovács cserépkorsóját említi a Néprajzi Múzeumban.⁴⁶

A *Céhkataszter*ben⁴⁷ a nem azonosíthatók között, a fentitől eltérő szakma-megadással (kádár – cipész – bognár) és leltári számmal szerepel. (13. ábra)

63.210.1. Kádár céhmester pecsétnyomója, H. n. (Leltározó megjegyzése szerint valószínűleg osztrák.) Év. n. (1760-as évek). Anyaga: bronz (öntött, a lap ezüsttel forrasztva a bronznyélhez). A lap átm: 22x25 mm. A pecsétlap nyolcszögű íveléssel karcsúsodik el, majd a nyél végénél ismét kiszélesedik. A végétől 5 mm-re a hordgyűrű beillesztésére lyukat fúrtak. Össz. magasság: 36 mm.

A XVII–XVIII. századtól a kádárok szimbólumai közé visszatért a hordó képe, és ettől kezdve a pecsétnyomókon az ábrázolások között elmaradhatatlan volt. Itt a lecsapott sarkú, négyzetes, szélén fogazással díszített nyomólap közepét egy hordó, fölötte négy kádárszerszám képe foglalja el. A kádárszerszámok: a bodnárszekerce, a fakörző, a „hajtófa” (ék alakú, nyeles eszköz, melyre a bodnár ütést mér, hogy az abroncs kellőképpen felszoruljon), és a bodnársulyok (trapéz alakú fakalapács, melynek két szemben fekvő párhuzamos oldala enyhén ívelt). Különleges és művészi hatást kölcsönöz a képnek, hogy a metsző kétoldalt a bodnár nyersanyagát egy-egy fával jelzi, amely az alapot megadó virágos, füves talajból fölemelkedve, lombjával az egész

⁴³ NAGYBÁKAY, 1995. 93. p.

⁴⁴ A német ajkúak szokásos P-B felcserélésével.

⁴⁵ ILA Bálint – KOVACSICS József: Veszprém megye helytörténeti lexikona, Bp. 1964. 374. p.

⁴⁶ Céhkataszter 2. köt. 216. p.

⁴⁷ Céhkataszter 1. köt. 151. p. – a nem azonosíthatók között.

kompozíciónak keretet ad. A fa fajtája nem állapítható meg, csak stilizáció. A mester monogramja, S F, a hordó két oldalán látható. (14. ábra)

A gyűjteményben még 14 mester pecsétnyomója megtalálható.⁴⁸ Ezeket itt részletesen nem ismertetjük.

Kőműves – ács

63.285.1. Debreceni ács-, kőművescéh pecsétnyomója, 1780, Debrecen (Bihar vm.). Anyaga: bronz, vas. A lap átm. 45 mm, vastagsága 5 mm, a bronz nyomólapot egy 5 mm-es vaslap hordozza, amelyhez 10 mm-es, elkeskenyedő, nyolcszögletes vasnyél van forrasztva, s itt egy gyűrűvel elválasztva lekerekített szélű, négyszögletes hasámban folytatódik, amely lassan 15 mm-re vastagodik. Össz. magasság: 101 mm.

Felirata: „SIG : V : EINEHRS : HAND : D : BURG : MAU : U : ZIME : MEIS : IN : D : K : F : S : DEBREZ.”

A kőművesek és ácsok egyesült céhének pecsétnyomója. A pecsét lapján alul hosszvágó, más néven ácsfűrész látható. Ez alatt foglal helyet az évszám: 1780. E fölött két ovális pajzsban a céh szakmáinak eszközei, balról az ács- (nyitott ácskörzövel szemben hegyére állított ácsderékszög, alatta X alakban keresztbe fektetve nyeles ácsbárd és tisztító fejsze, közöttük ácskapocs), jobbról a kőműveseszközök (körző, kőműveskalapács, félkör alakú, hegyes végű vakolókanál, derékszög, függőő). A pajzsok fölött kétfejű sas, lábában kardot és jogart tart a magyar címerrel. Az ácsmesterség jelvényeit tartalmazó pajzs mellett az ácsok védszentje, Szent József áll, kezében három virágszállal. „A török kiűzése után a felszabadított területeken az újjáépítés érdekében tömegesen alakuló ácscéhek jelvényeiben a szerszámok szaporodása mellett jól megfigyelhető az ácsok védőszentjének, Szent Józsefnek mind gyakoribb megjelenése, kezében rendszerint 3 virágszállal.”⁴⁹ Szent József és az ácsmesterség között közvetlen a kapcsolat, hiszen a szent ácsmunkából tartotta el családját.

A kőművesszerszámokat ábrázoló pajzs mellett a kőművesek védszentje, Szent Rókus áll. Kezében vándorbottal, lábsebét mutatva, lábainál kutya hever, s az öve mellett jól kivehetően, külön ábrázolta a pecsét metszője a jellegzetes ivóedényt.⁵⁰ Szent Rókus patrónussága az olasz „rocco” = szikla, kő jelen-

⁴⁸ Kádármesterek pecsétnyomói: 64.1592.1. I Z monogrammal; 62.194.1. J P monogrammal; 62.198.1. K F monogrammal; 62.280.1. K B monogrammal; 62.934.1. F F monogrammal; 63.199.1. M S monogrammal; 63.208.1. F M monogrammal; 63.214.1. K K monogrammal; 63.222.1. Gót betűs, F T monogrammal; 63.29.1. J Z monogrammal; 63.723.1. I H monogrammal; 66.55.1. J. Fleischhacker; 66.63.1. M W monogrammal; 66.78.1. Pecsétygűrű, K G monogrammal.

⁴⁹ NAGYBÁKAY, 1995. 105. p.

⁵⁰ Rókus gazdag francia család gyermeke volt. Zarándokként pestisben megbetegedett, Piacenza mellett egy kunyhóban húzta meg magát, ahol a hagyomány szerint egy angyal ápolta és egy kutya hordta neki a kenyeret. Ezért szokták kutyaival ábrázolni, mely lábsebét nyalogatja. Rókust egykorú képeink és szobraink zarándokként ábrázolják: kezében vándorbot, válláról ivóedény, rendszeren kobak csüng le. (BÁLINT S., 1977. 2. köt. 191. és 194 p.)

tése folytán áttételesen került a kőművesekhez a barokk korban.⁵¹ (15. ábra) Eredeti, király által kiadott, latin nyelvű, 1780. évi privilégiumukat az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi, céhjegyzőkönyvük és egyéb céhirataik 1872-ig a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban találhatók.⁵²

Kőművesmesterektől még 4 pecsétnyomót őrzi a Numizmatikai Gyűjtemény.⁵³

Kőműves – ács – asztalos

63.287.1. Kőműves, ács, asztalos, vegyes céh pecsétnyomója. 1822, Marcali (Somogy vm.). Anyaga: vas (egyben kovácsolva). A lap átm.: 44 mm. A talp 15 mm magasságig körkörösén keskenyedik, itt hármás (két keskeny, közötté egy széles) gyűrűvel van díszítve. Fölötte szabálytalan nyolcszögletűvé válik, 17 mm-esre hasasodik, majd ismét elkeskenyül, s lágy ívvel egy 33 mm átmérőjű, domború gombbá szélesedik.

Felirata: „BAU ZUNFT INSIEGEL * MARZALI *”

A kívül levélsorral, belül körvonallal kerített felirat szövege álló kapitális betűvel vésett. A pecsét belső mezőjében a középen álló, reneszánsz hatást keltő oszlop hordozza a mesterek eszközeinek képét (ácsszekerce vagy vako-lókanál, derékszög, mely egy gyalu mögött fekszik keresztben, ácskörző, ács-fűrész). Az ábrázolt eszközökből következően az építésztételben a faipari szakmák voltak túlsúlyban. Az oszlop alján az évszám: 1822 olvasható. Az oszloptól jobbra Szent Rókus, a kőművesek védszentje áll (azonosító attribútumai: kőre emelt lábán sebet mutatja, övén ivókobak, bal kezében kereszt), balra Szent József, az asztalosok védszentje (azonosító attribútumai: jobb karján a kisdéd, bal kezében kivirágzott botja). Kivételesen segíti az azonosítást, hogy a pecsét vésője még alá is írta a szentek kezdőbetűit: SzJ - SzR. Az aradi és a pécsi kőművesek céhének is e két szent volt a patrónusa.

A *Céhkataszter*ben a marcali vegyes céh működésének e pecsétnyomó az egyetlen bizonyítéka.⁵⁴ (16. ábra)

Ács

63.735.1. Ácsmester pecsétnyomója. H. n., év n. Anyaga: sárgaréz. A lap átm.: 21x24 mm. Az ívelt talp 14 mm magasságban gyűrűvel illeszkedik a karcsú, enyhén hasasodó, négyzetes alapú hasábnyelhez, melynek vége csúcsosan elkeskenyedik. Végétől 11 mm-re lyuk található a hordgyűrű vagy a fanyél ráerősítéséhez. Össz. magasság: 45 mm.

⁵¹ NAGYBÁKAY, 1995, 109. p.

⁵² Céhkataszter 2. köt. 293. p.

⁵³ Kőművesmesterek pecsétnyomói: 63.297.1.; 63.299.1. F T monogrammal; 63.300.1.; 66.73.1. M W monogrammal.

⁵⁴ Céhkataszter 2. köt. 134. p.

A fekvő ovális nyomólap felületén szépen megkomponált kép, az ácsmester munka közben látható. A szekercéjét emelő ács egy gerendát farag, mely két bakon áll. A mester kalapban, mellényben, hosszú ujjú ingben, kötényben és csizmában dolgozik. A forgáccsal teleszórt földfelületen lábainál hever a derékszög és a keresztfejsze. A mester monogramja L J, a faragó mester alakjától jobbra és balra látható. (17. ábra)

A Numizmatikai Gyűjtemény még 6 ácsmester pecsétnyomóját őrzi.⁵⁵

Asztalos

63.293.1. Asztaloscéh pecsétnyomója. 1842, Tiszafüred (Heves – Külső-Szolnok vm.). Anyaga: sárgaréz (egybeöntött). A lap átm.: 23x26 mm. A talp 14 mm magasságban gyűrűvel csatlakozik a karcsú, enyhén hasasodó, négyzetes alapú hasábnnyélhez, melynek vége csúcsosan elkeskenyedik. Végétől 5 mm-re lyuk található a hordgyűrű vagy a fanyél ráerősítéséhez. Össz. magasság: 48 mm.

Felirata: „T . FÜRED ASZTALOS CÉH PECSÉTJE 1842 *”

Az ovális nyomólapon a körgyűrűn belüli körirat szív alakú, vízszintesen rácszott pajzsot keretez, amelyen a gyalu, a derékszög és a körző jelzi a céhtagok mesteriségét. A pajzs fölött ötágú korona.⁵⁶ A *Céhkataszter*ben ez az egyetlen forrás az asztalosszakma helyi céhes jelenlétére, a leltári szám eltérő.⁵⁷ (18. ábra)

A Numizmatikai Gyűjtemény még 5 asztalosmester pecsétnyomóját őrzi.⁵⁸

Az esztergályosmesterség a fa megmunkálói között foglalt helyet, és az alig egy tucat önállóan működő esztergályoscéhen (Veszprém, Győr, Pest, Sopron) kívül általában az asztalos-, az üvegesszakmákkal közösen alkotott céhes szervezetet. A múzeum Numizmatikai Gyűjteménye két mesterpecsétet őrzi csupán e szakma művelőitől, mindegyiken a legelterjedtebb attribútum: a hasas marokkörző és az esztergált fagolyó szerepel a mesterek monogramján kívül. Az egyikén ez kiegészül a keresztbe fektetett, nyeles esztergavésővel.⁵⁹

Az építéssel kapcsolatba hozható mesteriség a festőké is. A céhes korszakban a kelmefestők, valamint a címerfestők külön szakmaként a fentitől elkülönültek. Egy szobafestő mester pecsétnyomóját őrzi a múzeum.⁶⁰

⁵⁵ Ácsmesterek pecsétnyomói: 62.501.1. I R monogrammal; 63.205.1. F K monogrammal; 63.213.1. S V monogrammal; 63.216.1. F Z monogrammal; 63.235.1. B S és A M monogrammal; 63.296.1. Ács- és asztalosmester pecsétnyomója, I G R monogrammal.

⁵⁶ A céh V. Ferdinánd által megerősített 1841. évi privilégiuma az Országos Levéltárban található. (OL. A 39. Acta generalia No. 17831. Céhiratok – TROSTOVSKY 26. p.)

⁵⁷ Céhkataszter 2. köt. 246. p.

⁵⁸ Asztalosmesterek pecsétnyomói: 62.961.1. M W monogrammal. (Ítt a körző szárai alatt a heraldikai oroszlánok fűrőszerszámat tartanak); 63.200.1. A J monogrammal; 63.201.1. Iohann Winter; 63.202.1. I K monogrammal; 66.58.1. A M monogrammal; 68.141.1. Gerencsér Lajos.

⁵⁹ Faesztergályos-mesterek pecsétnyomói: 63.220.1. A P monogrammal; 63.745.1. E M monogrammal.

⁶⁰ 63.276.1. B L monogrammal. H. n., [1860-as évek.]. Felirata: „ZIMERMALER”.

ÉLELMISZERIPAR

Molnár

A molnárszakma 3 céhes (kettőt lásd a cikk végén, vegyes céhben!) és 5 mesterbélyegzővel⁶¹ képviselteti magát a gyűjteményben.

63.284.1. Molnárcéh pecsétje H. n., 1660. Anyaga: ezüst vagy ezüsttel futtatott bronz nyomófelület, kovácsoltvas nyél. A lap átm. 34 mm, vastagsága: 5 mm. A vasnyél 19 mm vastagságig fogyó nyolcszögű, külön ráforrasztva 18 mm magasságban egy enyhén hasasodó (legnagyobb átmérő 17 mm) nyolcszögletű nyél. Össz. magasság: 94 mm.

Felirata: „B. B. Z. D. A. W. B. B. ML. C. B.”

A szabályos kör alakú pecsét köriratát kívül és belül pontsorból álló körvonal díszíti. A pecsét lapján a pajzs tulajdonképpen egy metszetben ábrázolt malomkerék, melynek egyik negyedében egy keresztvas, másik negyedében egy molnárfecsze, a harmadik és negyedik negyedében pedig az 16-60-as évszám szerepelnek. Sajnos a monogramok, melyek a helyet tartalmazzák, ma már feloldhatatlanok. A *Céhkataszter*ben más a leltári száma.³² (19. ábra)

Pék

63.450.1. Pékcéh pecsétnyomója. Év. n. (XVIII–XIX. század ford.) Aschaffenburg. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm. 30x31 mm. A talp ívesen karcúsodik, majd 13-15 mm-ig tartó domború gallérban folytatódik. Ehhez csatlakozik a hasított élű, négyzetes alapú hasáb nyél. Végétől 9 mm-re lyuk található a hordgyűrű vagy a fanyél ráerősítéséhez. Össz. magasság: 55 mm.

Felirata: „SIGIL. MUND BEKER ASCHAFFENBURH”

Aschaffenburg – Bajorországban, a Majna mellett, Frankfurthoz közel fekvő birodalmi város, a mainzi érsek második székhely városa volt. Innen a XVIII. század elején pl. Tolna megyébe (Diósberénybe, Kérre, Hardra), Veszprém megyébe (Kislőd vidékére) hoztak telepéseket. Valószínűleg a XVIII. század végéről származik ez a datálatlan pecsétnyomó, melyet egy idetelepült kézműves eredeti lakhelyéről hozott el véletlenül vagy szándékosan a felszerelésével együtt. A szakma egy eddig ismeretlen fogalommal – Mundbeker (Bäcker = sütő, pék) van kifejezve. Csak következtetni lehet, hogy a Mundtuch = asztalkendő mintájára esetleg asztali sütőnek fordítható, vagy a Mundmehl = lisztláng, a legfinomabb fehér liszt fogalmából eredően a finom pékáru ké-

⁶¹ Molnármesterek pecsétnyomói: 63.198.1. I M monogrammal; 63.206.1. F S monogrammal; 63.221.1. Flink H.; 66.22.1. U J monogrammal; 66.75.1. Sz A monogrammal.

⁶² Céhkataszter 1. k. 151. p. – a nem azonosíthatók között.

szítójének a pecsétnyomója. (Lehetséges, hogy a magyar „udvari pék” címnek megfelelő, kiemelt rangú kézművest jelentett.)

A vonalkeret csak kívül keretezi a köriratot. A pecsétlapon a pékek nemzetközileg ismert szimbóluma: a lebegő talapzaton álló, perecet tartó heraldikai oroszlánok láthatók. Különlegesség itt, hogy az oroszlánoknak két-két farkuk van, mintha a pecsét metszője utólag javította volna a farkok vonalát. Felül ötágú, nyitott korona. A pecsét erősen hasonlít a Győr városi molnárcéh 1825-ös pecsétjére, mintha csak annak mintájául szolgált volna. De bizonyára egyéb, még publikálatlan pecsétnyomók között is fel lehetne fedezni hasonlóságot. (20. ábra)

Még két pékmester pecsétnyomója megtalálható a Numizmatikai Gyűjteményben. Mindkettőn a perec és a kifli szerepel szimbólumként, az egyik kiegészül a zsemlék ábrázolásával is.⁶⁴

Mézeskalácsos, viaszöntő

63.271.1. Mézeskalácsos- (bábsütő-) mester pecsétnyomója. H. n. (Erdély?) Év. n. (1700-as évek). Anyaga: bronz. A lap átm.: 23x25 mm. Magasság: 48 mm.

Az álló ovális pecsétlap alsó harmadában pajzs, melyen egy méhkas, körülötte rajzó méhekkal. A pajzsot barokkos indák keretezik. Fölötte deréktól növe emberalak. A védszent vértanú lehet, mert félmeztelenül van ábrázolva (Szent Ambrus vagy Szent Bertalan).⁶⁵ Két kezében viaszgyertyát vagy „lenyűzött bőrét” (lásd jegyzet!) lógatja. A mester monogramja, J W, a szent alakja mellett jobbra és balra látható. (21. ábra)

A Numizmatikai Gyűjteményben még egy mézeskalácsos-mester pecsét-nyomója található, mely a szokásos méhkaptár- és lépesméz-ábrázoláson kívül a mester monogramját hordozó kerek pajzs tetején egy sast ábrázol, kiterjesztett szárnyakkal, csőrében lombos szomorúfűzággal.⁶⁶

Mészáros

62.12.1. Marosvásárhelyi mészároscéh pecsétnyomója, 1782, Marosvásárhely (Marosszék, ma Țirgu Mureș, R.). Anyaga: ezüst, nyél nélküli nyomólap, átm. 34 mm, vastagsága: 2 mm.

⁶⁴ SZABÓ P., 1986. 163. p. 10. kép

⁶⁵ Pékmesterek pecsétnyomói: 63.244.1. H K monogrammal; 63.248.1. M H monogrammal.

⁶⁶ Szent Ambrus ünnepe: december 7. – a hagyomány szerint csecsemőkorában a száját ellepték a rajzó méhek és ott „zengedezének”. A mézeskalácsosok, a mézzel foglalkozók védszentje lett. Híres szónok, egyháztanító volt. (BÁLINT S., 1977. 1. köt. 51. p.) – Szent Bertalan ünnepe: augusztus 24. – Patrocíniuma Felső-Magyarország és a mai Szlovénia területén a legerterjedtebb. őszi kezdeti nap, jeles határidő, kapcsolata van a hegyi pásztorsággal, a szőlőhegyek védszentje, sok helyütt (pl. Pécs környékén) a szüret kezdőnapja, őszi szántás-vetés kezdete, névnapja a gyógyításra szolgáló vaj köpülésének ideje, kígyómarás elleni oltalom. Vértanúságának módja miatt a mesterségek között általában a bőrfeldolgozással kapcsolatos szakmák választották védszentjükül (timár, szíjgyártó stb.). A hagyomány szerint gonosz rokona, Astrages király elfogatta és elevenen megnyúzatta, s „lenyűzött bőrét Bertalan magával vitte”. (BÁLINT S., 1977. 2. köt. 226. p.)

⁶⁷ 63.20.1. Mézeskalácsos-mester pecsétnyomója, G L monogrammal.

Felirata: „SIGILLUM CAEHE LANIONUM CIVITATIS MARASVASARHELY . 1782 .”

A mészárosmesterség céhei a legrégibbek, már a XIV. században céhesedett szakma volt. A mészárosok szinte kizárólag a nagy testű marha levágására szakosodtak, de kezdetben feldolgoztak még kisebb testű állatokat, sertést, kecskét, juhot is. Később, a XVIII. század folyamán különült el a sertésvágást végző hentesek szakmája, s nyertek e név alatt önálló privilégiumokat. A pecsét közepét a magyar típusú szarvasmarha szemből ábrázolt feje uralja, három oldalról a mészáros eszközei, a bárd és a kések. Itt a még elkülönületlen vágásra utal a pecsét felső részén látható juh alakja, bár lehetséges, hogy a nyugaton elterjedt „Isten báránya” motívum befolyásolta a pecsét vésőjét.⁶⁷ (22. ábra)

63.291.1. Mészároscéh pecsétnyomója. H. n., év. n. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 32 mm, 2 mm vastag. A nyomólapot hordozó talp lágy domborodással fut a 7 mm magasságban kezdődő gyűrűig, amelyhez az enyhén vastagodó, négyszögletes alapú, vágott élű hasábnnyel csatlakozik. Fanyél valószínűleg nem tartozott hozzá, így használhatták.

Felirata: „CEHA MESARSKOGO PETRINAE SLAVNOGA”

A vonalakkal keretezett köriraton belül a mészáros-pecsétnyomók egyik későbbi típusát képviselő ún. jelenetes nyomólap látható. Szarva köré tekert kötélnél fogva, hátsó lábaira emelkedett, magyar típusú növendék szarvasmarhát vezet a mészáros. Előtte egy találóan ábrázolt kutya szembefordulva ugrik. A jelenet fölött a fokosszerű tagló, a húsolóbárd és egy nagy kés látható. (23. ábra) A Céhkataszterben a nem azonosíthatók között szerepel, félreolvasott körirattal.⁶⁸

A fentiekén kívül 12 mészárosmester pecsétnyomója található a gyűjteményben.⁶⁹ Tizenegy pecsétnyomón szembenéző, magyar típusú ökörfej, s a mészárosmesterség két fő eszköze, a tagló és a bárd szerepelnek. Némelyiken ez bővül egyéb eszközök (pl. a húshorog), illetőleg heraldikai képek (pecsétlapot keretező pálmaág, csillagok, ötágú korona) ábrázolásával. Ezekhez csatlakozik kivételként az E F monogramú mester pecsétnyomója.⁷⁰ Itt oldalnézetből ábrázolta a készítő a magyar típusú szarvasmarhát, amint hátsó lábaira emelkedve ugrani készül.

⁶⁷ A Céhkataszter az Országos Levéltár Guberniumi Levéltárában adja meg 1720-as, magyar nyelvű privilégiumokat, és 1493-ra, mint korábbi évre hivatkozó, latin nyelvű, a király által 1764-ben kiadott kiváltságlevelüket (Céhkataszter 2. köt. 398. p.)

⁶⁸ Céhkataszter 1. köt. 151. p.

⁶⁹ Mészárosmesterek pecsétnyomói: 63.234. 1. Joseph Burgermeister, [1750 körül]; 63.203.1. B J monogrammal; 63.236.1. G I S monogrammal; 63.238.1. Paul Pfeifer; 63.240.1. P T monogrammal; 63.721.1. S A monogrammal; 63.724.1. I R monogrammal; 65.707.1. G P monogrammal; 65.708.1. Cz F monogrammal; 66.74.1. Moritz Kolesa; 68.139.1. S E monogrammal.

⁷⁰ 63.239.1.–E F monogrammal.

Egyetlen pecsétnyomó képviseli a sertésvágásra szakosodott „mészáros”, a hentes mesterségét. Itt egy kézi karos mérleg, két bárd és egy profilból ábrázolt sertésfej látható.⁷¹ Ide sorolhatnánk még egy pecsétnyomót a kecskebak ábrázolása miatt (a hentesek pecsétnyomóin a bárdot vagy húsvágó kést tartó jobb kar mellett disznó-, bárány- és kecskefej is elő szokott fordulni), de sorolhattuk volna a fehértímárok, kordoványosok szakmájához is, mert ők a kecske bőrért dolgozták fel. Azonban valószínű, hogy ez a typarium inkább a nemesi címekhez tartozik.⁷²

Az egyik legnépesebb szakmaként tehát a mészáros- és hentesipar 15 pecsétnyomóval van jelen a Numizmatikai Gyűjteményben.

Serfőző

63.31.1. Sörfőzőcéh pecsétnyomója. Év n. (XVII. sz.), Pest (Pest-Pilis-Solt Egyesült vm.). Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm. 23 mm. Az enyhén domborodó pecsétlapot gyűrű szorítja a hasított élű, négyzet alapú hasábnnyélre, amely domborúan végződik. Végétől 18 mm-re lyuk a hordkarika vagy a fanyél ráerősítéséhez.

Felirata: „SIGILL DES EHR · PIERPREUERHAND · INPEST”

A mély vésetű pecsétnyomó lapjának levélfüzér ad keretet, ezen belül a körfeliratot egy vonal választja el a képtől. Valószínűleg a céh kis pecsétje lehetett, mert az 1696. évi nagy pecsétet ismerteti Borsody-Bevilaqua, és azon a serfőző szerszámok is láthatók. Itt Szent Flórián látható, teljes páncélzatban, bal kezében keresztet zászlót tart, jobb kezével égő házra vederből vizet önt. (24. ábra) Szent Flórián, a délnémet területek kedvenc barokk szentje volt a magyarországi serfőzők védőszentje,⁷³ de megjelenik a fazekasok, a kéményseprők pecsétnyomóin is, vagyis e tűzzel kapcsolatos szakmák szintén őt választották égi patrónusuknak.

A *Céhkataszter* szerint Magyarországon 11 sörfőzőcéh működött. A XIX. században I. Ferenc és V. Ferdinánd királytól privilégiummegújítást vagy új privilégiumot kérő céhekkal együtt 23 serfőzőcéhről tudunk⁷⁴. A *Céhkataszter* a pecsétnyomónál más leltári számot közöl.⁷⁵

63.269.1. Serfőzőmester pecsétnyomója. H. n. (Dunántúl?), év n. (1780 körül). Anyaga: bronz. A lap átm.: 27x24 mm. Magasság: 30 mm.

A mély vonallal keretezett, álló ovális pecsétlap jobb oldal felé eső részén egy serlés hordó látható, melyből függőlegesen egy árpakalász nő ki. Utóbbit és egymást is keresztezik nyeleikkel a hordóra állítva helyezett malátaforgató

⁷¹ 63.237.1. Hentesmester pecsétnyomója, K I monogrammal.

⁷² 63.716.1. Pecsétnyomó, címerpajzs: kardos kar, kecskebak.

⁷³ NAGYBÁKAY, 1995. 31. p.

⁷⁴ Céhiratok – TROSTOVSKY 277, 278. p.

⁷⁵ Céhkataszter 2. köt. 343. p. – 0632911 Sz

lapát és a serlémerítő száka. A hordótól jobbra egy árpakalász hajlik a kép irányába, szárastul, levelestül. A hordótól balra páncélos, bal kezét csípőre tevő, jobbjaival kopjára támaszkodó vitéz áll. Feltehetően Szent Flórián, bár őt az égő házra vizet öntő mozdulattal szokták ábrázolni. A nyomólap alsó egyharmada vonallal elválasztva a mester monogramját tartalmazza: A D. (25. ábra)

Fentiekén kívül még 3 (vagy 4 – lásd az ónöntőnél!) serfőző szakmabeli pecsétnyomó található a Numizmatikai Gyűjteményben.⁷⁶ Mindegyiken szerepel a heraldikai oroszlánok között a serfőzők több eszköze: a serfőzőkád, a keverő, a forgatólapát és a serlémerítő száka.

Halász

63.190.1. Halász céhmester pecsétnyomója. H. n. (Dél-Magyarország), év n. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 18x21 mm. Magasság: 30 mm.

Álló ovális, keret nélküli nyomólapon barokkos indadíszek és ötágú korona alatt álló ovális formájú címerpajzs. A pajzson egy megkomponált jelenet látható. Sajkában ülő halász evez, kalappal a fején. A vízben alatta két egymással ellentétes irányban úszó, nagy testű hal: mindkettő tokféle, a felső kecsege, az alsó viza. A koronától balra és jobbra a mester monogramja: E P. (26. ábra)

A viza ábrázolása meghatározza, hogy korai, dunai halász pecsétnyomóról van szó, ugyanis a viza csak a Duna hala volt, ugyanakkor a dunai halászok a XIX. századra már egységesen a pontyot szerepeltették céhjelvényeiken.⁷⁷ A balatoni halászcéhkek általában a szigonyt is bevonták a jelképek közé. A két egymással ellentétesen úszó hal a pécsi halászcéh pecsétnyomóját díszíti, ez a céh a 19. században létesült, s kifejezetten halkereskedelemmel foglalkozott. Ugyancsak vízben úszó halak is láthatók a pest-budai és a tolnai halászcéh pecsétnyomóin, de itt a sajkában Szent Péter ül, egyik kezében a mennyország kulcsaival.

A Numizmatikai Gyűjtemény még három halászmester pecsétnyomóját őrzi.⁷⁸

Ugyancsak itt említjük meg a biztosan meg nem határozható, hajózással, halászattal kapcsolatos mesterbélyegzők sorát, melyek evezőt, hajót, csónakot ábrázolnak, s így elképzelhető, hogy a sajkások, hajósok céheinek mesterei voltak, de lehettek vízi úton kereskedők is. Ilyen typarium 11 db van a gyűjteményben.⁷⁹

⁷⁶ Serfőzőmesterek pecsétnyomói: 63.263.1. monogram nélkül; 63.274.1. F S T monogrammal; 63.839.1. T M monogrammal.

⁷⁷ Lásd: KNÉZY J. 2001.

⁷⁸ Halászmesterek pecsétnyomói: 63.193.1. I M monogrammal. Szimbólum: egy-egy szál sás és két keresztbe fektetett, stilizált hal.; 63.751.1. Címer: halak, P F monogrammal; 63.273.1. I F monogrammal (egymáson keresztül fektetve evező, szigony és fabunkó).

⁷⁹ Hajósok (kereskedők) pecsétnyomói: 62.197.1. Révész (hajós) A A monogrammal; 63.192.1. Kereskedő (halász?) M G monogrammal; 63.194.1. K L monogrammal; 63.195.1. F W monogrammal; 63.196.1. I S A (?) monogrammal; 63.242.1. I W monogrammal; 63.250.1. Monogram nélkül; 63.252.1. D Cz monogrammal; 63.506.1. (esetleg a szimbólum egyházi), P D monogrammal; 63.728.1. P R monogrammal; 63.909.1. F P monogrammal.

BŐRFELDOLGOZÁS, VEGYIPAR

Tímár

63.295.1. Tímár céhmester pecsétje, év n. (XIX. sz. eleje), h. n. Anyaga: sárgaréz. A lap átm. 23x24 mm. A talp lágy ívben keskenyedek 7 mm magasságig, itt négy gyűrű díszíti, majd négyszögletes alapú hasábnyelben folytatódik. Össz. magassága 47 mm. A nyél végétől 10 mm-re nagy fúrt lyuk a hordgyűrű vagy a fanyél ráerősítéséhez.

Felirata: „MASODIK CZ. MESTER PETSET”

Gyöngyözött keretben ötágú korona alatt a tímárok jelképeit tartják álló oroszlánalakok. A XVIII–XIX. században a cserzőkád elmaradt a céhjelvénnyekből, és már csak a három legfontosabb késtípust ábrázolták. Itt a két, X alakban keresztezett, hajlékony húsolókés („sérölő”) vagy az előbbihez nagyon hasonló színelőkés és az ezeket függőlegesen metsző faragókés szerepel. Ezt a pecsétípust Nagybákay szerint a magyar tímárok használták. Fentivel teljesen egyező céhpecséttel rendelkező magyar tímárcéhek: a pesti, a szentesi, a hódmezővásárhelyi, a váci és a debreceni. Elképzelhető, hogy a pecsétnyomó tulajdonosa e céhek valamelyikének második céhmestere volt. A *Céhkataszter* szerint 88 önálló tímárcéh (a vegyes céheket figyelmen kívül hagyva) működött az országban, s így az egyik legnépesebb szakmák közé számított. (27. ábra)

64.668.1. Tímár céhlegény pecsétnyomója. H. n. (a leírókarton szerint: „Származási helye az eladó szerint Kőszeg”), év n. (1780-as évek). Anyaga: bronz. A lap átm.: 20x22 mm. Magasság: 22 mm.

A közepén álló cseres dézsa fölött két keresztben egymásra fektetett nyelű színelő kést tartanak az egymással szembe forduló heraldikai oroszlánalakok. Fölül a kések mellett jobbra és balra olvasható a legény monogramja: S F. (28. ábra)

A Numizmatikai Gyűjteményben még 5 tímárpecsétnyomó található, mely teljesen megegyezik az előbbivel, csupán a cserlés hordó vagy veder maradt el róla.⁸⁰

Varga

63.505.1. Vargacéh pecsétnyomója. 1778, Földvár (Dunaföldvár – Tolna vm., Tiszaföldvár – Heves-Külső-Szolnok vm.). Anyaga: bronz (öntött). A lap átm. 37,5 mm. A talp 21 mm magasságig ívesen fogyva hajlik, majd 29 mm magasságig hasasodik. Itt a fanyél beerősítésére szolgáló, keskenyebb, 28 mm hosszú nyélcsonkban folytatódik, amelynek a vége letörött. Össz. magasság: 57 mm.

⁸⁰ Tímármesterek pecsétnyomói: 63.241.1. K K monogrammal. H. n. (Dunántúl?), Év n. [1800-as évek]. 63.249.1. O I monogrammal; 63.266.1. N B V N monogrammal; 65.1877.1. B F monogrammal; 66.76.1. S H monogrammal.

Felirata: „SIGIL · DES · ER · HANT : W · SCHU · M · ME : FEDWAR”

A pecsét heraldikai szempontból igényes nyomólapját keskeny levélkószorú veszi körül. A körirat a fent közepén lebegő, ötágú koronáig tart. A mesterséget egy kerek talpú címerpajzsban ábrázolt magas szárú, visszahajtott szélű lovaglócsizma jeleníti meg. A csizmán a csillagos sarkantyú is jól kivehető. A pajzs két oldalán egy-egy pálmalevél fut föl, mindkettő tövéből még egy-egy virágos inda is követi a pajzs szélét. A címerpajzs fölött kiterjesztett karokkal a délnémet vidékeken különösen tisztelt Erhardus alakja jelenik meg, püspöki ornátusban, kereszttel a mellén, püspöksüveggel. Egyik kezében pásztorbotot, a másik kezében háromágú virágot tart. A védszent alakjától jobbra és balra kettéosztva olvasható az évszám: 17 – 78. A pecsétnyomó erős nyugati hatást tükröz, mind a csizmaformát, mind a védszent ábrázolását illetően. A tolnai, 1766-ban privilégiumot nyert vargacéh pecsétjén is az emblémás címerpajzs fölött Erhardus püspök képe jelenik meg.⁸¹ (29. ábra)

A vargamesterség a szórtelenített bőr kikészítésével és lábbelivé feldolgozásával foglalkozott. A tímár csupán a bőr kikészítésére szakosodott iparos. A két szakma sokáig összemosódott és átfedte egymást (főként kisebb helyeken: cserzővarga), s ezért a vargák pecsétnyomóin a tímárszakma jelképei is előfordulnak. A *Céhkataszterben*⁸² mint tímárcéh szerepel, tiszaöldvári illetőséggel, s egyben ez az egyetlen céhes emlék ezzel a helymeghatározással. Dunaföldvárnál azonban a kataszterben több varga-, illetőleg csizmadia-céhemlék is található,⁸³ melyek között 1703-as a csizmadia (alapítás 1695), 1770-es alapítású a magyar varga, illetőleg 1778-as privilégiummal (is) rendelkező varga- (cipész-) céh. Forrásaik őrzőhelyeül részben a székesfehérvári Szent István Király Múzeumot, részben a Magyar Országos Levéltár két nagy céhes irategyüttesét adják meg.⁸⁴

Csizmadia

64.217.1. Csizmadia céhmester pecsétnyomója. H. n., év n. (1760 körül). Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 22x26 mm. A talp a 11 mm magasságban kezdődő gyűrűig lágy ívben szélesedik. A domború, 5 mm széles gyűrűt követő pecsétnyél letört. Össz. magasság 18 mm.

A vargák mesterségétől a 15. században különült el a csizmadiaszakma, amely a XVI. században céhesedett, s a legnépesebb iparággá vált Magyarországon. Több mint 300 önálló céh létezett, s egy-egy céhen belül is sokszor több száz mester dolgozott. Ez az ipar a legmagyarabb mesterségnek számított. Általában magyar nyelvű dokumentumaik, tárgyaik a legnagyobb számban maradtak fenn az országban.

⁸¹ Céhkataszter 2. köt. 194. p. – Említi NAGYBÁKAY, 1995, 58–60. p.

⁸² Céhkataszter 2. köt. 253. p.

⁸³ Céhkataszter 2. köt. 187–188. p.

⁸⁴ OL. C 25. Acta mechanica és A. 74. Liber coehalium. In Céhiratok – TROSTOVSKY 53., 56., 390. p.

A csizmadiák legfőbb jelvénye a címereken és a céhes tárgyakon a csizma mellett két legfontosabb speciális szerszámuk: a „musta”, amely a bőr simítására szolgált, gömb fogantyúval ellátott, kúp alakú rézbunkó volt, a másik a félhold alakú, nyeles bőrvágó kés, a „bicskia”. Az ovális, gyöngyözéssel körülvett pecsétnyomón középen a lapos sarkú, oldalvarrott csizma mellett e két szerszám látható. Fölöttük csillag és hold. Az egész kompozíciót kétoldalt egy-egy félkörívbe hajló pálmalevél keretezi, míg el nem éri a fönt lebegő négyágú koronát, melyből mintha szintén egy virág nőne ki. A mester monogramja: I J. (30. ábra)

A Numizmatikai Gyűjtemény még egy csizmadiamester pecsétnyomóját őrizi, mely ugyanezeket az eszközöket, illetőleg egy sarkantyús csizmát ábrázol. Itt az ötágú korona és a heraldikai oroszlánok egészítik ki a kompozíciót.⁸⁵

Szűcs

63.298.1. Szűcsmester pecsétnyomója, év n. (1800-as évek), h. n. (Dunántúl, Felvidék?). Anyaga: bronz. A lap átm.: 16 mm. Magasság: 23 mm.

A ritka, de mély pontozással gyöngyözött kerek pecsétlapon a nagyon kis méret miatt egyetlen jellemző eszköz, a bőr „húsolására” szolgáló, kasza alakú pengével ellátott, négy lábú munkapad, a húsolószék, másik, elterjedtebb nevén az ún. „kaszaszék” látható.⁸⁶ Két oldalról, a pecsétmezőn kívülről két kerek forma is benyúlik, ezek magyarázatát nem tudjuk, lehet, hogy csak a heraldikai alakok hiányát van hivatva pótolni. Fent a mester monogramja: Z M, olyan méretű, hogy szinte középig elfoglalja a pecsétmezőt.

Szíjgyártó

63.254.1. Szíjgyártómester pecsétnyomója. H. n. (Dunántúl?), év n. (1850 körül). Anyaga: vörösréz és vasnyél. A lap átm.: 23x25 mm. Magasság: 42 mm. A fekvő ovális nyomólapot cakkos levélsor díszíti sekélyen. Középen a magyarországi szíjgyártók szakmaszimbóluma: a bőrből készült kötőfék. Egyéb heraldikai dísz nem látható, csupán a mester neve: F. Göbl van félkörívben kiírva, dőlt fonálírással.

Nyerges

63.737.1. Nyergesmester pecsétnyomója. Év n., h. n. Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 19x23 mm. Magasság: 30 mm.

A fekvő ovális, vonallal keretezett nyomólapon angol (priccs) nyereg kockás takaróval, kengyellel.⁸⁷ Alatta a mester monogramja: E K. (31. ábra)

⁸⁵ 63.278.1. Csizmadiamester pecsétnyomója, K M monogrammal. A leltározó véleménye szerint a typarium keletkezése kb. 1800-as évek eleje, s illetőségi helyét Komárom vagy Győr megyében jelöli meg.

⁸⁶ NAGYBÁKAY, 1995. 71. p.

⁸⁷ A meghatározást dr. Szöllősy Gábor végezte.

Gyertyaöntő és szappanfőző

A gyertyaöntés alapanyaga a faggyú és a zsiradék, tehát művelői a mészárosszakmával szoktak közös céhet alkotni. A Numizmatikai Gyűjteményben két pecsétnyomó lehet a gyertyaöntéssel kapcsolatos. Heraldikai oroszlánok tartják a gyertyákat, de egyéb viaszformák (kerek és romboid alakok, szív alak, szappan) is szerepelnek.⁸⁸

AGYAGOSSÁG

Fazekas

64.666.1. Fazekascéh pecsétnyomója, 1764, Somló (Szilágy vm., ma: Șimlău Silvaniei, Románia). Anyaga: sárgaréz (egybeöntött és vésett). A lap átm. 30x32 mm; bronznyél 20 mm magasságig fogyó nyolcszögben hajlik, ott hármasszögűvel szegélyezett. Innen négyszögletes alapú hasábjában folytatódik, mely lassan hasasodik (legnagyobb vastagság 16 mm), végén hirtelen elkeskenyedik. A végén ütésnyomok. Össz. magasság: 74 mm.

Felirata: „SOMIAI . FAZEKAS . . CEH . PECSETIE”

Mint különlegességről emlékezik meg Nagybakay erről a pecsétnyomóról.⁸⁹ Az ovális pecsételőlapon munkafolyamat képe látható: mozgótengelyes, kéttágyú korongon fazekasmester dolgozik. Fölötte és kétoldalt primitív díszítőmotívumok, közöttük talán az írókázás eszköze, a szaru is felismerhető. Körirata gyöngyszemes szegélyen belül még mintha a középkorias mondat-szalagra emlékeztetne. Négyszögletes, lesarkított szárába belevésve: „VINCZE IANOS CSINALTATA – MAGA KÖL(tségén) 1764”. Ez az egyetlen munka-folyamatot megörökítő fazekascéhpecsétünk. Az itt szereplő jegyzet szerint ez a pecsétnyomó igazolta a somlyói fazekascéh Szádeczky által említett önálló léte-
nének helytállóságát.⁹⁰ (32. ábra).

63.286.1. Fazekas- (gerencsér-) céh pecsétnyomója. 1633, Győr (Győr vm.). Anyaga: ezüst és vas. A lap ezüst, átm. 36 mm, vastagsága: 2 mm. A talp a kovacsoltvas nyélre fogyó nyolcszögű, itt kis gyűrű után, 15 mm vastagságtól egy enyhén szélesedő, nyolcszögletű, hasáb alakú nyélben folytatódik. Össz. magasság: 69 mm. Végén kalapácsütésektől kissé szétlapult.

Felirata: „DER HAFNER CZÉH ZV RAB 1633”

⁸⁸ 63.247.1. Valószínűleg gyertyaöntőmesteré a pecsétnyomó, P W monogrammal; 63.843.1. Gyertyaöntőmester pecsétnyomója, szív, lépes méz (szappan?) is szerepel attribútumként, a gyertyák fölött ötágú korona. A mester monogramja: I J.; 66.54.1. Gyertyaöntőmester pecsétnyomója, I D monogrammal.

⁸⁹ A pecsétnyomót közli: NAGYBÁKAY, 1978. 258. p., 27. kép

⁹⁰ A Céhkataszter az OL Guberniumi Levéltárában egy 1764-es földesúri privilégium meglétére utal. (Céhkataszter 2. köt. 394. p.)

A fazekascéhpecsétek egyik válfaját képviseli, amelyen Ádám-Éva paradicsomi bűnbeesésének jelenete látható. Ez a téma a XIV. században kályhacsempeken szerepel. Az első emberpár teremtéséhez hasonlóan a fazekas is sárból gyúrja és készíti termékét, a cserépedényt. A királyi címeradományozás ritka volt a céhek körében, s ezért az így megszerzett címerkép használata elterjedt a környező területek szakmabeli céhei között. Ilyen ez a bibliai jelenet is, mely a prágai újjvárosi fazekasok Jagelló Ulászló királytól 1488-ban nyert címerében szerepel, s ezt vették át Cseh-Morvaszország, Szilézia, Lengyelország, Ausztria és Németország fazekascéhei is.

Mély metszésű, művészi megformálású, ábrájának középkorias jelleget ad az, hogy a köriratot mondatzalagra vésték. Az almafa a rátekeredő kígyóval egy kétfülű, karcsú olasz korsóból nő ki. Jobbról, balról az első emberpár alakja látható.⁹¹ A pecsétnyomót két művében is publikálta Nagybakay Péter.⁹² (33. ábra)

EGYÉB

Pipakészítő

63.720.1. Pipakészítő-mester pecsétnyomója. H. n., év n. (1800-as évek). Anyaga: bronz (egybeöntött). A lap átm.: 23x25 mm. A talp felfelé finom íveléssel körkörösén karcsúsodó nyélben folytatódik, majd 10-15 mm közötti magasságban hármass gyűrű övezi, melyek közül a középsőt fonott mintázást utánzó cizellálás díszíti. Innen az orsós henger alakú nyél 6 mm-ről 11 mm átmérőjűvé hasasodik, majd ismét visszakarcsúsodik. A talp finom ívelése ismétlődik meg a 13 mm átmérőjű, domború, gomb alakú végződésnél. Össz. magasság: 60 mm.

Felirata: „aus Pesth”; a nyomólap ábrája mellett a mester monogramja: „W H”.

Az ovális nyomólap gyöngysorral díszített keretén belül középen egy kupakos pipa látható, melynek vonalát alul két levélforma kíséri. A pipa kupakját félkörívben övező feliratot és a két oldalon olvasható monogram (W H) betűit dőlt folyóírással vésték.

A pipacsutorás- (pipacsináló-, pipakészítő-) szakma a fazekasoktól vált ki, de önálló céhe (valószínűleg speciális művelőinek kis száma miatt) nem volt, általában a fazekasokkal társult. Pesti székhelyű céh működéséről a végignézett forrásokban nem található adat. A szekszárdi fazekas-pipakészítő céh 1718-ban kapott privilégiummal működött. A másik, a pipacsutorás – fésűké-

⁹¹ 1633-as magyar nyelvű privilégiumukat az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára őrzi, 1634-ből származó céhartikulusaik a Győri Levéltár céhiratainak gyűjteményében találhatók, 1815-ös privilégiummegújításuk I. Ferencről, az OL-ben található. (Céhkataszter 2. köt. 141. p.)

⁹² NAGYBÁKAY, 1995, 114. p. és 118. ábra – NAGYBÁKAY, 1978, 252. p. és 12. kép

szító – gombmetsző szakmákat társító céh debreceni székhelyű volt, 1795-ből származó pecsétnyomójuk alapításuk idejét rögzíti. A mesterbélyegző tulajdonosa vagy e céhek valamelyikének külső tagja volt, vagy valószínűbb, hogy kontár iparosként űzött, jól menő tevékenysége versenytárs híján olyannyira legalizálódott, hogy termékeit és levelezését saját bélyegzőjével hitelesíthette.

Kéményseprő

63.204.1. Kéményseprőmester pecsétnyomója. H. n., év n. Anyaga: sárgaréz. A lap atm.: 18x25 mm. Magasság: 26 mm.

Az erősen ovális pecsétlap többszörösen, finoman cizellált levélfüzérrel van körülvéve. A lap alsó harmada a mester nevének monogramját tartalmazza: „M S”. E fölött a talajszintet egy vonal jelképezi. Ezen áll középen Szent Flórián, feje fölött glória, a jobbában lévő vederből vizet önt egy égő házacsára, baljában kéményseprőkefe, amely alatt vagy egy bokrot, vagy lobogó tüzet akart ábrázolni a pecsét készítője. A naiv ábrázolás láttatja a szemlélővel, vagy valóban igaz, hogy a védszent itt nem páncélban, hanem kéményseprőruhában van. (34. *ábra*)

Magyarországon összesen három kéményseprő főcéh működött: Pozsonyban (Bratislava, Cs.), Budán és az ún. alsómagyarországi bányavárosoké. Nagybákay szerint a főcéhek valamelyikéhez tartozó kéményseprőmesterek egyes nagyvárosokban önálló céhpecsétet is használtak.⁹³

Kertész

62.609.1. Kertészmaster pecsétnyomója. H. n., év n. (XIX. sz. eleje). Anyaga: sárgaréz. A lap atm. 20x29 mm.

A fekvő ovális pecsétlapon vonalkeretben a kertész „terméke”, a virág és munkaeszközei vannak ábrázolva. A kétfülű empire kerti vázából jobb felé dúsan hajlik ki egy lombos növény, bal oldalon egy bádóg öntözőkanna áll, fölötté, a váza mögül bukkan elő a gereblye, jobb oldalon egymást keresztező nyéllal egy csákány és egy ásó látható. A vázán a mester monogramja: H I, kurzív, nagybetűs vésettél. (35. *ábra*)

A kert- és parképítés XVIII. századi fellendülésével a kertésszakmán belül is megindulhatott ugyanaz a vertikális szerveződés, amely a szakmában való előrehaladásnál a céhekre volt jellemző. Valószínű, hogy nyugat-európai mintára inkább a kereskedelmi célú kertészet volt az, amely a piaci kapcsolatok kiépítése és monopolizálása érdekében céhes jellegű szervezeteket hozott létre. A XVIII. század végén a nagyobb magyarországi városok környékén céhes szerveződésű német kertésztelepek működtek.⁹⁴ A mesterpecsét tulajdonosa

⁹³ NAGYBÁKAY, 1995. 123. p.

⁹⁴ CSOMA Zs., 1997. 19. p.

vagy az eddig ismert hét kertészeti céh valamelyikének lehetett tagja,⁹⁵ vagy önálló szakemberként dolgozott. 1827-ben pl. Pesten a kertéssz szakmában 37 fő, 1835-ben 65 fő adózott. 1855-ben ugyancsak Pesten 146 fő dolgozott kertész-ként, akik közül 34 volt a céhes mester (s még 18 legény és 15 özvegyi jogú „vállalkozás”). A céhes iparon kívül 79 fő, kontárnak nem minősülő kertész „iparost” is összeírtak.⁹⁶ A Numizmatikai Gyűjteményben még egy kertész-mestertől származó pecsétnyomó található.⁹⁷

Itt említjük meg azt a 7 pecsétnyomót, melyek szimbólumaik szerint szőlősgazdáké voltak (szőlőfürt, metszőkés, sarló).⁹⁸ Lehetséges, hogy e mesterbélyegzők tulajdonosai a három, ismert vincellércéh – Sopron, Nagyszombat (ma Trnava, Cs.), Nagymarton (ma Mattersburg, A.) – tagjai voltak.

Kosárfonó

Magyarországon egyetlen kosárfonócéh működéséről tudunk, a pestiekéről. 1833. évi pecsétjükön karkosár van, amelyet barkás fűz vesszők koszorúznak. Egy későbbi, évszám nélküli pecsétjükön talpas, füles díszkosár áll.⁹⁹ Egy kosárfonómester pecsétjét őrzi a Numizmatikai Gyűjtemény.¹⁰⁰

Kereskedő

A magyarországi kereskedőcéhek 44 önálló szervezete és a 6 görög kalmárcéh pecsétnyomói igen eltérőek, attól függően, hogy mivel kereskedtek, illetőleg milyen úton szállítottak (pl. hajó, horgony – vízi út). Legáltalánosabb jelképük a kétserpenyős mérleg volt. A múzeum Numizmatikai Gyűjteménye 6 kalmárcéhes pecsétnyomót őriz.¹⁰¹

⁹⁵ A Pozsonyi (Pozsony vm., Bratislava, Cs.) (Céhkataszter 2. köt. 52. p.); a Csejtei (Nyitra vm., Čachtice, Cs.) (Céhkataszter 2. köt. 33. p.); a Nagyszombati (Pozsony vm., Trnava, Cs.) (Céhkataszter 2. köt. 57. p.); a Monyorókeréki (Vas m., Eberau, A.) (Céhkataszter 2. köt. 124. p.) és a Pesti kertészceh (Céhkataszter 2. köt. 339. p.) tárgyairól és iratairól van forráslelőhelyünk. A fentiekén kívül még két kertészceh kiváltságlevelének lelőhelyét ismerjük: Felsőmiholjac (Verőce vm., Gornji Miholjac, H.) és Valpó (Verőce vm., Valpovo, H.) (Céhiratok – TROSTOVSKÝ, 153–154. p.)

⁹⁶ DÓKA K., 1979, 216, 222. p.

⁹⁷ 63.279.1. Kertész céhmester pecsétnyomója, O F monogrammal.

⁹⁸ Szőlősgazdák pecsétnyomói: 61.300.1. I M monogrammal; 61.301.1. M I monogrammal; 62.195.1. P V monogrammal; 63.260.1. L N monogrammal; 63.267.1. M G monogrammal; 63.280.1. S R monogrammal; 63.282.1. W R monogrammal.

⁹⁹ NAGYBÁKAY, 1995. 117. p.

¹⁰⁰ 66.57.1. Kosárfonómester pecsétnyomója, I K monogrammal.

¹⁰¹ Kereskedők pecsétnyomói: 65.100.1. Lókereskedő Franz Ecker (Sopron); 63.1545.1. S B monogrammal; 63.191.1. J K (gót betűs) monogrammal; 63.710.1. Borkereskedő (?) Nosek Ignázt, Budapest; 63.733.1. Papírkereskedő (?), F T monogrammal; 65.1067.1. S B monogrammal.

TÖBB SZAKMÁT EGYESÍTŐ GENERÁLIS ÉS VEGYES CÉHEK

Mészáros – molnár – csizmadia – ismeretlen

65.231.1. Tótszerdahelyi vegyes céh pecsétnyomója (mészáros, molnár, csizmadia, ismeretlen). Év n. (XIX. sz. közepe), Tótszerdahely (Zala vm.). Anyaga: sárgaréz. A lap átm.: 35 mm, vastagsága: 3 mm. A nyomólapot hordozó talp a 24 mm-nél kezdődő gyűrűig lágy ívben hajlik. Innen 22 mm hosszú, a fanyél beerősítésére szolgáló fémcsonk következik. Össz. magasság: 46 mm.

Felirata: „TÓTH SZERDAHELYI CZEH PECSÉTJE ***”

Gyöngysorral kívül-belül keretezett körfelirat. A pecsétlemez belső körében a társult szakmák jelképei: középen egy magyar típusú szarvasmarha szemből ábrázolt feje, fölötte keresztbe fektetett nyelekkel egy tagló és egy bárd, ezek a mészáros eszközei; ettől jobbra a molnárszakmát jelképező malomkerék, felette malomvas, s rajta a malomácsok szakmáját jelzi egy szögmérő kiterjesztett szárakkal. A fenti, a céhben hangsúlyosabb szakmák mellett már csak egy jelképpel ábrázolták a csizmadiamesterséget, termékével, a csizmával. Mellette balra egy különleges ábracsoport található, amelynek meghatározása eddigi párhuzamok nélkül nem sikerült. Leginkább az épületasztalos- vagy üvegezzszakmát jelölheti (ablak és páka vagy véső).

Ez az egyetlen forrás a vegyes céh létezésére.¹⁰² (36. ábra)

VEGYES

Kőműves – lakatos – kovács – kerékgyártó – asztalos – ács – kádár

62.13.1. Malackai vegyes céh pecsétnyomója (kőműves, lakatos, kovács, kerékgyártó, asztalos, ács, kádár). 1785, Malacka (Pozsony vm., ma Malacky, Cs.). Anyaga: bronz, egy darabban öntött és csiszolt. Lap átm. 40 mm. A nyél 10 mm magasságig nyolc éllel, lágy ívben vékonyodik. Innen (20 mm-től 10 mm-es vastagságig) egyre csökkenő, négyszögletes alapú, vágott élű, csonka gúla formájú nyélben folytatódik. A nyél oldalán és végén öntési hiba miatt kitöredezett részek láthatók. Össz. magasság: 67 mm.

Félkörben felirat: „D[as] E[hrbare] B[rave] HAND WERG IN SIGIL. MALASK 1785.”

A gyűjtemény heraldikai szempontból egyik legszebb typariuma, a malackai hét iparos szakma egyesített pecsétnyomója. A pecsétlap keretét adó pontsorból alkotott szegélyen belül félkörben fut a szövegszalag. A mesterségek jelképeit tartalmazó, hat mezőre osztott kerek talpú pajzsot akantusz levelek kísérik, fölötte ötágú, nyitott korona lebeg. A hat mezőben: a kőműves, a lakatos,

¹⁰² Céhkataszter 2. köt. 186. p.

a patkolókovács, a kerékgyártó, az asztalos és az ácsmesterség jelképpé általánosult eszközei, termékei, a boglárpajzson a kádáripár jelvényei láthatók. Ez az egyetlen emlék a vegyes céhről.¹⁰³ (37. ábra)

Kelmefestő – molnár – kötélverő – ács – lakatos – asztalos

63.290.1. Tiszafüredi vegyes céh pecsétnyomója (festő, molnár, kötélverő, ács, lakatos, asztalos). 1853, Tiszafüred (Heves-Külső-Szolnok vm.). Anyaga: bronz (öntött), fa. A lap átm. 34 mm, vastagsága 4 mm. A 20 mm magas talp függőleges recézéssel cizellált gyűrűben végződik. Innen csatlakozik a 14 mm vastag, bádogból készült, forrasztott szorítógyűrűbe, amely a csaknem gömbölyű, esztergált keményfa nyelet rögzíti. Össz. magasság: 68 mm.

Felirata: „FEST · MOL · KÖT · ATS · LAK · ASZT · T : FÜRED · 1853”

A hét (hat egyenlő és egy nagyobb) körcikkre bontott nyomólapon a feliratok alatt az illető szakmák eszközei, termékei. A gyalu, derékszögmérő, körző az asztalos eszközei. A két keresztbe fektetett kulcs a lakatos legfőbb terméke. Az ácsbárd, ácsszekerce, keresztfejsze, derékszög az ácsmesterség leggyakoribb jelképpé vált szerszámai. A kötélverőszakma legelterjedtebb nemzetközi mesterjelvénye: egy függőlegesen álló, gereblye alakú száltartófát két X alakban keresztbe tett, hajlított hajtókarban végződő tékerő keresztet. A hajtókarakok egyike a kötél sodrás ősi szerszáma, a horgasfa (melyet később kiszorított a fonókerék, de a céhjelvényekben megmaradt), a másik a kallantyú, mely Antal-kereszt végződésű, és a fonalából összesodort zsinórok, az ún. pászmák kötéllé sodrására szolgált.¹⁰⁴ A malomkerék – a molnár; a festékesüst, rajta keresztfa, melyről a fonalat lógatták a kádba¹⁰⁵ – a kelmefestő jelképei. A legnagyobb körcikkben, ahol a helynév és az évszám olvasható, a koronás magyar államcímert foglal helyet.

A céh 1841-es, V. Ferdinánd által adományozott privilégiumát és fennmaradt iratait a tiszafüredi múzeum őrzi, története ezek alapján ipartársulássá szerveződésének idején is követhető, egészen 1886-ig. 1841-ben, amikor privilégiumukat nyerték, még a kovácsmesterség is a vegyes céh egyik szakmája volt.¹⁰⁶ A *Céhkataszter*ben a fentitől eltérő leltári számmal szerepel.¹⁰⁷ (38. ábra)

¹⁰³ Céhkataszter, Adathiányosok között felvéve, 1. köt. 62. p.

¹⁰⁴ NAGYBÁKAY, 1995, 88. p.

¹⁰⁵ BOGDÁN, 1984, 147. p.

¹⁰⁶ OL A. 39. 1841 - N. 17831, 17807. Céhiratok –TROSTOVSKY, 1996. 179. p.

¹⁰⁷ Céhkataszter 2. köt. 246. p.

Összegzés

A közlemény a Mezőgazdasági Múzeum Numizmatikai Gyűjteményének (referense dr. Szöllősy Gábor) céhes kézműipari korszakból származó pecsétnyomóit ismerteti. A kb. 4000-es darabszámú gyűjteményből 215 darab (ebből is biztosan 168) kapcsolható a céhes mesterek világához, életéhez. Legnagyobb részük mesterbélyegző, de 24 céhszervezet (benne egy második céhmester és legények) feliratos typariuma is megtalálható.

Szakma szempontjából nagyon széles a skála. Főként azonban a mezőgazdasági nyersanyagokon alapuló (állattartással, bőr- és faggyúfeldolgozással, gabonaőrléssel és lisztfeldolgozással, méztermeléssel kapcsolatos), továbbá a mezőgazdasági munkákat és a terménytárolást lehetővé tevő gyártmányok készítőinek mesterei (kádár, bognár, kovács, fazekas) képviseltetik magukat. Ugyanígy a paraszti viselet készítőinek pecsétnyomói (takács, varga) is megtalálhatók. Kifejezetten mezőgazdasági tevékenység művelői is céhekbe tömörültek (halászok, kertészek, vincellérek, pásztorok). Ezek néhány mesterének pecsétnyomóját szintén őrzi a múzeum.

Legnagyobb számban az ősi céhes szakma, a mészároság, a bortárolást lehetővé tevő kádáripár és a paraszti termelésben az egyik fontos szállító, igavonó, a ló gondozását is végző (patkoló)kovácsmesterség bélyegzői találhatók meg a Numizmatikai Gyűjteményben.

RÖVIDÍTÉSEK

A = Ausztria

Aluta = Aluta, a Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve

Céhkataszter = A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1–2. Szerk. Éri István – Nagy Lajos – Nagybakay Péter, Bp. 1975–1976.

Céhiratok – Trostovszky = Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban. I. kötet. Szerk. Trostovszky Gabriella, Bp., 1996.

Cs = Csehország

DMÉ = Déri Múzeum Évkönyve

Ethn = Ethnográfia (a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata). Akad. K., Bp.

FA = Folia Archaeologica

H = Horvátország

HMÉ = A Hajdúsági Múzeum Évkönyve

HOM = Herman Ottó Múzeum Évkönyve

OL = Magyar Országos Levéltár

Techn. Sz. = Technikatörténeti Szemle

MMM. Közl. = Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei

MTA VEAB = Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Akadémiai Bizottsága

VMMK = Veszprém megyei Múzeumok Közleményei

IRODALOM

BÁLINT Sándor

1977. Ünnepi Kalendárium. A Mária-ünnepek és jelesebb napok hazai és közép-európai hagyományvilágából. Bp. 1–2. köt

BEVILAQUA- BORSODY Béla

1931/a. A magyar serfőzés története. 1–2. köt. Bp.

1931/b. A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270–1872. 1–2. Bp.

BODÓ Sándor

1970. Borsodi, abaúji és zempléni céhpecsétek. HOM. IX. 189–226. p.

BOGDÁN István

1973. Régi magyar mesterségek. Bp.

1984. Mestere volt egykor. Bp.

BUNTA Magdolna

1970. Középkori céhpecsétek. FA XXI. 147–156.

CSIFFÁRY Gergely

1982. Egri céhemlékek (Studia Agrensia I.). Eger.

CSOMA Zsigmond

1997. Kertészet és polgárosodás. Bp.

DÓKA Klára

1973. A pest-budai iparosok szerszámkészlete a reformkorban. Techn. Sz., VI. Bp.

1979. A pest-budai céhes ipar válsága. Bp.

DOMONKOS Ottó

1991. A kézművesség szerepe a falu anyagi kultúrájának alakításában. Magyar Néprajz III. Kézművesség. Bp. 7–154. p.

DOMONKOS Ottó–NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1992. Magyarország kézművesipar-történetének válogatott bibliográfiája. Bp.

ENZSÖL Imre

1993. A Hansági Múzeum céhpecsétjei. Arrabona, 31–33. Győr, 205–223. p.

EPERJESSY Géza

1967. Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Bp.

ÉRI István–NAGY Lajos–NAGYBÁKAY Péter (szerk.)

1975–1976. A magyarországi céhes kézműipar forrásanyagának katasztere 1–2., Bp.

FRECSKAY János

1912. Mesterségek szótára. Bp.

GECSÉNYI Lajos

1979. Győri céhek a 16. század második és a 17. század első felében. Arrabona, 21.

INCZE László

1974–75. Céhpecsétek és céhbehívótáblák a Kézdivásárhelyi Múzeum gyűjteményében. Aluta, VI–VII. A Sepsiszentgyörgyi Múzeum Évkönyve

ISZTIMÉRY László

1962. Numizmatikai gyűjtés a Mezőgazdasági Múzeumban. MMM. Közl., 1962. 135–141. p.

KHIN Antal

1966. A somorjai halászcéh. MMM Közl., 1965–66. Bp.

KNÉZY Judit

2001. A környezetváltozások hatása a halászatra és halfogyasztásra a Dunántúlon. MMM. Közl., 1998–2000. Bp.

MÁNDOKI László

1963. Baranyai céhpecsétek. Pécsi Műszaki Szemle, VIII/1.

MOLNÁR József

1984. A gyöngyösi Mátra Múzeum céhpecsétnyomói. Agria XX. Eger

NAGYBAKAY Péter

1963. Veszprémi és Veszprém megyei céhpecsétnyomók. VMMK. I. 185–219.

1967. Munkaeszközábrázolások magyarországi céhjelvényeken. Techn. Sz., IV.

1972. Újabb előkerült Veszprém megyei tárgyi céhemlékek. VMMK. XI. 401–416.

1978. Magyarországi fazekas céhpecsétek. Ethn., LXXXIX. 244–263.

1981. Magyarországi céhbehívó táblák. Bp.

1995. A magyarországi céhes kézműipar jelvényei. Bp.

NYAKAS Miklós

1977. A hajdúsági Múzeum helytörténeti gyűjteménye I. Pecsétnyomók és fémbélyegzők. HMÉ, III. 173–185.

P. ERMÉNYI Magdolna

1986. A múzeum tárgygyűjtő tevékenysége. In A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve. 69–103. p. Szerk. Szabó Lóránd, Bp.

RAINER Pál

1994. Egy ollós címeres pecsétnyomó a veszprémi várból. Függelék: A magyarországi szabó céhpecsétek lajstroma. VMMK. 19–20. 1993–1994. 475–486. p.

SZABÓ Péter

1986. A céhek tárgyi emlékei a győri Xantus János Múzeum gyűjteményében. A pecsétnyomók. Arrabona, 22–23. 124–184.

SZABÓ Sarolta

1993. A céhek Szabolcs vármegyében. Nyíregyháza

SZÁDECZKY Lajos

1913. Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon. 1–2. Bp.

TROSTOVSKY Gabriella (szerk.)

1996. Céhiratok a Magyar Országos Levéltárban. I. kötet, Bp.

VALENTÉNYI Gáspár

1909. A somogymegyei céhek. Művelődéstörténeti Értekezések 36. sz., Szekszárd

VÁRHIDY Imre

1981. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum hazai éremgyűjteményének legszebb darabjai. MMM. Közl., 1978–1980. 395–412. p.

VIGH Annamária

1995. A pest-budai céhpecsétnyomók köriratainak heraldikai vizsgálata. In IV. Nemzetközi Kézművesipartörténeti Szimpózium, Veszprém. MTA VEAB, Bp., Veszprém, 301–305. p.

Quellen der Handwerkszunft in dem Ungarischen Landwirtschaftsmuseum I. Petschaften

RÓZSA TAKÁTS

Die Publikation stellt die Petschaften der Münzensammlung des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums vor, die aus der Epoche des Zunfthandwerks stammt (Referent: Dr. Gábor Szöllősy). 215 Stücke der ca. 4000 Stücke enthaltenden Sammlung (aber 168 Stücke bestimmt) kann mit der Welt der Zunftmeister, mit ihrem Leben in Zusammenhang gebracht werden. Die meisten von ihnen sind Meisterstempel, aber das Typarium von 24 Gildenschaften (mit einem zweiten Zunftmeister und mit Knechten) sind in dieser Sammlung zu finden.

Von der Hinsicht des Handwerks ist die Auswahl sehr gross. Vor allem werden die Meister hier vertreten, die sich mit Viehzucht, Leder- und Talgverarbeitung, Getreidemahlen, Mehilverarbeitung und Honigerzeugung beschäftigen, oder sie fertigen Produktionsmittel an, die landwirtschaftliche Arbeit und Naturalienlagerung ermöglicht (z.B. Böttcher, Wagner, Töpfer, Schmied). Ebenso sind die Petschaften der Hersteller der bäuerlichen Tracht (Weber, Schuhmacher) zu finden. Die sich mit ausgesprochen landwirtschaftlicher Tätigkeit beschäftigenden Leute gruppieren sich in Zünfte (Fischer, Gärtner, Winzer, Hirten). Einige Petschaften dieser Meister werden auch im Museum gehütet.

In der Münzensammlung ist die Zahl des uralten Zunfthandwerks, der Metzgerei, der die Weinlagerung ermöglichenden Böttcherei und des eines der wichtigsten Arbeitstiere, des Pferdes pflegenden Schmiedehandwerks am höchsten.

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

9. ábra

10. ábra

11. ábra

12. ábra

13. ábra

14. ábra

15. ábra

16. ábra

17. ábra

18. ábra

19. ábra

20. ábra

21. ábra

22. ábra

23. ábra

24. ábra

25. ábra

26. ábra

27. ábra

28. ábra

29. ábra

30. ábra

31. ábra

32. ábra

33. ábra

34. ábra

35. ábra

36. ábra

37. ábra

38. ábra

A Montessori-pedagógia elmélete és gyakorlata a múzeumpedagógiában

CSÓK MÁRTA

Iskolarendszerünk, közoktatásunk az elmúlt évtizedben hatalmas változáson ment át, amit az is mutat, hogy szinte „leképezte” a pluralista társadalmat, annak sokszínűségét, ellentmondásait. Végérvényesen szétesőben van az állampárti időkben kialakult iskolarendszer, ami azt is jelenti, hogy „szétnyílt az olló”, hiszen az iskolában (is) egyaránt megtalálható a nagyon jó és a nagyon rossz háttérű gyerek, ami természetesen kihat iskolai teljesítményére, szocializációjára is. Ezt tetézi, hogy az utóbbi évtizedben növekedett a vidék és a város közötti – természetesen nem földrajzi értelemben vett – távolság.

Az 1993-ban megfogalmazott közoktatási törvény biztosítja a szabad iskola-választás (és a szabad iskolaalapítás) jogát, amely versenyt indított a magyar közoktatásban. Megindult a harc a gyermekekért. A piaci eszközökkel nem rendelkező iskolarendszer piaci keretek között találta magát. Próbált is e feltételek szerint működni, ez azonban sok vergődéssel jár, ez a vergődés pedig újabb és újabb megoldhatatlan problémákat eredményez. A közoktatást „mérő” minőségvizsgáló módszerek egzaktn próbálják kimutatni az oktatási-nevelési munka során felmerülő gondokat, sőt, olykor megoldási módokat is ajánlanak, ám e gondok orvoslására mégsem képesek.

Az elmúlt évtizedben az iskolai esélyegyenlőtlenség problémája is előtérbe került. A közoktatásban a közelmúltban az esélyegyenlőtlenségek is jobban megmutatkoztak, ezeket az iskolai szelekcióval csak átmenetileg lehet eredményesen kezelni, hiszen a szelekció következményeképpen az azonos szinten tartók is előbb-utóbb lelassulnak, teljesítményük szintje leesik, ha nincs előttük húzóerő. Az ezzel kapcsolatos gondokat tetézi, hogy manapság az élethosszig tartó tanulást tűztük ki célul (szemben a szocialista „mindenoldalúan fejlett” embereszménnyel), ami a készségek, képességek folyamatos, tervszerű fejlesztését követeli meg. Mai világunkban a rugalmas, alkalmazkodásra képes, új ismeretekre nyitott, jól tájékozódó embereknek van esélyük az érvényesülésre. Hogy ilyenekké váljanak a gyerekek, pontosabban, hogy ilyen felnőttek legyenek majd belőlük, e szempontoknak alárendelt képzésüket-nevelésüket már kisgyerekkorban el kell kezdeni.

A súlyos problémákkal küzdő közoktatásra ezenközben egyre több és sürgetőbb feladat vár, melyeket lehetetlen megoldania az alternatív pedagógiák módszertana, gyakorlata, sokféle tapasztalata nélkül. A közoktatás különféle szintjein (fenntartó, szülő, pedagógus, tanuló) lévők külön-külön és együtt is mindinkább felismerik: a közoktatásnak törekednie kell arra is, hogy például a múzeumpedagógiával együttműködve próbáljon megfelelni a társadalmi követelményeknek. (A hazai múzeumpedagógia nagyon szép eredményei mellett figyelembe kell vennünk azt is, hogy sajnos nagyon sok pedagógus és iskola még mindig keveset tud arról, hogy mit igényelhet, kereshet és találhat a múzeumokban.)

A múzeumpedagógiának a jövőben – és ez csakis a nagyon közeli jövőt jelentheti – még rugalmasabbá, nyitottabbá kell válnia, szinte „hálóként” kell kifejlesznie a közoktatás „alá”. A hetvenes évek közepétől a kilencvenes évek végéig sokat beszéltünk arról, hogy a múzeumokkal szemben megváltozott a társadalmi igény, amennyiben részt kell vállalniuk az óvodai-iskolai oktató-nevelő munkából, és ugyanakkor a tudománynépszerűsítés és a szabadidő kulturált eltöltésének terén is új pozíciókat kell elfoglalniuk. Bizonygattuk (és tettünk is érte sokat), hogy ez minden korosztálynak fontos, elengedhetetlen. Ennek következtében rengeteg ragyogó pedagógiai érték jött létre, mégis ez napjainkban már kevés. Egyre többen felismerik: újabb nagy feladat előtt állunk; a múzeumnak szervezeten, tantárgyakra, iskolai nevelési tervekre lebontott részletességig hatolóan, következőképpen hatékonyan részt kell vállalnia az iskolai oktató-nevelő munkából minden eszközével, összes lehetőségével együtt. Kreatív együttműködés formájában konkrétan kapcsolódnia kell a közoktatás legfőbb irányaihoz, az egyes iskolák nevelési programjaihoz. Ez jelent sen elvi, pedagógiai, ezen belül akár módszerbeli együttműködést is. Az iskolarendszer és a múzeumi hálózat egymás felé irányuló törekvései jó pár esztendeje ismertek, de a konkrét „akcióterv” még kidolgozatlan. Olyan akcióterv megszületése lenne kívánatos, amely azt célozza, hogy a múzeumok részletekbe menően „avatkozzanak be” az oktatás egészébe, hiszen képesek erre céljaik, törekvéseik, műtárgyállományuk nagysága és összetétele, valamint szakembereik felkészültsége miatt is.

Gondoljunk arra, hogy a technikai civilizáció jelenlegi fokán a gyermek minden információt megszerezhet, ám ezen ismeretek nagy része „másodkézből” kapott, virtuális, noha kétségtelenül gyorsan emészthető, beépíthető. A múzeumok egyetlen óriási, semmivel nem pótolható és nem helyettesíthető lehetősége, „varázsa” a műtárgy – tágabban értelmezve a kiállítás –, legyen az akár képzőművészeti, műszaki, társadalomtudományi vagy egyéb profilú, vidéki vagy fővárosi múzeumban. A gyerekeknek szükségük van az „igazi”, a „valódi” élményére, ezt az élményt pedig a múzeumok tudják megadni számukra. Sok lehetőség van még természetesen arra, hogy más művelődési intézmények is segítsék a közoktatást. A múzeum az iskolások számára az egyik legkézenfekvőbb, legelérhetőbb lehetőség.

A közelmúltban megszerzett felsőfokú, friss szellemiségű szakpedagógiai képzettségem és több évtizedes múzeumi (ezen belül múzeumpedagógiai) tapasztalatom birtokában egyre inkább meg vagyok győződve arról, hogy a múzeumokban folyó pedagógiai foglalkozásoknak – túllépve az ismeretnyújtó, ismeretbővítő funkciókon – sürögösen és elsősorban részt kell vállalniuk a közoktatás különböző szinterein folyó munkában. Elsősorban az érzelmi intelligencia fejlesztésében, a készség- és képességfejlesztés területein, a felzárkóztatás és az esélyegyenlőtlenség problémájának enyhítésében, az identitástudat kialakításában, az előítéletesség megszüntetésében.

A MÚZEUMPEDAGÓGIA, MINT „HÁLÓ”

Iskolapedagógus, múzeumpedagógus napjainkban egyre többet beszél (és hall) arról, hogy az iskolai oktató-nevelő tevékenységet eddig „kisegítő”, „illusztráló” múzeumpedagógia illeszkedjen, sőt integrálódjon a közoktatásba. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesse, a múzeumok láncolatának együttesen, összehangoltan e gondolatok jegyében kell közelednie az oktatási-nevelési intézményekhez, illetve fogadnia azok érdeklődését. Ha jól meggondoljuk, a múzeumoknak kell az első lépéseket megtenniük, hiszen először azt szükséges felmérniük, hogy mit tudnak nyújtani, mivel léphetnek az iskolák elé, mit mutathatnak meg nekik. (Az iskolapedagógusok a múzeumok irányítása, de legalább tanácsadása, sőt bátorítása nélkül csak az állandó és időszakos kiállítások egy részét tudják „használni” munkájuk során, és múzeumi szakember segítségével azt sem mindig úgy, ahogy a legcélszerűbb lenne.) Annak érdekében, hogy létrejöjjön a leghatékonyabb és leginkább hosszú távú munkakapcsolat, természetesen a leghatékonyabb az lenne, ha a közoktatás és a múzeum kölcsönösen, tudatosan, konkrét kérdésekkel és konkrét válaszokkal törekedne egymás felé.

Az új kapcsolat maradandóságának az is feltétele, hogy a múzeumok ne csak kiállításait, de a raktáraikban zsúfolódó, ki nem állított műtárgyaikat, tudományos eredményeiket, egyéb dokumentumaikat is engedjék bevonni az oktatási-nevelési folyamatba. Ez egyben azt is feltételezi, hogy a múzeumoknak módszertani szempontból alaposnak, felkészültnek és rugalmasnak kell lenniük. Mivel a felnövekvő nemzedékek neveléséről van szó, a mércét csak magasra szabad állítani. Módszerek sokaságával kell kísérleteznie a múzeumpedagógiának, hogy a közoktatás, a korszerű közművelődés, tágabb értelemben pedig a társadalom elvárásainak megfeleljen.

Ha az országban évek óta folyó, rendszeres múzeumpedagógiai képzésre gondolunk (elég itt elsősorban az ELTE Tanárképző Főiskola múzeumpedagógia szakára és az ott végzett seregnyi pedagógusra gondolni) és arra, hogy a múzeumok pedagógusai is különféle képzéseken, tréningeken, külföldi tanulmányutakon, konferenciákon vesznek részt, nem tűnik olyan reménytelennek a

két nagy rendszer – közoktatás és közgyűjtemények – kölcsönös, gyümölcsöző együttműködése. Hiszen mindenki „tud” a másikról, számít a másikra (a múzeumok az iskolákra, az iskolák pedig a múzeumokra), csak egyelőre annak a közös stratégiának a kimunkálása nem történt meg még, amely a két nagy rendszert konkréttá, érthetővé és „fogyaszthatóvá” teszi a másik számára.

A múzeumpedagógiai foglalkozásokon érvényesíteni, alkalmazni lehetne mindazt, amit az iskolai munka során megvalósít a pedagógus. Ha az iskola a múzeum anyagát, a műtárgyakat, dokumentumokat, interaktív játékokat és egyébeket didaktikusan bevonja az általa létrehozott oktatási folyamatba, erősítheti, árnyalhatja, tudatosíthatja az átadni kívánt ismeretet. Ebben a folyamatban módszerek váltogatására nyílik lehetőség, hiszen más módszerekkel dolgozik az iskola- és másokkal a múzeumpedagógus. Így megvalósítható, hogy a múzeumban megszerzett ismeret tökéletesen illeszkedjen a már meglévőhöz és maradandó legyen. Ugyanakkor a múzeumpedagógusnak ismernie, alkalmaznia kell az iskolapedagógus módszereit, kettejük együttműködésébe annak is bele kell férnie, hogy nemcsak egyetértenek, hanem egyet is akarnak és céljaikat összehangoltan szeretnék elérni.

A pedagógiában ismert oktatási stratégiákat a múzeumpedagógiában is alkalmazhatjuk, lehetőség szerint az iskolapedagógusokkal párhuzamosan. Tudjuk, hogy a stratégia módszerek, eszközök, szervezési módok és formák komplex rendszere. Az oktatási stratégiák többfélék, alkalmazásuk a múzeumban is lehetséges, így tehát a múzeumpedagógus megalkothatja azt a rendszert (az ő közlési rendszerét), amelyben jól értelmezheti és használhatja ezeket céljai elérése érdekében.

A legegyszerűbb stratégia – az információ tanítása bemutatás segítségével – nem ismeretlen a pedagógussal együttműködő múzeumpedagógus számára. Ilyenkor a gyerekeket „készletli” állapotba hozzuk, ezt követi a logikus, világos közlés, a kapcsolódások bemutatása és a gyerekek helyes gondolkodásának elősegítése, végül a megértés ellenőrzése kérdések segítségével.

Az a tudás, amelyet múzeumi környezetben sajátítanak el a gyerekek, azt is eredményezheti, hogy szociális és tanulási készségeik is fejlődnek. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi életre való felkészítésükből is részt vállal(hat) a múzeum, hiszen olyan feladatokat is megoldhatnak (pl. szerepjátékok vagy a „mozaikmódszer” során), amelyek kölcsönös függőségi viszonyokat teremtenek közöttük. Ilyenkor a feladatok megoldásának sikere mindenkitől függ. Ez minden magyarázatnál hatásosabban nevel alkalmazkodásra, egymás iránti nyitottságra, kölcsönösségre. E módszerek alkalmazásával az előítéletes gondolkodást, magatartást is csökkentheti a pedagógus. Sajnos gyakori, hogy a gyerekek hátrányos megkülönböztetéssel, netán kirekesztéssel sújtják társaikat, következésképpen sokan származásuk vagy gyengébb tanulmányi eredményük miatt hosszabb-rövidebb időre a tanulóközösség peremére sodródnak. A pedagógusok sem láthatják, tapasztalhatják mindig, hogy milyen lelki sérüléseket szenvednek el és esetleg még sokáig hurcolnak magukkal a sértettek.

Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a múzeumi környezetben végzett csoportmunkák fejlesztik a résztvevők kommunikációs készségeit is. A múzeumpedagógus a kiállítási térben leggyakrabban a felfedezési tanulási módszerét alkalmazza, amely a gondolkodás fejlesztését szolgálja, és számára is a legjobb, legegyszerűbb, hiszen a gyerekek ilyenkor maguk vetnek fel kérdéseket és maguk adnak rá válaszokat, azaz nem készen kapott ismeretekhez jutnak. Mindez konstruktivitást feltételez, fejleszt. Nagyon sok hasznát láthatjuk, ha egy-egy kiállításrészben felfedezhető problémát így beszélünk meg a gyerekekkel. Ennek során sokan szóhoz juthatnak, elmondhatják előzetes ismereteiket, véleményüket, és ez fontos, hiszen a kiállításban a résztvevőket frontálisan ismertetjük meg a gyerekekkel. Fontos, hogy a felfedezési tanulási módszerét alkalmazva folyamatosan a háttérből irányítsuk a kialakuló megbeszélést vagy vitát. Ez az indirekt tanári magatartás jól összecseng Montessori pedagóguselméletével. (Lásd a tanulmány további fejezeteit!)

Az oktatási módszerek sokaságából bőven válogathat a múzeumpedagógus. E módszerek hatékonyságának elemzését konkrét múzeumpedagógiai szituációkban érdemes alkalmazni és a tapasztalatokat is érdemes leszűzni.

A MÚZEUMPEDAGÓGIA ÉS A MONTESSORI-PEDAGÓGIA KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Maria Montessori alapfogalmai – önfejlődés, szabadság, élni segítés – tökéletesen érvényesíthetők a múzeumpedagógiában is, hiszen a gyerekek a múzeumi foglalkozásokon viszonylag nagy szabadságot élveznek. Kisebb egyéni vagy csoportos feladatok megoldásánál szabadon közlekednek, mozognak a kiállítási térben. Az a célunk, hogy elfogódottság nélkül, oldottan, mégis fegyelmekkel és másokra tekintettel, ám otthonosan mozogjanak a kiállításokban, hiszen így tanulják meg, hogy nem olyan hely egy múzeum, ahol lábujjhegyen járva, suttogva kell megosztani élményeinket másokkal. Sokkal inkább olyan hely, ahol elfogódottság és valamiféle hamis pátoszérzés helyett felszabadultan, jól érezhetjük magunkat anélkül, hogy másokat zavarnánk.

A foglalkozásokon a verbális ismeretek átadása beszélgetős, kérdeve-kifejtő, játékos formában zajlik. Sem a szóbeli megnyilvánulás, sem a manuális munkákban való részvétel nem kötelező. Aki éppen nem dolgozik, annak olyan egyéb, csendes tevékenységgel kell magát elfoglalnia, amellyel nem zavarja a többieket.

A manuális munkák elkészítésének színvonala nagy változatosságot mutat, mert szem előtt tartom az önfejlődést. (Például a frissen szerzett ismereteiket is tükröző rajz készítésénél a témát ugyan meghatározzuk, de ettől eltérő, más, a kiállításhoz azonban kapcsolható témákat is elfogadunk.) A rajzokat mindenki olyan módon készíti el, ahogy az adott foglalkozás keretei és lehetőségei között tudja.

Montessori felhívja a figyelmünket arra, hogy lehetőség szerint eredeti forrásokat használjanak a gyerekek, amikor vizsgálódnak valamilyen témáról. Esetünkben ez adott, hiszen egy múzeum legfőbb vonzereje az eredeti műtárgyak együttese. Hazai múzeumainkban óriási mennyiségű eredeti műtárgy halmozódott fel. Ezek között természetesen találhatók írásos dokumentumok, fényképek, rajzok, továbbá a feldolgozást tartalmazó tudományos kutatás dokumentumai, amelyek technikai dossziékban, leírókartonokon és egyéb, a műtárgyakra vonatkozó feljegyzéseken, leírásokon találhatók. Az elmúlt évtizedben ezeknek az információknak nagy részét számítógépre vitték, így osztályozása, hozzáférhetősége, következtetésképpen használata egyszerűbbé vált.

A mi szempontunkból azonban legfontosabb a múzeumi kiállításban látható műtárgy, amely egyszerűségével, egyediségével hat. Jelen korunk információhordozói és ezek dömpingje éppen azért nem utasíthatják a sor végére a múzeumokat az emberek és a keresettebb szabadidő-eltöltési lehetőségek (mozi, színház, egyéb művelődési intézmények stb.) viszonyában, mert azok – az előbbiekkal ellentétben – az „igazi”, a „valódi” élményét adják. Vizuális vagy auditív illúziók helyett a valóságot. A gyermek szabad munkaválasztásának biztosítása is fontos Montessori-alapelv. A figyelem polarizációja megvalósul a múzeumi tevékenységében is, amelynek három szakasza különíthető el. Ez a három szakasz a háromlépcsős leckének felel meg:

1. Az előkészítés szakasza, a munkához való odafordulás (a kiállításban el-sajátított ismeretek összegzése után a munka megfogalmazása a gyerekek számára),
2. a második szakaszban nagy koncentrációval, elmélyedéssel folyik a munka (a látott és tárgyak tüzetesebb, érzékszervekkel történő megismerése, a velük való feladatok elvégzése),
3. visszafordulás a környezet felé, a tevékenység befejezése (az önállóan elő-állított, természetes anyagból készített játék vagy a megoldott feladat utáni állapot a múzeumi foglalkozáson).

A fentiek csak akkor érvényesülnek jól, ha megfelelő a múzeumpedagógus személyisége. Amit Montessori mond a pedagógus személyéről, az csaknem teljesen fedi a korszerű múzeumpedagógus személyét, amennyiben nem kizárólagos tudásközvetítő, hanem a tanulók önművelési folyamatának résztvevőjeként a háttérben tevékenykedik, indirekt irányítóként, szervezőként. Előkészíti a környezetet (múzeumi foglalkoztatóhelyiségek), az eszközöket (eredeti műtárgyak vagy a műtárgyak jobb megértését segítő, maga által készített eszközök, illetve a manuális munka kellékei), feladatlapokat szerkeszt. A foglalkozás során megfigyeléseket tesz a gyerekekkel kapcsolatban, így személyre szabott segítséget is tud nyújtani, vagy tanácsot adni. A Montessori-pedagógus és a múzeumpedagógus is csendben figyelmeztet, korrigálja a tévedéseket.

Véleményünk szerint a Montessori-pedagógia azért is alkalmazható hatékonyan a múzeumpedagógiában, mert ez a koncepció száz évvel megalkotása

után is jelen van nemcsak Európa, hanem az egész világ nevelési gyakorlatában. Kár lenne a múzeumpedagógiának erről lemondani. Hatását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a legmodernebb pedagógiai gondolkodásnak is részévé tudott válni, hiszen fel-felbukkan más pedagógiák elméletében és gyakorlatában is. Szeretném remélni, hogy a következőkben megfogalmazott fejezetekben bizonyítani tudom, hogy nincs ez másképp a múzeumpedagógiában sem.

MONTESSORI-PEDAGÓGIA ÉS MÚZEUMPEDAGÓGIA EGYÜTT?

(A kísérleti foglalkozások tervezése a múzeumban)

Amikor a foglalkozások terveire gondoltam, azt a hipotézist fogalmaztam meg, hogy a múzeumi körülményekre tervezett tananyag jobb megértését elősegítő múzeumpedagógiai foglalkozások nagyobb hatásfokkal működnek-e, ha a Montessori-pedagógia és a múzeumpedagógia elméletét és módszertanát ötvözve valósítom meg azokat?

A múzeumban tervezett kísérleti foglalkozások elsősorban Montessori kozmikus neveléssel kapcsolatos koncepciójához kapcsolódnak. (Egyéb területeket is érintettünk ugyan, ám azok nem határozták meg markánsan a kialakított tematikákat.) Mindez a múzeum jellegéből és a feldolgozandó kiállítások anyagából világosan következett. Már a tervezés időszakában tudtam, hogy a foglalkozásoknak illeszkedniük kell a kozmikus nevelés alapvető célkitűzéseéhez. Noha csak az állat- és a növényvilág egy részét terveztem feldolgozni – így a részletek vizsgálatából indultunk ki –, mégis az az igyekezet hatott át, hogy a gyerekek megérezzék: mindannyian részei vagyunk az egésznek, a kozmosznak, hiszen szervesen kapcsolódunk a növényvilághoz és az állatvilághoz. A foglalkozásokon meg kellett éreztetnünk és lehetőség szerint tudatosítanunk kellett azt is, hogy a természetben található dolgok és jelenségek szoros kölcsönhatásban állnak egymással, s így többféle összefüggéshálót lehet felfedezni közöttük. Noha 7 és 8 éves gyerekekkel foglalkoztam, akiknek az idő- és térfogalmaik még csak részben alakultak ki, megpróbáltam érzékeltetni, hogy a természetben meglévő összefüggések felfedezése izgalmas dolog. Ha ebben az életkorban elérjük, hogy felfigyelnek erre, remélhetjük, hogy ez a későbbiekben meghatározza majd gondolkodásukat.

A kozmikus nevelés célkitűzéseit figyelembe véve úgy alakítottam ki a koncepciót, hogy az átadni kívánt információ minél több felől érkezzon a gyerekekhez, éppen ezért a szemükön kívül ízelelő-, szagló-, tapintó- és hallóérzéküket is meg akartam mozgatni.

Montessori véleménye és tapasztalatai szerint a kozmikus ismeretek átadásánál az egészből célszerű kiindulni, s így eljutni lassan a részletekig. Ezt mind a kétféle foglalkozástípus kialakításánál szem előtt tartottam. (Például áttekin-

tés az erdőről és állatairól, majd az erdő „részeinek” tüzetes vizsgálata a Montessori-típusú eszközökkel.)

A foglalkozási témákat egyetlen összefoglaló címmel neveztem el: „Házban, kertben, erdőben”, ez azonban kétféle foglalkozási tematikát takar. Az egyik foglalkozást („A növények országából”) első osztályosoknak, a másikat („Vadon élő állatok az erdőben”) második osztályosoknak szántam. A két foglalkozási tematika azonban több ponton találkozik egymással, mint ahogy ez majd az alábbiakból kitetszik.

A fő hipotézis megfogalmazása mellett egy alhipotézist is felállítottam: mi-
ben különbözik a főváros közepén élő és a vidéken, kertvárosi környezetben
élő kisgyerek természetfelfogása, viszonyulása környezetéhez, a növényekhez,
az állatokhoz?

Fontosnak tartottam, hogy a pedagógusokkal előzetesen és részletesen is-
mertessem céljaimat, hogy úgy alakítsam a foglalkozások témáit, hogy azok
konkrétan az ő pedagógiai törekvéseiknek is megfeleljenek, ezért a kísérleti
foglalkozásokat két, „pedagógustovábbképzés jellegű” előkészítő programmal
kezdjük.

A teljes program a következőképpen valósult meg:

1. alkalom: pedagógusokkal

- 1/1. Ismerkedés, bemutatkozás, ki miért vesz részt a programban?
- 1/2. Rövid múzeumpedagógia-történet
- 1/3. A Montessori-pedagógia vázlatos megismerése
- 1/4. A kísérletbe bevont kiállítások részletes megismerése

2. alkalom: pedagógusokkal

- 2/1. A múzeumban készített „eszközök” bemutatása
- 2/2. A módszerek alkalmazása (kiscsoportos, frontális, egyéni)
- 2/3. A foglalkozás tematikájának végső kialakítása:
 - a foglalkozás iskolai előkészítése,
 - a foglalkozás múzeumi lebonyolítása,
 - a foglalkozás iskolában történő feldolgozása.
- 2/4. A szoros témavázlat kialakítása

3. alkalom: „A növények országából” (első osztályosokkal)

- 3/1. Ismerkedés a gyerekekkel, indulás a kiállításokba
- 3/2. A megfelelő kiállításrészek megnézése, tanulmányozása
- 3/3. Foglalkoztató: manipuláció az eszközökkel
- 3/4. Manuális munka: csutkababa készítése
- 3/5. A mindennapi élet eszközei
- 3/6. A látottak és hallottak „alapján” közös tízóra
- 3/7. Búcsú a múzeumtól

4. alkalom: „Vadon élő állatok az erdőben” (második osztályosokkal)

- 4/1. Ismerkedés a gyerekekkel, indulás a kiállításokba
- 4/2. A megfelelő kiállításrészek megnézése, tanulmányozása
- 4/3. Foglalkoztató: manipuláció az eszközökkel

- 4/4. Manuális munka: krumplimalac készítése
- 4/5. A mindennapi élet eszközei
- 4/6. A látottak és hallottak „alapján” közös tízórai
- 4/7. Búcsú a múzeumtól

Az alaposan felkészített pedagógusok és a múzeumpedagógus, valamint a szülők aktív részvételével került sor a foglalkozásokra, melyeket a következő fejezetekben részletesebben is bemutatok.

A foglalkozásokat ez év februárjában, négy alkalommal tartottuk, a gyerekek, a pedagógusok és a szülők felerészben Budapestről érkeztek (Váci Utcai Ének-zene Általános Iskola), felerészben pedig Kosdrol (általános iskola). (Kosd Vác közelében, Budapesttől kb. 55 km-re van.) Mindkét iskolából kitűnő felkészültségű, segítőkész, a múzeumpedagógussal partnerként együttműködni tudó pedagógusok érkeztek, akik már az előkészítő időszakban is alkotó módon álltak a tervezett foglalkozásokhoz, és szakmai és anyagi (magas úti-költség) értelemben egyaránt áldozatokat vállaltak azért, hogy tanítványaik részt vehessenek a foglalkozásokon és azokból minél többet profitáljanak. (Kosdi Általános Iskola pedagógusai: Makainé File Edit igazgató, Palástiné Kabai Tünde osztályfőnök, Kovács Szilvia osztályfőnök. A budapesti Váci Utcai Ének-Zene Általános Iskola pedagógusai: dr. Szabóné Vámosy Mária osztályfőnök, Lengyelné Tomán Borbála osztályfőnök.)

A foglalkozásokat három állandó kiállításra alapoztuk: „A növények országából”, „Vadgazdálkodás és vadászat”, „Hagyományos szarvasmarhatartás”.

„A NÖVÉNYEK ORSZÁGÁBÓL”

(Az első osztályos tanulók foglalkozásai)

Első osztályosokkal ezt a címében és megjelenésében egyaránt hangulatos kiállítást dolgoztuk föl először, így miután megismerkedtem a gyerekekkel (Ki járt már a múzeumban; mit látott ott; emlékszik-e valamire?), azonnal a kiállítóterembe mentünk. Nagyon röviden megfogalmazva: a kiállítás a természetes növényvilág hasznosítását mutatja be magyarországi viszonylatban, így szólnia kell a gyűjtögető életmódról, nemcsak az ősember gyűjtögető tevékenységéről, „ősfoglalkozásáról”, hanem középkor, a kora újkor és a ma emberéről is.

Ennek alapján a következő kérdéseket beszéltük meg a gyerekekkel: mit és miért gyűjtögetett régen az ember? Ma milyen céllal gyűjtögetünk? Melyek az ismertebb ehető és gyógynövények? Mit gyűjtögethetünk a háztartás számára? Milyen használati tárgyak készülhetnek az erdőben, réteken, vizek partjain található növényekből? Milyen tárgyakat, használati eszközöket készíthetünk ezekből? A kedveltebb, ismertebb háztartási eszközöket és a régi falusi gyerekek számára készített játékokat ismertük meg: fakanalak, vágódeszka, gyé-

kényből font vékák, kosarak, vesszőből font terménytartók, gyékény gyermek-játékok, bogáncs bababútor, vesszőcsörgő, madárka vesszőből. Fontosabb gyógynövényeket és fűszernövényeket ismertünk meg (pl. zsurló, édeskömény, kutyabenge, festőmályva, kakukkfű, pemetefű stb.), amelyekkel a foglalkoztatóban is találkozhattak. Részletesen foglalkoztunk a – már ősi időkben is gyűjtögetett – méz szerepével, jelentőségével, méhkaptárakat néztünk meg, és beszéltünk a méznek a gyógyításban betöltött szerepéről is.

Ezt követően a „Hagyományos szarvasmarhatartás” c. kiállítást kerestük fel. Céлом volt érzékelteni a gyerekekkel, hogy az ember nemcsak elvesz a természettől, hanem folyamatosan ad is a természetnek, folytonos körforgás van ember és környezete között. Itt az állattenyésztő embert ismertük meg, aki azért vesződik az állatokkal, mert élelemre, igavonóra, közlekedési eszközre van szüksége, azaz hasznára vannak. A gyerekekkel megbeszéltük: nemcsak a régi emberek, mi is együtt élünk a természettel, életünket még ma is alapvetően meghatározza. A különbség annyi, hogy mindannyian másként viszonyulunk – korunktól, lakóhelyunktől és életkörülményeinktől függően – a természethez. Van, ahol csak „portyázunk” – így az erdőkben, a fák tetején, a vizek mélyén –, van, ahol kemény munkával állatokat tartunk, így például a pusztákon, ahol a magyarság híres és szép állata, a szarvasmarha legel. Mit ad nekünk a szarvasmarha? Külön-külön megbeszéltük, hogy bőrét, csontját, húsát és tejét is hasznosítani tudjuk. Fontosak ezek a számunkra, de különösképpen fontosak voltak a régen élt falusi emberek számára, akik élelmüket, ruháikat, szerszámaikat részben a természetben fellelhető, részben az általuk tenyésztett állatokból, természetből növényekből nyerték.

A gyermekfoglalkoztatóban előkészítettük a környezetet a gyerekek számára, ami a következőket jelenti: asztalok csoportok szerint elrendezve, az egyes asztalokon eszközök előkészítve (lásd alább részletezve), külön elhelyezve, kiállításszerűen a múzeum gyűjteményéből kiemelt, XIX. századi paraszti használatú tárgyakkal bemutatva a régi emberek „mindennapi életének eszközei”: kendervászon asztalterítő, lenvászon kenyérruha, mázas levestál táányérok, fa merőkanállal, vizeskancsó és vizeskorsó, fa sótartó.

Ezt követően a foglalkoztatóban öt előkészített asztalhoz telepedett le az öt csoport, és „vetésforgószerűen”, a csoportok egymást követve dolgoztak az alábbi szempontok szerint az eszközökkel. Minden csoport hozzájutott minden asztalhoz, eszközhöz, és annyi ideig foglalkozhatott vele, ameddig a csoport tagjai meg nem oldották az összes feladatot. Az eszközöket a Montessori-eszközök analógiájára terveztem, vagy a múzeumban készítettem. Minden asztalnál irányított és segített egy-egy előre „kiképzett” szülő, illetve a kísérő pedagógus vagy a múzeumpedagógus.

1. asztal:

a) levélkártyakészlet (a falevelek, bokrok leveleinek megismerésére) legfontosabb fáink, bokraink leveleiből álló kollekció, vegyesen tartalmaz kerti és erdei leveleket

b) fakéregminták (gyümölcsfák és erdei fák kérgei)

c) rajzlapok, zsírkréta

Feladat: a szókártyákkal ellátott levelek megismerése, megtapintással, szaglással, majd összekeverése és újbóli csoportosítása. Ugyanez történik a fakérekkel is. Ha a csoport minden tagja (egy csoportban három-öt gyerek dolgozott) azonosította (formák szerint is), majd ismét összekeverte és szókártyákkal látta el a leveleket, akkor le is rajzolhatták azokat. Szókincsbővítés: az ismeretlenebb levelek nevei.

2. asztal:

a) gyümölcsök és zöldségek: fejes káposzta, lila káposzta, paradicsom, torma, gyökér, sárgarépa, uborka, banán, burgonya, fekete retek, szőlő, körte, alma.

Feladat: az alábbiak szerint csoportosítani: zöldség vagy gyümölcs, kicsi vagy nagy, gömbölyű vagy hosszúkás, továbbá színek szerint egymás mellé rakni őket. A szókártyákkal először azonosítani, majd összekeverni és a fenti szempontok szerint csoportosítani a zöldségeket, gyümölcsöket. A tevékenység közben minden gyerek hangosan el is mondja, amit tapasztal: „ez kisebb, az nagyobb”, „ez sárgább, az pirosabb” stb.

3. asztal:

a) szaglódobozok (gyógynövények és fűszernövények téglékben) a szagló érzékszerv fejlesztésére, illetve azoknak a természetben található anyagoknak a megismerésére, amelyeket elsősorban szaglószervünkkel fedezünk fel. (Lecsavarható tetejű üveg fűszertartó edényekbe helyeztük a növényeket, hogy jól láthatók legyenek.) Levendulacsokor szaglással és tapintással történő megismerése, mert a levendula, mint fűszernövény fontos szerepet tölt be a népi gyógyászatban, kedvelt virág és a népművészeti tárgyakon is látható díszítőelem.

Feladat: a kiállításban már látott, most megszagolt növények neveit megjegyezzük (köttük az illathoz a nevet), majd összekeverjük és szétválogatjuk: gyógynövények és fűszernövények szerint. Ellenőrizzük, hogy jól csoportosítottunk-e, majd ellátjuk szókártyákkal. Szókincsbővítés: a most megismert növények nevei.

4. asztal:

a) titokzsákok: lenvászonból készült, kb. 40x40 cm-es zsákok, bennük csoportosítható, apróbb tárgyakkal (toboz, madárcsont, emlős állat csontja, dió, gyapjúdarab, csiga, kagyló stb.).

Feladat: a gyerekek páronként dolgoznak egy-egy titokzsákkal, mindkettőben

ugyanaz található. Egyikük, anélkül, hogy belenézne a zsákba, kivesz abból valamit és megnevezi: „madárcsont”, a másik szintén tapogatással a saját zsákjában megkeresi a madárcsont pártját és az asztalra helyezi, majd ő is hangosan megnevezi: „madárcsont”. Ily módon a természetben egymás közelében található anyagokkal (kő, csont, fa stb.) szerettem volna őket minél jobban megismertetni. Szókincsbővítés: az ismeretlen szavak megjegyzése.

b/ zajdobozok: hengeres dobozok lekattintható tetővel, hogy könnyen kinyithatók legyenek. A dobozok ismertebb és kevésbé ismert magvakkal megtöltve: bab, borsó, lencse, pattogatott kukorica stb.

Feladat: a dobozokat rázogatással rangsoroljuk: megállapítjuk, melyiknek van magas és mély hangja, valamint melyik súlyosabb, illetve könnyebb. Közben súlyuk alapján hangosan kimondva minősítjük az egyes dobozokat: „könnyebb”, „nehezebb”, vagy hangjuk alapján: „mélyebb”, „magasabb”. Természetesen a dobozokat ki lehet nyitni és meg lehet tapintani a bennük lévő magvakat.

5. asztal:

Különböző anyagok meregetése (tejtermékek: tej, kakaó, fejföl, túró, vaj, margarin, valamint legfontosabb gabonamagvaink: zab, búza, árpa).

Feladat: a szókártyákkal ellátott edényekben lévő anyagokat kanállal átmeregetjük egy üres edénybe. A meregetés sorrendje: a tejtől (folyékony halmazállapot) haladunk a tejföl, túró, vaj (szilárdabb halmazállapotok) felé. Hasonlóképpen járunk el legfontosabb gabonamagvainkkal, ezeket kézzel is megfogjuk, megszagoljuk. Külön feladat: méz meregetése.

Manuális munka: Az ismeretek leülepedése, megszilárdulása és pihentetőbb feladat következett: csutkababa készítése. A gyerekek nagy kedvvel, saját maguk készítették a csutkababákat a múzeumpedagógus irányításával. A négy-szögletes vászondarabkába bekötött kukoricacsutka „baba” bepólyálása közben az alábbi ismeretekre tehettek szert: mire használták régen a száraz kukoricacsutkát? Milyen játékokat lehet még készíteni belőle? (A baba bepólyálási módja egyezik azzal, ahogyan régen faluhelyen pólyába tették a csecsemőket.)

A mindennapi élet eszközei – a múzeumban: Kis szünet után folytatódott a foglalkozás. A mindennapi élet eszközeit sorban felemelve, hangosan megnevezve megmutattam, majd visszatettem a helyükre azokat. A XIX. századi tárgyakkal szépen megterített asztalon is mindegyik mellett szókártyát helyeztem el. Az asztal legfőbb ékessége, egy vászonkendőbe tekert, pirosra sült, nagy kenyér, mint a „mindennapi kenyér” a „mindennapi eszközökkel” az asztalt legügyesebben megterítő gyerek kezében maradt, amelyet átadott a szülőknek, akik szeletekre vágták, vajjal és mézzel megkenték azt. A szemünk előtt tehát egy kenyérszeletre került a természetből gyűjtögetett (méz) és a tudatos emberi munkával előállított (vaj) „anyag” arra a kenyérre, amely szintén

hosszú, fáradtságos munka eredményeként kerülhet csak mindannyiunk asztalára. A foglalkozás végén megcsörrent az asztal alá készített vizeskorsó, és – miközben beszélgettünk arról, hogy a víz is drága kincs – a gyerekek friss vizet ittak a közösen elfogyasztott tizórai után.

„VADON ÉLŐ ÁLLATOK AZ ERDŐBEN”

(A második osztályos tanulók foglalkozásai)

Második osztályosokkal a barátságos hangulatú ismerkedés után a vadon élő állatokat felvonultató kiállításban kezdtük közös programunkat. Itt két kipusztult nagyvadunk (medve, bölény) után „nagyvadak” és „apróvadak” csoportosításban megismertük a legfontosabb, erdeinkben élő állatokat: dámszarvas, gímszarvas, őz, muflon, vaddisznó, valamint mezei nyúl, üregi nyúl, róka, fácán, vadvakca, vadliba, szárcsa, réce, varjú, szarka, szajkó. Nemcsak az állatokat, hanem jellegzetes élőhelyeiket, az erdőben „elfoglalt” helyüket is megnéztük, különösképpen azokat, amelyeknek a háziállatokat bemutató kiállításokban „párjuk” is van. Ezt követően a második osztályosokkal is a szarvasmarhát vizsgáltuk meg tüzetesebben. Vizsgálódásunk szempontjai nagyjából meg-egyeznek az első osztályosokéival.

A két kiállítás alapján a következő kérdéseket beszéltük meg a gyerekekkel: melyik állat hol él? Az erdő mely szintjein élnek apró- és nagyvadaink? A vadászó ember milyen állatokat akar elejteni? (A vadászat mint ősfoglalkozás, illetve a későbbi korok vadászainak zsákmányai.) Az elejtett állatnak melyik részét (bőre, csontja, húsa stb.) mire használja? Mi a különbség pl. a vaddisznó és a házi sertés (szőre, nagysága, életmódja, táplálkozása) között? Milyen növények veszik körül a háziállatokat és milyenek a vadon élőket? Mit találhatunk a fák alatt (aljnövényzet, kisebb állatok, csigák, kövek stb.)? Milyen madarak élnek az erdőben? Milyen madarak énekelnek a kertek fáin?

A második osztályosokkal is átsétáltunk a szarvasmarhához, mert velük is érzékeltetni szerettem volna a folyamatot: az ember nemcsak elvesz a természettől, hanem folyamatosan ad is a természetnek, hiszen állatokat tenyészt. (A szarvasmarhát és a vele kapcsolatos kérdéseket az első osztályosokhoz hasonlóan dolgoztuk fel.)

A foglalkozás során szintén a múzeumban kialakított Montessori-típusú eszközöket használtuk, az előre előkészített környezetben. Ez alkalommal négy csoportra osztottuk a gyerekeket, mert négy csoportban találtuk logikusnak elhelyezni az előkészített eszközöket. A gyerekek szintén „vetésforgószerűen”, egymást váltva dolgoztak az egyes asztaloknál, ahol egy-egy szülő (a múzeumpedagógus által irányítva) segítette a gyerekeket tevékenységükben.

Itt is minden csoport hozzáfért minden asztalhoz, és ott annyi ideig dolgozott, ameddig meg nem oldotta az összes feladatot.

1. asztal:

állatszőrök (vadon élő és háziállatok szőrmintái)

Feladat: a megismert állatok szőrmintáinak tapintással való megismerése és csoportosítása vadon élők és háziállatok szerint, szókártyák segítségével. Szókincsfejlesztés: az ismeretlenebb állatok nevei.

2. asztal:

a) fakéregminták, falevelek, madártollak

b) rajzlapok, zsírkréta

Feladat: a madártollakat az állatszőrökhöz hasonlóan csoportosítani erdei és kerti madarak tollai szerint. Tapintással megkülönböztetni egymástól a tollakat. A csoportosítás után szókártyákkal azonosítjuk, majd ismét összekeverjük a tollakat. A falevelekkel és a fakéregmintákkal az első osztályosok foglalkozásához hasonlóan dolgozunk. Szókincsfejlesztés: az ismeretlenebb madarak, levelek nevei.

3. asztal:

a) állatcsontok (szarvasmarha, szárnyasok, emlősök csigolyacsontjai)

b) titokzsákok

Feladat: az állatcsontokat megtapintva, megkopogtatva „megismerjük”, majd az asztal közepére tesszük és folytatjuk az ismerkedést a titokzsákokkal. Itt elsősorban azok a titokzsákok szerepelnek, amelyekben zömében állatcsontok találhatók. Itt az első osztályosokhoz hasonlóan tevékenykednek a gyerekek.

4. asztal:

különböző anyagok meregetése (tejtermékek: tej, kakaó, tejföl, túró, vaj, margarin, valamint legfontosabb gabonamagvaink: zab, búza, árpa)

Feladat: az első osztályosokhoz hasonlóan tevékenykednek a gyerekek.

Manuális munka: Ha mindenki megismert és megoldott minden feladatot, manuális munka következett. A második osztályosokkal krumplimalacot készítettünk. A hurkapálcával, szotyolával malacformává alakított krumpliállat készítése közben az alábbi ismeretekre tehettek szert a gyerekek: a krumpli, mint fontos veteménynövény milyen szerepet tölt be táplálkozásunkban? Milyen játékokat lehetne még készíteni krumpliból? Miért nem volt „szemét” régen, a hagyományos falusi társadalomban?

A foglalkozás utolsó része megegyezik az első osztályosok foglalkozásának befejező részével. A szülők és a pedagógusok szíves és aktív közreműködésére itt is számíthattunk. Az első és a második osztályos gyerekekkel is igyekeztünk úgy földolgozni a fentiekben ismertetett témákat, hogy az új ismereteket meg-

lévő ismereteikhez kötöttük. Főbb szempontok: mit adnak az embernek az állatok (húst, bőrt, szarut, tojást, tejet), a kertek (pl. a fa ad gyümölcsöt, termést, a kert virágot, a föld növényeket stb.), az erdők (pl. fát házépítésre, tüzelésre, gyógynövényeket, madártojást stb.).

A FOGLALKOZÁSOK TAPASZTALATAINAK ÖSSZEGZÉSE

A Magyar Mezőgazdasági Múzeumban megszervezett kísérleti jellegű, Montessori-rendszerű múzeumpedagógiai foglalkozások tapasztalatait többféle szempont szerint is célszerű összegezni.

A foglalkozásokat a pedagógusokkal értékeltük. Többek között megállapítottuk, hogy a múzeumpedagógia és a Montessori pedagógia elméletének és gyakorlatának együttes alkalmazásával sikerült elérni, hogy hatékonyabban tudtunk dolgozni, több ismeretet tudtunk átadni számukra, ráadásul érzékszerveik alapos megdolgoztatása miatt ezek az ismeretek jobban illeszkedtek a már meglévőkhöz.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy vidéki gyerekek és városi gyerekek milyen kötődést alakítottak ki szűkebb környezetükkél, hogyan viszonyulnak, milyen ismeretekkel, készségekkel rendelkeznek az állatokról és a növényekről.

A foglalkozásokon tapasztaltuk, hogy az ismeret feldolgozási módjában semmiféle különbség nem mutatkozott vidékiek és pestiek között. Számottevő különbséget láttunk azonban – mint ahogy ezt előzetesen gondoltuk is – a közvetlen tapasztalatok vonatkozásában, vagyis abban, hogy a kosdi általános iskolásoknak sokkal több közvetlen tapasztalatból fakadó ismeretük volt, s ezeket mozgósítani is tudták. Ez nyilván alapvetően azzal magyarázható, hogy más környezetben élnek, sokkal inkább közülük van a természethez, közvetlenebbül és természetesebben érintkeznek azzal. Egyetlen ponton voltak tájékozottabbak náluk a pesti gyerekek: az őseimberről és az ősfoglalkozásokról (egyik csoport egyik tagja sem tanult még erről az iskolában!) valamivel több ismerettel rendelkeztek. Itt a különbség azonban nem számottevő.

A kísérleti foglalkozások sikeressége legalább annyira múltott az iskolapedagógusokon, mint a múzeumpedagóguson. Ehhez azonban szükség volt a gyerekek látogatását megelőző két teljes délutánra, amikor beavathattam elképzeléseimbe a pedagógusokat, vázolhattam a hazai múzeumpedagógia legfontosabb eredményeit, és megismertettem őket Maria Montessori pedagógiájának alapelveivel és fogalomrendszerével. Talán még ennél is fontosabb volt, hogy a konkrét foglalkozási forgatókönyvekbe, a tevékenységek, feladatok sorrendjébe is előzetesen beavattam őket, mert rengeteg olyan részletkérdésnek tűnő, de a megvalósításkor nagyon is hangsúlyos részletre hívták fel a figyelmemet, amelyek az ő mindennapi tapasztalataikból igen, az enyéimből viszont nem következnek. Óriási jelentőséggel bírt az is, hogy közelről ismerték a foglalkozás majdani résztvevőit személyenként is és úgy is, hogy hogyan képesek együtt-

működni, nagy- és kiscsoportként tevékenykedni a számukra ismeretlen múzeumi térben. Az is izgalmas kérdés volt: ebben az ismeretlen térben hogyan fog-nak alkalmazkodni a folytonos helyváltoztatáshoz, az egymás után váltakozó tevékenykedtetési formákhoz. Az előkészítés sikerességét bizonyítja, hogy kb. 2 óra leforgása alatt kapkodás és „üresjáratok” nélkül mind a négy alkalommal (első és második gyerekekkel egyaránt) sikerült megvalósítanunk mindazt, amit előzetesen elképzeltünk a foglalkozásról. Számomra külön élményt jelentett az, hogy milyen nagyszerűen lehetett együttműködni ebben a partneri hangulatban nemcsak a pedagógusokkal, hanem a szülőkkel is.

Legnagyobb eredménynek talán az számít, hogy a foglalkozásoknak a kiállításokban zajló bevezetőjénél és az eszközök használata közben is szemmel látható volt, hogy a gyerekek jól érzik magukat, folyamatosan tevékenykedtek és – ahogyan ezt előzetesen reméltük – nem fáradtak el túlzottan, mert jó ütemezésben váltakoztak a helyszínek, a témák és a feladatok. Egy múzeumpedagógiai foglalkozás sikerét mindig az dönti el, hogy a szerkezete, mint egy váz, a gyakorlatban is meg tudja-e tartani mindazt a tartalmat, amivel felöltöztetjük. Munkám során sokszor kerültem olyan helyzetbe, hogy új foglalkozás indításakor az első néhány alkalommal változtatni kellett a foglalkozás szerkezetén, hogy az formai és tartalmi szempontból egyaránt arányos legyen. Amikor igazán jól „beérik” egy foglalkozás, akkor már legalább egy tucatszor végigcsinálja a múzeumpedagógus különféle összetételű csoportokkal. Ennek a munkának a szépsége éppen az, hogy amikor az egyensúly létrejön és elégedetten hátradőlhetnénk a széken, hogy sikerült egy jó foglalkozást rendszeressé tenni, akkor meg azért kell rajta valamit változtatni, hogy ne legyen monoton legyen, ne hogy a megszokás, a bejáratottság miatt veszítsen hangulatából, varázsából.

Az egyik legfontosabb tapasztalatot a csoportmunkák megszervezéséből, az asztalok „vetésforgó”-rendszerű mozgásából vontam le. Pontosan mérni kell, hogy minden asztalnál közel azonos időt igénylő tevékenység folyjék. Az első és a második osztályos gyerekek foglalkozásain egyaránt azt tapasztaltuk, hogy a falevelekkel és fakérgekkel végzett feladattal készülnek el leghamarabb, legtovább pedig a tejtermékek, magvak és a méz meregetése tart. Ezért a levelek lerajzolását menet közben, pluszfeladatként iktattuk be ennek az asztalnak a tevékenységébe.

A gyerekek kivétel nélkül mindannyian szívesen dolgoztak csoportmunkában az asztaloknál, nagyon tetszett nekik, hogy megdolgoztatták érzékszerveiket. A mindennapi élet eszközeihez érve sem fáradtak el, frissen manipuláltak a szókártyákkal. Nagyon nagy örömeikre szolgált a vajas mézes, vajas lekváros kenyerek majszolása, és mivel tudtuk, hogy ez a hasznos délelőtti végét jelenti, ettől mindannyian ünnepi hangulatba kerültek. A foglalkozások végére természetesen mind az első, mind a második osztályos gyerekek nagyon kifáradtak. Ez a fáradtság azonban a hasznosan eltöltött idő, a felcsigázott és kielégített képzelet átmeneti fáradtsága volt csupán.

Pedagógiai szempontból itt fonódik össze és erősíti egymást legjobban a Montessori-pedagógia és a múzeumpedagógia, hiszen a múzeumban szerzett ismeret (pl. erdőkről, zsákmányolásról, gyűjtögetésről, vadon élő és háziállatokról) a Montessori-módszer és -eszköz segítségével tudatosítható és rögzíthető. Azt is megállapítottuk, hogy a két módszer együttes alkalmazásával sokkal több információhoz juthatnak a gyerekek viszonylag rövid idő alatt.

Amennyiben ezeket a foglalkozásokat a többihez hasonlóan meghirdetjük a fővárosi iskoláknak, elég sok elemüket el kell hagynunk, mert nem fér bele az eltervezett két órába. Ha nincs ugyanis ilyen alaposan előkészítve ez a négy foglalkozás, a kísérleti szakaszban sem valósulhatott volna meg úgy, hogy jó hangulatban, majdnem minden ismeretet átadva, a közös tízóraiást sem elhagyva mindent meg tudtunk valósítani, amit elterveztünk. Ebből az következik, hogy a múzeumpedagógiai foglalkozás annál hatékonyabb, eredményesebb, élményt adóbb a gyerekek számára, minél jobban előkészítjük azokat mi, múzeumpedagógusok és pedagógusok.

IRODALOM

BERNÁTH László-RÉVÉSZ György

1998. A pszichológia alapjai. Felsőoktatási Tankönyv

BERNÁTH László-SOLYMOSI Katalin

1997. Fejlődéslélektan olvasókönyv. Felsőoktatási Tankönyv

OROSZI Sándor-SZABÓ László-TAKÁTS Rózsa-VAJKAI Zsófia

A természetes növényvilág hasznosítása Magyarországon. Kiállítási rendezőkönyv

CSÓK Márta

„Ők mindig a nappal kelnek és fekszenek”. Néprajzi Értesítő, LXIII-LXVI. 1981-84.

CSÓK Márta

„Szolgáltatás vagy hivatás?” (Múzeumpedagógia a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban)

1995-1997. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei

DIDAKTIKA

2000. Nemzeti Tankönyvkiadó

KURUCZ Rózsa

2000. Montessori tanulmányok. Szekszárd

MÉREI Ferenc-V. BINÉT Ágnes

1999. Gyermeklélektan. Bp., Medicina Könyvkiadó Rt.

NÉMETH András-SKIERA, Ehrenhard

Reformpedagógia és az iskola reformja. Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó

SPAANDOK, J. W. M. van

Towards a New Museum Policy. Museologie. Köln, 9.

The theory and practice of Montessori pedagogy in museum pedagogy

MÁRTA CSÓK

In the introductory chapter the author writes about the changes, public education underwent in the last decade. She thought it necessary that public education and museum pedagogy establish close relationship with each other concerning theory, practice and methodology. — She presents the process how a considerable reform-pedagogical trend, — Montessori pedagogy — was involved into museum pedagogy in an experimentative way. She modelled a detailed programme of activities on the basis of which the work of children in class 1 and 2 were planned and led by taking into consideration the teachers' suggestions.

The author made empirical examinations with the following aim: Can museum activities for children be made more efficient when both theory and practice of Montessori pedagogy are used besides the pedagogical methods, having been applied so far. In the relationship of man and nature (plants, animals) i.e. what man „adds" to nature and what he takes away from it, so the questions of prey, farming, making objects, animal husbandry are also discussed.

Structured series of interviews gives account of the experiences, which teachers from the country and Budapest accompanying children draw from the activities. The author reports on his own experiences, too, then he outlines the linkage points between alternative pedagogical methods and museum pedagogy.

Gyümölcsök, zöldségek osztályozása

Tejtermékek meregetése

Ismerkedés a szaglódobozokkal

Levélminták gyűjtése

A közönségért, a közösségért

(KÖZÖNSÉGGKAPCSOLAT

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN)

RÁCZ SZABÓNÉ SOÓS ANNAMÁRIA

A kulturális örökség rendkívül értékes közvagyon, múltunk és jelenünk megismerésének forrása, mely értékeket, információt közvetít. Szellemi birtokbavételük minden ember alapvető joga: a látogató a múzeumlátogatás során szerzett tudással, élménnyel gazdagodhat.¹ A kulturális örökség megismerését érthető, élvezhető formában minél több ember számára kell lehetővé tenni. A múzeumnak alapvető feladatai mellett (úgy mint a kulturális javak újra-birtokbavétele, megőrzése, gondozása és a tudományos kutatás) elemi érdeke is a közönséggel való kapcsolatteremtés, vagyis ennek a kulturális értéknek a bemutatása, s a tevékenységük iránti bizalom felkeltése. A Mezőgazdasági Múzeum ilyen irányú elképzeléseiben is ez a törekvés fogalmazódik meg: a magyar mezőgazdaság múltját és eredményeit közvetíteni a közönség felé.² A múzeum országos gyűjtőkörű és kisértőzárású intézmény, mely gyűjti és őrzi a hazai agrártörténet emlékeit, kutatásairól konferenciákon, illetve publikációkban, valamint állandó és időszakos kiállításain számol be.

A piacgazdaság bevezetése a kulturális életben is jelentős változásokat hozott, elsősorban a kultúra intézményrendszerének átalakulása terén. Bár a múzeum a társadalom szolgálatában álló „non-profit” intézmény, részben vagy teljesen a versényszféra befolyása, illetve a piaci folyamatok ellenőrzése alá került.³ A múzeum közjavakhoz kapcsolódó keresletet elégíti ki: kultúrát szolgáltat, a fogyasztó pedig fizet érte a kereslet-kínálat szabályai szerint. Nehéz próbatétel elé állítja a múzeumokat a fizetőképes kereslet folyamatos csökkenése és az ebből adódó versengés minden egyes látogatóért, a szolgáltatások minőségével szembeni növekvő elvárások, a jól képzett munkaerő megtartása, a szakmai programok bizonytalan pénzügyi háttere, az információs technika gyors ütemű fejlődése stb. Mindezek a kihívások megújulásra, szemléletváltásra, alkalmazkodásra kényszerítik az intézményeket, a változtatáskor azonban feltétlenül szem előtt kell tartani az intézmények haladó hagyományainak

¹ „A kulturális javak védelméről...” szóló 1997. évi CXL. törvény.

² A Magyar Mezőgazdasági Múzeum marketingterve. Kézirat. 2000.

³ ESZENYI M. – UTRY A. 2001.

megőrzését. A kihívásokra válaszul intézményre, illetve gyűjteményre lebontott stratégiai kommunikációs tervet célszerű készíteni, amely a múzeum belső és külső kommunikációját összegzi.⁴ A múzeumok egy része ma már rendelkezik rövid és hosszú távú marketingstratégiával a teljes külső kommunikációjára kiterjedően. Intézményünk középtávú programjában fogalmazza meg céljait és feladatait.

A múzeumok, felmérve külső és belső adottságaikat, lehetőségeiket, a várható veszélyeket és hátrányokat, kialakíthatják jövőképüket. Az intézménynek a környezeti kihívásokhoz való alkalmazkodását tárja fel a GYELV-mátrix. Ez az elnevezés a „gyengeségek, erősségek, lehetőségek és veszélyek” kifejezések kezdőbetűiből áll össze. A gyengeségek és erősségek az intézmény belső állapotára utalnak, míg a lehetőségek, veszélyek elsősorban a környezeti feltételekre mutatnak rá. Erősségeinkkel, lehetőségeinkkel általában tisztában vagyunk, hiányosságainkra nehezebben találunk megoldást.

A továbbiakban az elemzés néhány fontos, intézményünkre vonatkozó elemét említeném meg. Erősségek: a múzeum topográfiai helye (a főváros szívében, a Városligetben, tömegközlekedéssel jól megközelíthető helyen található); a környéken az épített és a természeti környezet nagyszerű összhangja tapasztalható; a Vajdahunyadvár néven ismert épületcsoport egyedülálló hazánkban, a múzeum környezetében 14 kulturális és szórakoztatóintézmény működik, és 3 múzeum található a közelében (Műcsarnok, Szépművészeti Múzeum, Közlekedési Múzeum); komplex programok rendezésére, szervezésére alkalmas; maga az impozáns épület és korszerű konferenciaterme fogadások, rendezvények lebonyolítására alkalmas; Európa legnagyobb mezőgazdasági múzeuma, amely egyben országos gyűjtőkörű múzeum, s hazai és nemzetközi viszonylatban elismert agrártörténeti kutatóhely; színvonalas állandó és időszakos kiállításokkal várja látogatóit; magas színvonalú múzeumpedagógiai munka folyik az intézményben.

Gyengeségek: a múzeumnak nincs egységesen alkalmazott arculata; a múzeum bejárata nem elég egyértelmű, a külső tájékoztatás nehézkes, nem egységes kivitelű (ez az arculat hiányából is adódik); elszemélytelenedik a látogatókkal a kapcsolat (a kamerás őrzés bevezetése óta kevés a teremőr, aki gazdája lehet egy-egy kiállításnak); nincs kialakított pihenőhely a kiállításokban.

Lehetőségek: közös vagy komplex programcsomagok kidolgozása a városligeti intézményekkel (pl. Állatkerttel, múzeumokkal); együttműködések kialakítása társintézményekkel, illetve a nemzetközi kapcsolatfelvétel erősítése; programcsomagok kiajánlása a külföldi turisták részére; szakmai turizmus fejlesztése; a kiállításokban még több interaktív elem alkalmazása; a múzeumi kiadványbolt választékának bővítése, színvonalasabbá tétele; a múzeum támogatói számának növelése.

⁴ VÍGH Annamária: Ágazati irányítás és kommunikáció. Múzeumi Közlemények, 2002/1.

Veszélyek: a folyamatosan csökkenő működési költségek mellett növekvő bevételi tervet kell teljesíteni; a fogadások, rendezvények lebonyolítása időnként a működést akadályozza; az elavult kiállítások felújítására elsősorban szellemi tőke és minimális pénzügyi háttér áll rendelkezésre; a szűkülő költségvetés miatt kevés pénz jut tájékoztató és propagandaanyagokra, szolgáltatások körének bővítésére; a múzeumok közötti verseny erősödése; a kultúra és a kulturális értékek háttérbe szorulása, így a múzeumok iránti érdeklődés általánosan jellemző csökkenése.

A közönségkapcsolat, más néven a Public Relations (melyet tanulmányom további részében PR rövidítéssel fogok említeni) általában az intézmény marketingstratégiájának része, mely erősíti a múzeumi identitást és kultúrát. A marketing és a PR is használja a kommunikációt céljai eléréséhez, de a marketing esetében a kommunikáció a fogyasztói körre összpontosul, hiszen profit az értékesítésből származhat. A múzeum kommunikációs céljait marketing- és PR célokra oszthatjuk.

MARKETINGCÉLOK

A múzeumi marketing célja elsősorban a látogatottság növelése és ennek megtartása a nagyobb bevétel érdekében, a múzeummal szemben támasztott elvárásoknak megfelelően.

Múzeumunk marketingcéljai között szintén szerepel a nagyobb látogatottság, nagyobb árbevétel elérése, ezen belül a turisztika céllal látogatók és a „minőségi” látogatások számának növelése. Ehhez azonban szükség van a múzeum szolgáltatásainak bővítésére és minőségének javítására, a múzeum hírnevének, népszerűségének növelésére. A hatékony, sikeres működéshez elengedhetelen a különböző látogatói körök igényének felismerése, és azok teljesítése a konkurenciánál hatásosabb és hatékonyabb módon.

„A cselekvés oldaláról tekintve úgy fogalmazhatjuk meg a múzeumi marketinget, hogy az feltárja, értelmezi, befolyásolja a múzeumi szolgáltatásokkal szemben támasztott látogatói igényeket, ennek szolgálatába állítja mindazokat a cselekvési formákat, amelyek múzeumi közegben megvalósíthatók, ennek figyelembevételével rövid és hosszú távú stratégiákat dolgoz ki, melyek megvalósításának együttes célja a mérsékelt profittermelés (hatékonyabb gazdálkodás) mellett a látogatóbarát múzeum létrehozása. Szemlélet oldalról pedig az egész intézmény működésének alapvető üzenetét, hétköznapi kommunikációjának tartalmát egységesen az iménti cselekvés szellemében kell megfogalmazni és szervezeti magatartásformává, mindennapi normává kell alakítani.”⁵

A marketing elsődleges feladata a szolgáltatások eladása. A múzeumi szol-

⁵ N. JANKOVITS GY. 2001. 20.

gáltatásnak négy sajátossága van marketingszempontról: vagyis a szolgáltatás előre ki nem próbálható (annak ajánlatával találkozik először a látogató), a szolgáltatás keletkezése időben egybeesik a fogyasztásával, határozott ideig áll a látogató rendelkezésére, és az adott szolgáltatás egyedi.

Terveink megvalósításában a rendelkezésre álló eszközöket, a „marketing-mix” négy tagját – az angol elnevezés azonos kezdőbetűi révén – „négy P”-nek szokták említeni. A termék (product) maga az intézmény által nyújtott szolgáltatás, mely többféle fogyasztói igényt elégíthet ki, pl. egy kiállítást megtekinthetnek művelődési céllal és pihenésképp is. A múzeumi belépőjegy a szolgáltatás ára (price), melyet a szolgáltatás igénybevételekor tudunk megvásárolni a múzeumban (place). A múzeumok közvetlenül vagy közvetítő segítségével vehetik fel a kapcsolatot a fogyasztóval (a közvetítők lehetnek: utazási irodák, pedagógusok, sajtó stb.). A közvetítők szerepe igencsak felértékelődik, hiszen ők a szolgáltatás ajánlatát juttatják el a leendő látogatóhoz. Mindazokat a módszereket, amelyek segítségével fogyasztóinkat befolyásolhatjuk, rábeszélhetjük szolgáltatásunk igénybevételére (reklám, marketingkommunikáció, eladásösztönzés, közönségkapcsolat), az értékesítésösztönzés és kommunikáció (promotion) elemeinek tartjuk. A szolgáltatások területén egyre inkább előtérbe kerül a személyes kapcsolat (people, personal selling), melyet a marketingmix ötödik elemének is tekinthetünk. A sikeres szolgáltatótevékenységhez hozzátartozik mindazon munkatársak, különösképpen a frontemberek kapcsolatteremtő készsége, széles körű informáltsága, megbízhatósága, jó megjelenése, akik valamilyen szinten érintkezésbe kerülnek a látogatókkal.

A KÖZÖNSÉGGAPCSOLAT (PR)

„A PR társadalmi képződmény, a közösségen belüli csoportok érdekérvényesítésének kifinomult eszköze.”⁶ A demokrácia szülöttjének tekintik, bár feltételezhető, hogy „nem tudatos” formában már jóval korábban is létezett.

Minden intézményről valamilyen kép kialakul a köztudatban. A látogatók véleményüket saját tapasztalatra vagy más forrásokból származó információkra alapozhatják, amely természetesen lehet számunkra kedvező megítélés, de mégis célszerűbb, amikor mi magunk tudatosan formáljuk a rólunk kialakítandó képet. A PR, feltételezve a közönség és az intézmény kapcsolatát a külső és belső környezet közvéleményének pozitív irányú befolyásolására törekszik. A kapcsolatrendszerébe tartozó valamennyi tényező felé sajátos üzenetet közvetít, pl. a látogató felé azt, hogy a múzeum minőséget kínál, a munkatársak felé munkájuk elismerését, általánosságban pedig azt, hogy ez az intézmény minden szempontból megfelelő, így bizalommal lehetünk szolgál-

⁶ A fejezet egészére vonatkozóan: MÓNUS Á. 2001. 13–19.

tatásai iránt.⁷ Tehát a Public Relations kommunikációnk megszervezéséről és egységes szemléletű tételéről szól. Egy jól működő intézmény esetében a vezetésben, a szervezet stratégiájához igazodva, kell először ezt a szemléletet kialakítani, mely kiváló vezetési eszköz lehet. A PR minden területen hatással van az intézményre, ezért az intézmény minden tevékenységének, részlegének szerves részeként kell kezelni.

Lehet egy múzeum bármilyen kiváló, ha nem képes közönségével kapcsolatot teremteni, akkor előbb-utóbb a hatékonyabban kommunikáló versenytársak hódítják el előle a látogatókat. Néhány múzeum már idejekorán felismerte a PR-ban rejlő lehetőségeket, és így lépéselőnybe kerültek stabil, jól kiépített sajtókapcsolataikkal, kiforrott arculatukkal. Folyamatos, kitartó PR munkával, és a megfelelő elképzelések tudatos megvalósításával ez minden múzeum számára, így számunkra is elérhető. A PR képes lehet arra, hogy a kulturális intézmények működésének eredményességét hosszú távra megalapozza, közönségük, a szűkebb és tágabb környezetük között megértést, bizalmat építsen, és jó közvéleményt alakítson ki. A PR tevékenység tudatos alkalmazása nem helyettesíti a tartalmat. Amennyiben az ígélet és a valóság között nincs meg az összhang, ez a közönség számára hamar nyilvánvalóvá válik, és így nemcsak a saját intézményünk, de az intézmény általában válhat hiteltelenné a látogató számára. Az intézménybe vetett bizalomnak a hitelesség mellett olyan emberi értékekkel kell párosulnia, mint a megbízhatóság, őszinteség, tisztesség. Megfelelő PR-al minden intézmény csak nyerhet. Nem lehet számszerűsíteni azt a veszteséget, amely a kihasználatlan PR lehetőségekből adódik, hiszen a tevékenység eredménye elsősorban megítélésekben, érzelmekben összegződik. Amely intézmény alkalmazza, az sok területen megtapasztalhatja jótékony hatását: a köztudatban „jobban benne él” az intézmény, könnyebb jó munkatársakat találnia és megtartania, nagyobb lehet a piaci részesedése stb. Azonban nemcsak a sikereket, hanem az esetleges problémákat is őszintén a közvélemény elé kell tudni tárni, mivel a PR nemcsak a kedvező kép kialakításában, hanem egy kedvezőtlen esemény okozta kár enyhítésében is segíthet.

Az intézmény imázsának megteremtése, megtartása hosszú, rendszeres munka eredménye. A jó imázs hiteles, valódi benyomáson, tapasztalaton alapul. Az imázsban vélemények, ítéletek tükröződnek vissza. Az intézmény múltja hozzájárulhat az imázs erősödéséhez. Amíg az imázs a képzelet terméke, a cégazonosság, az arculat teljességgel megjeleníthető.⁸ Ide sorolhatunk minden olyan területet, amely kapcsolatban áll a közönséggel (pl. a múzeum épülete, a kiállítási tájékoztatók, plakátok, fejléces levélpapír, az alkalmazottak egyenruhája stb.). Egy intézmény úgy alakítja ki tudatosan arculatát, hogy ez a kép az intézmény gazdasági, társadalmi, szociálpolitikai helyzetének reális lehetőségein nyugvó kifejezés legyen. Az arculat elemei tökéletesen megter-

⁷ N. JANKOVITS GY. 2001. 85.

⁸ A fejezet egészére: MÓNUS Á. 2001 47–54.

vezethők, és ennek dokumentációját szerkesztett formában az arculati kézikönyv tartalmazza. Az arculattal az intézmény valójában kommunikál, az egész intézményről üzenetet hordoz, így a látogatót döntésében befolyásolhatja. A leendő látogató már akkor képet alkothat az intézményről, amikor először kerül vele kapcsolatba, akár egy programfüzetben olvas az intézményről, akár telefonon beszél a múzeum valamelyik munkatársával. Tehát már az első benyomás is számíthat. Egy megfelelően kialakított arculattal kedvezőbb benyomást kelthetünk az intézményről, mely a további „eladásokat” ösztönözheti, bennünket pedig arra készítet, hogy ennek a kialakított pozitív képnek minél jobban megfeleljünk, illetve intézményünk általa könnyen azonosíthatóvá váljunk. Intézményünk is megtette az első lépéseket az egységes arculat kialakítására, elkészült intézményünk honlapja. Az intézmény arculatának legszembevetőbb szimbóluma a logó. Egy találó logó hatásosan képviseli és továbbítja az intézmény képét akár névjegykártyán, akár levélpapíron. Múzeumunk logóját minden kiadványunkon, információhordozónkon szerepeltetjük. Az egységes és pozitív képet sugárzó arculat minden működési területen segítheti az intézményt, míg egy rossz, széteső kép ugyanilyen hatékonyan rontja az intézmény hírnevét. A pozitív kép kialakítása évekbe is telhet, míg ennek lerombolása pillanatok alatt végbemehet.

Intézmények esetében a közönségkapcsolat két alapirányultsága a külső és a belső PR. Általában kevesebb figyelem fordítódik a belső kapcsolatokra, azonban a hatékonyság érdekében fontos ezek tudatos összhangjának kialakítása, mivel a belső kapcsolatok kiépítése és ápolása belülről erősíti a szervezetet, és ezáltal kívülrre is hat.

BELSŐ PR

Ahhoz, hogy az intézmény kifelé menő kommunikációját megfelelően tudja irányítani, egy jól működő belső kommunikációs rendszerre van szüksége, ehhez azonban ismernie kell a munkatársak véleményét az intézményről és annak szolgáltatásairól. A munkatársak munkához való viszonya, felelőssége a belső PR révén formálható.

Közösnek kell lennie a múzeum és munkatársai céljainak, jó, hogyha a munkatársak túllátnak közvetlen feladatkörük határán, a múzeum egészének eredményes munkáját szem előtt tartva.⁹ Ennek azonban elengedhetetlen feltétele a megfelelő belső információáramlás, az, hogy az intézmény minden munkatársa mindig megfelelően informált legyen, mert „csak az intézményi célokat ismerő, saját munkájában azokat értelmezni tudó, a célokkal azonosuló

⁹ B. VARGA Judit: A múzeumi belső kommunikáció lehetőségei. Múzeumi Közlemények, 2002/1. 20.

munkaerő számára nem jelent problémát az elvárt teljesítmény nyújtása”.¹⁰ Összefoglalva tehát az információ intézményen belül is érték. A legfontosabb információk a főosztályvezetőknek tartott értekezleten hangzanak el legelőször, majd az osztályértekezleten minden munkatárs számára hozzáférhetővé válnak, ezenkívül a munkatársak számára fenntartott központi faliújságon, illetve a főosztályok faliújságján is megtalálhatók a múzeumi eseményekkel kapcsolatos információk. A munkatársak év eleji tájékoztató értekezletén is lehetőség nyílik a közvetlen információcserére a vezetőség és a múzeumi munkatársak között.

Az éppen készülő kiállításhoz, rendezvényhez rendszeresen kapcsolódik muzeológusi megbeszélés. A múzeumi kiállítások, programok megrendezéséhez mindig egy kisebb csapat áll össze, így lehetőség adódik a csapatszellem kialakulására, kialakítására. (Ugyan a kiállítások, rendezvények létrejöttében valamilyen formában minden munkatárs közreműködő, de minden egyes kiállításnak mások a felelősei.) „Csapatszellem ott tud hatékonyan működni, ahol mindenféle aggály nélkül lehet véleményt alkotni és a konstruktivitás nevében lehet ellenvéleménnyel élni. A csapatszellem kialakítása jelentős mértékben múlik a vezetőn, aki pozitív hozzáállásával felszabadíthatja az alkotó energiákat.”¹¹ A csapatszellemnél szélesebb kört érint a közösségi tudat, ezért igen értékes. A közösséghez tartozás akár pozitív, akár negatív érzése minden intézményi munkatársban kialakul. A munkatársak fogékonyak az együttlétekre. Intézményünkben is sokszor van lehetőség közösségi alkalmakra. Amennyiben ezek az alkalmak többségében pozitív élményt nyújtanak, az megerősítheti a munkatársakat a munkahelyhez való kötődésben, és akkor akár magánbeszélgetéseikben is az a kedvező üzenet fogalmazódik meg, hogy jó ennél az intézménynél dolgozni. Múzeumunkban gyakran vehetünk részt spontánul szerveződő, illetve központilag szervezett alkalmakon (pl. karácsony előtti babgulyásparti, nőnap kiállítás, a borospincében, évzáró fogadás, munkatársak előadásai, a szentendrei Skanzenban a „Muzeológusok fakanállal” alkalma stb.). Kiállításaink megnyitóján szintén sok munkatárs vesz részt, megtisztelve ezzel a rendező kollégákat. Ezek a rendezvények egytől egyig hozzájárulnak a belső összetartás erősödéséhez.

A látogató közönség szemszögéből nézve a múzeum munkatársait általánosságban frontemberekre és háttérberekre oszthatjuk. A frontemberekkel (pénztáros, informátor, ruhatáros, teremőr, biztonsági őr, tárlatvezetők stb.) a szolgáltatás igénybevételekor találkozik a látogató. Múzeumunk informátora (a közművelődési főosztály egyik több nyelven beszélő munkatársa) a főpénztárban segíti eligazítani a kérdéseikkel hozzáfutókat. Háttérberek a muzeológusok (tárlatvezetések, interjúadások alkalmával frontemberekké vál-

¹⁰ NYÁRÁDI Gáborné: A belső kommunikáció szerepe a közintézményekben. Múzeumi Közlemények, 2002/1. 19.

¹¹ MÓNUS Á. 2001. 71.

nak), a vezetők (általánosságban igaz csak ez az állítás, hiszen ők is a kiállítások megnyitóján és egyéb alkalmakkor frontemberként képviselik a múzeumot), az adminisztrációs munkatársak, a fizikai dolgozók, akik a szolgáltatás körülményeit teremtik meg a „háttérben” maradva.

KÜLSŐ PR

A múzeumok szűkebb-tágabb környezetünkben más intézményekkel, emberek különböző csoportjaival állnak kapcsolatban. Ide sorolhatjuk a múzeum közönségkapcsolatait (pl. óvodai és iskolai csoportok, családok, hazai és külföldi turisták), szakmai kapcsolatait (pl. társintézmények, kutatók, művészek, műgyűjtők, levéltárak, könyvtárak), nemzetközi kapcsolatait (pl. múzeumok, utazási irodák), pénzügyi kapcsolatait (pl. minisztérium, önkormányzat, baráti körök, szponzorok, mecénások) és a sajtókapcsolatait (pl. nyomtatott sajtó, elektronikus média). Ezek a kapcsolatok befolyásolhatják a múzeum létét vagy éppen a múzeum hat rájuk valamilyen módon, vagyis kölcsönösen hatnak egymásra.¹²

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum önálló intézményként a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztériumhoz tartozik, így hasonlóan minden más közgyűjteményhez, költségvetésének egy részét saját bevételből köteles pótolni, mely bérleti díjbevételekből, jegyértékesítésből és egyéb bevételekből tevődik össze.

A szponzorálás alapja a kölcsönös érdek. Valamit nyújtunk valamiért cserébe. Ide sorolhatók mindazok a jogi, kormányzati szervek, amelyek a múzeum működéséhez és programjaihoz szükséges engedélyeket megadják, illetve mindazok az intézmények, amelyekkel a múzeum működése során kapcsolatban áll. Minden évben a „Zuglóiak Egymásért” programsorozat keretében a zuglói önkormányzat hozzájárul egy programunk megrendezéséhez. A kerület több részt vevő kulturális intézménye is hasonló támogatásban részesül. Húsvéti családi napunkat már másodízben egy külsős cég támogatta a rendezvény lebonyolításához szükséges alapanyagok biztosításával, és mi cserébe támogatóként tüntettük fel a cég nevét a rendezvény szórólapján, és a cégük által készített videófilmet folyamatosan vetítettük a családi nap látogatóinak. A szponzorok megnyerése érdekében, akikre nagy szükségünk lenne, és akik igencsak válogatnak a támogatandók között, az értékeinket kellene tudni felmutatni. Éreztetni kellene velük, hogy érdemes bennünket támogatni, jó helyen tudják „kamatoztatni” pénzüket. A mecénatúra alapvetően abban különbözik a szponzorálástól, hogy ellenszolgáltatás nélkül ad valamit. Az adomá-

¹² DR. VÁSÁRHELYI Tamás: Kilépve a múzeum falai közül... Múzeumok a „köz művelődéséért” 2002. 51.

nyozó többnyire nem teljesen önzetlen. A jótékonykodás feltételezhetően nem lenne olyan mértékű, ha az adományozó neve titokban maradna.¹³ A jótékonykodás széles nyilvánosság előtt szokott zajlani a média segítségével. A nyilvános mecenatúra igazi PR eszközzé vált, hiszen nincs „nemesebb” cselekedet annál, amikor valamely tehetős személy, intézmény vagyonából áldoz a támogatásra szorulóknak megsegítésére. Darányi Ignác (volt földművelésügyi miniszter) szobrának felújítására, mely 1931-től 1945-ig állt a Mezőgazdasági Múzeum mellett, egy idős hölgy összegyűjtött vagyonának jelentős részét ajánlotta fel „neve elhallgatását kérve”. Remélhetőleg ez a kezdeményezés másokat is ösztönöz további adományozásra.

Sok múzeum körül jött létre baráti kör. A baráti körök pártoktól független civil szervezetek, melyek tagdíjakból, adományokból (civil személyek, vállalatok, vállalkozók stb.) és pályázatokból tartják fenn magukat. A tagok önkéntesen lépnek be és vesznek részt a szervezet munkájában, ami biztosítja a belső motiváltságot, elkötelezettséget. Múzeumunk baráti köre 1927-ben alakult, 1947-ig működött, majd 1973-ban szerveződött újra és jelenleg 3500 fős tagsággal rendelkezik. Céljuk, hogy gyűjtőmunkával a múzeum működését támogassák és a múzeumot népszerűsítsék. Megbecsülendő az önkéntes erőfeszítésük, amit a múzeum és a vidék kultúrájának, a múlt megismerésének érdekében tesznek. A helyi csoportok jelentős része folytat gyűjtő-, megőrző munkát és működtet állandó vagy időszakos kiállításokat. A tagok tagsági díjat fizetnek. Ingyenesen látogathatják a múzeumot, alkalmuk nyílik részt venni előadásokon, rendezvényeken és a baráti kör által szervezett eseményeken, kirándulásokon.

A hatékony működés elengedhetetlen feltétele a sikeres pályázat. Ma már egyre több pénzforráshoz csak pályázat útján lehet jutni. Célszerű minden adódó pályázati lehetőséget megragadni. A tavalyi évben a legtöbb sikeres pályázatunk forrását a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium biztosította, de támogatást nyertünk a Gazdasági Minisztériumtól, Nemzeti Múzeumtól is. Így például pénzt nyertünk a „Gondolkodva gazdálkodni” című előadás-sorozatunkra, az állandó halászati kiállításunk felújítására, a müncheni kiállításunk megrendezéséhez.

A hazai és külföldi múzeumokkal való szakmai kapcsolatépítés fontos a múzeumnak mind a szakmai tevékenység, tapasztalatcsere szempontjából, mind a közösséggel való kapcsolattartás lehetséges módjai miatt. Kulturális intézményeknél a hangsúly az együttműködésre helyeződik. Intézményünk aktív szerepet vállal a Mezőgazdasági Múzeumok Nemzetközi Szövetségében (AIMA), és hatékony együttműködést folytat több külföldi múzeummal, ahol egymás kiállításait mutatjuk be. 2002-ben az alt-schwerini múzeum „Bier in

¹³ MÓNUS Á. 2001. 114–120.

Mecklenburg” című kiállításának adtunk helyet. Szintén ugyanabban az évben nagy sikerű kiállítást rendeztünk Münchenben a Vadászati-halászati Múzeumban „Magyarország a vadászat és halászat paradicsoma” címmel, gépmodellekből pedig a Bergisches Freilichtmuseum Schloss-Heilighovenben. Nemcsak kiállításokkal vagyunk jelen külföldi múzeumokban, hanem muzeológusaink nemzetközi és hazai konferenciákon is tartanak előadásokat. Muzeológusaink több tudományos és társadalmi szervezet munkájában vesznek részt (pl. Pulszky Társaság, Vadászati Kulturális Egyesület, Kőrösi Csoma Társaság stb.). Könyvtárunk több külföldi és hazai intézménnyel áll cserekapcsolatban.

A közönség különböző csoportjaival jó érzékkel kell tudnunk kapcsolatot teremteni. Ehhez azonban ismernünk kell, hogy kik látogatják a múzeumot, mik az igényeik, szokásaik, miért jönnek, és akik nem jönnek, miért nem jönnek. A sikeres kommunikációhoz a kiállításnak olyan üzenetet kell eljuttatnia a célközönségéhez, ami megfelel a kiállítást létrehozók szándékának. Ilyen értelemben a kiállítás a múzeum kommunikációs eszköze.

A múzeum lehetséges látogatói körébe tartoznak a budapesti és vidéki diákok, hazai és külföldi turisták és a mezőgazdasági szakemberek. Egy 1996-ban készült látogatói felmérés szerint a múzeumlátogatók jelentős része 20–39 év közötti, nő, aki főiskolát vagy egyetemet végzett, humán értelmiségi és budapesti lakos.¹⁴ Ugyanígy kiemelkedően magas volt az idelátogató diákok száma. A kérdőíves felmérések mellett a látogatói vélemények megismerésének másik lehetséges módja a frontemberektől (informátor, pénztáros stb.) való információkérés, hiszen ők kerülnek legtöbbször és legközvetlenebbül kapcsolatba a látogatókkal, így sok mindent tapasztalnak, mely információk hasznosak lehetnek számunkra. Ezenkívül a vendégek könyv, a sajtóban megjelenő cikkek, mások által feltárt tanulmányok is informálhatnak bennünket. A látogatók számának számítógépes nyilvántartása a legközvetlenebb ellenőrzési módszer, amely a múzeum teljesítményét méri. Nyomon követhetjük a hétköznapi, hétfélig, havonkénti, évenkénti látogatói forgalmat, a diák-felnőtt látogatók megoszlását, egyes rövidebb időszaki kiállításunk látogatottságát stb. Ez a nyilvántartás a hosszabb távú tervezést segíti elő. Nemcsak fogyasztóinkról és szokásaikról, hanem versenytársainkról, helyettesítő vagy hasonló termékekről is célszerű információt gyűjteni. Versenytársak lehetnek a szűkebb értelemben vett közeli múzeumok, tágabb értelemben a más típusú szabadidős programot kínáló intézmények.

Az előzőekben már említett látogatói felmérés alapján a múzeum szerepének megítélésénél a válaszadók jelentős része az oktató, nevelő programot tartotta a legfontosabbnak, majd a műveltség gyarapítását, a kikapcsolódást, pi-

¹⁴ KOVÁCS Judit: Kik látogatják a Magyar Mezőgazdasági Múzeumot? A Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei, 1995–1997. 365–403.

henést és a legkevésbé tartotta fontosnak a szórakozást. A látogatói magatartást befolyásoló tényezők közé sorolhatjuk a jövedelmi viszonyokat, a belépőárakat, a lakosság iskolázottságát (a magasabb iskolázottságúak aránya a látogatók körében meghatározó), múzeumlátogatási szokásokat (szokássá vált-e a családon belül a múzeumlátogatás), a múzeum megközelíthetőségét.

A hangulatos környezetben található Mezőgazdasági Múzeum kiváló helyszíne lehet egy hétvégi családi kirándulásnak (családoknak ingyenes belépést biztosítunk az egyik hétvégi napon), vagy akár egyéni vagy csoportos turistáknak. Bár ez a terület még sok kiaknázatlan lehetőséget rejt magában, mivel az idegenvezetők által kalauzolt csoportok többségében csak kívülről tekintik meg a múzeumot. Igaz, intézményünk tagja jól működő rendszereknek. Így például Budapest Kártya és Magyar Turizmus Kártya (Hungary Card) elfogadóhely vagyunk. Turisztikai hivatalok turistabérletként működő városkártyákat (pl. Budapest Kártya) vagy országos kedvezményeket biztosító kártyákat (pl. Magyar Turizmus Kártya) hoztak létre az idegenforgalom fellendítése céljából, és mindezt egymással együttműködésben végzik. A kártyához tartozó prospektusban felsorolják a szolgáltatókat és az igénybe vehető kedvezményeiket. A Budapest kártyával rendelkezők ingyenesen tekinthetik meg kiállításainkat, míg a Turizmus Kártyával 15%-os kedvezmény adható. Ezek a kedvezmények nem vonatkoznak az emelt díjas időszak kiállításainkra. Negyedévenkénti elszámolások során tudjuk nyomon követni a Budapest kártyával érkező biztos látogatói szám alakulását, melyben bizonyos szezonális figyelhető meg: a legtöbb kártyás látogató a nyári hónapokban, turistaszezonban érkezik. Számos (külföldi csoportokat) beutaztató iroda kér tőlünk tájékoztatást belépőjegyárainkról, mivel ajánlatukba szeretnék beépíteni a múzeumlátogatás várható költségeit. Ezek a kapcsolatok előrevetítik ezen csoportok múzeumlátogatását. Ezenkívül szeretnénk jó kapcsolatokat kiépíteni (elsősorban közeli) vendéglátó- és szolgáltatóhelyekkel kölcsönös érdek alapján, mint ahogy az már létrejött múzeumunk és egy a környékünkön üzemelő kisebb hotel között, melynek vendégei egy részvételi jegy leadásával ingyenesen látogathatják múzeumunkat, majd bizonyos időszakonként ezeket az összegyűjtött jegyeket kedvezményes áron számoljuk el a hotel képviselőjével.

A látogatókat minden fontos múzeumi eseményről tájékoztatnunk kell. A múzeumról készült leporelló több nyelven (magyar, angol, német, francia, spanyol) áll a látogatók rendelkezésére, általánosságban mutatja be a múzeumot, megemlítve az állandó és az időszak kiállításainkat, fiiláléinkat. Leporellóinkat elsősorban szállodákba, szakkiállításokra, szakvásárookra juttatjuk el. Negyedéves programfüzetünket (egyben magyar és angol nyelvű) évente három alkalommal jelentetjük meg, melynek terjesztését széles körben végezzük. Így eljut a budapesti iskolákba, Tour-Inform irodákba, szállodákba, a helyi önkormányzathoz, művelődési házakba, könyvtárakba, a Mezőgazdasági Könyvesboltba, a Múzeumi Sajtókávéház alkalmaira; vidéki mezőgazdasági iskoláknak, sajtónak és egyéb címekre igény szerint postán küldjük el. Többségében

múzeumunkban készülnek a tájékoztató plakátok, melyek épületen belül és kívül (a múzeum bejáratánál lévő tájékoztató hirdetőtáblákra, a földalatti Széchenyi fürdő megállójában lévő saját hirdetőtáblánkba; utazási irodákba, művelődési házakba, könyvtárakba, könyvesboltba) kerülnek kihelyezésre. Alkalmanként egy-egy nagyobb időszaki kiállításunk népszerűsítésére a megrendezésre szánt keretből több pénzt tudunk ilyen célra felhasználni (pl. Kossuth-kiállításunkhoz a bejárat fölé molinót készítettünk). Minden egyes kiállításunkhoz készül magyar és angol (igény szerint német) nyelvű részletes tájékoztató a közművelődési főosztályon, mely információs anyag a kiállításban és a főpénztárban is a látogató rendelkezésére áll, minden nyomtatványunkkal, kiadványunkkal egyetemben. A későbbiekben szeretnénk elérni, hogy az állandó kiállításokban a feliratok idegen nyelven is szerepeljenek. A múzeumba látogatók a magyar nyelven kívül még három nyelven kérhetnek tárlatvezetést (angol, német, francia), de az erre vonatkozó igényeket előre kell bejelenteni. A közeljövőben azonban azoknak a turistáknak is szeretnénk tárlatvezetést biztosítani, akik a helyszínen kérik azt.

A múzeumok jelentős szerepet vállalnak a tanórák keretén kívüli ismeretterjesztésben. A diákok kiegészítő ismereteket szerezhetnek az iskolában tanultakhoz, illetve segítséget kaphatnak az ott tanultak értelmezéséhez. A múzeumpedagógia a múzeum kiállításaira épül, a kiállítások nem tantárgyközpontúak, attól tágabb összefüggésben szemléltetik az adott témakört, azonban törekszünk arra, hogy a múzeumi anyagot mind hatékonyabban állítsuk az oktatás szolgálatába. A legtöbb esetben az osztályok a múzeumlátogatás legegyszerűbb formáját, a múzeumi szemlélődést választják. Pedig a múzeumi látogatás ennél jóval több lehetőséget rejt magában. Múzeumunk a tárlatvezetésekén kívül különböző témájú, típusú múzeumpedagógiai foglalkozásokkal várja az óvodás és iskolás csoportokat, melyek elsősorban az állandó kiállításokra épülnek, de bizonyos hosszabb ideig megtekinthető időszaki kiállítások kísérő foglalkozása is lehet (pl. sajtókiállításunkhoz vajköpüléssel egybekötött sajtófoglalkozásokat tartottunk). Ezek az alkalmak élménnyé tehetik a múzeumi látogatást. Jó lenne elérni, hogy a gyermekek megkedveljék a múzeumot, általuk a családjukat is be lehessen vonni a múzeumlátogatásba, és a múzeumba gyakran és szívesen járó gyerekekből majdan múzeumlátogató felnőttek váljanak.

Programjainkról, múzeumpedagógiai foglalkozásainkról folyamatosan tájékoztatjuk a pedagógusokat. A negyedévenként megjelenő programfüzetünkben részletes tájékoztatást nyújtunk e foglalkozásokról. Az aktuális számot igyekszünk tanévkezdés elején eljuttatni a pedagógusoknak, hogy még időben be tudják építeni az éves tanmenetbe a kiválasztott foglalkozást. Folyamatosan akkreditált képzést szeretnénk biztosítani óvónőknek, pedagógusoknak, mely képzés során a résztvevők elemeznék a közoktatás és múzeum kapcsolatát, megismernék az oktatás számára fontos területeket a múzeumban.

Két nagyobb egységet felölelő érintőképernyős rendszer készült el egyik fő

látogatócsoporthoz, az iskoláskorú gyermekek részére. Az egyik egység a vidéki életet szemlélteti, a másik egység egy erdei séta keretében magát az erdőt, mint életközösséget. Kétévente hirdetjük meg „Hazánk mezőgazdasága diákszemmel” című képzőművészeti pályázatunkat, mely mindig nagy érdeklődésre tart számot. Idén második alkalommal indítottuk el a „Gondolkodva gazdálkodni” című előadás-sorozatát elsősorban középiskolás, főiskolás és egyetemista hallgatók részére, mely ismeretterjesztő előadás-sorozat azoknak a fiataloknak az útkeresését próbálja segíteni, akik valamilyen formában a mezőgazdasággal szeretnének foglalkozni leendő pályájukon. A Mezőgazdasági Múzeum országos szakmúzeum, ebből adódóan főiskolai, egyetemi szakmai csoportok fogadására is kész. Az együttműködés mindkét fél számára kölcsönös előnyökkel jár. Muzeológusaink több hazai egyetemen végeznek oktatói munkát, ennek keretében válik esedékessé, hogy múzeumunk a SZIE Gazdaság- és Társadalomtudományi Karának kihelyezett tanszéke legyen. Más munkatársak pedig továbbképzéseken, főiskolai, egyetemi oktatásban vesznek részt.

A közművelődési főosztály keretében működik környezetvédelmi oktatóközpontunk. Az oktatóközpont tevékenységének célja, hogy a befogadó intézmény arculatának egyik meghatározó eleme legyen a természetvédelem, a környezeti nevelés és az ökológiai kultúra képviselete.¹⁵ A múzeum általános sajtótájékoztató és propagandamunkájának része a tájékoztatás környezet- és természetvédelmi kiállításokról, rendezvényekről. Az oktatóközpont külön figyelmet fordít a környezetvédő szervezetek tájékoztatására. Folyamatos szakmai kapcsolatunk van iskolákkal, óvodákkal, pedagógus szolgáltató központokkal, természettudományi múzeumokkal, környezetvédő szervezetekkel. Részt veszünk a szövetség rendezvényein és több oktatóközponttal folyamatosan dolgozunk együtt.

A PR tevékenységnek az egyik legjelentősebb feladatkörét jelenti az intézmény híreinek eljuttatása, közvetítése a nagyközönséghez a média segítségével. A közönségkapcsolatokért felelős személy a kommunikációs folyamat során nem kerülhet előtérbe, a hírformálásban sem jelenhet meg szubjektív véleménye, szemben az újságírók saját véleményét megfogalmazó cikkeivel. A közszereplés természetesen munkájának része, amely szintén az intézmény iránti bizalom felkeltésének érdekében történik.

A média közreműködésével hozzáférhetővé válik az információ. Minél több jó sajtókapcsolattal rendelkezünk, annál több helyen olvashatnak rólunk, láthatnak, hallhatnak bennünket, így a látogatók még szélesebb körben elérhetők. Mivel a sajtó az üzenet továbbításának csak eszköze, az újságírók jóindulatának megnyerése nem jelenti feltétlenül, hogy üzenetünk célba ér.

¹⁵ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum beszámoló jelentései.

A sajtókapcsolatok kiépítésekor elsősorban az intézményünkre szabott médiumokat kell megkeresni (ehhez el kell döntenünk, hogy kiket akarunk megcélozni rajtuk keresztül), de mivel olyan sok különböző témát felölelő rendezvényeink vannak, ezért érdemes minden szóba jöhető adást, sajtóterméket feltérképezni, ami folyamatos kutatómunkát igényel. Az országos és helyi sajtó számbavétele mellett érdemes azokat a szakújságírókat is megismerni, akiket egy-egy speciális kiállításunk, foglalkozásunk vagy általánosságban a múzeum, a múzeumi tevékenység érdekelhet. A médium kiválasztása után törekednünk kell a jó személyes kapcsolat kialakítására a sajtó munkatársaival. Ezt leginkább a sajtó rendszeres, megbízható tájékoztatásával érhetjük el, mely összmunkát és jó szervezettséget igényel. A sajtó munkatársainak minden egyes rendezvényünkről, kiállításunkról körülbelül egy oldal (A/4) terjedelmű objektív, tényszerű közleményt küldünk, mely tartalmazza a kapcsolat-tartó személy elérhetőségét, aki az adott eseményről információval tud szolgálni, illetve aki a kapcsolatot létrehozhatja a kiállítás rendezője és a sajtó munkatársa között. A közleménynek ugyan a tartalma a legfontosabb, de a megírás módja sem mellékes, illetve egy találó cím is felkeltheti az érdeklődést. Általában a sajtóanyaghoz fotót, illusztrációt mellékelünk. A kiállítások megnyitójára rendszeresen küldünk meghívót a sajtó munkatársainak és más kapcsolatainknak is. A PR segítségével meggyőzhetjük a szerkesztőket, újságírókat, hogy érdemes kiállításunkról, rendezvényünkről írni, mert pl. a kiállítás témája, kivitelezése egyedi, vagy éppen a konferencián előadók személye keltetheti fel az érdeklődést. Azonban lehet bármilyen nagy hírértékű a sajtóanyag, egyedi a rendezvény, nem biztos, hogy hírt adnak róla.

A nyomtatott sajtó a megjelenés gyakorisága szerint lehet napilap, hetilap, havilap (magazinok); kéthetenkénti, évszakonkénti megjelenésű és egyéb. A megjelenés gyakoriságát azért fontos figyelembe venni, mert a sajtóközleményt lapzártáig kell eljuttatni a szerkesztőségbe, illetve az újságíró is a lapzártáig köti. Ehhez fontos tudnunk a lapzárták időpontját. Amennyiben egy időszaki kiállításunk hosszabb ideig tart nyitva, ebben az esetben akkor is érdemes sajtóanyagot küldeni, ha már megnyílt a kiállítás, mert esetleg a következő lapszámban mint már megnyílt kiállítást lehet ajánlani, sőt személyes véleményt is lehet formálni a kiállítás sikerességével kapcsolatban. A magazinok többségében található kulturális programajánló. Olyan különböző témákat átfogó kiállításaink, rendezvényeink vannak, amelyek valamely magazin érdeklődését biztosan felkeltik (nem feltétlen, hogy szakmai magazinnal legyen szó). Például a *Világjáró Magazin* a „Világgá mentem” című fotókiállításról, az *Anyák Lapja* a „Szent virágok, virágos szentek” című kiállításunkról tájékoztatta olvasóit. Gyakran jelenünk meg a következő szakmai és általános témájú sajtótermékekben, portálokon: *Budapesti Nap*, *Budapesti Piac*, *Budapest Portál*, *Élet és Tudomány*, *Magyar Mezőgazdaság*, *Magyar Nemzet*, *Magyarországi Programok*, *Metró*, *Múzeumi Hírlevél*, *Napi Gazdaság*, *Népszabadság* (Jövő hét programajánló), *Sulinet*,

Zuglói Lapok. A Magyar Távirati Iroda jelentőségét külön szeretném kiemelni, hiszen sokszor a szerkesztőségek általuk jutnak fontos információhoz.

A rádió népszerűsége elsősorban hozzáférhetőségében rejlik, az emberek többsége számára „fogható” az adás, így sok rádióhallgatóhoz juthat el az információ, még úgy is, ha eközben más tevékenységet végeznek (háttérrádiózás). Jó kapcsolatokat ápolunk az Info Rádióval, Kossuth rádióval (Falurádió), Civil Rádióval, Petőfi rádióval, amelyek inkább interjút készítenek, míg más rádiócsatornán inkább rövid tájékoztatást nyújtanak (Juventus, Klub Rádió). A közeljövőben rádiós és televíziós beszélgetések szervezését tervezzük a nagyobb érdeklődésre számot tartó rendezvényekhez, kiállításokhoz.

Intézményünk életében különösen fontos szerepet tölt be a helyi média. Minél szűkebb területre terjed ki az adott médium hatóköre, annál nagyobb az esély a helyi eseményekről való tájékoztatásnak. A helyi média állandó és közvetlen kapcsolatban áll környezetével, a helyi közösséget informálja minden velük kapcsolatos, őket érintő hírről. Ugyan az országos médiumok választékaival nem tud versenyezni, mégis a helyi információközvetítésben fontosabb szerepet tölt be.¹⁶ Rendszeresen közzéteszik programjainkat a *Budapesti Nap*-ban és a *Zuglói Lapok*-ban, ezenkívül jó kapcsolatban vagyunk a helyi Zugló Televízióval, gyakran forgatnak kiállításainkról. A közeljövőben szeretnénk velük egy megállapodást kötni, mely szerint a nyíló kiállításainkról, rendezvényeinkről többszöri előzetesben tájékoztatnák nézőiket egy azt megelőző forgatás alapján. A Zugló Televízió felmérése szerint 30 000 háztartásban tudják nézni adásukat, mely még nem a teljes lefedettséget jelenti. Ezenkívül rendszeresen forgat nálunk a Duna Televízió (*Gazdakör*, *Kalendárium*) és az MTV (*Holmi*), számos műsorukhoz nyújtottunk szakmai és egyéb technikai segítséget. A múlt évben fizetett reklámfilmekkel is megjelentünk a televízió képernyőjén.

Jelen vagyunk évenként megjelenő kiadványokban, internetes portálokon, amelyekben a múzeumot általánosságban mutatjuk be színes fotóval, az állandó kiállítások felsorolásával, az időszaki kiállítások megemlékezésével konkrétumok nélkül, a fiiláléink számbavételével és egyéb általános információk közlésével. Ezek a megjelenések még megfizethetőek (pl. *Pedagógus zsebkönyv*, *Hotelinfo*, *Sulibörze*, *Internet Szaknévsor*); vagy pedig ingyenes a közzététel (pl. *Vendégváró*, *Sulinaptár*), amely csak az alapadatainkat tartalmazza. Az internetes megjelenésnek az előnye, hogy bármikor kérhető adataink módosítása, míg az egy évre kiadott kiadványoknál az esetleges frissítéseket (pl. a belépődíj árának változását) csak a következő évben tudjuk végrehajtani. Hirdetéseinknek, fizetett megjelenéseinknek elsősorban az anyagi lehetőségeink szabnak határt.

Időszaki kiállításainkról, rendezvényeinkről folyamatos tájékoztatást nyújtanak a különböző információs kiadványok, napilapok kulturális ajánlói (*Pesti Műsor*, *Pesti Est*, *Népszabadság: Tárlatolató*), külföldiek részére megjelenő kul-

¹⁶ ESZENYI M. III. Tömegkultúra és tömegkommunikáció. A kulturális menedzser tankönyve. 2001. 76.

turális ajánlók (*Visitor's guide, What's up, In your pocket*), internetes portálok (*Museum.hu*), egy-egy rendezvényünkről bizonyos portálok (pl. az orchideakiállításunkról a *fleur.hu* virágportálja). A *Museum.hu* internetes honlapon nemcsak magyar, de angol nyelven is tájékozódhatnak az olvasók a múzeumok kínálatáról. Ezenkívül törekednünk kell a külföldi portálokon való megjelenésre is (pl. ADAC német nyelvű portál). Ezekben a kiadványokban feltétlenül és ingyenesen jelenünk meg, ezért mindenképpen érdemes időben elküldenünk tájékoztató anyagunkat a szerkesztőségekbe. Időszaki kiállításainkról még az évente három alkalommal megjelenő *Pesti Műsor* különszáma, a *Tárlat* című kiadvány (magyar és angol nyelvű egyben) tájékoztat, mely kiadvány csak múzeumi kínálatot foglal magába, a közönség számára ingyenesen hozzáférhető nagyobb könyvesboltokban, múzeumokban, egyéb rendezvényhelyszíneken, és mi is megfizethető áron jelenhetünk meg benne.

Az internet „országhatárok nélküli számítógépes hálózat, amely az egész világot átszövi”.¹⁷ Amikor rácsatlakozunk az internetre, egy új világ tárul fel előttünk bőséges információt kínálva. Múzeumunkban befejeződött a teljes belső hálózat és az internetcsatlakozás kiépítése. Mára már több múzeum is felismerte az internetben rejlő lehetőségeket, a múzeumok honlapjukkal jelen vannak a világhálón. Számunkra az internet által nyújtott lehetőségek közül kiemelkedő fontosságú a kapcsolattartás, mind a sajtóval, mind az érdeklődő látogatókkal, különböző szervezetekkel (a közeljövőben ezúton is szeretnénk kapcsolatot tartani az iskolákkal); a sajtófigyelés és a pályázatok figyelemmel kísérése.

Kiemelkedő rendezvények esetében (pl. egy új rendezvény, Szent Iván-nap meghonosítása Magyarországon) sajtóértekezleten érdemes beszámolni a rendezvény rendkívüliségéről. Az intézmény és a sajtó között a legfrissebb információk átadási lehetőségét legközvetlenebbül és leghatékonyabban a sajtótájékoztatók szolgálják.

A tavalyi évben sajtótájékoztatót hívtunk össze az öt múzeum közös részvételével megrendezett Szent Iván-nap alkalmából, mely alkalmon a múzeumok képviselői beszámoltak tervezett programjaikról. Ez egy kezdeményezés volt öt budapesti múzeum részéről, és a jövőbeni Szent Iván-napokat előlegezte meg. Ezenkívül rendszeresen veszünk részt a Múzeumi Sajtókávéház alkalmain, mely jó lehetőséget kínál a sajtóval való kapcsolatépítésre, kapcsolattartásra. A Sajtókávéház 1990-ben alakult, melynek akkoriban a Magyar Nemzeti Galéria adott otthont. Azóta is folyamatosan működik, minden hónap első hétfőjén kerül megrendezésre egész évben, a júliusi, augusztusi hónapokat leszámítva. Ezen a fórumon a múzeumok képviselői lehetőséget kapnak, hogy a téma iránt érdeklődő újságírók előtt ismertessék programjaikat a múzeumi körkép keretében, illetve a felmerülő kérdésekre válaszoljanak. A sajtó itt első kézből juthat megbízható információhoz. A sajtó munkatársai közül sokan

¹⁷ Uo. 73.

törzsvendégnek számítanak. Minden alkalommal a vendéglátó múzeum bemutatkozik, majd tárlatvezetést tart legújabb kiállításában. A rendszeresen részt vevő múzeumok anyagilag nem megterhelő éves hozzájárulása nagyobb részben fedezi a kávéház fenntartásának költségeit. Tehát viszonylag alacsony költséggel nagy publicitást érhetünk el a célzott sajtó segítségével. Múzeumunk is több alkalommal biztosított helyet a Múzeumi Sajtókávéház alkalmainak.

Bizonyára minden múzeum nagy várakozással tekint a megnyílt kiállítás, rendezvény sajtóvisszhangja elé. Sajtófigyeléskor szeretnénk megtudni, hogy melyik újság, televíziós csatorna, rádióműsor adott hírt kiállításunkról, és egyáltalán hírt adott-e róla. A sajtófigyelés egyik legegyszerűbb módja egy sajtófigyelő cég megbízása a megbízó céggel kapcsolatos minden megjelenés összegyűjtésére. Múzeumunkban eddig csak részlegesen tudtuk ellátni a sajtófigyelést az internet, a könyvtári kiadványok, a riporterek stb. segítségével. Azonban célszerű lenne az intézményünkkel kapcsolatos minden megjelenő újságcikket, rádióinterjút, televíziós felvételt összegyűjteni, felvenni. A teljes megjelenés birtokában információt kaphatunk a rólunk kialakított képről, értékelhetjük munkánkat a sajtóbeli megjelenések és a látogatószám alakulásának viszonylatában, és következtetéseket vonhatunk le a jövővel kapcsolatban: mit és hogyan kell változtatni, hogy még kedveltebbek legyünk látogatóink körében.

IRODALOM

AUSTIN, Claire

A PR, avagy a közönségkapcsolat alapjai – hét leckében. 1992.

ESZENYI Miklós–UTRY Attila

A kulturális menedzser tankönyve. 2001. Miskolc

SZELES Péter

Public relations a gyakorlatban

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum marketingterve. Kézirat. 2000.

MÓNUS Ágnes

Public Relations 2001. Budapest

N. JANKOVITS Györgyi

Múzeum és marketing. 2001. Győr

VARGA Angéla

Public relations a múzeumokban. 1997.

„For the public, for the community"

(PR-activities in the Museum of Hungarian Agriculture)

ANNAMÁRIA RÁCZ SZABÓNÉ SOÓS

It is the fundamental interest of every cultural institute to keep in touch with its visitors (as it is formulated in the philosophy of the Museum of Hungarian Agriculture: to mediate the past and results of the Hungarian agriculture to the public), and to awaken trust in its activity. The desirable Public Relations help with building this trust, and make an effort to have beneficial effect on the public of the inside and outside environments, supposing the relationship between the public and the institute. The confidence, placed in the institute, should be accompanied — beside authenticity — with human values such as reliability, sincerity and respect.

In her study the author analyzes the inside and outside relations of the Museum of Hungarian Agriculture, calls one's attention to the importance of bringing these into harmony, since every area of Public Relations has an effect on the museum. The author attaches importance to the streaming of information, not only in the outside relations of the museum but also inside the institute, since every colleague takes part in the creation of the exhibitions and programmes. In the interest of a successful communication the museum endeavours to follow with attention the visitors' demands and tries to satisfy them efficiently. The application of the PR-activities have begun also in the Museum of Hungarian Agriculture. As part of this the main ambition of the museum is to establish its press relations discussed in detail in the study in as a wide range as possible to nurse the existing relations, to create the profile of the institute, to confirm the team spirit, etc. Public relations may lay the foundation of the successfulness of cultural institutes in a long run by establishing a mutual goodwill and trust between their visitors and their environments.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Felelős kiadó:
Fehér György
a Magyar Mezőgazdasági Múzeum
főigazgatója

Könyvterv, nyomdai előkészítés:
Line Design Stúdió
Nyomta és kötötte:
Alföldi Nyomda Rt.
Felelős vezető:
György Géza vezérigazgató

ISSN 0521-4238

